

એક શુભેચ્છા

“ કચ્છના સંતો અને કવિઓ ” નું આ નવીન પુસ્તક પ્રકટ થતાં કચ્છના સાહિત્યની એક નવી જ દિશા ખુલી જાય છે. ચારે તરફ વેરવિખેર અને છટી-છવાઈ પડી રહેલી આ રસસામગ્રીને અનેક વરખોના પરિશ્રમને અંતે એકત્ર કરી, તેને સાકાર સ્વરૂપ આપી, શ્રી કારાણીએ માત્ર કચ્છની જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતની મેવા કરી છે.

જગતમાં યશભાગી યજુ' કોને ન ગમે ? શ્રી કારાણીની સાહિત્ય-મેવા અને મક્ષણતાના યશનો કળશ મારા પર ઢોળવામાં આવે છે, એ જો ખડું જ હોય તો પણ મે' તો માત્ર માનુષ્યમિ પ્રત્યેની મારી દરજ્જા જ બળતી છે. દરજ્જા ઉપરાંત કશું કયું હોય એવું મને લાગતું નથી.

શ્રી કારાણીને હાંચકી લખતે એની સાહિત્ય-મેવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપવા માટે કચ્છના મહારાવ શ્રી મદનસિંહજી ખાવાને પણ હું ધન્યવાદ આપું છું.

શ્રી કારાણીની લેખિની આજે પણ અવિશ્વાંત ગતિમાન છે. અહીં પણ અમારા સામયિક “ સમયધર્મ ” ના તંત્રી તરીકે દશ વર્ષથી એ જ એનું સંચાલન કરી રહ્યા છે.

હવે આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ તરત પ્રકાશમા લાવવા હું ભાર્ષ કારાણીને આગ્રહભરી અપીલ કરું છું.

કચ્છની કદરદાન જનતા શ્રી કારાણીના આ નવીન સાહસને વધાવી લેશે, એવી આશા સાથે વિરમું છું.

મુનિ કલ્યાણચન્દ્રજી

સાદર સમર્પણ

જેના અંતરમાં સંત અને કવિ ઉભયનો નિવાસ છે,
જેની આંખોમાં અમી અને વાણીમાં માધુર્ય વસે છે,
જેણે ભારતની કટોકટીના પ્રસંગે ભાવનગર જેવી
મહાન રિયાસતનું સૌથી પ્રથમ દેશને દાન કરીને
સમસ્ત જગતને એક અપૂર્વ ઉદાહરણ
પૂરું પાડ્યું છે, એવા સૌજન્યમૂર્તિ
શ્રીમાન મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના
કરકમળમાં.

હલેરાય કાશણી

કચ્છના કવિઓ

નં.	નામ	પૃષ્ઠ	નં.	નામ	પૃષ્ઠ
૧	મહારાઓ શ્રી લખપતજી	૩૧૫	૨૪	ભક્ત કવિ દેવીદાનજી	૫૧૬
૨	ભડેજી કવિ વીસાજી	૩૨૪	૨૫	કવિ કેશવ અબજી	૫૩૦
૩	„ „ ઉત્તરજી	૩૨૮	૨૬	કવિ રણમણ ગઢવી	૫૩૮
૪	„ „ હમ્મીરજી	૩૩૯	૨૭	„ ભક્ત પૂંજી બારોટ	૫૪૨
૫	કવિ કેશવ	૩૪૨	૨૮	„ હરદાસ બારોટ	૫૪૩
૬	કવિ જીવરામ અબજી	૩૬૫	૨૯	„ હજી બારોટ	૫૪૫
૭	ભડેજી કવિ દેવાજી	૩૭૭	૩૦	„ ચાર્પા મણુશી	૫૪૯
૮	સાજન ભગત	૩૯૧	૩૧	„ વજાંગ ભક્ત	૫૫૧
૯	કવિ રાધવ	૩૯૮	૩૨	„ જયમણદાનજી	૫૫૨
૧૦	સંત કવિ પ્રતાપસિંહજી	૪૧૧	૩૩	„ નારાયણ બારોટ	૫૫૪
૧૧	કવિ તિરંગનજી	૪૧૮	૩૪	„ પાત્રો ચારણ	૫૫૬
૧૨	કવિચિત્રી રતનબાઈ	૪૨૧	૩૫	કવિ કૃષ્ણદાસ	૫૫૯
૧૩	કવિ લાલજી નાનજી	૪૩૧	૩૬	પંડિત પરિમલ	૫૬૩
૧૪	હક્કર નારાયણ વિશનજી	૪૪૫	૩૭	„ પરાશર સર્મા	૫૬૭
૧૫	શાયર ચમન	૪૫૧	૩૮	કવિ લાધારામ	૫૬૮
૧૬	ગૌરીશંકર જયશંકર વોરા	૪૬૮	૩૯	„ રત્નસિંહ પાંડે	૫૭૧
૧૭	કેશવ વિજય ધોળકિયા	૪૭૧	૪૦	„ મૂળજી નેહુ જોશી	૫૭૪
૧૮	કવિ આદર્શ	૪૮૦	૪૧	„ ‘બાબીડો’	૫૭૬
૧૯	શ્રી ન્હાનાલાલ વેલ	૪૯૦	૪૨	„ કેશવ કાકા	
૨૦	કવિ અરજણ હરિ હક્કર	૪૯૬		‘પમાણી’	૫૭૭
૨૧	શ્રી પુરગોત્તમ મૂળજી ચૌહાણ	૫૦૪	૪૩	„ જયરામ નારાયણજી	૫૮૦
૨૨	ચારણ કવિ લાધાજી :		૪૪	„ મૂળજીમા સંપટ	૫૮૧
	લખધીરજી	૫૧૪	૪૫	„ નારાયણજી જોખન-	
	રાજ કવિ હમ્મીરજી	૫૧૫		પોત્રા	૫૮૩

નં.	નામ	પૃષ્ઠ	નં.	નામ	પૃ
૪૬	પંડિત પ્રભાશંકર શર્મા	૫૮૪	૫૮	વૈષ્ણવ કવિ રતનજી રાસ્તે	૬૦
૪૭	કવિ ભાણુકલાલ 'હ.		૫૯	કવિ રામજી વા. દાવડા	૬૦
	વ્યાસ	૫૮૬	૬૦	,, ઉપેન્દ્રરાય વોરા	૬૦
૪૮	,, કાશીગરજી	૫૮૭	૬૧	,, પ્રતાપરાય ત્રિવેની	૬૦
૪૯	મોલવી હરિમાહિત	૫૮૮	૬૨	,, જોડાલાલ વાલજી	
૫૦	લખપતી પીર ગોશ			જોગી	૬૨
	મહમ્મદ	૫૯૦	૬૩	મહત્ત કવિ જાડેજી	
૫૧	શાયર મિયાં સાહેબ	૫૯૨		ચંદુલા	૬૧
૫૨	શાયર ઉમ્મર	૫૯૩	૬૪	કવિ કંચનપ્રસાદ છાયા	૬૧
૫૩	કવિ ઇબ્રાહીમ અ. પટેલ	૫૯૪	૬૫	શ્રી વેલજીભાઈ દાકરશી	૬૧
૫૪	રાજ્યકવિ શંભુદાસજી		૬૬	“ શિવજી દેવશી ”	૬૧
	અયાઝી	૫૯૫	૬૭	કમ્પાણ્યુચંદ્રજી ‘બાપા’	૬૨
૫૫	કવિ રવાજી મજૂરજી		૬૮	સંત-આત્મા પૂ. સા.	
	અયાઝી	૫૯૬		જિનેન્દસાગરજી	૬૨
૫૬	કવિ ‘અબ્દુ’	૬૦૦	૬૯	શ્રી કારાણી	૬૩
૫૭	,, પ્રીતમલાલ લક્ષ્મી- શંકર	૬૦૨			

આવશ્યક સુધારણા

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬	૪	ગુજરાતમાં	મારવાડમાં
૯૩	૧૪	હમલામાં	વાંઢાધમાં
૧૨૦	૫	રાગ-જેજ	રાગ-જોગિયો
૧૩૫	૧૫	અને	અમે
૨૪૨	૧૨	માર	મ માર
૨૮૧	૧	ન્યાલચંદ	દેવરાજ ખં.

રાજની કવિ લખપતકીના કાવ્યપ્રેમનો વારસો
 જેમના અંતરમાં સખર ભર્યો છે-

એવા-કાવ્યકળાના અનુરાગી
 કચ્છના વિદ્યમાન મહારાજો શ્રી મદનસિંહજી સાહેબ

લાવનજગ્ના 'આત્માના રામ'

શ્રીમાન મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારગિહલ

કચ્છના સૂતો

મેકણુ દાદા

૧

ત્યાગને માર્ગે

દાદા મેકણુના આત્મત્યાગની અપૂર્વ ઘટના પર આજે સવાખસો વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં છે. આમ છતાં આજે પણ કચ્છ અને મૌરાણીની જનતાના હૃદય-પટ પર મેકણુદાદાનું નામ ટકોતકોતી થઈ જાય છે. કચ્છના રણને કાંઈ આવેલા ધ્રુંગ ગામની ગોદમાં બાર-બાર મરણનાની ભક્ત-મંડળી સાથે જીવંત સમાધિ ધારણ કરનાર શરવીર સંત મહાત્મા દાદા મેકણુના અદ્ભુત આત્મવિસર્જનને લોકો કદી પણ વીસરી શકે તેમ નથી.

જીવતા-જગતા ધરતીમાતાના ગેટમાં ધરખાઈ જનાર આ મરણવા-મંડળમાં એક હરિજન ભક્ત પણ હતા. હરિજનો તરફ બ્યારે ચારે બાજુથી તિરંકાર વરસી રહ્યો હતો, એવા સમયમાં પણ મેકણુદાદાની સમદષ્ટિનું આ દષ્ટાંત એમના સંત-હૃદયની સાચી સાબીતી આપી જાય છે. મેકણુદાદાના મહા મેવાભાવી અને મૂળા મિત્રો લાલિયો અને મોતિયો પણ એ જ મંડળી સાથે સમાધિયથ થયેલા છે. લાલિયો એ મેકણુદાદાનો ગધેડો અને મોતિયો એમનો વહાસો ફૂતરો. દાદાનાં પરોપકારી કાર્યોમાં આ એ પ્રાણીઓનો ફાળો પણ અદ્ભુત છે.

મેકણુદાદાનો જન્મ વિક્રમની અઢારમી સદીની પહેલી પચ્ચીસીના અંતમાં કચ્છના નાની જોબડી ગામે બધી હરધોળજીને ત્યાં થયો હતો.

આ પવિત્રાત્મા બાપુનંદુ નામ મેકાજ રાખનામા આ પુ એમના માતૃશ્રીનું નામ પાળાયા હતું મેકાજ પર માતા-પિતા ઉભયને અતિ હેન હતું. મેકાજ એક સામાન્ય બાળકની માફક ઉછર્યા હતા બાલ વયમા ઘણા મહાપુરુષોની માફક એમનામા ખચ કંઈ અસાધાગ્ય તત્વની ચમક જોવામા આવી ન હતી

એ સમયનુ ધન ષણ-ધન હતું હરધોળજી બદીને ત્યા પશુ-ધન પુષ્કળ પ્રમાણમા હતું મેકાજની ઉમર ત્યારે ૧૪-૧૫ વરસની થઈ ત્યારે તેમને વાહરડા ચારનાનું કામ સોંપવામા આપુ નાન પ્રણયી જ એ એકધ્યાની હોવાથી રાત-વિચ વાહરડા ચારવાના પોતાના કાર્યમા મગ્ન રહેતા હતા વન-વગડામા ફરેથી ફરવુ, જગલના જીવનનો આનંદ માણવો અને ગૌમાતાના બાળકોને પ્રેમ પૂર્વક ચારવા, એ જ એમના બાલ-જીવનનો કાર્યક્રમ હતો

બડી હરધોળજી એક જગીરદાર જેવા સારી સ્થિતિના અને સરકારી પુરુષ હતા ઘણા વખતથી તે પોતાના રહેણાકની જગ્યા ઉચનાવવાનો વિચાર કરતા હતા આ કારણથી એમણે એક સલાહ અને કેટલાક મંત્રુરોને આ કાર્યને માટે રોકી લીધા અને જૂની જગા તોડી નાખનાવુ કામ તેમને સોંપનામા આપુ મંત્રુરોએ ભીંતો બંધી પાડી નાખી હતી હવે નવું મકાન ચાલવા માટે પાપો ખોવાવુ કામ આનંદુ હતું મોગી મોગી કાળાઓ લઈ મંત્રુરો જમીન ખોવા મડી પડ્યા હતા

આ વખતે સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એક અજાણી બરેનો જનાર જાન્યો જમીન નીચે એક કૂદી નજરે પડી તેમા પતર, પાનડી, વૂળડી, ખાંડો, રોપી, ચાખડી અને ચૂનડી એટલી વસ્તુઓ મળે આને જ મૂકેલી હોય એવી જોવામા આવી સૌ વિચારમા પડી ગયા કે આ શું કે હરધોળજી બોરી બોચા, કે આ ચીજને કોઈક તીર્થંચાનીની દોરી જોઈએ માટે તે કાર્ય સાધુ-મન્યાઓને આપી

ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કચ્છની ધરણી !

(૩૦૦)

વિકટ વન-કુંગરા વિકટ રણુ-વાટ જ્યાં,
વિકટ ભુજ-કોટ વંકો ભુજંગી,
ખેલતા ખડગના ખેલ રણુ-બેલડા,
વિકટ રણુવીર વીરત્વ-રંગી;
શૂર-સતીઓ તણા શૌર્યથી સોહતી,
પ્રેમ-પીયુષનાં પાન કરણી,
ભારતી માતને ખોળે ખેલતી,
ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કચ્છ ધરણી !
સંત સૂતા ભલા ભલ જો ભોમમાં,
પીર પોદયા જહાં ઠામઠામે,
કુંગરે કુંગરે દેવની દેરીઓ,
ખાંલીઓ ખોંધની ગામગામે,
વાહરે વીર ને વીર પાણુ તણી,
વીરતા બૂમિના ભાર હરણી,
ભારતી માતને ખોળે ખેલતી,
ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કચ્છ ધરણી !
સંત જિસલ અને સતી તોરલ તણી,
ઘરોઘર ગુંજતી દિવ્ય વાણી,
ભક્ત મેહકરણના લાલિયો-મોતિયો,
મૂક સેવક ખન્ય-રૂક પ્રાણી;
કેંક, કવિઓ તણા ભવ્ય ઉર-ભાવની,
જ્યાં પાઠી સતત સાહિત્ય-સરણી,
ભારતી માતને ખોળે ખેલતી,
ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કચ્છ ધરણી !

મલપતી મહાલતી, ફેલવે ચાલતી,
 સાંઢણીઓ તણાં જુઠં ફેરતાં,
 પવનથી ચમકતા, ઘોડલા ઘમકતા,
 ઘમકતા ધરણ પર પાય ધરતા;
 ઢળકતી ઢેલ રી, રણકતી આણકી,
 થનગતી કોંતલો કનકવરણી,
 ભારતી માતને જોળલે જેલતી,
 ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કમ્મ ધરણી !
 ખપેયા જોલતા, મારલા ડાલતા,
 કોકિલા લોલ કલ્લોલ કરતી,
 કેંક શુક-સારિકા, ફૂંગની માલિકા,
 ઝીંકતી કલરવે આલ ભરતી;
 અમિત ઉતાવળી, સભર નદીઓ કંઈ,
 નાચતી-રાચતી નીર-ઝરણી,
 ભારતી માતને જોળલે જેલતી,
 ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કમ્મ ધરણી !
 સરવરો છલકતાં, ખળખળ ખળકતાં !
 નીર નહેરો તણાં ગેલ ફેરતાં,
 ખેતરો હલકતાં કૃષિવલો મલકતાં,
 અન્ન-અંબાર ભંડાર ભરતાં;
 જલધિજલ રાજ તુજ પાદ પ્રક્ષાલતો !
 ધૂલિ તવ ચરણની તરણ તરણી,
 ભારતી માતને જોળલે જેલતી,
 ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કમ્મ ધરણી !
 —હુલેરાય કારાણી

પ્રવેશક

જગતમા સૂર્ય અને ચન્દ્ર જેમ અધિકારને વિદારીને પ્રકાશ દેલાવે છે તેમ સતો અને કવિઓ પણ જ્ઞાનના પ્રકાશને દેલાવે છે. સૂર્ય-ચન્દ્રના અભાવે જેમ જગત અધિકારવ્યાપ્ત બની જતી તેમ સતો અને કવિઓ ન હોત તો આ જગતમા અજ્ઞાનનો ઘેરો અધિકાર જ્વાળા મળે હોત. સતો અને કવિઓ એ સસાર-સાગરમા ભૂલા પડેલા માનવ-જીવોને સાચો માર્ગ બતાવનાર દીવાદાડી સમાન છે. દીપક જેમ પોતે બળ્લમળીને બીજાને પ્રકાશ આપે છે તેજુ જ સત-જીવન અને કવિ-જીવનનું છે.

સત અને કવિ બન્નારે એક જ વ્યક્તિમા આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે તે જગત માટે પરમ ઉપકારી બની જાય છે. હિંદાહરણ તરીકે મેકણુ દાદામા સતપણુ અને કવિપણુ સંપૂર્ણ રૂપે જોઈને બુદ્ધિ મેકણુદાદા અને એમની 'બારધ' અર્થાત બાર મરજીવાની મડળાની જીવંત સમાધિનો પ્રસંગ નોટલો. હૃદયભેદક અને લગ્ન છે તેવી જ એમની વાણી પણ છે. એક અણુમા પહાડ જેવડી વાત કહી દેનારી એમની શક્તિ હતી. આ શક્તિને લીધે જ લોકો એમને 'કચ્છના કબીરનું' માનવું નામ આપે છે. પરમાત્માની સર્વ વ્યાપકતા કેવી મરલ અને ગાદી રીતે દાદા રજુ કરી શકે છે.

પિંખર મે પણ પાણુ, નાંચ બાવર મે બેઓ,
નિમ મે બી નારાણુ, તોડે કંઠ મે કેઓ?

પીપળામાં પણ ચોને છે તો બાવળમાં ચે બીજો નથી. લીમડામાં પણ એ જ નારાયણનો નિવાસ છે તો કંદા-ખીજડામાં બીજો કોણ છે ?

દાદાના હૃદયમાં સાગરની અનંત લહેરો જેવા વિચારોનો પ્રવાહ વહેતો હતો. આ પ્રવાહનું વર્ણન કરતાં તે કહે છે કે:—

સાંચરે લહેરું ચોઠિયું, શુંજે વદમેં વલ્લરિયું,
હિકડયું પુગિયું તડ મંધે, ત બધયું ઉપડયું.

સાગરની લહેરો તો શેડી છે. મારા મનમાં તો એથી પણ વધારે છે. એક કિનારે પહોંચી, ત્યાં બીજી કિપડી ચૂકેલી હોય છે.

મનની વાતો કરીને અંતરે હલનવાની બાબતમાં કવિ કલાપી કહે છે કે—

ઉર હલવવા શોધી દાઢ્યાં, સખા, લલના અને,
ઉર હલવવા શોધ્યાં પુષ્પા, ઝરા, તરુઓ, વને,
ઉર હલવવા પાલ્યાં પંખી, મુલ્યાં, મૃદુ ગાયનેા,
ઉર હલવવું તહોયે ક્યાંયે, બન્યું જ નહીં આઠા !

એ જ પ્રમાણે દાદા મેક્ષ કહે છે કે—

ગુજારત 'જ્ય' ગાલિયું, વધી વડ ધણ્યું,
ચડું માહુએ ન પુછયું, મન જ્ય મનમેં રણ્યું.

ગુદાર્થની વાતો મનમાં વંધી વંધીને વડ જેવડી થઈ ગઈ, પણ સુચોગ્ય માણુનોએ તે પૂછી નહિ અને મનની મનમાં જ રહી ગઈ.

ઝાડોળ સંત જેસલજી એ જ વસ્તુ બીજી રીતે રજુ કરે છે.

રોઈ રોઈ કેને સંલજાવું રે, જાડોળે કેઈ,
ભીડાંદુઃખ કેને સંલજાવું રે, જેસલજી કેઈ,
રહિયો રૂવે ન માયલો લીતર જલો.

જેસલજી જાડેજીએ અંજારમાં સમાધિ ધારણ કરી લીધી છે, ત્યાં મારવાડમાંથી રાવળ માલદે અને રાણી રૂપાદે એમને મળવા આવી પહોંચે છે, એ વખતે જેસલ જાડેજીને સમાધિમાંથી જાગાડવા માટે સતિ તોરલ અપૂર્વ શ્રદ્ધાપૂર્વક એકતારો હાથમાં લઈને બેસી જાય છે.

જાડેજી રે ! તાર તખ્તેરો સતીના હાથમાં હો . ...જી,
સતી કરે છે અલખનો આરાધ,
જાડેજી રે ! વચન સંભારી વેલા જાગજો હો.....જી.

આ શબ્દોમાં કેટલી અદ્ભુત ભાવના ભરેલી છે એનું માપ કેાણ કાઢી શકે ?

હવે સંત રવિ સાહેબની વાણીનો એક નમૂનો લઈએ.

સખિ ! જિંથે જોઈ તો હરિ આલમાં,
હરીને જોઈ તો હરિ હેઠા રે,
સખિ ! સૂતાં જોઈ તો કીસે સોડમાં,
જાગીને જોઈ તો તખ્ત બેઠા રે,
સખિ ! સાંભળને કહું એક વાતડી.

હવે મોરાર સાહેબની વાણી નેમીએ.

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત, લખિયે હરિને રે,
એવો રિયો રે અમારો દોપ ? ન આવ્યા ફરીને રે.
મહાલા ! હીરના હિંડોળા પાંધી, હિંચોળ્યા હરિ ! અમને રે,
હવે પથર પછાડી નહિ જાઓ, ઘટે નહિ તમને રે.

પ્રેમ અને કરુણતાના સાગરમાં હિંચોળા લેની, આવી વાણી જે હૃદયમાંથી પ્રાકૃત્ય પામે છે એ હૃદયના ભક્તિભાવનું તળિયું કેાણ લઈ શકે ?

કાળના સાગરો આ સંતવાણી પર વહી ગયા છતાં તે લોક-હૃદયમાં અમર છે અને અમર રહેવાની છે. સંતોની વાણી સદા સંજ્ઞની સમાન છે.

સંતો-અકતોએ જિય-નીચ તેમજ છતાછૂતના બેદો, ક્રિયાકાંડો અને રૂઢિઓનાં વિધાતક બળોને તોડી-ફોડીને તેના કુરચે-કુરચા ઉઠાવી દીધા છે. સંત હૃદયો સદા સમતાના સાગરમાં નિહરનાર હોય છે. સિંધના સૂરી સંત શાહ લનીક કહે છે કે—

લહરિયન લખ લિખાસ, પાણી ખસણ હેકડા.

અર્થાત લહરિઓના લાખો સ્વાંગ હોય છે, પરંતુ પાણીનું 'હેખાવું' તો એકસરખું જ છે. નાત-જાતનાં બંધનો સંત હૃદયોને બાંધી શકતાં નથી. આ મહત્તા અને ઉદારતાને લીધે જ ખીમ સાહેબ રાપરના ફરિયાસ્થાનમાં હરિજન સંત ત્રિકમનો પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

આવા સંત હૃદયોનાં સંવેદનોમાંથી પ્રવાહિત થઈને વહી નીકળતી આત્મગાનના અમૃત જેવી સંતવાણીમાં પ્રેમ, દર્શ, કરુણા, ખુમારી, વીરત્રી તેમજ આત્માનંદ નીચોવાયેલાં હોય છે. આ વાણી સાંલગીને ખુદ બગવાન પણ રીત્રી ગય એમાં નવાઈ શી ?

અર્ધી રાત જાંંગી ગઈ હોય, જગતમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હોય એવે વખતે હાંવમાંથી અચાનક આપણી આંખ જાંબડી જતાં કોઈવાર કોઈ આરાધી લગ્નનો ઘેરો કરુણ સ્વર, ત્રીણી-ટાંકી સાથે દૂર દૂરથી આપણા કાન પર અવગાય છે ત્યારે તે આપણા હૃદયને જે અગ્નિને દુનિયાથી દૂર દૂર કોષ્ટક અલૌકિક સ્થાનમાં આપણને લઈ ગય છે. આ છે સંત-વાણીની શક્તિ !

સંત અને કવિનો નિકટનો સંબંધ છે. સંતો-અકતો પર સરસ્વતી દેવીની સદા કૃપા હોય છે. શ્રીરાંગાદિ અને નરસિંહ મહેતા

એ સંત-પરંપરાની પ્રખ્યાત અને આદ્ય વ્યક્તિઓ ગણાય. મેકણુ દાદા, જોસલ-તોળલ, રવિભાણુ સંપ્રદાયના તેમજ અન્ય સંપ્રદાયોના અનેક સંતો પર વરસી રહેલી સરસ્વતીની કૃપાએ એમને અમર બનાવ્યા છે.

કવિતા એ સૃષ્ટિનું એક સૌન્દર્ય તત્ત્વ છે, જગતના જીવન-પ્રાણુ સમાન છે, સર્વ વ્યાપક છે. બિંદુમાં પણ કવિતા છે, સિંધુમાં પણ કવિતા છે, પ્રકાશમાં પણ કવિતા છે, અધકારમાં પણ કવિતા છે, ઉપાની કોમળ અંગુલિઓમાં પણ કવિતા છે અને મધ્યાહ્નના કરડા તાપમાં પણ કવિતા છે. કોયલમાં પણ કવિતા છે અને કાગડામાં પણ કવિતા છે. આખું બ્રહ્માંડ એક અદ્ભુત મહાકાવ્ય છે. મહાત્રય છે. કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ કહે છે કે:—

વડાં પાથર્યાં આલસાં પત્ર કાળાં,
લખી તેજના રાખદની મંત્ર-માળા,
દિશા-કાળ દોરે ગૂંથ્યાં સૌ ખગોળે,
મહા ત્રય બ્રહ્માંડનો બ્રહ્મ બોલે.

પ્રભુની માનવીને મોટામાં મોટી બક્ષીસ એ વાણી છે. અને આ વાણીનું સાચું સૌન્દર્ય એ કવિતા છે. સંસ્કૃત ભાષાના એક કવિએ સાચું જ કહ્યું છે કે:—

પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમન્નં સુભાષિતં ।
મૃદૈઃ પાપાણ્લંઢેષુ રત્નસંખ્યા વિધીયતે ॥

અર્થાત દુનિયામાં રત્નો ત્રણ છે. પાણી, અન્ન અને સુવચન. માત્ર મૃદ લોકો જ પાપાણુના ઢુકડાઓને રત્નો માની રહ્યા છે.

આ સુભાષિત અથવા સુંદર શબ્દ એનું જ ખીજું નામ કવિતા છે. જેણે સરસ્વતી કવિતાના રસ-પ્રવાહમાં પોતાની જાતને વહાવી દીધેલ છે તે કવિ છે, સંત છે, વિરક્ત છે. કવિતાની અમૃતધારાનો

રસાત્મક લેવાનું જેને મુશ્કેલી છે તેને આખી દુનિયાનાં દુઃખ-દર્દો પણ કચડી શકતાં નથી. સરસ્વતીના અમૃતસાગરમાંથી બે ચાર બિંદુઓ લઇને જે દુનિયાના દુઃખી પ્રવાસીઓ વચ્ચે વહેંચી શકે છે તેનું નામ કવિ.

કવિતાદારા ધૈર્યરીય સૌન્દર્યને વ્યક્ત કરવું એ છે કવિનું કર્તવ્ય. સંસારની ઘટનાઓ સૌ કાઈ જુએ છે. પરંતુ કવિ જે આંખોથી તેને જુએ છે એ તેા નિરાળા જ હોય છે. ખડાડોની બીતરમાંથી વહી આવતો જલપ્રવાહ સામાન્ય માણસને માટે એક સરિતા છે. જ્યારે કવિ-હૃદયને માટે તેા એ પોતાના સાગર સ્વામીને બેઠવા દેાડની, લપ્પાટી-છુપાની અને લગતી પ્વેતવચ્ચા કુંદરી કે આભિસારિકા છે. આ છે સાધારણ દષ્ટિ અને કવિ-દષ્ટિ વચ્ચેનો તફાવત.

કવિતા એ કુદિનું સૌન્દર્ય છે. કવિહૃદયનું મનોહર ગાન છે. આ ગાનવડે જ સંતહૃદયનો અવાજ પરમાત્મા મુંધી પડેાંચી શકે છે.

સંતો અને કવિઓનાં જીવન અને કવનની ધણી વખતથી સંઘરાતી રહેલી પુષ્કળ સામગ્રી હિંદુધર્મા ઉદ્દરમાં સમાઈ જાય તે પહેલાં તેને અક્ષરબદ્ધ કરી લેવાની ઝંખના લાંબા સમયથી સત્તાવી રહી હતી-મનને બેચેન બનાવી રહી હતી. આજે સાકાર બનેલી એ સામગ્રી જનતા સમક્ષ ધરતાં હૃદય એક આણુમુક્તિનો સંતોષ અનુભવે છે. એની રચનામાં અનેક ભૂત લેખો, પુસ્તકો તેમજ હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને લોક જીમે રહેલ કંદસ્ય સાહિત્યનો આશરો લીધો છે. અનેક મિત્રોએ આ કાર્ય પોતામનું જ સમજીને તનમનથી સહકાર આપ્યો છે. એ સૌનો આજે આભાર માનવાની તક લઉં છું.

સંભવ છે આ પુસ્તકમાં ઘણી ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય ! ઘણી વ્યક્તિઓને પૂરતા ઇન્સાફ પણ ન આપી શકાયો હોય ! ઘણાનો ઉદ્દેશ્ય પણ ન કરી શકાયો હોય ! અને કેાણે જાણે કટલીએ વિશ્રૂતિઓનાં નામો અને કાવો કાળમળવાને જુસી પણ નાખ્યાં હોય !

આ બધી ક્ષતિઓ માટે મારી અશક્તિનો સ્વીકાર કંઈ છુ અને ક્ષમા યાચુ છું.

સંતોના જીવનમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ચમત્કારો જોડી દેવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી તેમની મહત્તા ઉલ્લી વધવાને બદલે ધની જાય છે, એ જૂનવું જોઈતું નથી.

અને છેલ્લી છતાં એક અગત્યની વાત વ્યક્ત કરવાની ઇચ્છા અત્રે રાખી શકાતી નથી મારી સાહિત્યમેવાના કાર્યમાં મને સૌથી પ્રથમ પ્રોત્સાહન આપનાર શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમ-સોનગઢના સચાલક શ્રી કલ્યાણચન્દ્રજી બાપાનો હું જોડલો આભાર માનુ તેટલો જોઈએ છે એમની પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને ઉત્સેજનથી જ હું આ ક્ષેત્રમાં પરિક્ષિત મારો રાગો આપી શક્યો છું.

કચ્છના વિદ્યમાન મહારાજો શ્રી મદનસિંહજી બાપા પણ મને પોતાનો ગણી મારી બાનનાને સદા પોતા રહ્યા છે તે માટે તેઓશ્રીનો ઉપકાર પણ કદી જૂની શકાય તેમ નથી.

બાનનગરના શ્રીમાન મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીની પણ મારા પર સદા અમીદશિ રહી છે આ પુસ્તકના સમર્પણનો સ્વીકાર કરીને એઓશ્રીએ પણ મને અત્યંત આભારી બનાવી દીધો છે.

અને મારો પરિચય ખાસ સમય લઈને લખી આપનાર મારા બાલપણના દોસ્ત, કચ્છ-મુન્દ્રાના પ્રખ્યાત 'ફોટો-આર્ટિસ્ટ' શ્રી હાથી રામભાઈ નરસિંહ સોનીના આભાર માટે તો વધુ શું કહું ?

અતમા કચ્છની સાહિત્ય-વાટિકાનું આ નવલ પુષ્પ સાહિત્ય પ્રેમી સંજ્ઞનો સમક્ષ ધરતા અતરમાં આનંદ થાય છે એમાં કેટલી સુનાસ છે અથવા છે કે નહિ તે જોવાનું કામ જનતાનું છે.

અપાડી અક્ષ
કચ્છી સંવત ૨૦૧૫ }

હુલેરાય કારાણી

અ તુ ક મ

કુચ્છના સંતો.

નં.	નામં.	પૃષ્ઠ	નં.	નામ	પૃષ્ઠ
૧	મેકલુદાદા	૧	૨૦	પંડિત પીતાંબરજી	૨૨૬
૨	જેસલ્ય અને તોરલ	૬૯	૨૧	સંત હરિ સાહેબ	૨૩૩
૩	મહાત્મા દેવા સાહેબ	૮૨	૨૨	ચિલ્લો ભગત	૨૩૮
૪	બાવા બિહારીદાસ	૮૮	૨૩	રતનો ભગત	૨૪૧
૫	મહાત્મા હાશરરામજી	૧૦૭	૨૪	મંત તિલકદાસજી	૨૪૩
૬	શ્રી લાલરામજી	૧૨૪	૨૫	આગમ જ્ઞાની ભાગેદેવ	૨૫૦
૭	શ્રી ઓધવદાસજી	૧૨૬	૨૬	શ્રી પારદેવ	૨૬૪
૮	ભડેજા સંત જોડીરામજી	૧૩૫	૨૭	સ્વામી સાગરગિરિજી	૨૬૮
૯	બાવા શ્રી રામસિંહજી	૧૩૮	૨૮	વજ્રવાળીની સનીયું	૨૭૨
૧૦	શ્રી ગરીબદાસજી ગ.	૧૩૯	૨૯	માતા દેવલપાઈ	૨૮૦
૧૧	મંત બાણ સાહેબ	૧૪૯	૩૦	બા શ્રી જોડીયા	૨૮૭
૧૨	„ રવિ સાહેબ	૧૫૪	૩૧	સાખી મૈયા	૨૯૪
૧૩	„ ખીમ સાહેબ	૧૬૭	૩૨	યોગિની આનંદલહરી	૨૯૯
૧૪	„ મોરાર સાહેબ	૧૭૧	૩૩	મુડિયા સ્વામી	૩૦૨
૧૫	„ ત્રિકમ સાહેબ	૧૭૬	૩૪	સ્વામી જ્ઞાનગિરિજી	૩૦૫
૧૬	કુંગરો ભગત	૧૯૧	૩૫	બમ્બતગિરિજી મહારાજ	૩૦૬
૧૭	નાથ સંપ્રદાયના સંતો	૨૦૩	૩૬	વરણ દેવ	૩૦૭
૧૮	દેવી શુદ્ધ-રાવળપીર	૨૧૨	૩૭	હાજી પીર	૩૦૮
૧૯	રામદેવ પીર-રામદેવ પોત્રા	૨૧૪	૩૮	પીર શાહ મુરાદ	૩૧૨

દેશ'. એમ કહી તેણે તમામ વસ્તુઓને એક ઊંચા ગોખલામાં ગોઠવી દીધી અને ફરી કામ ચાલુ કરવાની આશા કરી દીધી.

સાંજ પડી. મેકાણુ વાહરડાં ચારીને પાછા ઘેર આવ્યા. ઘરના ગોખલામાં ગોઠવી રાખેલી સામગ્રી પર દષ્ટિ પડતાં જ એમના આખા શરીરે એક ઝણઝણાટી આવી ગઈ. કોઈ જુગજૂતા સંસ્કાર જંગી ઊડ્યા. ત્યાગ અને વૈરાગ્યની કોઈ જોરજોર બાવના એમના અંતરમાં ઊડી આવી.

મેકાણુએ તરત એ તમામ વસ્તુઓ ઉઠાવી લીધી અને કોઈને કંઈ પણ જાણ્યા વિના તે ત્યાંથી છાનમાના ચાલી નીકળ્યા. આખી રાત પગ પર કાઢી, વહેલી સવારે માતા આશાપુરાણના મહાન ધામ સમાં મડ ગામે આવી પહોંચ્યા.

એ અરસામાં મડ-ગાદીના અધ્યક્ષ તરીકે કાપડી ગાંગારાજ વિદ્યમાન હતા. મેકાણુએ ત્યાં આવતાં વેંત જ મહાંત શ્રી ગાંગા રાજનાં ચરણોમાં મસ્તક ઝુકાવ્યું અને દીક્ષા માટે યાચના કરી. આવા એક ઊગતા કિશોરને માતા-પિતાની પરવાનગી વગર મૂંડી નાખવો એ ઉચિત નહિ, એમ સમજીને ગાંગા રાજ એને ઘેરથી રજા લઈ આવવા સમજવવા લાગ્યા.

આ તરફ ખોંભડીમાં મેકાણુને માટે શોધાશોધ ચાલી રહી. રાત પડી જ્યાં છતાં મેકાણુ વાળુ માટે ઘેર આવેલા ન હોવાથી સૌને ચિંતા થઈ પડી. વાહરડાં બધાં આવી ગયાં હતાં, પણ વાહરડાંને સંભાળનાર આજે જેમ થઈ ગયો હતો. સાથે સાથે જમીનમાંથી નીકળેલી પેલી વસ્તુઓ પણ જ્યાં ગોખલામાં ચૂકેલી હતી ત્યાં જોવામાં આવતી ન હતી. આ સામગ્રી સાથે મેકાણુનું એકાએક અલોપ થઈ જવું, આ બાબત એક મોટા કોયડાનું સર્જન કરી રહી હતી.

બદી હરધોળજી પોતાના બાલ-પુત્રને શોધવા માટે અહીંતહીં ફાંફાં મારી રહ્યા હતા. એટલામાં એમને ખબર મળ્યા, કે મેકાણુ તો

પગપાળા પૂરપાટ માતાના મડને રત્ને બિપદયા જતા હતા વડે ની સવારે ઘોડી તૈયાર કરી, એ પથુ મડને રત્ને બિપદી ચૂક્યા.

સવારમા મેકાજી જ્યારે ગામરાજા પાસે દીક્ષાની વાચના કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે હરધોળજી ત્યા આવી પળેપાળે અને મેકાજીને ઘેર આનંદ સમજાવના લાગ્યા.

મેકાજીનો નિશ્ચય તો વજ્ર લોપ હતો કોઈ પણ સમજાવટ હવે એમના નિશ્ચયને ચળાવી રહે એવું ન હતું એમને સમજાવવાની હરધોળજીની બધી કુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ નિષ્ફળ ગઈ આખરે નિરાશ થઈને હરધોળજી ખાસા દુઃખી.

ત્યાર પછી માતુશ્રી પાનાળા પથુ પુત્રને સમજાવના માટે માતાને મડ જઈ પડેલ્યા પરંતુ માતા પુત્રને સમજાવી શકે ત્યાર પછે ના પુત્રે માતાજીને સમજાવી લીધા પાનાળાના મનનુ અમાધાન થઈ જતા મેકાજીને દીક્ષા લેવાની અનુજા આપી તે પાછા બોમડીને માર્ગે આનંદ થયા.

માતાની આજ્ઞા મળી જતા મ. જાગીરના મહત્ત ગામરાજાએ શુભ મહત્ત નિદાગીને મોડ્ય નિધિથી મેકાજીને શુદ્ધમત્ર આપી. જે વચ્ચે, ખનડો, ટોપી પતંગ પાસડી નગેરે બિપદરોડો મેકાજીને ધારણ કર્યા હતા તે તેમની પામે જ ન્દેરા દેવામા આ-યા *

૦ કચ્છમા એક દિવસ આરે છે કે જગતના રામચન્દ્રજી રાવજીને મારી લઈમણજી સાથે દાંનગાળની ચ માંએ જતા હતા ત્યારે તેમણે પણ રિવાજ મુજબ ત્યાગીને વેશ લાતજી કર્યો હતો ત્યાથી પા મ દેશના નામચન્દ્રજીએ પોતાનો વેશ જગરાજ કાપડીને અર્પણ કરીને કાપડ વસતી રચાવના કરી લઈમણજીએ પોતાનો વેશ-ખડો ટોપી વારે જમીનમા બે મારી દીધા હરધોળજીના પવની જમીનમાથી નીકળેલી વસ્તુઓ એ જ હતી મેકાજીને કચ્છમાં લઈમાજ નિર્દેશ અવનાશ માનવામાં આવે છે.

૨

ઘોડીની શોધમાં

મહંત શ્રી ગાંગારાજ પાસે ગુરુગંત્ર મહલુ કરી મેકલુ માતાજીના મઝમાં રહીને આશાપુરાજીની મેવા-પૂજા કરવા લાગ્યા. કેટલોક સમય આમ વ્યતીત થઈ ગયો.

અહીં કાપડી રાજાના કેટલાક શિષ્યોની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ જોઈને મેકલુને કંટાળો આવવા લાગ્યો. વન-વિહારી પંખી જેવું એમનું માનસ આ બદીખાનમાં પુરાઈ રહેવા સરજાયું ન હતું. એમનું મન અહીંથી 'ઊડું ઊડું' કરી રહ્યું હતું. જરા લાગ જડે તો અહીંથી ઊપડી જવું, એવો વિચાર એ કરી રહ્યા હતા. એ જ ચારસામાં એક નવીન ધટના જનવા પામી.

મહંત શ્રી ગાંગારાજ પાસે બે ઉમદા પ્રકારની ઘોડીઓ હતી. આ ઘોડીઓ આખા કચ્છમાં પ્રખ્યાત હતી. એમની ખ્યાતિ કંઈકેટલા બે દાળાઓને કાને આવી. એમને આ ઘોડીઓ ચોરી જવાની ઇચ્છા થઈ. એટલા માટે જ એ બંને જણા મહંત આગ્યા. એક રાતે લાગ જોઈ આ ઘોડીઓ તે ઉઠાવી ગયા.

પવનવેગી ચાલતી આ ઉત્તમ પ્રકારની ઘોડીઓ એકાએક ચોરાઈ જતાં મહંત ગામમાં હોહારો મચી ગયો. મહંતશ્રી પણ અતિ વ્યગ્ર બની ગયા. ઘોડીઓ માટે ચારેતરફ શોધ-ખોળ ચાલવા લાગી. સારા સારા પગીઓને રોકીને દસ-પદર ગાઉ સુધી પગેડું લેવામાં આવ્યું. પણ ચોરી કરવાવાળાએ એવી સીકતથી કામ કર્યું હતું, કે બંને ઘોડીઓના પગ આગળ જતા કોણે જાણે ક્યાં ગેબ થઈ જતા હતા, તે કોઈ જાણી શકતું ન હતું. પગેડું લેનારા પગીઓ આખરે નિરાશ થઈને પાછા ફર્યા.

પગીએને નિષ્ફળતાથી પાછા ફરેના જોઈને ગઈંતશ્રીનું મન વધુ ખિન્ન થયું. ઘોડીએ એમના ચિત્તમા ચોટી રહી હતી. રાગએ આખરે પોતાના હૃદયની વ્યથા નવા નીમેલા શિષ્ય મેકણુજી પાસે વ્યક્ત કરી. ગુરૂની મનોવ્યથા શિષ્યની નજર વ્યહાર ન હતી. ગુરૂદેવને શિષ્યે સાન્તવનું આશુ અને તરત મેકણુજી પોતે ઘોડીએની શોધમા નીકળી પડ્યા.

મેકણુજી ઘોડીએની ખાતમી લેના લેતા આગળ ને આગળ ચાલ્યા જતા હતા બારીક તપાસ કરતા તેમને ખમર પડી, કે કંથ કોટના ઠોંગાએ જે ઉમદા જાતિની તાજણોને તગડી જતા હતા. આથી એમણે ગીધો કંથકોટ તરફ મોરચો માડી દીધો. ઘોડા જ દિવસમા તે દાદા કંથડનાથની છાયામા કંથકોટ આવી પહોંચ્યા.

અહીં આવી કંથકોટના કિલ્લા પર ચડીને દાદા કંથડને ઢોરે આલ્યા. અન્ન-પાણીને ત્યાગ કરી તે દાદાના સાન્નિધ્યમા બેસી ગયા. કંથડનાથના ઢોરા પર રાત્રિના સમયે કાંઈ રહી શકતું ન હોના છતાં મેકણુજીએ તો ત્યાં ગરણીઆ થઈને ઝુકાવી દીધું એમણે મનમા નિશ્ચય બાધી લીધો, કે જ્યાં સુધી ઘોડીએ મળે નહિ ત્યાં સુધી જીકવું જ નહિ.

આ હકીકત કંથકોટના જગીરદારે પાસે પહોંચી આખા ગામમા પથુ ચારે તરફ ચર્ચા ચાલના લાગી, કે મડ જગીરના કાપડી રાજા અહીં અનશન વ્રત આદરી બેઠા છે.

કંથકોટ જગીરના ગરાસીઆએ પોતાના તમામ ભાયાતો અને અગ્રેસરો સાથે મેકણુજીના દર્શન માટે આવ્યા. કંથકોટના ટીકાવત મેકણુજીને પારણા કરવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા મેકણુજીએ ઉત્તર આપતા કહ્યું—

“ હાકોર ! તમારા ગામમાં આસાપુરાજીની ઘોડીઓ ચોરાઈ આવી છે. તે ત્યાં સુધી પાછી મડ જાગીરમાં પહોંચે નહિ, ત્યાં સુધી મારાથી અજનો એક દાણો પણ લેવાય તેમ નથી. ”

કંથકોટના ગરાસીઆઓથી ચોર-લૂટારાની પ્રવૃત્તિ છાની રહે તેમ નહતું. તપાસ ચલાવતાં તેમને તરત પત્તો લાગ્યો, કે એ કોળીઓ એ સુંદર ઘોડીઓ લઈ આવેલા છે. બંને ઘોડીઓ મંગાવીને દેદા જાગીરદારોએ તે દાદાના ચરણોમાં હાજર કરી. મેકલુ દાદાની તમામ મહેનત અને તપશ્ચર્યા કળી જતી થયાં. મેકલુજીએ ઘોડીઓ માતાને મડ મોકલાવી આપી. કંથકોટમાં થોડા દિવસ આરામ લઈ, એમણે મડ પાછા જવાને બદલે ગિરનારનો રસ્તો લઈ લીધો.

મેકા બેઠા મહંદરકા, રામાનંદકા કળીર,
આદ-અંત કિરતા રહ્યા, કિરતા રામ કીરી.

૩

કામધેનુ

કંથકોટથી વિદાય થઈ, કમળું રણુ બેતરીને મેકલુદાદાએ કાઠિયાવાડની જૂમિ ઉપર પગ મૂક્યો અને સૌરાષ્ટ્રના શણુગાર રૂપ ગિરનાર ગિરનારની ગોદમાં સમાઈ ગયા.

ગિરનાર આજ પણ ચોળીઓ અને તપસ્વીઓનું ધામ મનાય છે. અનેક યોગેશ્વરો અને મહાત્માઓને પોતાના ઉદરમાં સ્થાન આપતા ગિરનારમાંથી કર્ષક વિશેષ આત્મશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના આશયથી મેકલુદાદાએ ખાનખાનની કે બીજી કશી પરવા કર્યા વગર એક શાન્ત અને એકાન્ત સ્થળ પસંદ કરીને ત્યાં ઉપ તપશ્ચર્યા આદરી દીધી. દેહતું દમન કરવા માટે દાદાએ છ માસ સુધી ગિરનારની એક ગુફામાં અખંડ તપ કર્યું.

જોગી હુવો જમિયલ, સામી હુવો શખ,
કેં ભાયો કાપી, કેં ભાયો દરવેશ,
લાયક તિની લેખેઓ, મેકણુ ચે અગોચરી અલેખ.

મેકણુદાદાની ભક્તિ જોઈને ગુરદત્તાત્રેયની જગ્યા પરથી એમને
એક કાનડ મળી અને એ કાવડ દ્વારા સસારની મેના કરવા
આદેશ મળ્યો.

ગુરુ અપની કાવડ લઈ, મેકણુ ઠેકા દીન,
ખાઓ ખિલઓ ખલકેકો લોટ માગિ લવલીન.

બસ ! મેકણુને જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું કાવડને ખમે
ચડાવી ગિરનારને છાયા શમરામ કરી એ નીચે જતયા જૂનાગઢ
આવી ગામમા કાવડ દેરવના મઠી પડ્યા.

આ રખતે જૂનાગઢના અખાડામા એક મહત્ત રહેતા હતા
ગામની બીખ એમણે બાધી લીધી હોવાથી એમના સિવાય બીજા
કોઈને કાનડ દેરવનાની છૂટ ન હતી મેકણુને જૂનાગઢમા કાનડ
દેરવતા સાબળી મહતે તુરત તેમને પોતાની ખામે બોલાવ્યા.

“ સાધુ મદારાજ ! કયાથી આવો છો ? ” મહતે મેકણુ દાને
આવતા વેત જ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાન તો ગિરનારથી, પણ અસ ૧ વતન કચ્છ ”

“ હવે બરાબર ! તમે દૂરના છો એટલે ખમર ન હોવાથી
અહીં કાનડ દેરવના નીકળી પડ્યા વાગે છો પણ આખા જૂનાગઢ
હની બીખ અમે બાધી લીધી હોવાથી અહીં કોઈથી કાવડ દેરવી
શકાની નથી ”

“ પણ મહતજી ! મારી કાનડ કોઈથી અડકી શકે તેમ નથી
એ તો ગુરુ દત્તાત્રેયની દીધેલી છે ”

“ પણ બાવાજી ! તમારા ખાન-પાનનો તમામ પ્રયત્ન અહીં અખાડામાં કરવામાં આવશે. પછી તમને કાવડ ફેરવવાની ક'ઈ જરૂર ખરી ? ” મેકલુને મક્કમ બેઠને મહંતે નરમાશયી કામ લેવા ધાયું.

“ જરૂર ખરી જ તો ! તમે મને તો ખવડાવશે. પણ મારી કાવડ જૂખી રહેશે તેવું કેમ ? ”

મેકલુ—

હમકો ખાને દેત હો, પર કાવડ કયા ખાય ?

મહંત—

વહ તો કહુ ચેતન નહિ, જૂખ લગે નહિ તાય.

મેકલુ—

દતાત્રેય સ્વામી દિયે, વહ ચેતન હી કહાય,

મહંત—

ચેતન હોય તો આપહી, ઉઠ કે અલખ જગાય.

મહંતે મેકલુને પડકાર કર્યો, કે “ કાવડને નો જૂખ લાગતી હોય અને એમાં ચેતન હોય તો એ પોતે જ ભલે અલખ જગાવવા ભય ને ! ”

મહંતનું આહ્વાન મેકલુદાદાએ ઝીંઝી લીધું.

મેકલુ કહે માત અખ જાઓ અલખ જગાય,
ચલો વસ્તી ચેતાય કે, પીછે ચલાં પર આય.

મેકલુના મુખમાંથી આ શબ્દો બહાર પડતાં જ મહંત સમજ ગયા, કે આ કોઈ સિદ્ધિશાળી પુરુષ છે. પોતાના અવિવેક માટે ક્ષમા માગી મહંતજીએ મેકલુદાદાને એમની ઈચ્છા અનુસાર કાવડ ફેરવવાની છૂટ આપી.

તે દિવસથી મેકણુ કાનડિયાનુ નામ આપ્યા કાઠિયાવાડમા ઘેર ઘેર ગનાઈ ગયુ

મેકણુદાદા કાનડને કામરેનુના નામથી ઓળખતા કાનડ ખમે લઈ એ બિજા માગી લાનતા આ બિજા વડે પોતાનુ અને સાધુ-સન્યાસીઓ તેમજ અબ્યામતોનુ પોષણ કરવુ એ જ દાદાના જીવનનુ ધ્યેય બન્યુ

૪

પહેલી ધૂણી : બીલખા

જૂનાગઢથી મેકણુદાદા ખીનખે આવ્યા પહેલી ધૂણી એમણે ખીનખામા શરૂ કરી બાર વરસ સુધી ખીનખામા ધૂણી તાપી, તે ત્યાંથી હરદારની યાત્રા મટે ઊપડી ગયા હરદારમા દલાનામી મહાતે એમની કાવડ પર પોતાની સમતિની મહોર મારી ત્યાંના તમામ સાધુ-સન્યાસીઓ અને ત્યાંની મળમા મેકણુ કાનડિયાનુ નામ મદાદર મહા ગયુ

હરદારની યાત્રા પછી હી ગળાજ પરસવાનો દાદાનો વિચાર થતા તે ફરતા ફરતા કેટલાક દિવસે સિંધ આવી પહોંચ્યા સિંધના ઝોક ગામમા એમને ઠગ-કુનરીયાના રદીસ પાદ મહારાજનો ભેગો થયો પાદ મહારાજ એક મરકારી આત્મા હતા જગત પરથી જીવ ઊડી જતા તે સસારનો ત્યાગ કરી ચોગ્ય ગુન્ની મોધમા ફરતા હતા જેની શોધ મટે પાદ મહારાજ બટકી રહ્યા હતા તેવા મદાપુરના અચાનક દર્શન થઈ જતા તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ તે દાદાને પગે પાયા અને ત્યાં જ એમના સિંધ બની ગયા •

• પાદ મહારાજ આમ જતા સિંધમાં સત્ પારદેવ અથવા પાર-બ્રહ્મા નામથી પ્રખ્યાત થયા એમનું જીવનજીવન આ પ્રવૃત્તિમાં અવર-રવરે આપવામાં આવેલ છે

હીંગળાજની યાત્રા પૂર્ણ કરી મેકલુ દાદા ત્યાંથી ચોરાડ થઈ ફરી વતન કચ્છમાં આવી પહોંચ્યા.

એકવાર તો તે સીધા કંચકોટ આવ્યા અને કંચક દાદાનાં દર્શન કર્યો.

૫

જંગી : ધૂણી બીજી

જંગીના ભૂત-મંડળની ભાવનાથી મેકલુદાદા કંચકોટથી જંગી પહોંચ્યા. અહીં આખા ગામના લોકો એકઠા થઈને દાદાનાં દર્શન માટે આવ્યા અને જંગીમાં રહેવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. લોકોની વિનંતિ માન્ય રાખી દાદાએ જંગી રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહીં દાદાને આશ્રમ માટે જમીન પણ આપવામાં આવી. બીલખા પછી બીજી ધૂણી દાદાએ જંગીમાં જગાવી. આશ્રમના મકાનમાં એક નાનો ખગીચો પણ બનાવવામાં આવ્યો.

જંગીમાં મેઝાચે પટેલ ગામનો મુખી હતો. આ માણસ પાસે પટેલાઈની સત્તા હોવાથી તેણે તે સત્તાનો દુરુપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરી ન હતી. લોકોને કનડવામાં અને નિદોષોને રંજડવામાં તે હદ વટાવી ચૂક્યો હતો. દાદા તરફ પણ એ સદા વક્ર નજરે વેતો.

એક દિવસ દાદાના અખાડામાં ભજનોની ઝંકાર લાગી હતી. ટોલક, મંજરાં અને આરાધી ભજનોનો અવાજ એકાકાર બની ગયો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ઝીણા તીવ્ર સ્વરની ટાંકીનો પુરાતો રણકાર ભજનોની મૂળ મીઠાશમાં અનેક માધુર્ય સીંચી રહ્યો હતો.

આ વખતે મેઝાચે પટેલ મીમમાં જવા માટે દાદાના અખાડા પાસેથી પસાર થતો હતો. એની કઠોરતાના મૂળમાં એક મુલાયમ હૃદય ધબકી રહ્યું હતું. અખાડામાં ગવાતાં ભજનોના મધુર આવાજો

એના દિલ પર કંઈ અજબ ચોટ લગાવી એ ત્યાં જ આવી ગયો. એના પગોએ આગળ વધવા ના પાડી. એનું મન બળનોની ધૂનમાં મસ્ત મન્યુ રામ-નામના દહે એના દિલને દર્દી બનાવ્યું. બળનોના ભાનવાહી અવાજમાં આવી અદ્ભુત શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એરી એને કંપના પાંચુ ન હતી દાદા તરફ આજ સુધી એણે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જ જોયું હતું. આજે એને તેનો પારાવાર અફસોસ થવા લાગ્યો. જમ જેવા જુલ્મી માણસોના હૃદયને એકાએક આમ બકડી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ જે મહાપુરુષ ધરાવે છે, એ મેકલુદાદાને પણ પડવાને મોમાયા પટેલનું મન આજે તલપી ઊઠ્યું. સીમમાં જવાને બદલે એ અખાડામાં આવી પહોંચ્યો. આ બધું કર માણસને આજે અખાડામાં આવતા જોઈને સૌને નવાઈ લાગી. ધણુને બધું પણ લાગ્યો કે અહીં આવીને એ કાણ જાણે વળી શું કરી બેસશે ?

અહીં તો બળનોની રમઝટ જાણી રહી હતી દાદાના ખોળામાં તખ્તે જૂની રહો હતો. હાથમાંના મથરા તીણો રણકાર કરતા રણકી રહ્યા હતા. આખી મડળી દાદાની મધુર વાણીમાં મુગ્ધ બની હતી.

મોમાયો પોલ આવીને આખી મડળી પાસે હાથ જોડીને બોલો રહ્યો. આ દૃશ્યથી સૌને વધુ નવાઈ લાગી. વાવના નમનમાં કંઈ ભેદ હોવો જ જોઈએ એમ સમજી, મોમાયા પટેલના નમનમાં પણ કેટલાકને કાંઈ નવી બાજુનો ભાસ થવા લાગ્યો.

એટલામાં બળન પૂર થયું. દાદાએ એકતારો નીચે મૂક્યો, કે તરત જ પટેને દાદાના પગ પકડી લીધા. એની આખોમાથી પશ્ચાત્તાપના આમુઓની ઝડી વહેવા લાગી. નાદાએ એના માથા પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધા અને બક્ત-મડળી વચ્ચે એને સ્થાન આપ્યું.

તે વિસથી મોમાયા પોલના માનસમાં અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું. એણે જગતની તમામ ખમ્ખોટથી હાથ ધોઈ નાખ્યા અને

રાત-દિવસ દાદાના સમાગમમાં જ રહેવા લાગ્યો. દાદાનો અખાડો બસો અને મોમાયો પટેલ બંધો ! મેકલુદાદામાં એને એક મહાત્મા આત્માનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. હવે એજ પટેલ દાદાની પ્રશંસા કરતાં થાકતો નહિ. એ તો જ્યાં-ત્યાં કહેતો કરતો કે —

મોમાયો કહે મેકલુ મારો પરમેશ્વર છે પોતે,
અંધી દુનિયા અંધી રહીને, અજાગી થઈને જાતે.

મોમાયો પટેલ હવે અમૂઝા પવટી ગયો. મિલકતી સવાયો ગણાતો આ માણસ આજે ફાટીથી પળુ નાનો બની ગયો હતો. દાદાના સમાગમથી એને પોતાનાં કાળાં કર્મોનો પારાવાર પશ્તાપો થવા લાગ્યો. આ કર્મોના અંધનમાંથી છટવાની તેને તાલાવેલી લાગી.

એક દિવસ તેણે મેકલુદાદા પાસે આવી કહ્યું —

“ દાદા ! આ જગતમાંથી મારો જીવ હવે તદ્દન જીતી ગયો છે. હવે મને જીગરવાનો કોઈ આરો બતાવો ! ”

“ પટેલ ! તમને જીગરવાનો એક રસ્તો છે ખરો ! તમે બાર વરસ સુધી ગૌમાતાની મેવા કરો ! એ જ તમારા ઉદ્ધારનો માર્ગ છે ! ”

“ આપની આજ્ઞા ઉઠાવવાને હું તદ્દન તૈયાર છું દાદા ! ”

“ તૈયાર હો, તો જાઓ આડેસર અને ત્યાં ગૌમાતાઓને ચારવાના પવિત્ર કાર્યમાં મૂકાઈ જાઓ ! ”

“ જોવો દાદાનો હુકમ ! ”

દાદાએ આડેસરનો કાગળ લખી આપ્યો અને ખીતે જ દિવસે મોમાયો પટેલ આડેસર જવા નીકળી પડ્યો.

મોમાયો પટેલ એક અતિ સંસ્કારી આત્મા હતો. એના દિલ પર મેકલુદાદાના ઉપદેશો જોડી અસર કરી હતી. પટેલ આડેસર જઈ

દેહનું દમન કરી હિમ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો અને રાતદિવસ ગાયોની સેવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યો. ગાયોને ચારતાં કે હાંકતાં તે કદી કંકાર શબ્દથી સંબોધન કરતો નહિ. એક વખતનો કૂર અને કાળમીઠ પત્થર જેવો મોમાયો પટેલ આજે અનેક પ્રકારે ગૌમાતાઓની સેવા શુશ્રૂષા કરવામાં નિમગ્ન બની ગયો.

હિયાં ગાખ ગિરનાર જા, બેઆ જંગીજા ઝાહ,
મુજે નાથ મેકણુ ચે", આધર વડે આધિકાર.

પટેલની તપશ્ચર્યા દિવસે દિવસે ઓજરવી બનતી જતી હતી. આ વાતની કલ્પોપકલ્પ મામવાસીઓને અને ગામના દરબારને ખબર પડી. પટેલનો ઉત્તમ ભક્તિભાવ જોઈને આડેસર દરબાર તથા ગ્રામજનોએ એમના સ્થિરવાસ માટે એક આશ્રમ સ્થાપી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પટેલને હવે સસારની જળજમાં તો ફસાવું જ ન હતું. પરંતુ દાદાની આરા વિના એમને એક પણ મોટું પગલું ભરવાની મરજી ન હતી. આથી આડેસરના તમામ ગરાસીઆ અને ગામજોડોનો સંઘ પટેલને સાથે લઈને દાદા પાસે જંગી પહોંચ્યો. મોમાયા પટેલને માટે એક આશ્રમ બાંધી આપવાની એમની ઇચ્છા એમણે દાદા પાસે વ્યક્ત કરી.

મોમાયા પટેલની પ્રવૃત્તિઓની બધી વાતો દાદાએ આડેસર વાસીઓના મુખથી અતિ રસપૂર્વક સાંજળી.

દેહનું દમન કરી કરીને પટેલે પોતાના શરીરને અતિ કૃશ બનાવી દીધું હતું. પટેલના પથ્થરી ગએલા હૃદયની સાથે એના શરીરનું પણ પથ્થરી ગએલું સ્વરૂપ આ વાતની ખાતરી આપી રહેતું હતું. આથી દાદાએ આડેસરમાં પટેલને એક અખાડો સ્થાપવાની ધણી જ ખુશીથી આજ્ઞા આપી.

પટેલની હવે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા પણ અતિ તીવ્ર બની ગએલી

દેવાચી દાદાએ એને દીક્ષા આપી પોતાનો માનીતો શિષ્ય બનાવ્યો. એનું નામ મોમાયો રાજ્ય રાજ્યવામાં આવ્યું.

મેકલુદાદાએ ત્યારે કાંગમાં બાર જળુ સાથે જ્યંત સમાધિ ધારણ કરી ત્યારે તે જ સમયે મોમાયા રાજ્યે આડેસરમાં સાત જળુની સાથે જ્યંત સમાધિ લીધી હતી. આ માટે સમાધિઓ આજે પણ આડેસરના અખાડમાં જોવામાં આવે છે. લોકો તેનું બાવપૂર્વક પૂજન કરે છે.

મોમાયા રાજ્યનો શિષ્ય વીરો રાજ્ય થયો આ વીરો રાજ્યને પણ દાદાએ એક જ રાતમાં ઉપદેશ આપી માયાનાં પડળ દૂર કર્યાં હતાં.

સાખી

જોગી જિયે જગમે વીરો તું તાં વીર,
મરણ દરેઓ મેંકલુ ચે, સેંસો દરે સરીર.

૭

કુંગરશી ઠક્કર

જંગીમાં એક પરમ ધર્મશાસ્ત્રીની આસિર બાધ હતી. દાદા પરનો તેનો ભાવ અચાગ હતો. દાદાએ જંગીમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તે તેમને દરરોજ દૂધનો કળશિયો પહોંચાડતો.

સવારનો સમય હતો. બાઈ દૂધનો કળશિયો લઈ બાવાજીના આશ્રમે દૂધ પહોંચાડવા આવી પહોંચી. દૂધ દેવા માટે બાઈને દરરોજ ધક્કો પડતો હતો, આ વાત દાદાને જરા દીક લાગી. નહિ તે બોલ્યા:—

“માતાજી! તમને દૂધ પહોંચાડવા માટે રોજ રોજ ધક્કા ખાવા પડે છે, એ મને દીક લાગતું નથી. મારે હવેથી હું પોતે મંગાવી લઈશ. તમે ધક્કા ખાઓ નહિ.

“બાવાજી ! હું તો તમને મારા પુત્રવત્ ગણું છું. નાનો જીગસો અને મોટા તમે. ”

“ પણ માજી ! પુત્રો કંઈ એમ હાલતાં ચાલતાં થોડા જ મળે છે ! મને પુત્ર જનાવશે તો અર્ધો ગરાસ પણ આપવો પડશે તેવું કેમ ? ”

“ બસ એટલું જ ને ! તથાસ્તુ ! આજથી મારો અર્ધો ગરાસ તમારો અને અર્ધો જીગસો. ”

આહિર બાઈ એકદમ નિવાજ પડી. એનું સાગર-હૃદય જોઈને દાદાના આશ્ચર્યનો પણ પાર રહ્યો નહિ.

“ બહેન ! હું તો માત્ર વિનોદ કરતો હતો ! ”

“ અને એ વિનોદમાંથી મને લાભ થઈ ગયો ! ”

“ પણ બહેન ! આવી રીતે અર્ધો ગરાસનો ભાગ કોઈ પામેથી પડાવી લેવાય નહિ. ”

“ બસ ! બાવાજી ! હવે એક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરશો નહિ. આ ગરાસ તો તમને આપ્યો તે આપ્યો ! તમારાં વચ્ચેનું પાપન કરવાની તમારાથી હવે ના કહેવાય જ નહિ ! ”

આટલું બોલતાં જ બાઈ તરત ત્યાંથી ચાલતી થઈ. તેણે ઘેર આવી પોતાના પુત્ર જીગા પાસે આ વાત મુખી. જીગો પણ આછો ન હતો. એણે કટી માતાનું વચન ઉચ્ચારું ન હતું. દાદાને અર્ધો ગરાસ આપી દેવાની માતાની ઈચ્છા તેણે પૃથ્વી પ્રેમથી વધાવી લીધી. અને અર્ધો ગરાસ દાદાના નામ પર અગતી દેવામાં આવ્યો.

જીગો આ બાઈનો એકનોએક પુત્ર હતો. એના પિતાના અવસાન પછી આ બાઈ એના પર જ લાથ રોકી બેસી રહી હતી. જીગો હવે ઉંમર લાયક બન્યો હતો. એનાં લગ્ન પણ તરતમાં જ થવાનાં હતાં. આથી બાઈના અનિદનો પાર ન હતો. પોતાના એકના એક પુત્ર જીગા

પર દાનના આશીર્વાદ ગિતરે તે માટે બાદ્યે આ અતિ ઉતારના પૂજ્ય પગનુ લીડુ હતુ

થોડા જ દિવસમા ગિગાના ગળામા વરમાળ નાખવામા આવી ધર રાજગારવામા આખ્યા લમ-ગીતો ગાના લાગ્યા.

x

x

x

x

જ ગીમા કુગરશી નામે એક લોહાણો વેપારી રહેતો હતો. કુગરશી માત્ર પૈમાનો પૂજારી હતો તેને એ એક જ ઇન્દ્રિયનું યાન હતુ. પૈમા મિનાય એના મનમા એક પણ વસ્તુનું મહત્વ ન હતુ. એક દોંગવાની કમાણી માટે કેઈકની ઠારી બાગી પડતી હોય તો તેમ કરતા તેને જરા પણ આચકો આસતો નહિ એની દુકાને યોરમા પોણો યોર માન માડ મગે દુકાનના કાટના પણ વજનમા બાગ્યે જ પૂરા હોય. આખા ગામમા એના જોવા મળત હૃદયનો ખીન્ને માણસ મળવો મુશ્કેલ હતો ગરીબોને લૂટી એણે રીક રીક કમાણી કરી હતી

કુગરશી હજારનો હુન્ન-પનગ કરી એને યોગ્ય માર્ગે વાળવાની દાનની ઘણા મમયતી મનોબાનના હતી પરતુ તેનું માનમ ફેરવના માટે કોઈ યોગ્ય તક આવી ન હતી કુગરશીને એના કર્મોનું બાન કરાવના દા. એને અનાર-નનાર કહેતા કે —

કુંગર તું કાતાર, પણ તોજે પાસેરો પંખે ડાકડે ભાર.*

એક દિવસ ગિગો આહિર સમારમા ગળામા માળા સાથે વર રાગના વેશમા કુગરશીની દુકાને બેસે હતો એટલામા નાદા ત્યાથી પસાર થયા ગિગાએ ‘જીનામ’ નો ઉચ્ચાર કરી એમને વદન કર્યું નાનને હાકન પાડી અને ચાનતા આવતા રિનાજ મુજમ

* કચ્છમા પ્રથમ દસ દોકડા ભારનો ખરોર આવતો હતો

સોપારી, એલચી, તજ, લીંગ વગેરેનો ખોમો ભરી દાદાને આપ્યા હાય લખાએ.

“વરરાજા ! મને તો આટલી સોપારી પૂરી પડે તેમ નથી માટે રહેના દો.”

એમ થાય નહિ દાદા ! સોપારી-એલચી લીધાવગરનો ગામનો એક પણ માણસ રહી ગયો નથી તમે જ એક રહી ગયા છો માટે તમારે યેવી જ પડશે.”

“પણ જોટરાજા ! હું કયા એકનો છું કે આટલી સોપારી ચાલે ? મારા અખાડામાં તો ગામગામના માણસો એકાઠા થાય અને આટલામાથી હું કેટલાકને આપું ?

“પણ તમે કહો એટલી આપું પત્રી શું ?”

“તું નહિ આપી શકે ભાઈ જગા, મને જ્યાં દો.”

“જવારી નહિ દાદા ! મારી સોપારી લીધા વાણા તમે જઈ નહિ શકો ! કેટલી ભ્રેષ્ઠાએ ખોનો.”

“પણ તું આપીશ ખરો ?”

“જરૂર આપીશ તમારા મોમાથી શબ્દ પડે એટલી જ વાર છે.”

“મને ત્યારે ! મને સોપારી-એલચીની પાચમેઠા ઠેરી આપી દે.”

“બસ એટલું જ ને ! બહુ સાડા !”

જિગો ઠેરીઓ લઈ આવના ઘેર જવા માટે ઠેરવા લાગ્યો.

“જગા પંચ ! અહીંથી જિગો નહિ મને તો આઠાં બેડે બેડે ભ્રેષ્ઠાએ.”

જિગો જરા અકળામો દાદાએ પાચ-પંચ મથુ સોપારી-એલચી માગી રોત તો જિગો તે જ વખતે ત્યાં ને ત્યાં અપાતી દેત ! પણ

દાદાની માગણી તો વિચિત્ર થઈ. અને એકે એકે પાંચસો ઠેરી ક્યાંથી કાઢવી ? જિગાને એક ઉપાય સૂઝ્યો. તેણે થોડીવાર માટે પાંચસો ઠેરી જિધારી આપવા કુંગરશી પાસે માગણી સૂઝી.

પણ કુંગરશી તો ‘હો વગર લોટે’ એવા ક્યાં હતો ? માત્ર જીમની વાતોથી એ પાંચસો ઠેરી જેવડી રકમ અંગ જિધાર આપી દે એવો ન હતો. એણે જાણી લીધું કે વાત હવે વદ પર આવી છે.

“જિગા ! તારા ગળામાં પડેલી માળા ઉતારી દે અને ઠેરી પાંચસો ગણી લે !”

જિગા પણ એટલે માટે મરી ફીટ એવો હતો. કુંગરશીની આટલી એશરમી જોઈને એને દુઃખ તો થયું, પણ એ વદને કટકો આપી ન હતો. એ બોલી બહાર—

“બસ એટલું જ ને ? લે આ માળા ! લાવ ઠેરી !”

જિગાએ માળા ઉતારી, કુંગરશીને હવાલે કરી અને ઠેરી પાંચસો ગણી સર્થ તરત દાદાને ચરણે ધરી દીધી.

મેકલુ દાદા ત્યાંથી સીધા ચોરા પર પહોંચી ગયા અને કાટ-વાળને ખોલાવી, પાંચસો ઠેરીની કડમ ગાયોને નાખવા સૂચના આપી દીધી.

જિગાના ગરાસનો અગ્રી ભાગ જે મેકલુ દાદાના કબજામાં હતો તે જિગાનાં લમ-ત્રસંગે વધાવામાં આપી દેવા માટે દાદાએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ જિગાની માતા કેમે કરી એક ટળી એ થઈ નહિ. આખરે દાદાનું માન જાળવવા તેણે એ ખેતર લીધાં અને તે ગૌચર કરી દીધાં. આજે પણ એ એ ખેતરો ગૌચર રહ્યાં છે.

આ તરફ કુંગરશી હક્કરને કંઈ પણ લખત કે કરાર વગર હજાર ઠેરીની સોનાની માળા પાંચસોમાં આપી જતા તે મનમાં ને મનમાં ફૂલાતો હતો.

ત્યારે ઊગો પડેય પાંચમેા કેરી લઈ માળા પાછી લેવા આવ્યો ત્યારે તે ગધા-તથા કરવા લાગ્યો.

આ વાતની દાદાને જાણ થતાં તેમણે કુંગરશીને પોતાની પામે બોલાવ્યો અને કહ્યું—

દુહો.

કુંગર ! તેજો પાસેરો, સે પંખે ડાકડે બાર,
કોં મારંધી મેકણુ ચે, કુંગરશીં તોણ ઠાર ?

બાવાચ—અરે કુંગરશી ! તારી દુકાનનો પાથેર માત્ર પાંચ દોકડા બાર જ છે. મેકણુ કહે છે કે આવી રીતે તારા વંશનો વિસ્તાર શી રીતે ચાલશે ?

દાદાનાં આ વચનોએ કુંગરશી પર અજબ અસર કરી. દાદાના બ્યક્તિત્વ અને એમના આત્મજાગ્રે આજે કુંગર જેવા કંઠાર કુંગર શીને પલટાવી દીધો. એની માન ઠેકાણે આવી ગઈ. એનાં કર્મોને એને પમ્તાવો થવા લાગ્યો. તરત જ તેણે માળા લાવીને દાદાના ચરણોમાં ધરી દીધી અને પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવવા વીનવણી કરી.

દાદાએ એને એક નિયમ લેવાની આજ્ઞા કરી, કે કેઈ પણ સાધુ-સંન્યાસીને જમાડવા વગર જમવું નહિ.

કુંગરશીએ તે જ વખતે દાદાની આજ્ઞા અનુસાર પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી. ત્યારથી એના જીવનની દિશા જ બદલી ગઈ. એણે પોતાની તમામ જૂની રીતભાત ફેરવી નાખી સદાચારનો રસ્તો અકબી કર્યો.

કુંગરશી દરરોજ તે દિવસથી દાદાના સમાગમમાં રહેવા લાગ્યો. અને ખરા બાપથી દાદાની સેવા કરવા લાગ્યો. દાદાએ આમ સુક્તિ-પૂર્વક એનો જીવન પલટો કરી દીધો.

૭

જસી રખારણુ

આપણુ માસનો વીરપસલીનો દિવસ હતો. ‘વરસારે વાગડ બલી’નું ગિરદ પામેલી વાગડની વીરભૂમિમાં વરસાદ શ્રીકાર થઈ ગયેલા હોવાથી, ઉનાળામાં ખાવા ધાની ધરતી આજે લીલીછમ બની ગઈ હતી.

દાદા પોતાના નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે ખમે કાવડ નાખી જંગીથી દોડક ગાઉ દૂર વાંદિયા ગામે આવ્યા હતા. આખું ગામ આજે વીરપસલીને તહેવાર હોવાથી આનંદમાં હતું. ભાઈઓ બહેનોને પસલી આપતા હતા, બહેનો ભાઈઓને આશીર્વાદ આપતી હતી.

વાંદિયામાં જસી નામની એક રખારણુ રહેતી હતી. એને એકે ભાઈ ન હોવાથી આજે વહેલી સવારથી એનું હૃદય ભારે બની ગયું હતું. બધી બહેનો આજે ભાઈઓની હેતાળ મેટોથી હપિત થતી હતી, ત્યારે જસી રખારણુ ઉદાસીમાં ગરકાવ બની બેઠી હતી. એ વિચાર કરતી હતી—“ભગવાને એક પણ ભાઈ ન આપ્યો ! એક જ બંધવડો આપ્યો હોત, તો પણ કેવું સારું થયું હોત !”

જસીની આંખોમાં આ વિચારથી આંસુ ઉતરારાઈ આવ્યાં.

બરાબર એ જ વખતે દાદા કાવડ સાથે આવી પહોંચ્યા. અને ‘છનામ’નો હિચાર કરી બિભા રહ્યા.

જસી ઝટ આંસુ લૂછી અંદર ગઈ અને દાદાને બિજા આપવા બહાર આવી. દાદા હકીકત પામી ગયા.

“બહેન ! આજે આખું ગામ આનંદ-મંગલ કરી રહ્યું છે, ત્યારે તું કેમ આમ ઉદાસ દેખાય છે ?”

દાદાના શબ્દોથી જસીએ દાબી દીધેલાં આંસુ વહૂટી ગયાં. એ ફરી ખેર-ખેર આંસુએ રડી પડી.

“દાદા! સાચું કહું? આજે વીરપક્ષીનો દિવસ હોવાથી મારા મનમાં જરા હીસો આવી ગયો, કે હું કેવી અભાગણી કે મારે બાઈ જ નથી!”

“બહેન! તેં તો ખડું જ સારી વાત સંભળાવી. આજ સવારથી મને પણ લાગતું હતું, કે “મારે એક બહેન હોય તો કેવું સારું! હવે તું મારી બહેન અને હું તારો બાઈ! હો બહેન, આ તારી પસંદી!”

“દાદાએ પસંદીની પાંચ ઠેરી તરત બહેનના હાથમાં મૂકી દીધી. મેંકણુ દાદા જેવા મહાપુરુષ બંધવ બનવાને તૈયાર બનેલા જોઈને જીનીને હર્ષ થયો. એણે બાઈનાં દુઃખડાં લઈ આશીર્વાદ આપ્યા. તે દિવસથી જતી રખારણુ અને દાદાનો નિંદગી બરનો બાઈ-બહેનનો સંબંધ બધાઈ ગયો.

૮

જંગીનો અખાડો

આગળ જતાં મેંકણુ દાદાને જંગીમાં અખાડો કાપ્યો કરવાની ઈચ્છા થઈ. એક દિવસ ગામના તમામ લોકોને બોલાવીને અખાડા મઠે મકાન ચણાવી દેવાની તેમને દાદાએ સૂચના કરી.

આદિરો અને ખેડૂતોએ પથરો ઉપાડી દેવાનું માથે લીધું. વેપારીઓએ અન્ય તમામ સાધન-સામગ્રી આપવાનું કમુલ કર્યું. કુંગરશીએ મકાન ચણાવી આપવાનું પોતાના શિર પર લીધું. આમ આખા ગામના સહકારથી અખાડાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. થોડા વખતમાં અખાડાનું સુંદર મકાન તૈયાર થઈ ગયું.

જંગીમાં દાદાએ બાર વરસ સુધી ધૂણી રાખી. અવધ પૂરી થતાં તમામ ગામવાસીઓની વિદાય લઈને દાદા જંગીથી ચાલતા થયા.

ધન મેડે જ્યું હુસિયું, ધન આયરાં લોટ,
મોડ-ખંધા મંઝિયે, સતગુરુ છ ચોટ.

મેકલુ દાદાનાં ઢેખરાંને પણ ધન્ય છે અને આહિરોના લોટને પણ ધન્ય છે ! સતગુરુની ચોટ લાગવાથી મોડખંધા રાજનીઓ પણ એને નમન કરે છે.

૯

માતા લીરખાઈ

જંગીયી દાદા સીધા લોડાઈ આવ્યા અને ગામની જિગમણી તરફ પોતાનું આસન જમાવી દીધું.

મેકલુ દાદાના આગમનની વાત સાંભળતાં જ લોડાઈ ગામના લોકોનાં ટોળે ટોળાં દાદાનાં દર્શન માટે આવવા લાગ્યાં અને ગામમાં પ્રધારવા દાદાને વિનંતિ કરવા લાગ્યાં. દાદા કાવડ લઈ સૌથી પ્રથમ પટેલને ઘેર આવી પહોંચ્યા.

લીરખાઈ નામે લોડાઈના પટેલની એક પુત્રી હતી. દાદાનાં દર્શન થતાં જ જાણે કોઈ પૂર્વ જન્મની એમની ઓળખાણ હોય તેમ તે દાદાનાં ચરણોમાં ઢળી પડી. લીરખાઈને આત્મકાળથી જ જગત પર વૈરાગ્ય આવી ગયો હતો. એનું મન કોઈ ગુરૂને શોધી રહ્યું હતું. દાદાને જોતાં જ લીરખાઈને એમનામાં સાચા ગુરૂનાં દર્શન થઈ ચૂક્યાં હતાં.

મેકલુ દાદાએ ત્રીજી ધૂણીની શરૂઆત લોડાઈમાં કરી. તે દર-શન કાવડ લઈ ગામમાં ફેરવી આવે અને તેમાંથી સાધુ-સંતોને બોજન કરાવી પોતે પણ જોજન કરે.

લીરખાઈ સવારથી જ દાદાની વાટ જોતી બેસી રહે. દાદા વ્યારે કામધેનુ (કાવડ) લઈને આવી પહોંચે ત્યારે તેમનાં દર્શન કરી ભિક્ષા

આપે અને તારપછી જ પોતે બોજન લે આ એનો નિત્ય-નિયમ થઈ પડ્યો નાદા કોઈ દિવસ આવી શકે નહિ, તો લીરમાધને આખો દિવસ અપનામ કરવો પડે બીજે દિવસે દાદાના દર્શન કરીને પછી જ પોતે જામે

આમ થોડો વખત વીતી ગયો પછી તો લીરમાધ અવાર-નાર દાદાને આશ્રમે જતી અને વાળી-ઝૂડી તેને સ્વચ્છ રાખતી પાણી-છાણી ભરી રાખતી, ધૂણી માટે લાકડા પછુ એકઠા કરી રાખતી દાદાની એવામા જ તે પોતાનો આનંદ માનતી

વૈશાખ માસ આવ્યો અને આદિરૌમા લમતી મોસમ શરૂ થઈ ઘેર ઘેર જાત જાતની તૈયારીઓ આનના લાગી ગીતો ગાના લાગ્યા બાગ્યે જ કોઈ એવું ઘર હશે જ્યાં કોઈના લમ થનાના ન હોય આખું ગામ આનંદમા આવી ગયું હતું

પંડની પુત્રી લીરમાધનું સગપણ થઈ ગયું હતું એના સામરા પક્ષના માણુમો પછુ લમ માટે આવી પહોંચ્યા હતા પરંતુ લીરમાધની દશા જૂની જ હતી

લીરમાધને સસારની જાળમા ફસાવું ન હતું એનો આત્મા મુક્ત બની ગયો હતો એણે પોતાના લમ ન કરવા માટે માતા-પિતાને ખૂબ સમજાવ્યા, પરંતુ સસાર વહેવારના બધોતોમાંથી તેઓ છૂટી શકે એમ ન હતું લીરમાધ છાકડ છે, એમ જાણી એની વાતને વધુ વળન આપવામા આવ્યું નહિ લીરમાધના લમ લેનાઈ ગયા એાળિયો લખાઈ ગયો વૈશાખ નંદ ૧૩નો દિવસ નક્કી પછુ થઈ ગયો

લીરમાધની ઈચ્છાથી ઉપરનટ ચઢીને તેના લમના ગીતો ગાનાનાં ઘરમા રાત સઈ ગયું ઘર લીંપી-ગૂંપી બગનાની પાખ જેવા બિજળા બનાવવામા આવ્યા વસતો આનંદ આખા ઘરમા છવાઈ ગયો.

એક લીરખાઈના અતરમા જ આન દને બહલે શોકના વાદળા ઘેરાઈ ગયા હતા એણે તો લમ લેનાયાના જ દિવસથી જ અપનાસ આદરી દીવા કે નીચે સમજવરડો છતા લીરખાઈ અનાજનો એક દાણો લેના પણ તૈયાર થતી ન હતી છતા લમના કાલ્કમની વલ્લુઆર તો આગળ ને આગળ આવી જતી હતી લીરખાઈના વિરોધની કોઈને દરગર ન હતી અને ગાય જેવી એક કન્યાના વિરોધની દરકાર હોય પણ કેટલી ?

લમને દિવસે જાન પણ આવી પહોંચી પરંતુ લીરખાઈમા તો પચારીમાથી કિટવાની તાકાત પણ ન હતી આમ છતા એના માતા-પિતા એને પરણાવી દેવા માટે મક્કમ હતા રાજપુત્રીથી એ ચોરી ફેરા ન ફર તો એને પકડીને પરાણે ફેરા ફેરવી દેવાની પણ ગોઠવણ થઈ પડી હતી

લીરખાઈએ વિચાર્યું, કે હવે વધુ શરમમા રહેનાથી આ લોકોને પહોંચી શકાશે નહિ એટલે લમને દિવસે લાગ જોઈને, અપનાસથી અતિ ક્ષીણ અને દુર્બળ બનેના દેહે લીરખાઈ આશ્રય માટે દાદાના આશ્રમે પહોંચી ગઈ દાદા હૃદય-ભજનમા લીન હતા લીરખાઈ પણ હાથમા માળા લઈને પ્રભુ-ભજનમા બેઠી ગઈ

એટલી વારમા લીરખાઈને શોવવા નીકળેને એનો પિતા તેમજ એનો સસરા બને આવી પહોંચ્યા લીરખાઈ કૃશ દેહે માળા ફેરવનામા મશગૂલ હતી

“ લીટા ! બેટા ! હવે મને આપનાત કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે ! ”

“ બાપા ! તમને આપનાત કરનાનું કંઈપણ કારણ મે આપેનું હોય એનું મને લાગતું નથી ”

“ ત્યારે કોણે આપેનું છે ? લમને દિવસે અહીં નામી આવીને તું માઝ નાક વડાવવા તૈયાર થઈ છે, તે શું આશ્ચર્ય છે ? ”

“બાપા! હવે તો હું પાછી ફરું તો જ તમારું નાક વઢાય. તમે ખાતરી રાખજો, કે તમારું નાક વઢાય કે તમને નીચું જોવા પડે એવું પગપું લીરખાઈ કદી પણ ભરશે નહિ.”

આમ વાતો ચાલતી હતી. એટલામાં લીરખાઈના ચમુર પક્ષનો એક વાંકી મૂછો વાળો આહિર ખોલી બીચો, કે “આ બેશરમ છોકરી એમ માનવાની નથી! એને તો જકડી-ખાંધીને ઘસડી જવી પડશે!”

આમ કહી તે ખીજ એક આહિર મુવાનને સાથે લઈ લીરખાઈને ખાંધીને લઈ જવા નજદીક આવ્યો.

આ વખતે લીરખાઈના સ્વરૂપમાં એકાએક અજબ જેવો પલટો આવી ગયો. ભૂમિનો ભાર ઉતારવા જાણે જોગમાયાએ જગત પર અવતાર ધારણ કર્યો હોય એવી એ બની ગઈ. અપવાસથી બિંડી હતરી ગએલી એની આંખોમાંથી જાણે અગ્નિના તણખા ઝરવા લાગ્યા. લાડીયાના સ્વાંગમાં રહેલી લીરખાઈ અચાનક અમુર-સંહારક મહાકાશીના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ.

હવે વાત વિફરી ગઈ છે, એમ જાણી દાદા વચ્ચે પડ્યા. એમણે સૌને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું, કે “હવે આ તકમાં તેણ રહ્યું નથી.”

લીરખાઈને ખાંધી લેવા માટે આમળ આવેલા આહિરો પણ અટકી ગયા. લીરખાઈની આગ વરસતી આંખો સામે મીટ માડવાની પણ હવે કાઈનામાં હિંમત ન હતી. એનો સમરો તો આ દેખાવ જોઈને આંખો જ બંધી ગયો. એણે છેવટનો નિચાર કરી સાક્ર શબ્દોમાં જણાવી દીધું, કે “મારો આ એકનોએક છોકરો છે અને એના જીવનની સલામતી માટે મારે હવે જોગીની ધૂણીમાં હાથ નાખવો નથી. મારું સલામત હશે તો પાધડીઓ અનેક મળી રહેશે.”

સૌને ખાતરી થઇ ગઈ, કે લીરબાઈનું મન ફેરવવું તે રેતીમાંથી તેજ કાઢવા બરાબર હતું. આવેલા આહિરો નિરાશ બની પાછા ફર્યા. આહિરોની નાતમાં કોઇ દિવસ ન બનેલો એવો અપૂર્વ બનાવ આજે બની ગયો. એસરેલા હિસાહથી આહિરોની જાન પાછી ફરી.

લીરબાઈ દાદાની શિષ્યા બની. એ દિવસથી તે આશ્રમમાં જ રહેવા લાગી. દાદાને આરામ આવવા માટે કાવડ ફેરવવાનું કામ પણ હવે એણે પોતાને માથે લઇ લીધું. લીરબાઈ લોડાર્ક ગામની જીવંત દેવી બની ગઈ.

દાદા ત્યારે ધ્રંગમા જીવતા જ જમીનમાં સમોજ ગયા ત્યારે લીરબાઈએ પણ એમની સાથે જ જીવંત સમાધિ લીધી.

૧૦

સંત મયાગરજી

ચોમાસાના સમયમાં લોડાર્કના લોકો કુંગરમાં પાસ લેવા માટે જતા. કેટલાક દિવસથી એક મહાત્મા કુંગરમાં નગાવસ્થામાં ફરી રહેલા એમના જોવામાં આવતા હતા. લોકોને જોઇ તે દૂર દૂર કુંગરામાં ચાલ્યા જતા. એ કદી પણ કોઈની સામે આવતા નહિ. એટલું જ નહિ પણ કોઈની નજરે ચડવાનો પણ તે કદી પ્રયત્ન કરતા નહિ. એ શું ખાતા અને શું પીતા તેની પણ કોઈને ખબર પડતી નહિ. કોઈ કોઈ વાર કેટલાક લોકો એમને ખાવાનું આપી આવવાની કોશીશ કરતા. પણ લોકોને પોતાની તરફ આવતા જોઈને એ ક્યાં સરકી જતા તેની ખબર પણ પડતી નહિ. એ કદી કોઈનો વિશ્વાસ ન કરતા. કુનિયાથી દૂર રહેવું એ જ જાણે એમનું જીવન-ધ્યેય હતું. આમ છતાં લોકોને અવાર-નવાર એમનાં દર્શન થઈ જતાં.

આ વાત મેકલુ દાદાના કાને આવી. દાદાએ વિચાર્યું, કે આવા સંતપુરુષનાં દર્શન અવશ્ય કરવાં જોઈએ. આથી દાદા પોતે

ગામના બાવિઠ લોકોને સાથે લઇને આ મહાત્માનાં દર્શન માટે ડુંગરમાં ગયા. આખો દિવસ ડુંગરમાં બટક્યા છતાં એમનાં દર્શન થયાં નહિ. સૌ નિરાશ થઇ પાછા ફરતા હતા ત્યારે એક ખીણમાં આ યોગી મહાત્મા બેઠેલા નજરે પડ્યા. સૌના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. તમામ કાફલો આ અદ્ભુત પુરુષ તરફ ચાલવા લાગ્યો. આગળ દાદા અને પાછળ લોકો.

આજે મહાત્મા પ્યાન-મગ્ન હોવાથી લોકો છેક નજીક આવી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તેમને ખબર પડી નહિ. આપુ' ધાડુ' ત્યારે પાસે આવી પહોંચ્યું ત્યારે જ તેમના પર મહાત્માની દષ્ટિ પડી. હવે બીંદોને ચાહ્યા જવું એમને યોગ્ય ન જણાતાં એ જેમના તેમ શાન્ત બેસી રહ્યા.

ટાણું આગળ ને આગળ આવવા લાગ્યું. એમના પર દષ્ટિ પડતાં જ દાદાએ એમને ઓળખી લીધા.

“જય ગિરનારી ! મયાગરજી મહારાજ ! જય ગિરનારી !”
દાદાએ બુલંદ અવાજના ઉચ્ચારથી મહાત્માને નમસ્કાર કર્યાં.

કચ્છ જેવી અલગ પડેલી અને આથેની જૂમિમાં પોતાના નામનું સંબોધન સાંભળીને મહાત્માને નવાઈ લાગી. એણે બીંદેને બોલ્યું. જેતાંજ દાદાને ઓળખી લીધા.

“જય ગિરનારી ! કોણ મેહકરણ કાપડીને !”

“બરાબર ઓળખ્યા બાવાજી ! પણ ગિરનારની ગોદ કેમ છોડવી પડી ?”

“કાપડીરાજા ! આ જૂમિનું અનજ્ઞ આ તરફ ખેંચી લાવ્યું.”

“બહુ સાહે ચક્ર, સ્વામીજી ! તમે તો અહીં પધારીને અમારી કચ્છજૂમિને પાવન કરી. હવે તમે તમારું આસન અહીંજ રાખો !, ચાલો મારી સાથે !”

“ મેલકરણુ ! હું તો સદા વનવાસમાં જ વસનારો છું. વસ્તીની હવા મને માફક નથી આવતી. ”

મહાત્માની મનોભાવના દાદા સમજી ગયા. એમણે મયાગરજીને એકજ દોહરો સંબળાવ્યો.

દોહરો

શૂરવીર અરૂ સંત કે, બન મેં નહિ ફિરના,
જનસેવા હી સાથ મેં, રામ-ભજન કરના.

મેકલુ દાદાના શબ્દો મયાગરજીના હૃદયમાં ઊંડા ઊતરી ગયા. એમને સમજાયું કે જનસેવા સિવાયના યોગનો કંઈ જ અર્થ નથી. એ તરત જ દાદા સાથે આવવા તૈયાર થયા અને ત્યાર પછી દાદાના અખાડામાં જ રહેવા લાગ્યા.

ત્યારે દાદા ક્રંગની જૂમિમાં હળતા બંદારાઈ ગયા ત્યારે મહાત્મા મયાગરજીએ પણ એમનો ઘણી ખુશીથી સંગાથ કર્યો હતો.

ગિરનારની ગોદમાં સાથે રહેલા આ બંને મહાત્મા મિત્રો ક્રંગની જૂમિમાં પણ મદાને માટે સાથે જ સમાઈ ગયા. કેવી અદ્ભુત મિત્રી !

૧૧

સમાજ સુધારણા

સામાજિક દૃષ્ટિએ ભેદમાં મેકલુ દાદા એક મહાન સમાજ સુધારક હતા. સ્ત્રી જાનિતા હિંદુત્વ અને ગરીબોના રક્ષક હતા. અન્યાય સામે લડનાર હતા. ભાંગ્યાના બેરૂ હતા.

સમદૃષ્ટિ એમને વરી હતી. એક અદ્ભુત હરિજન કે રા'દેસજ એમને મન એક સરખા હતા.

કૃતરા અને ગમ્મિટા જેવા મુક પ્રાણીઓને માનવ એવાના મહાન કાર્યમાં જોડી દેવાની એમની અદ્ભુત આત્મશક્તિ હતી.

આહિર ઝાતિમાં એ વખતે કેટલીક કદંગી શ્વેત્રો ચાલતી હતી. દાદાએ આહિરોને સમજાવી, એવી ઘણી શ્વેત્રો દૂર કરાવી હતી. આહિરોમાંથી એાસરી ગએલી અતિથિ-સત્કારની ભાવના એમણે ફરી જાગૃત કરી હતી. એક ખીજાને મળવા વખતે આહિરે 'જુહાર' શબ્દનો ઉપયોગ કરતા તેને બદલે 'રામરામ' કહેવાનો રિવાજ એમણે આપુ કરાવ્યો હતો. રામનામ પર દાદાને અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. એ કહેના કે—

રહે-મમે રામ ચો, આતમ ઇ મ હુલ,
ત કોં કને ન સુણે, જમે સધો હુલ.

ભાવાર્થ: ૨ અને મ અક્ષરથી બોલાતા રામનામનો ઉચ્ચાર કરતો રહે. ઓ આતમા! તું આ વાત બુદ્ધીશ નહિ. એમ કરીશ તો કદી જન્મની હાકલ તને સાંભળવા મળશે નહિ.

પૂરી કસોટી કર્યા વગર મેકણ દાદા કદી કોઇને શિખ્ય કરતા નહિ. હાથ ચડ્યો તેને મૂંડી નાખ્યો એ એમનો રિવાજ ન હતો.

એક વખત કચ્છ કપાયાના બે એામવાળા યુવકો એમના લગ્નના દિવસે જ ઘરમાંથી છટકી ગયા અને દાદા પામે જઈ દોહ્યાની મારાણી કરવા લાગ્યા. આ બંને યુવકો ખીતરાઈ બાઈઓ હતા. મોટા બાઈ એની શારીરિક નિર્બળતાના દેઈથી કંટાળીને નાકો હતો અને નાનો બાઈ મોટા બાઈ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે તેની સાથે જોડાયો હતો.

દાદાએ બંનેની વાત સાંભળીને મોટા બાઈને તેની તકલીફનો ઉપાય કરી આપ્યો અને બંને બાઈઓને સમજાવીને ઘેર મોકલી આપ્યા.

બંને બાઈઓની શોધ મટિ દોડાદોડ કરતા એમના કુટુંબીઓના

આનંદનો પાર નહોતો ત્યાંથી એ કુટુંબના માણસો દાદાના બક્ષત મની ગયા *

૧૨

લાલિયો અને મોતિયો

આ અગ્સામા લોડાઈમા એક ધર્મપ્રેમી કુબાર રહેતો હતો એને ત્યાં બાળકની ખોટ હતી પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે એણે અનેક સુખા-માનતાઓ કરી, પાણી એટલા પીર કર્યો, પરંતુ એના અંતરની અભિનાય અધૂરી જ રહી એક દિવસ સવારમાં મેકલુ દાદા ખમ્મે કાનડ ચડાવી વસ્તી ચેતાનવા ગામમાં જતા હતા, ત્યાં પેના કુબારની સ્ત્રી આવી પહોંચી દાદાના પગોમાં મસ્તક મૂકી, તે પોતાની હૃદય-વ્યથા અશ્રુભીની આંખે બક્ષત કરવા લાગી

“દાદા ! મારે ત્યાં શેર માગીની ખોટ છે દયા કરો !”

“પણ બાઈ, મારી પાંખે દીકરા કંઈ થોડા જ છે !”

“આશીર્વાદ તો છે ને દાદા !”

બાઈ દાદાને પગે એવી બાળી પડી, કે કેમે કરતા છોડે જ નહિ બાઈના અશ્રુ-પ્રવાહે દાદાના પગ પગાળી દીધા દાદાએ વિચાર્યું, કે આ કોડ કોડ રીતે છોડે નેમ નથી આથી આખરે તે બોલ્યા —

“જા ! બહેન જા ! પ્રભુ તારું કંઈ ચાલુ કરશે !”

તાના મુખમાંથી આશીર્વાદનો બાર પડતા બાઈના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ એ બિલી થઈ અને સત્તુ હૃદયે દાદાને પ્રણામ કરી પાછી ફરી

મેકલુ દાદાના આશીર્વાદ પામેલ આ સ્ત્રી કુટુંબ તે કપાયાના સાઈ તેજુ લીલાણીનું કુટુંબ એમના કુટુંબમાં દાદાનો ઉપચાર ચાલ રાખવા માટે હવે વખતે સૌથી પ્રથમ મેકલુ દાદાની વેલ રાખવાનો રિવાજ રાખવામાં આવ્યો હતો

આ પ્રમંગ પડી જાર મામની અંદર એ કુંભારજી બાંધને ત્યાં એકઠાના એ પુત્રોનો જન્મ થયો. પતિ-પત્નીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. દાદાનાં વચનોમાં એમને અખંડ શ્રદ્ધા એમી ગઈ.

કુંભાર પૈમે-ટકે સુખી હતો. મેકળ દાદાનાં ચરણોમાં પડી કંઈ માગી લેવા એમને પીનવવા લાગ્યો.

“બાઈ પ્રભુપતિ ! અમે કુંભાર લોકોને શું જોઈએ ? અમને તો પાથરવાને પૂછી અને જોડવાને આગ્રહ દોય તો બસ છે ! આ બે વસ્તુઓ જગતમાં હાજર છે. ત્યાં લગી અમેને કંઈ જીલ્લુ પડવાની નથી.”

“એમ નહિ બને. દાદા ! કૃપા કરી મારી વિનંતિ આપ માન્ય રાખો.”

“અને મને કશી જ જરૂર ન હોય તો ?”

“તો પણ કહો !”

“વાર ! ત્યારે મને એક જ વસ્તુની જરૂર છે.”

“આપની દરેક કંઠિયા પરિપૂર્ણ કરવા એવક ખડે પગે તૈયાર છે.”

“પણ તું ના નહિ કહે ને ?”

“અરે, જો શું જોઈએ ? માત્ર માથું જોઈએ તો તે પણ હમણાં જ દાદાનાં ચરણોમાં હાજર કરી દઉં.”

“જો બાઈ ! તારે મને જરૂર કંઈક આપવું હોય, તો તારે લાલચો ગધેડો મને આપી દે.”

“શું કહો છો દાદા !” દાદાની માગણી જોઈ કુંભાર અજબ થઈ ગયો. એને લાગ્યું, કે દાદા મારી મરકરી કરે છે કે શું ?

“બરાબર કહું છું. મને એની જરૂર છે.”

“બાપુજી ! તમને એક મારામાં માગે ઘોડો લઈ આપું તો ?”

“અરે, ઘોડા તો ઘણા ક્યાં કરે છે. મને તો તારા લાલિયાની જ જરૂર છે. તે તું આપી દે એટલે જમ ! તારો એક લાલિયો મને લાગેલી બેટ કરનાં કીમતી લાગે છે.” દાદાએ મંજીર મુખમુદ્રાથી જવાબ્યું.

“ઘણી જ ખુશીથી દાદા ! જેવી તમારી આના, પણ હવે કંઈક બીજાને હુકમ કરો તો માગ મનને આનંદ થાય.”

“હજી તને મંત્રાય નથી થયો ?”

“નવી થયો બાપ ! આપ દયા કરો તો જ મારા મનને મંત્રાયું સંત્રાય થાય.”

“હીક, ત્યારે તારો જે વાડો છે તે મને આપીશ ?”

“એ શું કહો છો દાદા ? આજથી એ વાડો મારો નથી પણ તમારો જ છે.”

“જમ હવે રાજી ?”

“હવે રાજી દાદા ! ઘણી જ કૃપા કરી.”

કુભાર હર્ષિત હૈયે દાદાને થોડે પલ્લો અને આવતો થયો.

તે જ દિવસે લાલિયો ગરબેટા મેકલુ દાદાને મેંપવામાં આવ્યો. દાદા પાસે એક અતિ અતુર ફત્તરો પણ હતો. તેનું નામ મોતિયો. લાલિયા અને મોતિયાની હવે મુંદર જોડી જામી.

સમાજનાં તિરસ્કાર અને ઉપેક્ષાને વરેલા આ પ્રાણીઓની જોડવી દારા દાદાએ એક અસાધારણ મેવાકાવની શરૂઆત કરી.

કમજ અને સિંધની મધ્યમાં આવેલા ખાવડાથી લોડાદખા રમતા વચ્ચે ઓઁ માઉતો રણુતો મનો આવે છે. ઉનાળાની ઝસુમાં આ

રણો એવા ધ્રુવના હોય છે, કે રણને રમ્ને આવના મુસાફર પામે ને પાણી ન હોય અને તડકો નથી જાય તો તે મુસાફર એ રણ-માથી બાગ્યે જ ઉત્તો નીકળી શકે અનેક મુસાફરો આ રણની મુસાફરીમા પાણીના અભાવે મરણને શરૂ થઈ જતા. પાણી વગર તરફડી મરના મુસાફરોને જાણી લેનાના કાર્નમા મેકલુ દાદાએ લાલિયા અને મોતિયાનો ઉપયોગ કરવાનું વિચાર્યું.

પાંચાલ પ્રદેશમા ખરફના વરમના વરમાફ વચ્ચે, ખરફના હુંગરોમ દટાઈ મરતા મુસાફરોને ખદાર કાઢીને તેમનો જીવ બચાવવાનું એ મેનામાની કાપ્ મેન્ટ જનાઈના મરોના કતરા કરતા, એવું જ આદ્યુત મેવાકાપ્ મેકલુ દાદાના આ લાલિયા અને મોતિયાએ માથે લઈ લીધું.

લાલિયાની પીર પર રાખેલા છાનકાર્મ કંડા પાણીનાં બે માટલાં બને બાજુએ મૂકનામા આવતા ઉપર દોગીથી બાધેલા એક પ્યાસો પશુ મૂકનામા આવતો આટલી તૈયારી પડી આ બને મૂળા મિત્રો જલતા રણની અંદર ઝુકાવી દેતા. મોતિયો આગળ અને લાલિયો પાછળ આગ વરમના રણ વચ્ચે બમ્કી રહેના તરસ્યા મુસાફરોને શોધવાને આ બને ખિરાફરો નીકળી પડતા મોતિયો જે કોઈ માણસને જોતો તે તરફ લાલિયાને દોરી જતો અડધથી આવતા આ સાદખ ઘેા પેલા તરસ્યા મુસાફર પામે પકોચી જતા. અચાનક આવી મરેનું દંડુ પાણી જોઈ મુસાફરના દાંને પાર રહેતો નહિ તે નિરાતે પેટ વરીને પાણી પીતો અને જાણે નના જન્મમા આવ્યો હોય એટલો આનંદ અનુભવતો.

મેકલુ દાદાની પ્રેરણાથી લાલિયા અને મોતિયાએ જન્મ-એ રાનુ આ ઉત્તમ કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું આ કાર્ય આ પ્રાણીઓ સિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકે એવું ન હતું કોઈ માણસ આવી રીતે પાણી લઈને સમગ્રતા રણ વચ્ચે રખાવા માટે તે બાગ્યે જ તે પોતાને ઘેર પાટો ફરી શકે માણસો ન કરી શકે એવી મદદન મેરા આ ઉભય

મેરો દાદાની આગામી ગીને બાજી રવા દતા. અનેક માર્ગ-બૂલેવા
વાનવીઓ અને તુલાતુ પ્રવાળીઓના પ્રાણુ આ ચતુર જનવરેની
નેડલીએ ઉગારી લીધા હતા. મરતા મુસાફરો મરે એ જાણે રજુના
ફિરતા બની ગયા હતા.

લાલિયા અને મોતિયાને દાદા બુજ પાણુ મોકલતા. બુજની
ગારી પર આ વખતે મહારાઓ શ્રી દેશબજ પડેલા બિરાજમાન હતા.
મહારાઓથી મોતે મેકળુ દાદાના શિષ્ય હતા. દાદાને કાઠ પાણુ મીઠની
જરૂર પડની તો તે ચિકીમાં લખીને તેને મોતિયાની ગરને બાંધી
દેતા. આ બંને જનવરો ઝડપી ગતિએ બુજ પડેલી જતા. બુજ-
રાજમહેલના દરવાજા પામે આ બંને પ્રાણીઓ નિર્મા રહેતાં. દરવાજો
એમને જાણુતા હોવાથી તરત જ મોતિયાના ગળામાંથી ચિકી છોડી
લઈને દરવાજામાં પડેલાડી દેતા.

દાદાએ મંગાવેલી તમામ ચીજો લાલિયાની પીઠ પર લાડવામાં
આવી. પીઠ પર આમાન બંધાઈ જતા તરત જ આ બંને પ્રાણીઓ
ત્યાંથી ઊપડી નીકળતા અને દાદા પામે લાગર થઈ જતા.

એવી જ રીતે બુજના મોતીઓ પામેથી પાણુ દાદા નેડતો
માવ મંગાવી લેતા. લોડાઈથી સાજો નીકળી અંધારા કે અજવાળાની
જગ્યાએ દરકાર કર્યા વગર મવારમા આ બંને પ્રાણીઓ બુજ દાદાના
અખાડામાં પડેલી જતા અને બુજથી પાણુ સાજો રવાના થઈ
વહેની સવારે દાદાની મેવામાં દાખલ થઈ જતા.

લાલિયા અને મોતિયાની આ નેડલી કચ્છના ઇતિહાસમાં

બુજમાં તાજર ચકવામાં આવેલ મેકળુતો અખડો શ્રી દેશબજ
માવાએ દાદાની આજ્ઞાથી બંધાવી આપેલ કે અસન આદી લીરુ તુખના
પારખત પ્રેમજી ગણપતની જગ્યા હતી. આ જગ્યા એરે મેકળુ દાદાને
ડુવસી પત્રે દાનમાં આપી લીધી.

પણુ પ્રેમનો કાચો ત્રાગડો તોડવો મુશ્કેલ છે. દાદા પણ પ્રેમાંજાના પ્રેમ-જરેલા શબ્દો પાસે નમી પડ્યા. એમણે મોથી ધૂણી પ્રેગમાં જ તાપવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. 'ઘર છોડી જાઓ તો રામ-કુદાઈ' આ અતિ ગૂઢાર્ય બધાં શબ્દોનો વિચાર કરતાં દાદાનું મન પણ ઘડીબર ચક્રોળે ચડી ગયું.

પ્રેગની જળનાના ગગનબેદી હૃદયનાદો વચ્ચે દાદા પાછા ફર્યા. લોકોનાં અંતર આનંદથી નાચવા લાગ્યા. પ્રેમાંજાના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ.

દાદાને આશ્રમ માટે એક સુંદર સ્થાન અર્પણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાં દાદાની ધૂણીની શ્યાપના કરવામાં આવી. ગામના લોકોએ ધણા જ પ્રેમથી દાદાને તમામ પ્રકારની મગવડ કરી આપી દાદાએ નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય ચાલુ કરી દીધું. એમનો અખાડો સાધુ-મનો અને અભ્યાગતોથી ઉત્તરાવા થાગ્યો. એકતારો અને મહારાત્ર નાનમાં બગનોની ઝોર જલસવા લાગી. ગામના લોકો દાદાની દિવ્ય ઘાળીનો લાભ લેતા આત્મ-સંતોષ અનુભવવા લાગ્યા.

પૂનાની અનેક કામતો પડી એ મહામુરકેનીએ જિભો થતો ગામના લોકો હવે પૂનાના આ બળદને બરાબર પિછાની ગયા હતા પૂનાના ગાડા પર ગામતરે જતા તેના તો બોગ જ મળતા આથી એનું ગાડું ભાગ્યે જ કોઈ બાકે લઈ જતું. આથી પૂનાને આખું વરસ પોતાના ખેતરાના કામકાજમાં જ રોકાઈ રહેતું પડતું. બારેમાસ તનતોડ મહેનત કરતા છતાં એ માત્રમાં જીવનના બે છેડા ભેગા કરી શકતો ન્યા પેટ પૂરતા પાકના જ સાસા હોય ત્યાં સારા બળદોની જોડ પશુ શી રીતે લઈ શકાય? આમ પૂનો આ ખોટા બળદની રોજ રોજની માથાકૂટના નાસથી નાસી ગયો હતો છતાં તે જ્યેમ તેમ કરીને પોતાનું સંસાર-શકટ ખેંચી રહ્યો હતો.

ઉનાળાનો વખત હતો આજ સવારથી જ વાગડનો સૂર જાણે આગ વરસાની રહ્યો હતો વાગડની ધગધગની લૂમા બળદો પશુ બપોર પડી કામ કરવાને અસક્ત બની જાય આ કારણથી ખેડૂતો રાત્રિના સમયમાં તથા સવારના ભાગમાં જ ખેતરોમાં ખેડતું કામ કરી શકે પૂનો આજ વહેની સવારથી પોતાનું મેતર ખેડવાના કામમાં લાગી ગયો હતો આજે તો ખોટા બળદે પોતાની ખોટાઈ કરવામાં ખગ વાળ્યો હતો પૂનો પૂછડા મરડી મરડી યાત્રી પથો હતો બળદ ન્યારે ખેંચી જતો અને ઢંચે કરતા જિતો નહિ ત્યારે પૂનો એના મોઢા પર દોરડીનો મજબૂત બંધ દાખીને બાંધી દેતો આથી બળદને શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી થતી અને એ મૂઝાઈને જિભો ચાઈ જતો બળદ જિભે જિભો થતો, એટલે પૂનો વગી તેને હળમ્મ હાકના લાગી જતો થોડુંક ચાલતા જ બળદ પાછો ઢગનો બનીને મેમી જતો આજે તો બળ પશુ જાણે વાદે ચડ્યો હતો પૂનો એને ઉમડી ઉમડીને ટાળી ગયો હતો ખોટા બળદની નાટાઈના નાસથી એ “ હાય ! ” પોટારી રહ્યો હતો.

રાટલાટાપુ થઈ ગયું હતું હવે ખેતરમાં હળતા ૧ ચાર

અનેડ અને અપૂર્વ છે. લાલિયોનાં વખાણ કરતાં મેકણ દાદા ધરાના નહિ. એ કહેતા કે:—

લાલિયો મુંજે લખણવતો, લાએ જેડો લા,
ઘણા મુછારા ગારે ફિગાઈયાં,
મેકણ એ લાલિયો જે પુચ્છ મથા.

બાવાઈ—મારો લાલિયો મહા લક્ષણવતો છે. એ ભાઈએ જેવો જ ભાઈ છે. મેકણ કહે છે કે ઘણા મુછારા મહો એના પૂછડા પરથી ઓવારીને નાખી દઉં એવો એ ઉત્તમ છે.

૧૩

મંગની ધરતીમાં

લોડાઈમાં બાર વરસની ત્રીજી ધૂણી પૂર્ણ થતાં દાદાએ તેને મમેકવા માંડી. પિત્રમ-જુમિ તરફ ધૂણીને ખમેડી જતાનો દાદાનો વિચાર હતો. પણ તે ક્યાં લઈ જતી, તે બાબત હતી તેમણે કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય કયો ન હતો. ગિયરવામ એમને ગમતો નહિ. “વડેતાં પાળી નિમળાં”નો મિશાંત એમણે રગેરગમાં ઉતારી દીધો હતો.

લોડાઈની જુમિને વંચન કરી દાદા ત્યાંથી વિદાય થયા. ગામ આપાના લોડો એમને વળાવવા માટે એમની સાથે આવવા લાગ્યા. દાદાની વિદાયથી ગામનો આત્મા જાગે ગઈ હતો દોષ એનું મોતે લાગતું હતું.

મંગ અને લોડાઈ વચ્ચેની મજલદ આવતાં દાદા ત્યાં ગિઆ રવા. લોડોને દયે પાછા ફરવાની તેમણે સચના કરી. દાદાને છોડીને પાછા ફરતાં લોડોના પગ ગિપડતા ન હતા. બાર બાર વરસના દાદાના અખંડ મદયામનો આજે આંત આવતો દોડાણી સોની આંખો જોની કલ્ ગા જતી. લોડો-નેરાના એમના મિશાંતે જલવાના દરખમાં

એમને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું હતું. આ કારણથી દાદાથી વિખૂટા પડતાં લોકોનાં હૃદય રડી રહ્યાં હતાં.

મનને કઠોર કરી દાદાના આગ્રહથી લોકોની જનતા પાછી ફરી. દાદા ધ્રંગ તરફ ચાલતા ગયા.

ધ્રંગના પાદરમાં દાદાનો પગ પડતાં જ ગામ-લોકો સામે આવ્યા અને એમને રોકાઈ જવા આગ્રહ કરવા લાગ્યા. દાદાનો વિચાર ધ્રંગમાં રોકાવાનો ન હોવાથી એ તો પોતાની ધારણા પ્રમાણે આગળ વધવા લાગ્યા.

ધ્રંગમાં આ વખતે પ્રેમાંબા નાગે રાજપૂત જાતિનાં એક માવિક બંડેન રહેતાં હતાં. એમના કુંવર ખેંગારજીને ત્યાં થએલ પુત્ર-જન્મને તે દાદાનાં આશીર્વાદનું પરિણામ માનતા હતાં, આથી પ્રેમાંબા મેકલુ દાદાનાં પરમ પ્રશંસક અને પૂજક બની ગયાં હતાં. આજે એમના કુંવર ખેંગારજી બુજ ગએલા હોવાથી બા પોતે ઓજસ-પડાનો ત્યાગ કરી દાદાને વિનંતિ કરવા આવી પહોંચ્યાં.

લોકો દાદાને આગ્રહપૂર્વક રોકી રહ્યા હતા અને દાદા આગ્રહ-પૂર્વક આગળ વધતા હતા. હજુ દિવસ ઘણો હતો. ખીજે ગામ પહોંચી સકાય એટલો વખત હતો. દાદા લોકોને સમજાવતા ધીમે ધીમે ચાલતા જતા હતા. એટલામાં પ્રેમાંબા આવી પહોંચ્યાં.

બાએ પણ દાદાને પગે પડી એમને રોકાઈ જવા અરજ કરી પણ દાદા તો મક્કમ હતા. એમનાં પગલાં આગળ વધતાં અટકતાં ન હતાં. આ જોઈ પ્રેમાંબાને દુઃખ થયું. એમની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલવા લાગી. એમણે અતિ આદર હૃદયે દાદાને વીનવતાં કહ્યું, કે “દાદા! ધ્રંગ છોડી જાઓ તો તમને રામ-કુદાઈ!”

આટા દેના જ માફી હતા પૂનો બળદને મવકારતો બનકારતો, એની પીઠ થામડતો અને માથે હાથ ફેરવતો, ફેમનાવી ફામલાવીને હાકી રહ્યો હતો એટલામા વળી એક વાર બળદ ધન ! દેતો બેગી ગયા પૂનો એને પગની એડી લગાવી, ડચકારા કરના લાગ્યો અને પૂછું મરડી ઉઠાડના લાગ્યા પણ બળદે તો હવે શિયાના બલે મોગન લીધા હતા એ તો ગરદનને જમીન પર લગડારી, આખો મીચીને મરી ગયા જેવો થઇ પડી રહ્યો પૂનાએ વિચારું કે માન ડચકારા કરવાથી હવે એ જરૂર તેમ નવી એટલે એણે એનો રામનાથ ઉપાય હાથમા લીધો બળદને ઉઠાડનાનો આ જ એક એની પામે બચૂક દલાવ હતો ગમની દોરડી વડે એણે બળદનું મોઢું બગાડ મજબુત કરીને જકડી લીધું.

બરાબર એ જ વખતે કડના અને કાળીઓના ખલુખલુટ માથે એની યુવાન ચારણિયાણી દેવન દરથી આવતી દેખાઈ એને માથે ભાતનો મોગા સૂડનો હતો. સૂડનામા બળદો મળે ખાણ અને ચારણ મળે હાસ-રોટલા હતા સૂડનો બારે દતો એ જ વખતે ચારણ યુવતિને આવતા આવતા પગે કાટો વાગ્યો કાટો કાઢતા સૂડનો આડો થઇ જવાથી અફસો છાગનો પાળિયો ઉચલી પળો અને હાસ દોળાવા લાગી ચારણિયાણીએ માથા પરનો સૂડનો ઉતારવા ચારણને દરથી દાકન કરી એકાએક ચારણિયાણીની દાકન સાનગતા બળદને એમજ પડતો મૂકાને પૂનો તરત ત્યાં દોડી ગયો ચારણિયાણીએ દોળાઈ રડી હાસ બતાવીને બાતનો સૂડનો તરત ઉતારના કહ્યું ચારણે બે સૂડનો નીચે ઉતારાનો, અને ચારણિયાણીના પગમાંથી થઇ વડે જ થાગનો કાટો એવી દાકનો કાઢતું દખ દર થતા ચારણિયાણી આડાસ-પાગેશની નાતો ચનાવના લાગી આમ થાડો વખત લીની ગયો પૂનાને મોઢું બાળી રામના મગદની યાદ આવતા જ તે ચાકી જીઓ. એણે એકદમ બળદ તરફ દોડ મૂકી.

જાહેને જુએ છે તે કમનમીય ઘેરી વખ્યાં હતાં. બળદનું મોઢું નસકોરાં સદિત એવું બંધાર્ધ ગયું હતું, કે તેનાથી શ્વાસ લેવાનું મુશ્કેલ બની ગયું. અને શ્વામ લેવા વખતે પ્રાણી કેવી રીતે જીવી શકે કે બળદે થોડી વાર તરફડિયાં મારીને પ્રાણ તજી દીધા હતા.

બળદના આકસ્મિક મૃત્યુએ પૂનાનું હૈયું વલોવી નાખ્યું. એ પોતાની ગફલત પર શાપ વરસાવવા લાગ્યો. એના દિલ પર એવી ચોટ લાગી, કે સસારમાંથી એનું મન ગિડી ગયું.

દેવયને એના માવિત્રોને ઘેર મૂકી દહને પૂનો ત્યાંથી સીધો તીરની માલક મેકલુ દાદાના અખાગમા ધ્રંગ પડોંચી ગયો. દાદાનાં ચરણોમા મસ્તક નમાવી પૂનાએ પોતાના હાર્થ થએલું પાપ પ્રકટ કરવા માડ્યું. એની આખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વહેવા લાગ્યા.

પૂનાના સાચા પશાતાપની દાદાને ખાતરી થઈ. એના અંતર પર લાગેલ વૈરાગ્યના રંગની પાણી એમણે કસોટી કરી લીધી. નિમજ્જા હૃદયનો આ પૂનો ચારણ સડું રીતે મુયોગ્ય જણાયો. દાદાએ તેને ઘણા જ પ્રેમથી દીક્ષા આપી. પૂનાની ભાવનાશીલતાએ એને દાદાનો માનીતો શિષ્ય બનાવી દીધો. એનું નામ પૂનરાજ રાખવામાં આવ્યું.

દાદાના સહવાસમા રહી પૂનરાજનો આત્મા દિવસે-દિવસે વિકાસ પામતો ગયો. અગાજ જતા તે મહાન સંતોની હરણનો એક સંતપુરુષ બની ગયો.

દાદાની આજ્ઞાથી થોડો વખત તે સિંધ તરફ દેશાટન કરીને પાછો દાદાના ચરણોમા હાજર થઈ ગયો. દાદાની મેવામા જ એણે પોતાનું અવશેષ જીવન બેસી જીવી કયું.

૧૫

સામંત રાજા

મડ જાગીરના મહંતનો બાઈ સામંત રાજા કરીને કાપડી હતો. તે ઝોળી ઉપરાવવા માટે નીકળ્યો હતો. ફરતો ફરતો તે ધ્રુગ આવી અજ્યો, સામંત રાજાને મેકળુ દાદાના શિષ્ય બનવાની ઈચ્છા થઈ.

“ દાદા ! મને ગુરુમંત્ર આપો ! ”

“ સામંત રાજા ! તમને મારાથી દીક્ષા આપી શકાય ખરી ? ”

“ કેમ ન આપી શકાય દાદા ? ”

“ જુઓ ! મડ જાગીરના મહંત મારા ગુરુ કહેવાય. અને તમે એમના બાઈ એટલે મારા કાકા ગણાઓ ! હવે કહેા, તમને મારાથી દીક્ષા કેવી રીતે અપાય ? ”

“ મને તમે કાકા માનો છો, પણ હું તમને દાદા માનું છું તેનું કેમ ? તમે તો જગતના દાદા છો. તમે તો સૌને દીક્ષા આપી શકો. હયા કરો ! અને મને આપનાં ચરણોમાં મ્થાન આપો ! ”

“ પણ કાકા ! મારી દીક્ષા તો ખાંડાની ધાર નેતી છે ! ”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એમ, કે કોક દી ઓચીંતા બૂમિમાં બંડારાઈ જવાનો વખત પણ આવી પડે. ”

“ બમ એટલું જ ને ! હું તૈયાર છું ! માત્ર ગાળાની આડાની જ વાર છે ! હમણાં કહેતા હો તો હમણાં જ આ બૂમિમાં સમાઈ જવા તૈયાર છું ! ”

કાકાનાં વચન સાંભળી દાદાને સંતોષ થયો.

સાખી

ન મેડું ન મસીદું, ન વસ્તી સું વેવાર,
મુંજો નાથ મેકણુ મેં, કાકે કેઓ કરાર.

બાવાઈ—ન મેળાવામાં ન મસ્જિદમાં કે નહિ વસ્તી સાથે પણ વહેવાર છે. મેકણુ કહે છે કે આવા કાકાએ આખરી કરાર કરેલો છે.

સામંત રાજાએ દાદાના હાથે દીક્ષા મહણુ કરી. દાદાએ એને વીંછીઆ ગામમાં જગ્યા સ્થાપીને ત્યાં રહેવાની આજ્ઞા કરી. વીંછીઆ ગામમાં એક મંદિર તૈયાર કરાવી સામંત રાજા બજનાનંદમાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા.

દાદાએ ત્યારે ક્રંગમાં સમાધિ લીધી ત્યારે સામંત રાજાએ પોતાનું વચન અક્ષરશઃ પાળી બતાવ્યું. એ પણ ખીજા ત્રણ બક્તો સાથે વીંછીઆની ધરણીમાં સદાને માટે સમાધિ ગયા.

૧૬

સ્વામી નિશ્વલગિરિ અને કાંધેા આહિર

એક વખત ચાર અતીત માઈઓ યાત્રા કરવા માટે નીકળ્યા. તે ફરતા ફરતા કચ્છમાં આવી ચઢ્યા. કચ્છમાં મેકણુ દાદાની ખ્યાતિ સાંભળી તે દાદાનાં દર્શન કરવા ક્રંગ આવ્યા.

આ ચારે બાઈઓ કચ્છથી સિંધ અને સિંધમાંથી હિમાલય તરફ જવાના હતા. હિમાલયના પ્રવાસ માટે ઋતુ અનુકૂળ ન હોતાં દાદાએ એમને એ વખતે હિમાલય તરફ ન જવાની સૂચના કરી. પરંતુ દાદાની સલાહને ન ગણીફરતાં આ ચારેબાઈઓ સિંધ થઈને હિમાલય તરફ નીકળી ગયા. ઋતુ અતિ પ્રતિકૂળ હોવાથી આ ચારે બાઈઓમાંથી ત્રણ જણનું રસ્તામા જ અવસાન થઈ ગયું. નિશ્વલગિરિ નામે છેલ્લો એક જ બાઈ બાકી રહ્યો. તે ત્યાંથી

૧૮

જીવંત સમાધિ

વિક્રમ મંચત ૧૭૮૬ ની સાય ચાવની હતી. આશ્વિન માસ હતો. કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીનો દિવસ હતો. વાર શનિ હતો. આ દિવસ કચ્છના દત્તિદામમાં મુવણું, અક્ષરે લખાએવ છે. કચ્છની તપસ્વી જૂમિમાં એ દિવસે એક અદ્ભુત અને અશૂભપૂર્વ પ્રસંગ બન્યો. મેકણ દાદાએ જીવંત સમાધિ ધાગ્યું કરવા માટે આ દિવસ પસંદ કર્યો હતો. કચ્છના અનેક સતોની મમાધિનો એ દિન-કચ્છની જાનતા કદી જુસી શકશે નહિ.

આજે વહેલી મવારથી દાદાના અખાડામાં નોખતના ગગનભેદી ગડગડાદ ગજી રહ્યા હતા. શરણાદઓ તીવ્ર અવરે બોમને વીંધી રહી હતી. આરતીઓ અને શંખો ફૂંકાઈ રહ્યાં હતાં. પખવાળ વાગી રહ્યાં હતાં. દોલ ધ્રુસડી રહ્યા હતા.

દાદાની સમાધિની પત્રિકાઓ કચ્છને ગામડે ગામડે મોકલવામાં આવી હતી. સાધુ, સંન્યાસીઓ, ભક્તો અને ભજન-મંડળીઓનો પાર ન હતો. આજુબાજુનાં ગામોના લોકોનાં ટોળે ટોળા અમુદની ભરતીની માફક ઉલટયાં હતાં. વાતાવરણ ગંભીર બની ગયું હતું. દરેક માણસના મહેરા પર એક પ્રકારની યેગી ઉદામીનતા જ્વાઈ મએલી દેખાતી હતી.

અનેક માર્ગ-જૂલેલા માનવીઓને સાચા રાહ પર અડાવનાર, સત્યનું સ્થાપન કરી અસત્યને ઉથાપનાર, સોદ અને મેવાની સાચી મૂર્તિ સમા મેકણ દાદા આજે જાગૃત અવસ્થામાં જીવંત સમાધિ ધારણ કરી. સદાને માટે ધરતી માતાના ઉદરમાં સમાઈ જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા હતા. લોકોના હૃદય-પટ પર ગોક અને દુખની કાળી છાયા જ્વાઈ ગઈ હતી. કોઈના મુખમાંથી કોઈ પણ શબ્દ

તમામ પ્રકારની તૈયારીઓ થઈ ચૂકી. કુમારી કન્યાઓએ આ મરજીયા મહાન આત્માઓને માથે પોતાના ક્રોમળ હાથે કંઠ-ચોખાનાં તિલક કર્યાં. સૌએ પોતપોતાના હાથે જ પોતાનાં આખરી વસ્ત્રો ધારણ કરી લીધાં. ઝોળાં, ઝંડા, પતર, પાવડી સૌએ લઈ લીધાં. આ અતિ બચ્ચ સંગાથ સાથે દાદા તૈયાર કરેલી સમાધિઓની સમીપમાં આવી પહોંચ્યા.

દાદાની મૂર્તિ આજે અદ્ભુત બની ગઈ હતી. બંને હાથ ઊંચા કરી કરીને એ ગંબીર વદને સૌને આશીર્વાદ આપી આપીને અતિમ વિદાય લઈ રવાા હતા. લોકોનો ડ્રોમો આજે ઝાંચો ઝડાતો ન હતો. આજના આ દુઃખ દરથે સૌનાં હૈયાં વલેલી નાખ્યાં હતાં. કોઈનામાં એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કરવાની જાણે તાકાત રહી ન હતી. બધાને જાણે દાદાની રાથે ધરણીમાં ધરબાઈ જવાનું મન થતું હતું.

સૌથી પહેલાં દાદાના પદ શિષ્ય અરજીયુ રાજા આગળ આવીને દાદાનાં ચરણોમાં ઝૂકી પડ્યા. દાદાએ એમને માથે હાથ મૂકીને આશીર્વાદ દીધા. પોતાનાં વસ્ત્રો પોતાનાં હાથે અરજીયુ રાજાને પહેરાવી દીધાં અને આજીવી એમને શુરુ તરીકે ગણવાની ધ્રંગ અને લોડાઈના પરોણાને તેમજ સૌને સૂચના આપી દીધી.

આ વખતે અરજીયુ રાજાનું હૈયું છટી ગયું. એમની આંખો-માંથી ચોધાર આંસુ ચાલવા લાગ્યાં.

“દાદા ! તમે જાઓ છો, હવે અમારું કોણ ?” અરજીયુ રાજાએ દાદાના પગ પકડીને રડતાં રડતાં કહ્યું.

“પણ હું ક્યાં જાઉં છું ? હું ક્યાં મરી જાઉં છું ? હું તો તમારી સૌની સન્મુખ જીવતો જ બિમો છું અને જીવતો જ સમાઈ જાઉં છું. હું મરતો નથી અને મરવાનો પણ નથી. જીવંત છું અને સદા જીવંત રહીશ. આમ પણ છું હું હંમેશાં અમર રહીશ એમ તમે

મહા મુરઢેલીએ પાછો ફર્યો અને સિંધમાંથી ચઢને ખાવડે આવ્યો. દાદાની સૂચનાની અવગણના કરવાથી જ આ બાથકર પરિણામ વેડવાનો વખત આવ્યો હતો, એ વાત નિશ્ચલગિરિના ચિત્તમાં ચોંટી ગઈ હતી. પોતાની ભૂલ માટે દાદાની ક્ષમા માગવા તેનું મન તલસી રહ્યું હતું.

આ વખતે નવરાત્રિના દિવસે આવતા હતા. નિશ્ચલગિરિએ નવરાત્રિ ખાવડામાં જ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અહીં રહી તેણે નવરાત્રિ દરમિયાન ઉમ્ર તપશ્ચર્યા આદરી. તેણે પોતાના બંને હાથોમાં અને મસ્તક ઉપર મેકળુ દાદાને અડાવવા માટે જવારા રોપી દીધા.

નિશ્ચલગિરિ ખાવડાની ભક્ત-મંડળી સાથે ઉમય, હાથ અને મસ્તક પર રોપેલા જવારા સહિત ખાવડાથી બાવાઈનાં દર્શન માટે ધ્રંગ આવવા રવાના થયા. આખી રાત્રિ રહ્યું રસતે ચાલીને આશ્વિન સુદિ અષ્ટમીના દિવસે સવારમાં આ મંડળી ધ્રંગ આવી પહોંચી. અહીં હવન-હોમાદિની તમામ ક્રિયા ધ્રંગમાં દાદાની હાથ નીચે સમાપ્ત કરવામાં આવી.

તે દિવસથી નિશ્ચલગિરિ દાદાની સેવામાં ધ્રંગમાં જ રહી ગયા. એમણે પોતાનું શેષ જીવન ત્યાં જ પૂર્ણ કર્યું. એમની સમાધિ દાદાની જગ્યામાં ઉત્તર તરફ જોવામાં આવે છે.

કાંધો નામનો એક કોવાડિયો આદિર પણ રાત-દિવસ દાદાની ચાકરીમાં મશગુલ રહેતો. એણે પણ પોતાની આખી જિંદગી ત્યાં જ પૂર્ણ કરી. આ આદિરની સમાધિ પણ દાદાની જગ્યામાં જોવામાં આવે છે.

દાદાના પદ શિષ્ય અરજળુ રાગ હતા. અરજળુ રાગના એ એકા. રાયમત્ર રાગ અને આસો રાગ.

આસો રાગને દાદાએ જંગીની જગીર સાયવવાની આજ્ઞા કરતાં તે ત્યાં જઈને રહ્યો અને ત્યાં જ તેણે પોતાનું જીવન પૂર્ણ કર્યું.

૧૭

સતી માતા પાખાંખા

મેકલુ દાદાનાં માતૃશ્રી પાખાંખા હજુ હયાત હતાં. દાદાનાં આત્મ-વિકાસની તમામ વાતો એમના કાને આવતી હતી. પુત્રની આત્મ-શક્તિની ખ્યાતિ સાંભળી સાંભળીને પાખાંખાનાં મનમાં હર્ષ માતો ન હતો. દાદાનાં દર્શન કરવાની એમની ઇચ્છા થતાં તે જોંભડીથી ધ્રંગ આવવા આવતાં યવાં.

રસ્તામાં દેવીસર ગામ આવ્યું. દેવીસરના તળાવને આરે ગાડાવાળાએ ગાડું છોડ્યું. બળદોને કડબનું નીરણું કપુડું. પોતે જરા આરામ માટે આડે પડખે પડ્યો.

પાખાંખાનાં ગોઠા કુંવર મેકાજીએ બાલ વયમાં જ સંસાર ત્યાગ કર્યો. નાના કુંવર પનાજી પણ શાહ કલંદરના શિષ્ય બની ગયા. અહીં દેવીસરના સસેવર-કિનારાની શાન્તિમાં માતૃશ્રી પાખાંખાને બંને પુત્રોના મમાર-ત્યાગના વિચારો ઘેરી વળ્યા.

પતિનું અવસાન, પુત્રોનો ત્યાગ અને વૈરાગ્ય, વૃદ્ધાવસ્થા, એકલવાયું જીવન, આ બધી બાબતોએ એમના હૃદયને બળે જકડી લીધું. એમનું મન એકાએક ઉદાસ બની ગયું. આ ઉદાસીનતાએ એમના પર એક સામરો એવો હલ્લો કર્યો, કે તેમને ત્યાં જ સત ચડ્યું અને તે દેવીસરના તળાવ પર જ સતી થયાં.

આ સ્થાને અહીં એક દહેરી બાંધવામાં આવી છે. આજે પણ પાખાંખા અહીં સતી માતા તરીકે પૂજાય છે.

માનો છે ? માનવીને કપાળે મૃત્યુ તો ચોટેલું જ છે ! તો પછી હમી હસીને મરદાષ્ટી તેની સામે જવું તેમાં ફુગ્મ શાનું ? તમે કોઈ કલ્પાંત કરશો નહિ ! જીવતા માણસ માટે શોક કેવો ? હું તમારા અંતરમાં સદા જીવતો જ છું. તમે યાદ કરતા રહેજો અને હું તમને જવાળા આપતો રહીશ.”

દાદાની આ અનેરી વાણીએ સૌનો સંતાપ હરી લીધો. સૌના અંતરમાં એક પ્રકારની નવી તાજગી આવી ગઈ.

“પણ મારાથી આટલી જાગીર કેમ ચાલશે દાદા ?” અરજી રાજાએ રડતા હૃદયે અને ગળગળા અવાજે કહ્યું.

દાદાએ પોતાની કાવડ મગાવી અને અરજી રાજાને ખમે મૂકી દીધી.

“ભાઈ ! આ કાવડ ફેરવતો રહેજો અને સાધુ-સંતાનો સરકાર કરતો રહેજો ! અને બાકીનાં બીજાં કામ તો પ્રભુ પોતે જ પાર પાડતો રહેશે.”

સાખી

અગિયા થોંધો રાયમલ, પુઠિયા થોંધો વિન્ને,
ધણીજા કમ ધણી કંધો, આંધ કંલા તા ખિન્ને ?

બાવાઈ—દમણું તમે છો. પછી તમારો શિખ રાયમલ રાજ થશે. પછી તેનો શિખ વીન્ને રાજ થશે. એમ પ્રભુનાં કામ પ્રભુ પોતે જ કરતો રહેશે. તમે તો માટે તિસગીર થાઓ છો ?

“દાદા ! તમારો વગર તો અખાડો આખો સુનો થઈ જશે.” પ્રંગના પટેલે ફુગ્મિત અંતરે જણાવ્યું.

“પટેલ કોઈ વગર કોઈ સર્વ થતું નથી. અખાડો તો દુને જ પ્રકાશમાન બનશે.”

માખી

હેર અય આખાડો, પાચ થીયો પાખારી હેર
સચી જકીનસે જાક કંધા, ત જવાળ જુકંધો ઝટ.

ભાવાર્થ—હમણાં એ અખાડો છે અને પછી તો તમામ
વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન મળે. ખરા અંત કરણી પાદ કરશે
તો તમને તરત જવાળ મળી રહેશે.

પછી મંગલે આશીર્વાદ આપતાં દાદા બોલ્યા—

સાખી

કારીઝર ને કોવાઠિયા, નેક મંગ નિમાણ,
જુગે જુનાં ન થીએ, મેકલુ એ આખરી એધાણ.

આ વખતે અતિ ઘેરા બની ગએલા વાતાવરણ વચ્ચે લાલિયો
અને મોતિયો બંને આવી પહોંચ્યા. દાદા પામે માથું નમાવી એ
જિભા રહ્યા. જોની પ્રેરણાથી આ મૂળા પ્રાણીઓએ મુસાફરોને ધખતા
રણમાં પાણી પાવાનું સોકમેવાનું પરોપકારી કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું,
એ મહાપુરુષ આજે જગતમાંથી સદાને માટે વિદાય લેતા હોવાથી
આ જનવરો પણ જાણે હું એ અને શોકથી વ્યાપ્ત ગયા હતા એમની
મૂકવાણી એમના અચાગ શોકને વ્યક્ત કરી રહી હતી. દાદાને
આખર સુધીનો સંગાય કરવા આ એ પ્રાણીઓ પણ યોગ્ય સમયે
હાજર થઈ ગયા હતા. દાદાએ બંનેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો.
બંનેએ પોતાનાં મસ્તક દાદાના ખભા પર ઢાળી દીધાં. દાદા સાથે
સમાધિ લેવા એ પણ ઉત્સુક બની અનુચા માગી રહ્યા હોય એમ
સ્પષ્ટ સમજાતું હતું.

દાદાએ લાલિયા અને મોતિયા મારે પણ એ સમાધિઓ જગ્યાની
બહાર લેવાર કરાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

સમય થતાં જ દાદાએ મૃત્યુંજય વીરને છેલ્લી તૈયારી કરી લેવાની સૂચના આપી.

સૌએ ખલકો-ટોપી પ્રથમથી જ ધારણુ કરી લીધાં હતાં. પતર, પાવડી અને તુબડીનાં કમંડલ પથુ દરેક પાસે લાગર હતાં. સૌએ આગળ વધવાની તૈયારી કરી. અખીવ અને ચુલાલના ગોટિગોટા આકાશમાં ઊડવા લાગ્યા. આ મરટુવા-મંડળાનો એક એક પગ આગળ પડતો હતો અને સૌના હૃદયમાં ન સમજાય એવી કારમી વ્યથાના કાંટા ભોંકાતા હતા. તમામ વાતાવરણમાં ઠોધ અનેરી ભયતા અને ભયાનકતા ભરાઈ ગઈ હતી.

આ વખતે સાધુ સુંદરદાસે છેલ્લું છેલ્લું એક ભજન ગાઇ લેવા માટે એકતારો હાથમાં લીધો. ખીજ હાથમાં કાસિયા લીધા. સુંદરદાસજીની આંગળી તારને અડકી. તાર ઝલુઝણી ઊઠ્યા. તમામ લોકોના હૃદયના તાર પથુ તંજૂરાના તારની સાથે ઝલુઝણી ઊઠ્યા. અજબ જરી શાન્તિ પથરાઈ ગઈ હતી. તારના રણકાર અને કાસિયાના ઝલુકાર સાથે સુંદરદાસજીનું ભજન આયું યયું. આખી મંડળી આ ભજન ઝીવવા લાગી. માતા લીરબાઈના તીવ્ર કંઠની તીવ્રી ટાંકી દરેક કડીને છેડે તીજી રણકો કરતી આકાશને વીંધવા લાગી.

છ રે વીરા ! વહાણુ ખેડો તમે વડા વેપારી,
રખે, મૂરગી મૂડી જાઓ હારી;

પેઠી તણા સાહેબો લેખાં માગશે,
તેને જવાબ દેજો વિચારી.—છ રે વીરાં

જિંદા જિંદા સાંયર જાંબજલ ભરેઆ,
તેમાં મચ્છ વસે બહુ મોટા;

વહાણુને વીરા રખે ખરાબે ચલાવે,
માલમ ધગે સર્વે ખોરા.—છ રે

જૂને જૂને મારગ જહાજ ચલાવો,
ચોરી યકી મત ચાલો,
આગલ દાણી દાણ જ માગે,
જવાબ હઈ અટ હાલો.—છ રે૦

કેના કેના બેડલા પેલે તક પોતા,
વણવું કરી ઘર વરેઆ,
મરજવા હોઈ મહા સમુદ્રમાં પેઠા,
હીરા બહોરી બહાણ ભરેઆ.—છ રે૦

આણે કિનારે અતેક નર ઊભા,
વિશ્વાસુ તેમાં તરેઆ,
ગુરુને પ્રતાપે સુંદરદાસ બોલ્યા,
મારા લાઈલાના લાવ ફરેઆ*—છ રે૦

આજનું ભજન અનુપમ અને અપૂર્વ હતું. આ ભજન સુંદરદાસજીએ આજે પહેલવહેલું જ ગાયું હતું. આજના પ્રસંગને ખરાબર અનુરૂપ આ ભજન બેસાડવામાં આવ્યું હતું. મરજવા-મંડળીનો મજાસુત નિશ્ચય આ ભજનથી વજીવેપ ખની ગયો હતો.

ભજન પૂરું થયું. તમામ મંડળી ઊડીને ઊભી થઈ. સૌથી પહેલાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ઊભેલા દાદા સિંહની છતંગથી પોતાની સમાધિમાં ગોઠવાઈ ગયા સૌએ પોતપોતાની સમાધિમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લીધું.

રાખ ફૂંકવા લાગ્યા. આરતીઓના ઝલુઝલુટ આકાશને ભેદવા લાગ્યા. અગર, ચંદન અને મૂળતી વાસણી અખે અખાડે મહેકી ઊઠ્યો. ‘જનામ !’ ના ગળનમેદી પોકારો અખડિત ગાજવા લાગ્યા.

૦ આ ભજન અહીં દાદા મેકલુનું અને અહીં સાધુ સુંદરદાસજીનું રચેલું છે.

ઉપરથી ધીરે ધીરે સરતી રેતી સમાધિઓમાં પડવા લાગી. લોક-હૃદય પર તો જાણે કુગર વટી પડ્યા.

થોડી વારમાં તો સૌની ગરદન સુધીનો ભાગ રેતી અને માટી વડે ઢંકાઈ ગયો. માત્ર મસ્તક જ ખુલ્લા દેખાતા હતાં.

દેખાવ અદ્ભુત હતો. દુઃખદ હતો, દારણ હતો. દાદાના મુખ-મંડળ પર અપૂર્વ ઝોજસ પ્રસરી રહ્યું હતું. કાળાં વાદળાંમાં ઝમકતી વીજળી જેવું હાસ્ય દાદાના ગંભીર ચહેરા પર વારંવાર ચમકી જતું હતું.

સમાધિસ્થ સતોએ હવે તો માત્ર આંખોથી જ સૌને આશીર્વાદ આપ્યા. બસ ! હવે વિદાય ! હૃદયી વિદાય ! સદાને માટે વિદાય !

દાદાના ઝોંભાંથી 'જીનામ !' નો છેલ્લો ઉચ્ચાર થતાં જ દરેકના મસ્તક પર માટીના ટોપ ગોઠવાઈ ગયા અને દરેક સમાધિમાં પ્રથમથી જ કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે ગાઝબંધ માટી વટી પડી.

થકા અને રેતેહની સાક્ષાત પ્રતિમા સમાઠમ્ઠ-મૃતિના સાચા સતો પર સદાને માટે માટી ફરી વળી.

ટોચ, સરણાઈએ, આરતીએ, મધણું બધ પાડ્યું. લોક-હૃદય-માંથી એક કારમી ચીમ નીકળી પડી. ગમગીન અને ઘેરી હવા આરે તરફ ફેલાઈ ગઈ.

દાદા ગયા ! સદાને માટે ગયા ! પણ મરીને જીવવાના મંત્રની ન્યહાંત ન્યોત જનતાના અંતરમાં ઝળકતી મૂકી ગયા.

દાદાનું જીવન સમાપ્ત થયું. પરંતુ આ મમામિ એવા પ્રકારની હતી, કે એમની પાછળ એમના નામે અનેક ચમત્કારોની વાતો ચાલતી થઈ ગઈ. ત્રાદાએ કહ્યું હતું, કે "કું જીવંત ધું." આ શબ્દો જનતાના હૃદયમાં ઘાતરાઈ ગયા હતા. દાદાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન

યતાં હોવાની વાતો તો ઠેર ઠેર ચાલવા લાગી. દાદાના સમાધિ-મંદિરમાં દાદા જ્વાળા આપે છે, એવી લોકોક્તિ પણ પ્રચારમાં આવવા લાગી. લોકો મંદિરમાં જઈ “દાદા જીનામ !” એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતા અને જ્વાળામાં ‘જીનામ’ સંભળાવ છે એમ કહેતા. આમ દાદા મૃત્યુ પામવાને બદલે અમર બની ગયા.

૧૯

વળતે દિવસે

દાદાના અખાડામાં હીરો નામે એક લોડાઈનો હરિજન હતો. હીરો સુંદર ભજન બોલતો, તેથી દાદાનો એના પર ખૂબ ભાવ હતો. એ અખાડામાં જ રહેતો, ત્યાં જ ખાતો-પીતો અને લજના-નંદ કરતો.

દાદા સાથે બીજા દસ જણ સમાધિ લેવા તૈયાર હતા. એકંદર અગિયાર થતા હતા. દાદાને બાર મરજીવાની ‘બારફ’ રચવાનો વિચાર હતો. એમણે હીરાને પોતાની પાસે બોલાવી એને મરજીવા-મંડળીમાં બેઠાવા આમંત્રણ આપ્યું.

સાખી

મેકે મેવાડા મઢ્યો, હીરા ! તું હસી આ,
સરગ-સામેયા આવેઆ, વેલો વાર મ લગા.

બાવાઈ—એકાજએ મરજીવા વીરાનું સંમેલન રચ્યું. હીરા ! તું પણ હાલીને આવ ! સ્વર્ગથી સાંભળા આવ્યા છે. માટે હવે તું વાર લગાવ નહિ !

દાદાનો પડકાર હીરા ઝીલી શક્યો નહિ ! મૃત્યુ-મુખમાં હોમાઈ જવા એની દિંમત ચાલી નહિ. હીરા પાણીમાં બેસી ગયો. તે બહાનું શોધવા લાગ્યો.

“દાદા ! હું તો તૈયાર છું. પણ મારો દીકરો હજી નાનો છે. એની જરા ભલામણ કરી આવું. અને મારી ચીજ-વસત છે તે જરા લોડાઇ પહોંચાડી આવું એટલી રજા આપો.”

સાખી

સુરત જેજી નડમે, સુરત જેં જી સાર,
તેં વકા કોં ઝલાજે, ભંધૂકેં જી ભાર.

ભાવાર્થ—જેની પ્રતિ વળુવાના નડામાં છે અને જેનું મન માત્ર સાળમાં જ લાગી રહેલું છે, તેનાથી બંધોડો ઝીલવાની હિંમત કેમ થઈ શકે ?

ગરવો ઘેર ગયો તે ગયો. પણ એણે જ્યારે દાદાની સમાધિની અદ્ભુત વાતો સાંભળી ત્યારે એના પથ્થાતાપનો પાર રહ્યો નહિ. લાલિયો અને મોતિયો પણ સમાધિ લઈ ગયા, એ વાત જાણીને તો એના અંતરમાં અત્યંત બળાપો થવા લાગ્યો. આથી એના હૃદયને એટલો બધો આવાત થયો, કે બીજે જ દિવસે એનું મૃત્યુ થયું. એના શબને લોડાછપી કાંઈ લઈ જવામાં આવ્યું અને મંદિરની બહાર પાછળના ગામમાં એને સમાધિ આપવામાં આવી.

બીજી ઘટના એ બની, કે કચ્છ-વાગડના વિજાસર ગામમાં વાધોજી નામે એક રામદે-પોત્રો રાજપૂત હતો. વાધોજી દાદાનો પરમ બંધુ હતો. દાદા જીવંત સમાધિ ધારણ કરવાના છે, એવા ખબર એને કાને આવતાં એ તરત જ કાંઈ આવવા તૈયાર થયો. પણ એક દિવસનો ફરક પડી ગયો. એ પણ બીજે દિવસે કાંઈ પહોંચ્યો. દાદા તો વિદાય થઈ ગયા હતા. કાંઈનો અખાડો ગાજતો બંધ થઈ ગયો હતો. દાદાને મિષ્ટાવી ગએલા જોઈ વાધોજીનું હૃદય દેરાગથી ઉભરાઈ ગયું. જગતનું જીવન તેને એર સમાન જણાવા

સાચું. એણે દાદાની સેવામાં જ્વાનો પોતાનો વિચાર અરજી રાખ પામે રજુ કર્યો

વાઘાણી ખરેખરી બાપના જોઈને અરજી રાખે એને રજા આપી. એ જ દિવસે વિજ્યાસરનો આ વાધોણ પછુ દાદાની સેવા માટે જીવંત સમાધિમાં સમાઈ ગયો. એની સમાધિ પૂર્વ તરફ આજે પણ જોવામાં આવે છે.

વાઘાણી સમાધિથી બાર મરજીવાની 'બારઈ' ની દાદાની મનોભાવના આખરે પૂર્ણ થઈ.

૨૦

શિવરામંડપ

દાદાની વિદાય પછી એમણીસ વરસો વીતી ગયા, એ અર-સામાં કંઈમા એક જાણવા જોગ બનાવ જન્યો.

મહારાઓ શ્રી દેશજીને ધર્મના તત્ત્વો તારવવાનો ખૂબ શોખ હતો. ધર્મના સાચા સત્ત્વને સમજ લેવાની જીવનભરની એમની ભાવના હતી. એક વખત એમને હિંદુસ્તાનના સાધુ-સંતો, સંન્યાસીઓ, વગેરે મહાત્માઓની શક્તિની કસોટી કરવાની ઈચ્છા થઈ. આ કારણથી એમણે વિક્રમ સવત ૧૮૦૫ ના વૈશાખ સુદ ૧ થી શિવરામંડપ રચ્યો.

ભુજનગરના બિડના નાકા બહાર આવેલ દેશવસર તળાવ હમણા જ બોદાઈને તૈયાર થયું હતું. આ તળાવના વિશાળ મેદાનમાં સાધુ-સંતોના મંડપો, તંજૂઓ અને રાવનીઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. સિંધ, ચરપારકર, ગુજરાત, મારવાડ આદિ અનેક રજપૂથી ધર્મપ્રેમી ધર્માખક્ષો, સંન્યાસીઓ અને મહાત્માઓને ખાસ આમંત્રણ આપી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. દસ દિવસ સુધી આ

તમામ લોકોને રોકીને તે દરેકમાં થી થી કળા છે તેની પરીક્ષા કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રસંગે ક્રંગથી અરજી રામને પણ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. અરજી રામએ દાદા મેકણની જ પદ્ધતિથી કચ્છની જનતામાં માનવંતુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. એમણે જાગતી જ્યોતિનાં મહારાઓશ્રીને દર્શન કરાવી એમના મનનું સમાધાન કયું હતું એમ કહેવાય છે.

મહારાઓશ્રીએ અરજી રામ પર પ્રસન્ન થઈ શિવરામંડપની ગાદી અને તેની વ્યવસ્થા માટે નાગોર ગામ અરજી રામને કૃષ્ણાપંથ ક્યો. તેનાં લેખ-પત્ર પણ તૈયાર થઈ ગયાં.

અરજી રામ એક-માર્ગી પુરુષ હતા. એમને ઝાત્રી ઉપાધિઓ અને વ્યવહારિક જાળજોનો કંટાળો હતો. એમણે આ સ્થાન લેવાની પોતાની અનિચ્છા દર્શાવી. આથી આ ગાદી એક વખત એક ધોર-મનાથી ચોગીને અર્પણ કરવામાં આવી, પાછળથી થીનગરના એવાનાથ નામે ચોગીને આ જાગીર સોંપવામાં આવી. એ નાગોરના પીર કહેવાય છે. આજ પણ એ જ વંશના પીર નાગોરની ગાદી ઉપર છે.

અરજી રામની છઠી પેઢીએ મૂળજી રામ નામે એક સમર્થ પુરુષ થયા. ક્રંગના અખાડાનું આજનું સુંદર સ્વરૂપ એમને આપ્યું છે. પ્રથમ મેકણ દાદા અને એમના અનુયાયીઓની સમાધિઓ પર એક ઝોરડો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ચાનાળાઓને ઉતરવા માટે પણ સાધારણ ડેલાઓ જ હતા. તેને સ્થાને સુંદર મકાનો, ધર્મશાળાઓ, દાદાનું સિખરજી મંદિર, પતંગસાદનો કૂતો આ બધાં બાંધકામે થી મૂળજી રામની ખંત અને મહેનતથી થયેલાં છે.

શિવરાત્રિને દિવસે અહીં મોટા મેળો જરાય છે. અને દર-દરથી અનેક ચાનાળાઓ દાદાનાં દર્શન માટે આવે છે.

૨૨

દાદાની વાણી

મેકલુ દાદાને કચ્છના કપીર કહેવામાં આવે છે. કપીર સાહેબનાં ભજનો અને સાખીઓ જેમ સાક્ષર અને નિરક્ષર હિમય વર્ગમાં અતિ પ્રિય થઈ પડેલાં છે તેમ મહાત્મા મેકલુનાં ભજનો અને સાખીઓ પણ એક ગામડીઆથી માંડીને વિદ્વાન વર્ગ સુધી અતિ માનીતાં થઈ પડ્યાં છે. દાદાની વાણીમાં યોગમાં યોગ શબ્દોમાં ધણામાં ધણું કહી દેવાની કળા દેખાય છે. એમનું ધણુખરું સાદિત્ય કચ્છની લોક-ભાષામાં હોવાથી જનતા પર તેની તાત્કાલિક અસર થાય છે. દાદાની સાખીઓ દિલ પર સીધી ચોટ કરે એવી સચોટ છે.

જગતમાં માત્ર પૈસાને જ જીવનનું પ્રેમ માની બેસનારા દ્રવ્ય-લોભી લોકોને ઉદ્દેશીને દાદા કહે છે—

સાખી

કોરિયું કોરિયું કરો કરેઓ ? કોરિયું મં અથ દૂધ,
મરી વેંધા માડુઆ ! મોં મં પોધી દૂધ.

ભાવાર્થ—પૈસા પૈસા શું કરો છો ? પૈસામાં તો દૂડ-કપટ રહેલાં છે. એ માનવીઓ ! તમે મૃત્યુ પામવાના છો અને આખરે મોઢામાં ધૂડ પડવાની છે.

જગતની ક્ષણભંગુરતા અને અસ્થિરતાનું વર્ણન દાદા પોતાની અનોખી વાણીમાં કેવી સુંદર રીતે રજુ કરે છે !

સાખી

અજ અત્તૂણી ગુજરણ, સિલુ થીંધો બેઓ,
રાય ઝલોંધી કેતરે, જે મં માય પેઓ ?

બાવાઈ—આજનો દિવસ તો આજ ચાલ્યો ગયો અને આવતી સવારે ખીજો દિવસ થશે જે અનાજના ઢગલામાં માપ ચાલુ થઈ ગયો છે એ ઢગલો હવે ફેટલો 'સમય ચાલવાનો છે ?

જીવનમાંથી કડવાશને દૂર કરી મીઠાશ ભરું જીવન જીવી જવા માટે દાદા કેવો ઉત્તમ ઉપદેશ આપે છે !

સાખી

જિયો તાં ઝેર મ થિયો, સફર થિયો સેણ,
મરી વેંધા માડુઆ, રોંધા ભલે જા વેણ.

બાવાઈ—તમે જીવો ત્યાં સુધી કદી કડુ બનશો નહિ. વઢાલા ! તમે સાકર જેવા મીઠા થજો ! અરે માનવીઓ તમે તો મરી જશો ! માત્ર બલા માણુએનાં વચનો જ જગતમાં રહી જશે.

ઠાઠાની દૃષ્ટિ સૌ પ્રત્યે સમાન હતી. હિંદુ સમાજના તિરસ્કારને વરેલા હરિજન બાઈઓ પર એમને અત્યંત વદાલ હતું. આથી જ એમણે આખરી સમાધિ ધારણ કરતી વખતે એક હરિજનને પણ પોતાની સાથે જ લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. હરિજનો પરનો એમનો પ્રેમ નીચેના એમના શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે.

કેંકે વલિયું કોરિયું, કેંકે વલા વેક,
વલેં કનાં વલા, શુકે હાલી ને ખ્યા દેહ.

બાવાઈ—કોઈને કેરીઓ વઢાલી છે અને કોઈને વેદ-વ્યાંટી વગેરે અલંકારો વઢાલાં છે. પણ મને તો વઢાલા કરતાં પણ વઢાલા ઢાઢી-ઢેડ એવા અપ્રત બાઈઓ છે.

વાયના મનુષ્યમાત્રને પુનર્જન્મના ચક્કરમાં ફેરવી રહી છે અને શરીર છોડવા છતાં તે ઊઠી શકતી નથી, તેને કેરી કળાપૂર્વક એઓ સિદ્ધ કરે છે.

સ્વારથ તાં સૌ કો કરે, પરમારથ કરે ન કોય,
હથો છડે મસાણુ મેં, કુવાડો છડે ન કોય.

ભાવાર્થ—સૌ કોઈ સ્વાર્થ જ સાધે છે. પરમાર્થ કોઈ કરતા નથી. રમશાનમાં માત્ર હાથો જ છોડી દેવામાં આવે છે, પરંતુ કુવાડો તો જોવો ને તેવો કાલમ જ રહે છે.

દાદાના હૃદયમાં રમતી કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓ ઠેટલી અનંત હતી તેનો નીચેનાં વચનોથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

મુંજે મનજયું ગાલિયું જોડિયું સમંધર-લહરિયું,
હિકડયું પોતું તડ મથે, બધયું ઉપડયું.

ભાવાર્થ—મારા મનની વાતો સમુદ્રની લહરીઓ જોટલી અનંત છે. પહેલી લહરીઓ કિનારે પહોંચે છે ત્યાં તો બીજી બપડી હોય છે.

સાંયર લહરેં થોડિયું, વઘમેં વણરિયું,
હિકડયું પુછયું ન તડ મથે, ત બધયું ઉપડયું.

ભાવાર્થ—સાગરની લહેરો તો થોડી છે. મારા અંતરમાં એનાથી વધારે છે. એક કિનારે પહોંચતી નથી ત્યાં તો બીજી બપડે છે.

ગુજરત જયું ગાલિયું, વધી વડ થઇયું,
ચડેં માડ ન પુછઇયું, મન જયું મનમેં રઇયું.

ભાવાર્થ—અંતરની જાંડી વાતો વધીને વડ થઇ ગઇ. કોઈ શાણા માણમે મને પૂછી નહિ અને મનની મનમાં જ રહી ગઇ.

એક વખત દાદા ફરતા-ફરતા કોઈ કલ્પતાનમાં જઈ ચડ્યા. રમશાન પણ બાગુમાં જ હતું. આખરી શાંતિનો આ સ્થળમાં એમના મનમાં કેવી કલ્પના જાગૃત થઇ તે જોઇએ.

જાં વિંઝાં જીરાણુમેં, ત ભાવરેં મથે ભાર;
ખિલી ન કેં ખીંકારેઓ, કેં ન કેઓ સકાર.

• ભાવાર્થ—જ્યાં કચ્છસ્થાનમાં ગયો અને જોયું તો મારા બાઈઓ ભાર નીચે દબાવવા હતા. કોઈએ હસીને મને બોલાવ્યો નહિ અને કોઈએ આદરમાન પણ આપ્યું નહિ.

જાં વિંઝાં છરાણ મેં, કરિયાં સેણું કે સડ;
મિટી લોરા વ્યા મિટી, ન હુંકારો ઠીં હડ.

ભાવાર્થ—હું કચ્છસ્થાનમાં ગયો અને મેં સ્નેહીઓને સાદ પાડ્યા; પણ એ તો બધા માટીમાં મળી ગયા હતા. કોઈનાં હાડકાંએ હોંકારો પણ આપ્યો નહિ.

જાં વિંઝાં છરાણ મેં, ત કોરો ઘડા મસાણ;
જડે તડે હતવા, ઈ પલ થીંધી પાણ.

ભાવાર્થ—સ્થાનમાં જઈને જોયું તો માત્ર એક કોરો ઘડો જ ત્યાં પડેલો હતો. એ જીવ, કોઈક વખત તારી પણ એ જ દશા થશે.

ધર્મના નામે આવતાં ધર્મિંગ જોઈને દાદાનું મન બહુ ખિન્ન થતું. એવા દોંગી ધર્મશુરુઓને હિંદીને એ કહે છે કે—

જાંઝકુટા પેટમુઠા, ઝિઝયું ઠીંતા ધાંઉં;
એડેં સાધુડેં પોઆ, મુઠો એંયાં આંઉં.

ભાવાર્થ—જાંઝને ફટનારા પેટના પૂંજરીઓ પ્રજુ-બાળનને બદલે માત્ર ખરાડા જ પાડી જાણે છે. ઇશ્વરે કહે છે કે આવા સાધુડાઓએ તો મને ત્રાસ આપ્યો છે.

તંમુરે તેં તમ ગદાંઈ, વશ્યું દિયેંતા ધાંઉં;
રાગ તડેં રાજ થિયે, જડેં છડાજે 'આંઉં'.

ભાવાર્થ—તંમૂરો પર તાર ચડાવીને ધખી ધખી જૂઓ મારે છે, પણ પ્રજુ તો ત્યારે 'અહ' કહે છે ત્યારે જ રાજ થાય છે.

કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં ગામડે ગામડે પ્રવાસ કરીને મેકલુ દાદાએ ગામગાના લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરવા અને તેમને ધર્મનું સાચું જ્ઞાન આપવા ખૂબ સાહિત્ય રચ્યું છે. એમની રચના મામિક અને લોકહૃદયમાં તરત ઊતરી જાય એવી હોવાથી ભજનિકો એમનાં ભજનો અને સાખીઓ ખૂબ પ્રેમથી ગાય છે. એમનું પ્રાસ્તાવિક સાહિત્ય પણ સમજવા જેવું છે.

મેાતી મંગેઆ ન ડીજે, ભલેં ચડે કિડ;
જડે ગડજે પારખું, તડે જ ડીજે ઝડ.

ભાવાર્થ—મેાતી જ્નેતેને માખા દેવાય નહિ. એમના પર કાઢ ચડી જાય તો પણ ભલે ! પરંતુ જ્યારે એના સાચા ખરીક્ક મળે ત્યારે તો તે તરત જ આપી દેવાં જોઈએ.

ભલો કરીંધે ભલો થિયે, ભુછો કરીંધે ભુછો;
પંધ આય ઇ પધરો, મુકે કુલા પુછો ?

ભાવાર્થ—ભણું કરતાં ભણું થશે અને ખૂરું કરતાં ખૂરું થશે. આ રસ્તો તો પાધરો જ છે. એમાં મને શા માટે પૂછો છો ?

ખાધેં પણ ખરાંય ન, કેં કાયા તેં ભાર;
મરી વેઓ મેકલુ ચેં, કેં ન વિધી ઉછકાર.

ભાવાર્થ—માત્ર પોતે જ ખાઈ જાણ્યો પણ ખીજા કોઈને ખવડાવ્યું નહિ, પોતાના શરીર ઉપર જ ભાર ભર્યો. મેકલુ કહે છે, કે એવાના મૃત્યુ પર કોઈ અદમોમ નહિ કરે.

હથેં ડોઓ ને ટારેઓ, જીવ મથા જંગલ;
મોય પોઆ માડુઆ, કમ ન અચે કો ગાલ.

ભાવાર્થ—હાથ વડે જ્ઞાન કરો અને ધનકપી જંગલ જીવ પરથી દૂર કરો; કારણ કે મરી ગયા પછી તો કોઈ પણ વાત બની શકે તેમ નથી.

હિકકા હલેઆ બ્યા હલ'ધા, ત્રેયા ભરે વિહાભાર;
ત્રેડો ચેતો માહુઆ, પાં પણ તે'લ લાર.

ભાવાર્થ—એક ચાલી નીકળ્યા, બીજા ચાલવાના છે. ત્રીજા તૈયાર થઈને ભાર ભરી બેઠા છે. મેકણ કહે છે કે આપણે પણ એમની લારમાં જ છીએ.

બે'ધલ ખુરા, મો'ધલ મુઠા,
પેકુંઠ લ વાટ મેં, ઠો'ધલ હિઠા.

ભાવાર્થ—જે પોતાની સંપત્તિ પોતા મારે જ વાપરતા રહ્યા છે તે એક દિવસ ખૂદી પડવાના. જે સંગ્રહ કરી રહ્યા છે એમનો તો આશ જ નથી. પરંતુ જે પરમાર્થમાં વાપરે છે તે જ મોક્ષને માર્ગે પહેંચે છે.

એક વખત નમાજ પઢી રહેલા એક નમાજી પર દાદાની દષ્ટિ પડતાં તે બોલી ગયા:—

ઉચું-નીચું દો તો ધિયે? હથે' ન કે હોં,
હથ-પગ ધુધ હલી નિકરે, અલા ન મિલ'યો ધ.

ભાવાર્થ—જીઓ-નીચો શા મારે થાય છે? હાથથી કેઈ દાન-પુન્યનું કાપું તો તે' કયું નથી. હાથ-પગ ધોઈને હાલી નીકળ્યો પણ એવી રીતે ઈશ્વર મળે તેમ નથી.

હિંદુ જપે રામ રામ, મુસલમાન ચે અલા,
મુઝે નાથ મેકણ ચે, બપ ઘર લલા.

ભાવાર્થ—હિંદુ રામ રામનો જાપ કરે છે અને મુસલમાન અલ્લાના નામનો ઉચ્ચાર કરે છે. મેકણ કહે છે કે જે જાને શુભ રચાતો છે,

તમામ ધર્મોનું આખરી ધ્યેય એક જ છે. એક માણસ પોતાના ધર્મને અનુસરીને પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે એમ દાદા માનતા.

સાખી

મું ભાંચો તડ હિકડો, પણ તડ લખ હજાર,
જુકો જેઆં લજેઆ, સો તરી થેઆ પાર.

ભાવાર્થ—મેં ધાયું કે તરી પાર થાનો માર્ગ એક જ છે. પણ એવા માર્ગ તો અનેક છે. જે ન્યાયી આગળ વધ્યા તે ત્યાંથી તરીને પાર થઈ ગયા.

દાદાની દૃષ્ટિ વિશાળ અને બહુમતિ હતી તે સર્વત્ર એક જ સર્વવ્યાપી પ્રભુનાં દર્શન કરતા.

સાખી

પિપર મેં પણ પાણુ, નાંચ બાવરમેં બેઓ,
નિમમેં જી નારાણુ, પોય કહેમેં કેઓ ?

ભાવાર્થ—પીપળામાં પણ પરમાત્મા પોતે જ છે. અને બાવળમાં પણ કંઈ ખીન્ને નથી. લીબડામાં પણ નારાયણ એનો એ જ છે. ત્યારે કંદાના ઝાડમાં એટલે ખીજડામાં ખીન્ને કોણ હોય ?

દાદા માદા દૃષ્ટાંતોથી અતિ ગંદી વાતો સમજાવી દેતા. આ કળા એમને મંપૂર્ણપણે સાધ્ય બની ગઈ હતી. અગમ અને ગહન નિયતો સાગી ગીધી રીતે રજુ કરવાની એમની હાથોટી અભિમત હતી.

એક વખત દાદા પોતાના ચેનાને ચૂલા પર ચડાવેલી ખીચડીની સંભાળ રાખવાનું કહી, પોતે કંઈક કાચું પ્રયત્ન જ બહાર ગયા. ચેવાને કહેતા ગયા, કે “ખીચડી ન્યારે બીજ રહે ત્યારે હોતારીને નીચે મૂકી દેજે !”

એલાએ કહ્યું—“ ગુરજી ! ખીચડી સીજી રહી છે એમ ક્યારે સમજવું ? ”

જવાબમાં દાદાએ એક સુંદર દોહરો રજુ કર્યો.

જખ લગ દીળી ઊફલે, તખ લગ સીઝી નાંહિ
સીઝી કે તખ જનિયે, જખ નાયત ફૂલ નાંહિ.

બાવાર્થ—જ્યાં સુધી આ હાંડલીમાં ઉમરો આવ્યા કરે ત્યાં સુધી મીઝેલી સમજવી નહિ ! જ્યારે એનું નાયતું—ફૂલું બંધ પડે ત્યારે જ સમજવું કે હવે સીઝી ગઈ !

માનવ-જીવનના અનુભવ અને યાનનો કેટલો ઊંડો નીચોડ દાદાએ આ દૃષ્ટાંતમાં દેખાડી દીધો છે !

દાદાના અખાડા કચ્છમાં ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. આજ પછુ આ અખાડાઓમાં સાધુ-સતો અને અભ્યાગતોને ભોજન આપીને દાદાના મૂળ ઉદ્દેશનું પાલન કરવામાં આવે છે.

ધ્રંગમાં દાદાનું ‘સુંદર દહેર’ અને એમના સંગાથીઓની સમાધિઓ દાદાનો કર્તિ-ધ્વજ ફરકાવતાં આજે પણ નજરે પડે છે.

મેકણુ દાદા મહાન સેવાભાવી અને મસ્ત સંત હતા. એમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન લોકોને સદ્માર્ગે વાળવામાં અને લોક-સેવાના કાર્યમાં જ વીતાવ્યું છે. રનેહ, સેવા અને શ્રદ્ધાની સાક્ષાત પ્રતિમા સમા એક માયા સંત તરીકે એમનું નામ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રકાશમાન છે અને સદા રહેશે.

દાદા પોતે કહી ગયા છે, તેમ તે લોક-હૃદયમાં સદા જીવંત છે. એ કદી પણ મૃત્યુ પામવાના નથી.

સિંધના પ્રસિદ્ધ શાયર શાહ લતીફનું પણ કથન છે કે—

મરણાં અગે જે મોઆ, સે મરી ન થીંધા મહાત,
હૂંધા સે હયાત, મરણુ જિનીજી સુકે મેં.

ભાવાર્થ—જે મરણથી પહેલાં જ મૃત્યુ પામી ચૂક્યા છે અર્થાત દેહની વાસનાઓ જેણે ત્યાગી દીધી છે તે મરીને કદી પણ જ્ઞાત બનતા નથી. મરણ જેની મુદ્દીમાં જ રહેલું છે તે તો સદા હયાત રહેવાના છે.

હવે દાદાનાં તથા કાપડી રામ ગંગારામનાં બજનોની વાનગી જોઈએ.

મનડે જી ગાલ

મૂંજે મનડે જી ગાલ આંઈ કિડાં વિંબી કરિયાં ?
કિડાં વિંબી કરિયાં, તેંજા ધોંખા કેડા ધરિયાં ? મૂંજે
ધોડાં તોય ન આપડાં ને સડ કરિયાં તીં દૂર,
વિંમે વાલમ વિછડ્યો સે તાં પાણી સંધે પૂર. મૂંજે
મિઠા હુઆ સે ખારા થીખ્યા, સઘર જેડા સેણ,
ખારા સે તાં મિઠા થીંધા, સે પણ ડિઠા નેણ. મૂંજે
કુંબિયે વોણા તાડા ડિત્તાં, સે ઉઘાડે ફેર ?
'મે'કો' ચેતો આમરી ત બેળા ચેંતા બેર. મૂંજે

રામ—જેગિયો

સીતા રામ વિના તોજે નાંચ કેા સગો,
તોજે નાંચ કેા સગો, કર કેા વાડ વગો. સીતા
તું તાં હંમેશાં હલેં ચંચેં ચંચેં ને ચારે,
તોકે બધંધે બેલી, મરછ જી બંધાજે બરે;
તેં મેં રોને અટકી, છડ મન ચિત ને ચગો. સીતા
કામ ને ક્રોધ તોજી, વડા ઝેં વેરી,
માયા મમતા નારી, પુઠિયા ફિરવી ફેરી;
સે તાં તોસેં કંધા, બેલી કેાફ ધગો. સીતા

તારૂં ધારાં તરણુ સાંચર આય ન સેલો,
 લોરિયું લગેત્યું લમીડ, પાર ન પુજને પેલો;
 રખે તોલો બેડલો છુટે, લોરી માણુ લગો. સીતાં
 પરદેશી પંખીડા ! તું તાં ઉડામી વેને,
 હુખ સુખ જ્યું ગાલડિયું, ગૂંધર કેકે ચોને;
 મીચાણું જ્યું સડું, બજબજ કિતરો ભગો. સીતાં
 અહંકારી ભંધા અધવચ્ચ રાંધા અટકી,
 હુંપદ સેં હલંધા સે, ભારી પોંધા ભટકી;
 'ગંગારામ' ચવે, છુટંધો પ્રેમ ને પગો. મીતાં

સેણુ સગા

રાગ—એજ

જીજલ નેગીડા, મૂંન^૧ સેણુ સગા,
 કુલલ ફકીરેં જા, મૂંકે બાણુ લગા. ટેકાં
 આગા તૂંણા મમતા જે ચે ન હલેં,
 ફૂડ કપટ કારજેં મેં તાં મૂર ન મિલેં;
 દયા સત્ત ધરમ જે તા લાર લગા જીજલ
 માયા મમતા મેં આય ન ઉનીજ મડી,
 હરખ શોક હુંપદ સેં રેચા એં લડી;
 કાલ કોધ કના ઈ તાં ચરેચા ભગા જીજલ
 આધી રાંત ઉથી સમરણ કે તા સારી,
 સાસ ઉસાસેં મેં તુંહી તુંહી તવારો;
 મીલ સંતોષ જા મનમેં નાદ લગા. જીજલ
 ઈની જે શરણેં રાંધા મુખ પામીધા ધણા,
 નામ નિરંતર મોતીડેં જા નાંચ મણા;
 'ગંગારામ' ચવે ભવજા ભાર ભગા. જીજલ

જેસલ જડેજે અને તોરલ કાઠિયાણી

૧

અર્ધી રાત વીતી ગઈ હતી. નિશાનાય ચન્દ્ર આયમી ગયો હતો. ત્રેમીઓની તોફાની આંખો જેવા તારલા ઝીણું ઝીણું મલકી રહ્યા હતા. ચારે તરફ સોપો પડી ગયો હતો. છતાં સૌરાષ્ટ્રના સંત સાસ-તિયા કાઠિને ત્યાં જામેલી ભજનમંડળીના ભજનોની ઝંકાર જરા પણ મંદ પડી ન હતી. મંજિરાનો તાલપદ્ધિ ધ્વનિ ભજનોના શાબ્દોની ભાવનામાં મસ્તાનો રંગ ભરી દેતો હતો. ભજનના પ્રત્યેક ચરણને છેડે લાગતી તીણા સ્વરની ટાંકીની હલક અંતરમાં કંઈક નવું જ ડાલન ઉત્પન્ન કરતી હતી. સંતો-ભક્તોની આ મંડળી હૃદય-ભજનમાં એકાકાર ખૂતી ગઈ હતી.

સાસતિયા કાઠિને ત્યાં આજે પાટની પુનર્ભવિધિ ચાલુ હતી. એને અંગે જ આ ભજનોની રમઝટ જામી રહી હતી. આ કાઠી રાજા પાસે 'તોરી' નામે એક ઉમદા પ્રકારની પાણીદાર ઘોડી હતી. આ તોરી ઘોડીની ખ્યાતિ કચ્છના પ્રખ્યાત બહારવટીઆ જેસલ જડેજને કાતે પડી. આ જાતવંત ઘોડીને ગમે તે રીતે પ્રાપ્ત કરવા જેસલનું મન થનગતી રહ્યું હતું. એટલા માટે જ આજે લાગ જોઈને સાસ-તિયા કાઠિને ત્યાં જ્યારે સૌ કોઈ પાટ-પૂજન અને ભાવ-ભજનમાં મૂકાઈ ગયા હતા ત્યારે જેસલ જડેજે અહીં આવી પહોંચ્યો હતો.

આવતાં વેંત એ પરખારો કાઠીરાજની ઘોડારમાં દાખલ થઈ ગયો. પાણીદાર ઘોડી એને જોતાં જ ચમકી ઊઠી. ઉજળી-દૂદલી

અને હથુલ્લુટ કરતી લોખંડનો ખીસો ઉઘેડી તે બહાર નીકળી ગઈ. ઘોડાને બડકા ગએલી જોઈને તેના સાધમે તેને પકડી લીધી. પંપાળા-દોસલાની એને ફરી બાંધી દેવા માટે તે ઘોડાર તરફ ચાલ્યો. એને આવતો જોઈને જોસલ જાડેજો ઘોડારમાં પડેલા ધાસ નીચે સંતાઈ ગયો.

સાધમે ઘોડાના ખીલાને ફરી જમીનમાં જડામે-સલાક ખેસાડી દીધો. પણ થયું એવું, કે એ ખીસો ધાસની અંદર પડી રહેલા જોસલની હથેલીની આરપાર થઈને ધરતીમાં ખેસી ગયો. તોરી ઘોડા લેવા આવેલા બહારવટીઆની હથેલી વીંધાઈ ગઈ. એ પોતે પણ જમીન સાથે જડામે-સલાક જડકાઈ ગયો. આમ છતાં એના મોઢામાંથી એક સિસકારો પણ નીકળ્યો નહિ.

આ તરફ પૂજન-વિધિ પૂર્ણ થતાં સંત-મંડળીનો કોટવાળ હાથમાં મોઢા યાજ્ઞ સાથે પ્રસાદ વહેંચવા નીકળી પડ્યો. સૌને વહેંચાઈ જતાં એક જાણુની પ્રસાદી વધી પડી. કોના ભાગની પ્રસાદી વધી પડી, તે જોવા ચારે તરફ શોધખોળ ચાલવા લાગી.

એટલામાં ઘોડા ફરી હથુલ્લુટી. કોટવાળે વિચાર્યું, કે ઘોડારમાં જ કોઈ માણસ હોવો જોઈએ. અંદર આવીને જુએ છે તો ખીલાથી વીંધાઈ ગએલી હથેલીવાળા જોસલ જાડેજા પર તેની દૃષ્ટિ પડી. લોડીયા ખરડાયેલા હાથમાંથી ખીસો કાઢવા મથી રહેલા જોસલને જોઈ કોટવાળ તેની પામે ચાલ્યો. રક્ત-નીંગળતા એના હાથને જોતાં જ કોટવાળના મોઢામાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ.

કોટવાળે જોસલને ખીલાના બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો અને તેને કાઢી રાત્ર પાસે રજુ કર્યો.

હથેલી-સોંમરવો લોખંડનો ખીસો નીકળી જવા છતાં એક આહનો ઉચ્ચાર ન કરનાર આ મજબુત હૃદયના માણસને જોઈને કાઢી રાખના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એના હાથમાંથી હજુ વહી

રહેણું લેાહી નેધને સાસતિયા કાઠીનું દિલ દ્રવી જીડયું. તેણે ધણી જ સહાનુભૂતિ સાથે પૂછયું, “ તમે કોણ છો અને કેમ અહીં આવ્યા છો ? ”

“ સાચું કહું ? બડકશો નહિ ને ? હું કચ્છનો જેસલ જાડેને ! તમારી તોરીને લઈ જવા અહીં આવ્યો હતો. ”

“ એમ છે ? એક તોરી રાણી માટે તમે આદલી તકલીફ લીધી ? તથાસ્તુ ! ” આમ કહેતાં જ સાસતિયા કાઠીએ તોરલ રાણી જેસલને સમર્પણ કરી દીધી.

“ પણ હું તો તોરી ઘોડીની વાત કરતો હતો. ”

“ તો તોરી ઘોડી પણ તમારી. ખુશીયા લઈ જાઓ ! ”

જેસલ જાડેજાને તો શરી જેતાં અંધો હાથ આવી ગયો. એને તો એક જ રાતમાં તોરી ઘોડી અને તોરી રાણી બને મળી ગયાં. એના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

૨

આજથી લગભગ પાંચસો વર્ષ પહેલાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જેસલ જાડેજાની હાક વાગતી. જેસલ દેદા વંશમાં એક બચકર બહારવટિયા તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો. કચ્છ-અંજાર એતું નિવાસ-સ્થળ હતું. અંજાર બહાર આવેણું આંબલીઓતું ઝુંડ એના રક્ષણ માટે એક અબેધ કિહાનું કામ કરતું.

કચ્છના જામ રતા રાયધણના ચાર કુંવર થયા. દેદો, ઓઠો, ગળણ અને હોથી. એમાંથી મોટા દેદાના વંશમાં જેસલ પહેલો થયો. તેના વંશના જેસર કહેવાયા. જેસલનો કુંવર હોથી થયો. હોથીનો નારાણુજી, નારાણુજીનો રાઉ, રાઉનો ચાંદોજી અને ચાંદોજીનો કુંવર જેસલ ખીજો થયો. કીડાણુ ગામ એને ગ્રાસમાં મળ્યું હતું.

આ જેસલ એ જ આગળ જતાં સની તોરણના સહવાસથી જેસલ પીરના નામે પ્રખ્યાત થઈ ગયો.

એ વખતે હાલતું અંજર શહેર સાત જુદા જુદા વાસમાં વહેંચાયેલું હતું. આ સાતે વાસ એ સમયે 'અગડના વાસ' નામે ઓળખાતા. અંજર શહેરમાં હાલ સોરઠિયાના વાસ નામે ઓળખાતું ફળિયું એ કુખ્ય વાસ હતો. તેનું તોરણ વિક્રમ સંવત ૧૦૬૧ માં કાઠી રાજપૂતો તરફથી બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ વાસનો અપો હાલ અંજરની બજારમાં જ્યાં મોહનરાયજીનું મંદિર આવેલું છે ત્યાં હતો. અગડ વાસના નામ પરથી અહીં જે શહેર વસાવવામાં આવ્યું તેનું નામ અંજર રાખવામાં આવ્યું. અંજરની બહાર ઉત્તર તરફ આવેલા આંબલીઓનાં ઝુંડ એ સમયે અતિ ભયંકર અને એવાં ખીચોખીચ હતાં, કે તેની અંદર સૂર્યનારાયણનાં કિરણો પહોં ભાગ્યે જ પ્રવેશ કરવા પામતાં. આ અતિ ગીચ વનનું નામ 'કળાશી વન' રાખવામાં આવ્યું હતું. જેસલ જાડેજનો નિવાસ આ કળાશી વનમાં હતો. ચારે તરફ એના નામની ધાક પડતી. મારકાડ અને લૂટકાટ એ જ એનો ધંધો હતો. તેણે અસંખ્ય જનો લૂટી હતી, અનેક આયોતું હરણુ કપું હતું અને એવાં કેટલાયે પાપ-કર્મ ક્યાં હતાં! એનાં અવળાં કામોનો કંઈ પાર નહતો! . . .

સૌરાષ્ટ્રના માસતિયા કાઠીની તોરી ધોડીની 'પ્રશંસા' સાંભળી એ ધોડીને લઈ જવા માટે જેસલ જાડેજો કચ્છ છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો. અહીં એના કર્મ-સંજ્ઞેજે તોરી ધોડી અને તોરી રાણી બંને મળી ગયાં.

તોરણને પોતાની સાથે લઈને જેસલ જાડેજો કચ્છ તરફ ચાલવા લાગે છે. રસ્તામાં પોતાની બહાદુરીનું પ્રદર્શન કરતાં જેસલ જાડેજો ગાયોનું હરણુ કરે છે. અને ક્રોળ પાસે ગાયોને પાણીની તરસ

લાગે છે. ત્યારે જમીનમાં બાલો મારી, પાણી કાઢીને ગાયોને પાણી પાપ છે. આને પણ પ્રાણ નજીક જેસલ-તોરલનું, સ્થાનક મોજુદ છે. જેસલે જે કેકાણે બાલો મારેલો કહેવાય છે ત્યાંથી આને પણ પાણીનો અળાંક પ્રવાહ વહે જાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ વચ્ચે દરિયા માર્ગ આવતો હોવાથી જેસલ અને તોરલ અને સૌરાષ્ટ્રને કિનારેથી વહાણ પર ચડી બેઠાં વહાણ વાયુવેગે માર્ગ કાપવા લાગ્યું. આ વહાણ બ્યારે બ્યારે દરિયાનાં મધ્ય ભાગે આવ્યું ત્યારે એકાએક આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં. પવન ભયંકર મૂસવાટા કરવા લાગ્યો. આખો દરિયો આ આણધારી ભયંકર તોફાનથી ખળભળી ઊઠ્યો. કુંગર જેવડાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. જેસલનું વહાણ ડોલમડોલ ચલા લાગ્યું. એક જ ક્ષણમાં સવળો મામલો પલટાઈ ગયો. જોઈને જેસલને લાગ્યું, કે તેનું વહાણ હમણાં જ ડૂબી જશે. અનેકાને હંફાવનાર બહાદુર બહારવટીઓ આજે એક કાપરની માફક કંપવા લાગ્યો. સામે જ સતી તોરલ શાન્તિની મૂર્તિસમા બેઠી હતી. તેના ચહેરા પર પચરાઈ રહેલી અદ્ભુત શાન્તિ અને દિવ્ય તેજસ્વિતા જોઈને જેસલને ખૂબ નવાઈ લાગી. કહે તેને પાતરી થઈ કે આ કોઈ મામૂલી સ્ત્રી નહિ, પરંતુ એક પરમ સિદ્ધિશાળી સતી છે. તોરલની અતિ શાન્ત અને સૌમ્ય મુખપ્રકૃતિમાં તેને કોઈ દેવીશક્તિ દેખાવા લાગી. આથી તેનું સવળું અભિમાન ઓગળી ગયું. તે માન મૂકી દઈને સતીનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. જીવ સટોસટના આ ભયંકર ઝંઝાવાતમાંથી પોતાને બચાવી લેવા તે તોરલને વીનવવા લાગ્યો. સતી તોરલે તેને તેનાં પાપકર્મોનો પ્રકાશ કરવાનું કહેતાં તે હૃદય ખોલીને પોતાનાં પાપ પ્રકાશવા લાગ્યો:—

પાપ તારાં પ્રકાશ જાડેજ ! ધરમ તારો સંભાર રે,
તારી બેઠલીને બૂડવા નહિ દઉં, .

જાડેજ રે, તોરલ કહે છે છ.

તોડી સરોવર-પાળ, સતી ! મેં તોડી સરોવર-પાળ રે,
 ગોધણ તરસ્યાં વાળિયાં, તોરાંદે રે, જેસલ કહે છે છ.
 હરણ હણ્યાં લખ ચાર, સતી ! મેં હરણ હણ્યાં લખ ચાર રે,
 વનના મોરલા મારિયા, તોરાંદે રે, જેસલ કહે છે છ.
 લૂંટી કુંવારી જાન, સતી ! મેં લૂંટી કુંવારી જાન રે,
 સાત વીસું મોડખંધા મારિયા, તોરાંદે રે, જેસલ કહે છે છ.
 ગોઢરેથી વાળી ગાય, સતી રાણી ! ગોઢરેથી વાળી ગાય રે,
 બહેન-બાણેજ દુભિયા, તોરાંદે રે, જેસલ કહે છે છ.
 જેતા મથેજ વાળ, સતી રાણી ! જેતા મથેજ વાળ રે,
 એતા અવગુણ મેં કયાં, તોરાંદે રે, જેસલ કહે છે છ.
 બોદ્યા જેસલપીર, કાઠી રાણી ! બોદ્યા તે જેસલ પીર રે,
 સંત ચરણમાં રાખજો, તોરાંદે રે, જેસલ કહે છે છ.

જેનું નામ સાંભળીને ગર્ભવતીઓનાં ગર્ભ ગળી જાય એવો મહા
 જુદ્ધો જેસલ જડેજો ગરીબ ગાય જેવો જનીને પોતાનાં પાપ પોકારવા
 લાગ્યો. એક તરફ એના અંતરની નિર્દયતા નષ્ટ થઈ ગઈ, અભિમાન
 ઓગળી ગયું અને બીજી તરફ સમુદ્રનું ભયંકર તોફાન શાન્ત થવા
 લાગ્યું. માત્ર આદ્ય સગયમાં જ બહારવટીઓ જેસલના જીવનમાં
 અચાગ પરિવર્તન થઈ ગયું. ધરમૂળમાંથી જ તેનો હૃદય-પલટો થઈ ગયો.

૩

તોરલદેવીના સહવાસથી જેસલ જડેજના જીવનનું લટારાપણું
 પ્રભુ-બક્તિમાં પલટાઈ ગયું. એનો જાણે નવો જ જન્મ થઈ ગયો.
 પૂર્વજીવનનાં એનાં દૂરતા ભયોં કરણત એક ભૂતકાળની વસ્તુ જ
 બની ગયાં. સતીનાં સંગનો એને સાચો રંગ લાગી ગયો. એક જાદૂીય
 બહારવટીઓ મહાન પ્રભુ-બક્ત બની ગયો. એક નિર્બળ નારીએ
 કુંગર જેવા અડોલ અને કડોર ડાકુને ખીચાળીને પાણી કરી નાખ્યો.

સવાળ જેવા શરવીર ધાડપાકુને વસ કરીને બકરી જેવે બનાવી દેનાર તોરલ કાઠિયાણી નારી જીવનની મહા શક્તિનું એક અત્રતિમ ઉદાહરણ છે.

એક વખત જેસલની ગેરહાજરીમાં એમને ત્યાં એક સંત-મંડળી આવી. સંતોના સ્વાગત માટે ઘરમાં પૂરતી સાધનસામગ્રી ન હોવાથી સતી તોરલ મૂંઝાઈ પડ્યાં. એટલામાં સધીર નામના એક વેપારીની યાદ આવતાં જોઈતી સામગ્રી લેવા માટે તે સધીરની દુકાને પહોંચી ગયાં.

જેના સૌન્દર્ય પર ચન્દ્રમા પણ ચંબી જાય, એવી સતી તોરલની અતિ મુકુમાર દેહ-કળી પર દષ્ટિ પડતાં સધીરની આંખમાં શયતાને વાસ કર્યો. તેની ભુદ્ધિ બગડી. તેણે તોરલ દેવી પાસે પ્રેમ-યાચના કરી. સતીએ સમય જોઈ સધીરની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. રાતે આવવાનું વચન આપી જોઈતી વસ્તુઓ લઈ તે ત્યાંથી વિદાય થયાં. સંત-મંડળીના સત્કારનું કાર્ય સારી રીતે ઉકેલાઈ ગયું.

રાત પડતાં ધોધમાર વરસાદ શરૂ થઈ ગયો. સતી તોરલ વરસતા વરસાદે પોતાના વચનનું પરિપાલન કરવા સધીરને ત્યાં પહોંચી ગયા.

આવી મેઘસી રાતે પોતાના વચનને પૂર્ણ કરવા માટે આત્મી પહોંચેલી તોરલને જોઈને સધીરને ઘણી નવાઈ લાગી. વળી વધુ નવાઈની વાત તો એ હતી, કે તે મુશળધાર વરસતા વરસાદમાં આવી આવેલી હોવા છતાં તેનાં કપડા ઉપર પાણીના એક બિંદુનું નિશાન પણ દેખાતું ન હતું. આ અદ્ભુત ચમત્કાર જોઈને સધીરની સાન દેકાણે આવી ગઈ. તે મનમાંથી મેલ કાઢીને સતીના પગમાં આવી પશ્ચો અને પોતાની દુષ્ટ ભુદ્ધિ માટે પશ્ચાત્તાપ કરી હ્રમાયાચના કરવા લાગ્યો. તે દિવસથી સધીર વાણિયો પણ સતીનો પરમ બંધત બની ગયો અને ધર્મધ્યાનમાં પોતાનો સમય વીનાવવા લાગ્યો.

તોરલે ત્રણ નર તારિયા, સાસતિયો ને સધીર,
જેસલ જગનો ચોરડો, પલમાં કીધો પીર.

૪

એ સમયે જેમ જેસલ અને તોરલ કચ્છમાં-પવિત્રાત્મા ગણ્યાતાં હતાં તેમ ગુજરાતમાં રાવળ માલદેવ અને રાણી રૂપાદેવી પવિત્રાત્મા તરીકે ગણના થતી હતી. "એકબીજાનાં દર્શન મળે એ બધાં તલસતાં હોવાથી જેસલ જાડેજાએ રાવળ માલદેવ અને રાણી રૂપાદેવે કચ્છ આવવા આમંત્રણ આપ્યું. આ બંને જણ અંજાર આવવા મળે નીકળી ચૂક્યાં હતાં. પરંતુ તેઓ અંજાર આવી પહોંચે તેને આગળે દિવસે જેસલ જાડેજાએ સમાધિ લઈ લીધી હતી. રાવળ માલદેવ અને રૂપા રાણીને આવી પહોંચેલાં જોઈને સતી તોરલે જાડેજા જેસલને જગાડ્યા એકતારો હાથમાં લીધો.

જાડેજા રે, તાર તંબૂરો સતીના હાથમાં, હો....છ

સતી કહે છે અલખનો આરાધ,

જાડેજા રે, જેદી બોલ્યા'તા મેવાડમાં, હો....છ

તે દી'ના બોલને સંભાર,

જાડેજા રે, વચન સંભારી વે'લા જાગજો, હો....છ

જાડેજા રે, મેવાડથી માલો-રૂપા આવિયા, હો....છ

તે દી'ના બોલને કાજ,

જાડેજા રે, ત્રણ દિવસ ને ત્રણ ઘડી ગઇ, હો....છ

સાચો હો તો જેસલ જાગ,

જાડેજા રે, વચન સંભારી વે'લા જાગજો, હો....છ

જાડેજા રે, કાલી દેવાયો કાકી રાણી, હો....છ

મુઆ પછી નર બોલ્યાના નીમ,

જાડેજા રે, પૂપ ધળ ને થીફળ તો ચડે, હો...છ

આ તો ખરાખરીનો ખેલ,
જાડેજા રે, વચન સંભારી વે'લા જાગજો, હો....છ
જાડેજા રે, આજસ મરડીને, જેસલ કાઠિયા, હો....છ
લાંગી મારા મનડા ફેરી ખાંત,
જાડેજા રે, પહેલા મદ્યા રૂપા-માલ દે, હો....છ
પછી મદ્યા તોરલ નાર,
જાડેજા રે, વચન સંભારી વે'લા જાગજો, હો....છ
જાડેજા રે, લગન લીધાં ને કીધાં છાંટણાં, હો....છ
લાંગી લગનની ખાંત,
જાડેજા રે, કન્યાએ ફેસરિયા પહેરિયા, હો....છ
તો મોઠ મીઠળ. જાડેજાને હાથ,
જાડેજા રે, વચન સંભારી વે'લા જાગજો, હો....છ
જાડેજા રે, જેસલ-ધર તોરી રાણી બોલિયા, હો....છ
નવિયું સમાધિયું બોદાય,
જાડેજા રે, સહુ વળાંવી પાછા વળ્યા, હો....છ
એક ન વળ્યાં તોરલ નાર,
જાડેજા રે, વચન સંભારી વે'લા જાગજો, હો....છ

લોકકથા કહે છે કે સનીની આરાધના સાંભળીને મંત્ર જેસલ-
દેવ તથા દિવમની મમાધિમાંથી જાગૃત થાય છે, સૌને પ્રેમથી
હળેમળે છે, તોરણો બધાય છે, લગ્નમંડપ રચાય છે, ત્યાં જેસલ
જાડેજા અને તોરલ કાઠિયાણી મૃત્યુને માઢવડે ચોરી-કેરા ફરે છે.
એક ખીજની મોઢમાં બે મમાધિઓ તૈયાર થાય છે. અને મજાનો
એક વખતનો બધાનકે ડાકુ જેસલ જાડેજા અને સની કાઠિયાણી
બંને બાજુ બાજુની સમાધિઓમાં ધરનીની ગોદમાં ધરબાઈ જાય છે.

કચ્છમાં કહેવાય છે, કે આ સમાધિઓ અમુક મુદતે જરા જરા હટતી એક ખીજની નજીક આવતી જાય છે. “જેસલ હો જય ભર અને તોરલ હો તલ ભર” એવી લોક-કહેવત મુજબ હટતી હટતી ખંતે સમાધિઓ જ્યારે એક ખીજની તદ્દન નજીક આવશે ત્યારે પ્રલયકાળ જેવો કોઈ બનાવ બનશે એવી લોકાકિત આવે છે.

જેસલ—તોરલનાં અનેક હૃદય-સ્પર્શી બજનો કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં આજે પણ ધણા જાવપૂર્વક ગવાય છે. આ બજ નોની થોડી પ્રસાદી અત્રે આપવામાં આવે છે.

હૃદયનું રોદન

શેઈ શેઈ કેને સંભળાવું રે, જાડેને કેંછે,
 જાડાં દુઃખ કેને સંભળાવું રે, જેસલજી કેંછે,
 રુદિયો રુવે ને મારો બીતર જલે.....ટેક
 અમે રે હતાં રે સતી રાણી ! જાડા જળે જોડલાં,
 તમ થકી જોડે કાંઠે થઈએ રે, જાડેને કહે છે. રુદિયો
 મેલાં મેલાં કપડાં સતી રાણી ! સાણુ વિષુ સુધારિયાં,
 તમ થકી ઉજળાં કહેવાઈયે રે, જેસલજી કહે છે. રુદિયો
 અમે રે હતાં રે સતી રાણી ! ખારી વેલે તુંબડાં,
 તમ થકી મીઠડાં કહેવાઈયે રે, જાડેને કહે છે. રુદિયો
 તમે રે આઘ્યાં સતી રાણી ! વજેસંગના વાયકે,
 વાંસે મારા શિયા યારો હાલ રે, જેસલજી કહે છે. રુદિયો
 ગુરુને પ્રતાપે જાડેને જેસલ જોલિયા,
 મારા સાધુડાનો જોડલો સવાયો રે, જાડેને કહે છે. રુદિયો

૨

તોરી કે' હક્કે રે હાલો ને પ્રીતે જઈ મળો,
 હેતડાં રાખો રે,
 હેતડાં રાખો રૂડાં હેયે મારા વીરા રે,
 આજ માફ મન તો,
 ખંધાણું શૂરા સાધે સે, હાં.....હાં.....
 જેને દિલ વસે લાલ ગુસાઈ, મારા વીરા રે. આજ
 આંજણના આંજણા રે ભૂલા તમે કાં ભમો ? હાં....હાં....
 હાથમાં દીવો કાં પડે ફૂલે, મારા વીરા રે. આજ
 આંખનું બાજી વીરા તમે કાં કરો ? હાં....હાં....
 નેણે નિરખીને તમે જુઓ, મારા વીરા રે. આજ
 કલર ને ખેતર ખીજ નવ વાધીએ, હાં....હાં....
 પાત્ર જોઈ જોઈ તમે પોખો, મારા વીરા રે. આજ
 જોત્યું ને અજવાળે દાન રૂડાં દીજીયે, હાં....હાં....
 સાચા સાધુને સેવો દિલ ચોખે, મારા વીરા રે. આજ
 સ્વાતીના મેહૂલા વરસે જલધારે, હાં....હાં....
 વસિયલ-સીપ જ દ્યો તમે જોતી, મારા વીરા રે. આજ
 વસિયલને મુખે વિખડા નીપજે હાં....હાં....
 સીપ મુખ પાકે સાચા ચોતી, મારા વીરા રે. આજ
 મનના માન્યા મુનિવર ને મળે, હાં....હાં....
 દિલડાની શુંભું આપણુ કીજે, મારા વીરા રે. આજ
 જેસલને ઘરે રે તોરી રાણી જોલિયાં, હાં....હાં....
 શુર પયનોનાં ફલ તો લીજે, મારા વીરા રે. આજ

જેસલ ! કરી લે વિચાર !

જેસલ ! કરી લે વિચાર,

માથે જમ કેરો માર,

સપના જેવો આ સંસાર,

તોરી રાણી કરે છે ચોકા.....૨.

આવોને જેસલ રાય !

પ્રેમ થકી આપણુ મળીએ,

પૂરા સાધ હોય ત્યાં જઈ મળીએ, હો.....૭

અનુભવી આપો છે અવતાર,

માથે સતશુર , ધાર,

જાણું છે ધણીને હુવાર,

ઝેડલી . બિતારો , બલખા.....૨. આવો

ચાંદો-સૂરજ વસે છે 'આકાશ',

નવલખ તારા એની પાસ,

પવન પાણી, ને પ્રકાશ,

સી લોક કરે તેની આ.....૪. આવો

શુરના શુભનો નહિ પાર,

ભક્તિ ખાંડા , કેરી ધાર,

નુગરા શું જાણે સંસાર ?

એનો એળે ગયો અવતા.....૨. આવો

હીયું સમંદરમાં યાય,

વાકી ધન રે કમાઈ,

સ્વાતિના મેહુલા વેરસાય,

ત્યાં તો સાચાં મોલી યા.....૫. આવો

મેલી એરણમાં એરાય,
માથે ઘણુના ઘા યાય,
ફૂટે ઈ ફટકિયાં કેવાય,
સાચાની ખરે ખમરૂં થા.....ય. આવો૦

નવલખ કેયળિયું બંધાય,
એ તો ગાંધીડો કે'વાય,
હીરા-માણક હાટડિયે વેચાય,
એનાં મૂલ મોંઘાં થા.....ય. આવો૦

નિત લિહી નદીએ ના'વા જાય,
કેયલા લિજળા ન યાય,
ગણિકાનો બેટો બાપ કેને કે'વા જાય ?
માવઠાના મેહે કણ નવ થા.....ય. આવો૦

હેખાહેખી કરવાને જાય,
એ નર અપૂરિયા કે'વાય,
હાથમાં દીવો લઈને ફૂવે પડવા જાય,
ચાર બુગની વાણી તોરી રાણી ગા.....ય. આવો૦

મહાત્મા દેવા સાહેબ

સવારનો મમય હતો. સૂઈ બગચાન ગગન-પથ પર બાગે જ રામ-વા ચડયા હશે ! રાત્રિના આરાગથી તાજ બનેલાં પંખીડાં કિયકિયાડ કરતાં આમતેમ ઊડી રતાં હતાં. અનાગતી કાપણી ઘઈ ગઈ હતી. સીપા મેલથી સખી રહેવાં મૂલતાં ખેતરો પાઠાં સૂકાં મેદાન જેવાં બની ગયાં હતાં. શરદનો સૂઈ ધીમે ધીમે તપનો જતો હતો.

આ સમયે કચ્છના હમવા ગામની રીમમાં મોજ વરમનો જાડેજ વંશનો એક ગ્રોમર-પૂરતો યુવાન પોતાના ખેતરના તૈયાર કરેલા ખજાગાં કચ્છુમયાના દગવા ઉપર બજાદોની હવરી ફેરવતો હતો. બજાદોને હાંકવા માટે તેણે પોતાના હાથમાં પરાણાં જેવું સાધન પણ રાખેલ ન હતું. બજાદોના વાંસા પર પરાણો લગાવીને તેમને અવાવવાને બંધે તે પોતાના હાથ જ માથ તેમની પીઠ પર અવાર-નવાર ફેરવતો હતો. જોકે તે કચ્છકારો કરતો. જોકે બજાદો પાસે અડખથી કામ લેવાને માટે એમનાં પૂછડાં આમળતાં પણ આ યુવાનનો હાથ ગાલતો ન હતો. એની તો રમેરગમાં દયા અને શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું.

આ વખતે ઝોગીતિ એક પરદેશી ચોગી ત્યાં આવી ચળો. હલરી ફેરવી રહેલા આ જાડેજ યુવાન તરફ તેણે તાકી-તાકીને કેટલીયે વાર જોયા ક્યું ' મુનક પોતાના કાથમાં મરાગૂલ હતો.

“ નમો નારાયણ ! ” ચોગીરાજે જંગલની શાંતિનો ભંગ કરતાં, ત્યાગી પુત્રોને જે રીતે સંબોધી શકાય તે રીતે ઉપયુક્ત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“ પ્રણામ, ગુરુ મહારાજ ! હું તો ક્ષત્રિય છું. મારે જ આપને વંદન કરવું જોઈએ. ” યુવકે એ હાથ જોડીને નમન કરતાં કહ્યું.

“ તમે ક્ષત્રિય હોવા છતાં તમારા લલાટ પર યોગી પુરુષની રેખાઓ સ્પષ્ટ દેખાતી જોઈને જ મેં ‘ નમો નારાયણ ’ નો ઉચ્ચાર કર્યો છે. ક્ષત્રિયકુમાર ! તમને ખોટું તો નથી લાગ્યું ને ? ”

“ અરેરે ! એ શું કહો છો ગુરુદેવ ? ખરેખર, એમ હોય તો મારાં પણ્ય ધન ભાગ્ય ! ”

આમ કહીને આ યુવાન બળદોની રાસ ફેંકી દઈને યોગીના અર-જોમાં દળા પડ્યો. યોગીએ એના મસ્તક પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધા.

આ યુવકનું નામ દેવાજી. જાડેજા વંશના આ જિગતા યુવકની મુખમુદ્રા પર સંસ્કારિતાની ચમક ચમકી રહી હતી. એની યુવાનીને થનગનાટ ગંભીરતામાં ફેરવાઈ ગયો હતો. એનો આત્મા બાલ્યકાળથી જ પ્રભુ-ભક્તિમાં પરોવાઈ ગયો હતો. આજે અચાનક આવી ચડેલા આ યોગી-મહાત્માનાં વચનો સાંભળીને દેવાજી તો હર્ષ-ધેસો બની ગયો.

“ હાહા ! મને દીક્ષા આપો ! ” યોગીના પગ પકડી દેવાજીએ દીક્ષાની વાચના કરી.

“ બેટા ! એકવાર તો જગતનું ઝળૂ ઉતારવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવાની આવશ્યકતા છે. એક યુવની પ્રાપ્તિ પછી જ દીક્ષા લેવી વાસ્તવિક ગણાય. ”

“ પ્રભુ ! ત્યારે હવે તો મારો એક એક દિવસ એક એક યુગ સમાન થઈ પડશે. ”

“ જાડેજા-કુમાર ! ગૃહસ્થાશ્રમ પછી જ સાચા વૈરાગ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુભવ લીધા વિના વૈરાગ્યની વાટે ચડવું, એ તો કૂદકો મારીતે સળ પડે ચડવા જેવું છે. પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમ, પછી ત્યાગ. ”

“ જોતી શુકદેવની આજ્ઞા ! ”

યોગીરાજનો યોગ્ય સત્કાર કરી, દેવાજી ફરી પાછા પોતાના કાર્યમાં ભેડાઈ ગયા.

તે જ દિવસથી દેવાજીના હૃદયમાં વૈરાગ્યની જ્યોતિ ભગી બિડી. જગત-વ્યવહારમાં એ યંત્રની માફક ચાલવા લાગ્યા. એમના આત્માનો તાર તો પરમાત્મા સાથે ક્યારનોયે એકતાર બની ગયો હતો !

એક વખત એક સાધુઓનો સંઘ દારિકાની યાત્રાએ જવા માટે હમણા ગામમાંથી પસાર થયો. સાધુઓને થી દારિકેશનાં દર્શનને જતા જોઈને દેવાજીના દિલમાં પણ યાત્રાએ જવાના ડોડ ભગી ઊઠ્યા. પિતા પાસે જઈને એમણે દારિકા જવાની અનુરૂા માગી.

દિવસેદિવસે ત્યાગ અને વૈરાગ્ય તરફ વધુ ને વધુ વળાંક લેતી દેવાજીની વૃત્તિઓથી એમના પિતા અણુવાકેશ ન હતા. સાધુઓની સાથે કુંવરને દારિકા જવા દેવા એમનું મન સંમત થયું નહિ. દેવાજીનો આગ્રહ જોઈ પિતાએ એને એક ઓરડામાં પૂરી દીધા.

સાધુઓની જમાત કંઈ દેવાજીની વાટ જોતી થોડી જ બેગી રહે ? દેવાજીને અટકી ગએલા જોઈ, એમણે તો માંડવી બંદર તરફ પોતાનું પ્રયાણ આદરી દીધું.

આ તરફ દેવાજી ઊંટા થયા, કે તરત તેમણે માંડવી તરફ દોડ મૂકી. સાધુઓ વડાણમાં પગ મૂકના હતા, તે જ વખતે બરાબર તે માંડવી-કિનારે પહોંચી ગયા. અને સાધુ-મહારાજો સાથે એમણે પણ પોતાનું સ્થાન સંભાળી લીધું. પછી તરત તેમણે એક બળ્લ ઉપાડ્યું—

રાગ-પરજ

જેટ ભણું છે રે મારે ગોમતી નહાણું છે,

એલા વહાણુવટી !

હોડી હંકાર, મારે જેટ ભણું છે.

દારિકાનાથજીનાં પૂજું બાવથી દર્શન-પૂજન કરીને દેવાજી ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને વળી પાછા વહાણમાં ચડી બેઠા.

બરાબર અઘે રસ્તે આવ્યા પછી એકાએક દરિયામાં તોફાન જમી ઊઠ્યું. કુંગરકુંગર જેવડાં મોજાં વચ્ચે એમની નાનકડી હોડી અફળાવા લાગી. સૂસવાટ કરતો વાંચડિયો હોડીને ચક્કર-ચક્કર ફેરવવા લાગ્યો. સદના કુરચે કુરચા ઊડી ગયા. હમણાં જ જાણે બેડી ખૂટી જશે એવી સૌના મનમાં ધાસ્તી પેસી ગઈ.

વખત કટોકટીનો હતો. ઉતારાઓમાં કાગારોળ જમી ગઈ. નાનાં બાળકો માતાએને ગળે વળગી પડ્યાં. માતાઓ કંઈપાંત કરવા લાગી. કેટલાક આફંદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક માયું કૂટવા લાગ્યા. હોડી ગઈ કે ગઈ, એવી પરિસ્થિતિ આવી પહોંચી.

આ વખતે દેવાજીના દિલની દોર પરમાત્મા સાથે એકમેક થઈ ગઈ હતી. એમના હૃદયમાંથી કાવ્યનું ઝરણું ઝરવા લાગ્યું. હાથમા એકતારો લઈ એમણે પરજ રાગનું આ અફળુત ભજન આરંભી દીધું.

આજ દહેર લાગી રે, બેડી જાય આધી,

મહા સમઢરીઆમાં આખર દહેર લાગી રે!

ભજન પુરું થયું અને બીજી તરફ તોફાન પણ શમવા લાગ્યું. થોડી જ વારમાં તમામ પરિસ્થિતિ સુધરી ગઈ. સૌ-કોઈ પ્રભુને! આભાર માનવા લાગ્યાં.

યાત્રા કરી પોતાને ગામ આવી, માતા-પિતાને પગે લાગી, દેવાજી પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયા.

દેવાજીનાં માતૃશ્રીને એમના પર અચાગ પ્રેમ હતો. માતાના મનમાં પુત્રને પરણાવવાના અનેરા ઠોડ જાગી ઊઠ્યા હતા.

માતાની આગતો દેવાજીએ અમલ કર્યો અને એ સંસાર-

રથમાં જોડાયા-પરણ્યા. એક પુત્રના પિતા થયા અને વીસ વરસની ખીલતી યુવાનીમાં એમણે સંસારનો સદંતર ત્યાગ કર્યો.

સ્વામી રામતીથે જોમ 'અર્ચિદા' નો ઉચ્ચાર કરતાં જગતની તમામ જન્મજોને એકઠાકે કાપી નાખીને પુણ્ય-સક્ષીના ગંગાજના તટ પર પશુકુટિ બાંધીને પોતાનું આસન જગાવી દીધું, તેમ દેવાજી પણ હમલા ગામની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલ 'ચીનપ્પી ગંગા' નામે નદીની પાળ પર આવેલ એક ટેકરી પર પશુકુટિ બાંધીને ત્યાં બેસી ગયા. અહીં એ વાચન, મનન અને ગ્રંથુ-ભજનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

દેવાજીના આ અણુધાર્યા ત્યાંજે કચ્છની જનતા પર ભારે અસર કરી. થોડા જ વખતમાં એમની પશુકુટિ એક યાત્રાનું ધામ બની ગઈ. મુશ્કુઓનો મેળો ત્યાં વધુ ને વધુ જામવા લાગ્યો. દૂર-દૂરથી લોકોનાં ટોળેટોળાં દેવા સાહેબનાં દર્શનને આવવા લાગ્યા. એમની ખ્યાતિ દિવસોદિવસે વધુ ને વધુ ફેલાવા લાગી.

દેવાજીનું દિલ યાત્રી સ્નેહાળ, મેવાભાવી અને કામ્ય જેવું નિર્મળ હતું. એમના સેવકો, ભક્તો અને શિષ્યોની સખ્યા સમુદ્રની બરેલીની માફક વધવા લાગી.

દેવા સાહેબનો શિષ્ય-સમુદાય વિશાળ બની ગયો. તેમાં ચાર શિષ્ય મુખ્ય હતા. જ્યેષ્ઠીરામજી, બિહારીદાસજી, સેવારામજી અને કૃષ્ણદામજી. એમનો સમસ્ત શિષ્ય-સમાજ સદ્ગુણી અને શાસ્ત્રપ્રેમી હોવાથી દેવા સાહેબનો સમ્રદાય દિન-પ્રતિદિન વિકાસ પામવા લાગ્યો.

દેવા સાહેબ જેવા સંત હતા, તેવાજ કવિ હતા. એમણે આપખળીથી અગાન દશામંથી એક ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન અને ચાનીનુ રચાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. એમના અંતરમાંથી કવિતાનાં ગરજાં અખંડિત ફૂટતાં હતાં. એમની કાવ્યકૃતિઓ એક ઉત્કૃષ્ટ કોટિના

કવિને છાન્ને, એવી સુંદર અને સુમધુર છે. એમનાં ભજનો કચ્છી-જનતાને કંઠે ચડી થૂક્યાં છે.

દેવા સાહેબે અનેક શાસ્ત્રોના સારરૂપ ત્રણ કાંડ રચીને તૈયાર કરેલા છે. જ્ઞાનકાંડ-રામસાગર, ઉપાસનાકાંડ-હરિસાગર અને કર્મકાંડ-કૃષ્ણસાગર. એવી રીતે ત્રણ કાંડ અધિકારી-અનુસાર એમણે પ્રતિ-પાદિત કર્યાં.

દેવા સાહેબનો સંપ્રદાય આજે પણ સમય અનુસાર ચાલુ છે. હમલાના દ્વારામાં આજે પણ સાધુઓ એમની શક્તિ મુજબ ધર્મનો ફેલાવો કરી રહ્યા છે.

શ્રી દેવા સાહેબે કેટલાંક ભજનો પણ રચેલાં છે. એમની રચનાનો એક નમુનો અત્રે આપવામાં આવે છે.

રાગ-રામગરી.

લેડુ રે મળે તો વાતું કીજિયે, લેડુ મરમને જાણે,
અણસમજીને શું કહીએ ? પદ્મ પોતાનો તાણે. લેડુ
લેડુ રે મળે તો લેડ કંઈ નથી, એકરસ થઈને રહીએ,
આનંદ વાધે અતિ ઘણો, એ સુખ કેને કહીએ ? લેડુ
હીરાના ગ્રાહક હીરા લે, મૂલ એંધેરા ખરંથી,
ખીજા કાંઈ જાણે નહિ, રહીએ પોતામાં સરચી. લેડુ
મુક્તાફલની રે ગાંઠડી, ઉઘાડી નવ કીજે,
ખત્રીફલના ગ્રાહકને, એમજ કેમ દીજે ? લેડુ
વિષય વલ્લભ છે જેહને, તેને સુધા કેમ દઈએ ?
કહે 'દેવો' એમ જાણીને, સાધુ શરણે રહીએ. લેડુ

બાવા શ્રી બિહારીદાસજી

સિંધની સોન્દર્ય-મૂર્તિ સૂંદણી, આખો દિવસ ઘર કામમાં ગાળીને રાત પડતાં જ જોમ પોતાના મિત્ર મેહારને મળવા માટે મીઠા મહેરા-મણીમાં ફેરી પડતી, તેમ કચ્છના વાંદાવ ગામનો એક નવયુવક રાજપૂતકુમાર આખો દિવસ ખેતીકામમાં તનતોડ મહેનત કરીને રાત પડતાં જ પોતાના વાંદાવ ગામથી દોડ ચૂકતો, સાત ગાઉ દૂર આવેલા હમલા ગામે પહોંચી જતો. રાતે રાટલા બાવા જોડેલા વખત પણ એ ઘરમાં શુભાવતો નહિ. રાટલાને રમાસમાં બાંધી, એ પોતાની સાથે લઈ લેતો અને હમલાને રસ્તે આવતાં “એક પંથ ને દો કાળ” ના સૂત્ર અનુસાર રસ્તામાં જ રાટલાને ઇન્સાફ આપી દેતો. રસ્તામાં આવતા ઠાક તળાવ કે ફવામાંથી પાણી પી લેતો અને પાછો પોતાને રસ્તે પડતો.

એક પ્રદર રાત્રિ પસાર થતાં તો તે સાત ગાઉના પંથનો સપાટો કરીને હમલા ગામે આવી પહોંચતો અને મદાતમા શ્રી દેવા સાદેવનાં ચરણોમાં ઝૂકી પડતો. મદાતમાના આમમમાં લાગી રહેલી ઇશ્વર-ભક્તની ઝંઝારમાં એ પણ સામેલ થઈ જતો. દેવા સાદેવના ઉપદેશ-મૃતનાં અખંડ વડેતાં ઝરખાંના નિર્મળ નીરનાં આચમન લેતો. વાચન-મનન કરતો અને ઘડી-એકાદી આંખ મીચાવ કે ન મીચાવ ત્યાં તો એ વહેલી પ્રભાતે જાગીને ખડો થઈ જતો અને દિવસ ગિમનાં પહેલાં પાછો વાંદાવ પહોંચી જઈને પોતાના ખેતીના કામમાં લાગી જતો.

એ રાજપૂત યુવાનનો આ દરરોજનો કાર્યક્રમ. દેવા સાહેબનાં અમૃત-વચન અને પ્રભુ-ભજનના પાકા રંગથી એ રંગેરંગ રંગાર્ધ ગયો હતો. ક્યારે રાત પડે અને ક્યારે ગુરૂદેવના શબ્દામૃતનું પાન કરું, એજ રટનમાં એનો આખો દિવસ પસાર થતો. રાત પડતાં જ તે સાત ગાઉનો પંથ રહેજમાં સમેટી લેતો અને દેવા સાહેબનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થતો.

દરરોજ ચૌદ ગાઉનો પંથ ખેડીને આખો દિવસ ખેતરોનાં દેશમાં માથું મારવાની કાળી મહેનત આ આદર્શ-દેલા યુવકને મન રમત માત્ર હતી. દિવસે તો ઊંધ કે આરામનું સ્વપ્ન પશુ શાનું આવે ? દિવસે ખેતરોની ધરતી ખેડે અને રાતે હૃદયની આમ ને આમ એની રાત્રિઓ અને દિવસો વીતતાં જતાં હતાં.

આ નવયુવકનું નામ વેરાજી. પિતાનું નામ મેઘરાજજી. મેઘરાજજી કચ્છ-ભાડિયાના ધક્ક જાતિના રાજપૂત હતા. ભાડિયામાં એમનો મડીલોપાર્જિત માસ પણ પ્રુક્ષ્ણ હતો. પરંતુ એ વાંઢાયના સિંધલ રાજપૂતોમાંથી પરણેલા હોવાથી, પાછળથી એમણે સહકુટુંબ વાંઢાયમાં જ નિવાસ કરેલો હતો. મેઘરાજજી સત્સંગી અને ધર્મપ્રેમી પુરુષ હતા. વિક્રમ સંવત ૧૮૦૪ ની સાલે એમને ત્યાં મોટી વયે એક પુત્રનો જન્મ થયો. ઉતરતી અવસ્થામાં પ્રભુએ આપેલા આ પ્રસાદથી માતા-પિતાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પુત્રનું નામ વેરાજી રાખવામાં આવ્યું. વેરાજીની ઉંમર પાંચ-સાત વર્ષની થતાં જ તે ખેતીના કાર્યમાં પિતાને મદદ કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં ભણુતરનાં સાધનોનો અત્યંત અભાવ હતો. પાટલે ધૂળ નાખીને ભણુવનાર પંચાઓ ભાગ્યે જ કાંઈ મોટાં ગામોમાં જોવામાં આવતા. આથી બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાં જ અમૂઢકે પાટલે ધૂળ નાખ્યા વિના જ પેતપેતાના બાપ-દાદાના ધધામાં જોડાઈ જવું પડતું. વેરાજી પણ એજ રીતે સીમના કામમાં લાગી ગયા.

નાનપણથી જ વેરાળની પ્રવીણતા એમના દરેક કાર્યમાં દેખાઈ આવતી. પિતા-પ્રેરિત પ્રભુ-પ્રેમના સંસ્કારોનાં ખીજ એમના હૃદયમાં નાની વયમાં જ રોપાઈ ગયાં હતાં. આ સમયે ઢેકડેકાણે માતા-પંથ ફેલાઈ રહ્યો હતો. રાજપૂત જાતિનો આદિ ધર્મ એ જ મનાતો હતો. વેરાળ વયમાં આવતાં એમણે પંથ માતા-પંથમાં રસ લેવા માંડ્યો. દિવસે એ ખેતીનું કાર્ય કરતા અને રાતે જ્વેત, પાટ અને જગ ૧ આદિ કાર્યમાં તેમજ ભાવ-બજનમાં નિમગ્ન રહેતા. એમના કાર્યમાં સહકાર આપનાર મિત્રોમાં ખાસ કરીને સામંતના હોયી બાપુજી હતા.

વેરાળ મહાન બુદ્ધિશાળી હતા. વિચાર કરતાં એમને લાગ્યું, કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે માતા-પંથના ગામ કરતાં ઠાંઈ અન્ય સાધનની આવશ્યકતા છે. સત્યની શોધ માટે ઉત્સુક બનેવું એમનું મન રાત-દિવસ ઠાંઈ યોગ્ય ગુરુની શોધમાં બટકવા લાગ્યું.

એટલામાં હમલાના મહાત્મા દેવા સાહેબના ત્યાગ અને વૈરાગ્યની અવનવી વાતો એમને કાને આવી દેવા સાહેબના ફર્શન કરવા 'એમનું મન અધીરું બન્યું'. અને એક સાંજે વેરાળ વાંદાયથી દમલા જવા નીકળી પડ્યા. ઝપાટાબંધ રરતો કાપતા તે આલવા લાગ્યા. દેવા સાહેબના આશ્રમમાં રામ-નામની લાગી રહેલી ધૂન વચ્ચે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મહાત્માનાં ચરણોમાં નમી પડ્યા.

દેવા સાહેબના વ્યક્તિત્વ અને વાણીએ વેરાળ પર અદ્ભુત અસર કરી. એ એક જ રાતના સત્સંગનો એમને એવો અજગ રંગ લાગી ગયો, કે તે દિવસથી તે દરરોજ સાંજે વાંદાયથી દમલા આવે અને વહેલી પરાંડે ત્યાંથી નીકળી, સવારે પાછા પોનાના કામમાં લાગી જાય.

થોડા જ વખતમાં વેરાળની આ પ્રવૃત્તિ જનકેર યજ્ઞ ગઈ અને એ જ વાતો ઠેર ઠેર આલવા લાગી.

એક દિવસ મેઘરાજજીને એના કોઈ મિત્રે કહ્યું, કે “ જો તમે તમારા વેરાને સમયસર નહિ વાગો તો હવે એને સાધુ બની બેસતા નહિ વાર લાગે આમ બેઠા રહેજો તો દેવ જેવા દીકરા ગુમાવી મેમશો ”

આ વાત મેઘરાજજીના મન પર સચોટ બેમી ગઈ એમણે વિચાર્યું, કે કુવરને પરણાવી દઈએ તો દુનિયાની મોહિનીમા મોહા ધને એ એની પ્રવૃત્તિઓ પોતાની મેળે જ છોડી દેશે મેઘરાજજીએ તરત જ વેરાજીનું સગપણ કરી નાખ્યું અને લગ્નની તૈયારીઓ પણ ચાલવા લાગી

વેરાજીને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે એમની અકળામણનો પાર રહ્યો નહિ પોતાને દસાવવા માટે તૈયાર થતી આ રાસીમાથી કેમ છૂટવું, તેનો તે હિપાય શોધવા લાગ્યા રાત પડતા જ તે હમલા પડેલી ગયા અને દેવા સાહેબના પગેમા પડી મુક્ત કંઠે રડવા લાગ્યા ગુરુદેવે રડવાનું કારણ પૂછતા વેરાજીએ પોતાની તમામ હકીકતથી ગુરુને વાકેફ કર્યા અને એમના વિરૂદ્ધ રચેલી જાળમાથી કેવી રીતે મુક્ત થવું, તેનો માર્ગ બતાવવા વીનવવા લાગ્યા ગુરુએ પૂછ્યું -

“ વેરાજી ! તમારા પિતાએ તમારું સગપણ કરી નાખ્યું તો હવે તેનો તિરસ્કાર કરી બાગી જવું એ યોગ્ય છે ? ”

“ પણ મારું સગપણ મને પૂછ્યા વગર ગૂપ્તરૂપે કરી નાખવામા આવેલ છે, તે મારે શા માટે કશું કરવું ? કૃપા કરી મને દીસા આપો અને આપના ચરણોમા રાખો ! ”

જેટા ! કોઈ પણ કાર્યમા આમ ઉતાવળ કરવી એ સાર નથી હવે તો તમારે માટે શુદ્ધચાત્રમ ભોગવીને પત્રી જ સાધુ થવાનું સરજવું હોય એમ મને લાગે છે ”

દેવા સાહેબ સાગર જેવા મજીર હતા તે કોઈ પણ કાર્યમા

ઉતાવળું પગલું ભરતા નહિ. વેરાળને ઉપદેશ આપી, શુદ્ધચાત્રમના ધર્મો સમજવી, એમના મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન કરીને દેવા સાહેબે એમને પાછા વાંઢાય તરફ વિદાય કર્યો.

મેઘરાજીએ ઘણી ધામધૂમથી લાડકોડે વેરાળનાં લગ્ન કરી એમને સંસારનાં બન્ધનોમાં બાંધી દીધા.

પરિણીત જીવનના પીંજરમાંથી મુક્ત થવા મથતું વેરાળનું હૃદય, જગત-જાનનામાં જોડાઈ ગયું. પરંતુ પીંજરમાં પડ્યું પડ્યું એ તરફડવા લાગ્યું. રાત અને દિવસ નિરંતર નીરમાં રહેવા છતાં જેમ કમળ-પત્રને તેનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ વેરાળનો આત્મા જગતમાં જકડાઈ જવા છતાં મુક્ત હતો. એમના અંતરનો પ્રભુ-પ્રેમ જેવો ને તેવો અચય અને અતૂટ હતો.

આગળ જતાં વેરાળને ત્યાં એક કુંવર અને એક કુંવરીનો જન્મ થયો. કુંવરનું નામ જોડુજી અને કુંવરીનું નામ હરિણા.

જોડુજી ઉંમર-લાયક થતાં વેરાળએ દીક્ષા લેવાનો પોતાનો વિચાર બઝમ કરી લીધો.

કુંવરને તમામ ગ્રાસ-ગ્રાસ અને રીતભાતથી વાઢેક મરી, સૌની રત્ન લાઈ, તે દેવા સાહેબની સેવામાં હમલા જવા તૈયાર થઈ ગયા.

કુમાર જોડુજી ડાહ્યા અને સમજી હતા. પિતાની ઇચ્છા વચ્ચે અવરોધ બીજો કરે એવા ન હતા.

“ બાપુજી ! કંઈક આગા કરો ! ” કુંવરે પિતાની વિદાય વખતે અરજ કરી.

“ આગા કરે ? ”

“ ઘણી ખુશીથી. આપની જે કંઈ ઇચ્છા હોય તે જણાવો ! ”

“ ને ત્યારે ! મારી માગણી એટલી જ છે, કે તારો એક પુત્ર શુદ્ધની સેવામાં આપી દેજે ! ”

“ જેવી આગા ” કુવરે જે હાથ જોડી જણાવ્યું

ખસ ' સૌને આશીર્વાદ દહ વેરાજી વિદાય યયા હમલા ગામે
પહોચતા તરત જ તે મહાત્મા દેવા સાહેબ પાસે હાજર થઈ ગયા
દેવા સાહેબે વેરાજીને ગુરુમંત્ર આપ્યો અને એમને બિહારીદાસજી
નામાભિધાન આપ્યું

કેટલોક સમય ગુરુસેવામાં ગાળીને બિહારીદાસજીને દેશાટન
કરનાની અભિનાયા જગૃત થઈ એ વખતે આગગાડી જેવા સાધનોનો
અભાવ હોનાથી, યાત્રાળુઓને પગપાળા જ યાનાએ જવું પડતું
બિહારીદાસજી તો પથ કરનામાં નાનપણથી જ નિષ્ણાત હતા
એમણે પગપાળા ચાલીને કેદારનાથ, બદ્રીનાથ, રામનાથ, જગન્નાથ,
વેંકનાથ, પશુપતિનાથ, કાશી, અયોધ્યા, દારિકા આદિ ચારે ધામની
યાત્રાઓ કરીને પાછા ક્ષેમકુશળ કંઈ આવી ગુરુદેવના ચરણોમાં
મસ્તક ઝુકાવ્યું

હમલામાં થોડા દિવસો ગાળી તે વાઢાય આવ્યા હમલામાં
આ વખતે સિંધલ બાપુજી, માનસિંહજી, વગજી, મેધજી, તથા
બુણજી આદિ ધર્મ-પ્રેમી રાજપૂતો હતા આ બધા સાથે મળીને
બિહારીદાસજી પાસે આવ્યા અને તેમને વાઢાયમાં આશ્રમ સ્થાપવા
માટે આગ્રહભરી અરજ કરવા લાગ્યા

બિહારીદાસજીને પણ આ સ્થાન શા ત, રમણીય અને ઈશ્વર
બજન યોગ્ય જણાનાથી એમને રાજપૂત સમાજની વિનંતિનો સ્વીકાર
કર્યો અને વાઢાયમાં એક જગા તૈયાર કરાવી ત્યાં પોતાનું સ્થાન
રાખ્યું આ જગા નીચે સિંધન રાજપૂતોએ જે ખેતર પણ કૃષ્ણાર્પણ
આપી દીધા

બિહારીદાસજી એક શક્તિશાળી પુરુષ હતા એમની સ્મરણ
શક્તિ ઘણી તેજસ્વી હતી એમનું હૃદય કવિનું હતું એમના
અંતરમાં કવિતાના ફૂરા ફૂટતા કવિત્વની આ અદ્ભુત શક્તિને

અવસ્થિત માર્ગે વાળવા તેમજ ખાખરના જાડેજ કવિ ઉત્તરજી પામે પિંગળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

ઉત્તરજી એક મહાન કવિ હતા. એમની કાવ્ય-શક્તિ અદ્ભુત હતી. એમના ઉત્સાહ બધો શિક્ષણથી બિહારીદાસજીની કાવ્ય-કળા ખૂબ ખીલી ગઈ. એમની કાવ્યકૃતિઓ પણ દિન-પ્રતિદિન ઉત્તમ પ્રકારની અને સુંદર ચલી ગઈ.

બિહારી સાહેબના બાઈ હરિદાસજી હતા. એમજો સૌથી પહેલાં એમના શિષ્ય બની જેમ ધારણ કર્યો.

પછી કાનપુરના દોમદાસજી, પછી પુનડીના નારાયણદાસજી અને રાધવદાસજી પણ દીક્ષા મહત્વ કરી બિહારી સાહેબના શિષ્ય બન્યા.

આ ચાર શિષ્યોમાં આદિ શિષ્ય હરિદાસજી હતા. એમને વાંદાપત્રું આશ્રમ મુપરત કરીને બિહારીદાસજી મુંબઈ પધાર્યા.

આ બંનાવ પછી થોડા જ સમયમાં કચ્છના મહાન સંત દેવા સાહેબજી શરીર શાન્ત થઈ ગયું. બિહારીદાસજીને આ ખબર પડતાં જ એમના અંતરને મહાન આપાત લાગ્યો. તે મુંબઈથી તરત જ કચ્છ આવવા પાછા ફર્યા. રસ્તામાં એમજો ગુરુબિહારની લાવણીઓની ઓસર રંગી તૈયાર કરી. “સ્વામી આયે તુમ સરન”, ગુરુ તુમ હો જગ તારન તરન” આ લાવણીઓ ન્યારે હમલા આવીને એમજો સ્વમુખે ગાઈ ત્યારે ચારે તરફ કંઈ રસતું વાતાવરણ જન્મી ગયું.

અહીં એમજો ગુરુદેવનો બારે મહોત્સવ કર્યો. કચ્છના અનેક સંત-મહંતો અને સાધુ-સંન્યાસીઓ આ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે એકત્ર થયા હતા.

દેવા સાહેબના મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા.

જ્યેષ્ઠ મુજેહીરામજી, બિહારી સાહેબ જાન,
મુખમદ સેવારામજી, કૃષ્ણદાસ અનુમાન.

ત્યારે ચાદર ઓઢાડવાનો સમય થયો ત્યારે સૌએ પટ શિખ્ય જેઠીરામજીને ગાદીએ બેસાડવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ એમણે કહ્યું, કે “હું તો એક દેકાણું બેસીને ધંધર-ભજન જ કરવા માગું છું.” કૃષ્ણદાસજીએ તો કોટડીમાં પોતાની અલગ જગા તૈયાર કરી હતી. અને સેવારામજીએ સિંધમાં ફેટલાક દ્વારા સ્થાપેલા હતા. આથી હમલાની ગાદી હાથમાં લેવા માટે સૌ એવકાએ સાથે મળીને બિહારીદાસજીને આગ્રહ કર્યો.

એ અરસામાં દેવા સાહેબના પૌત્ર રામસિંહજીની ઉંમર નાની હતી. એટલે બિહારીદાસજીને હમલાની ગાદી સંભાળી લેવાની જરૂર જણાઈ. પરંતુ આ ગાદી રામસિંહજીને મળવી જોઈએ, એ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને રામસિંહજીને અંકમાં લઇને એ ગાદીએ બિરાજમાન થયા. રામસિંહજી ચતુર અને કુશામ બુદ્ધિના હોવાથી બિહારીદાસજીએ એમને તૈયાર કરવા માંજા. એમના શિષ્ય ક્ષેમદાસજી વિદ્વાન હોવાથી એમની પાસે રામસિંહજીને વિદ્યાબ્યાસ કરાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી.

બિહારી સાહેબ પોતાનો ધણો વખત ધંધર-સ્મરણ અને સરસ્વતી-આરાધનામાં ગાળતા. એમની કૃતિઓમાં ‘કૃષ્ણ બાલવિનોદ’, ‘યુગ્મતુતિ’, ‘પ્રસ્તાવિક કુંડળિયા’ તેમજ અનેક પદો અને ભજનો છે. એમની કાવ્યકૃતિ સાગર સમાન ગંભીર હતી. એમની કવિતામાં શબ્દ-સૌન્દર્ય અને અર્થ-સૌન્દર્ય ઉભયનો સુંદર સમન્વય જોવામાં આવે છે.

બિહારી સાહેબને હગલા અને વાંઢાય આ બંને સ્થાનોની દેખરેખ રાખવી પડતી. છતાં તે વિશેષે કરીને હમલામાં જ રહેતા. અવસાનનો સમય નજદીક જણાતાં એમણે વિચાર્યું, કે હવે વાંઢાય પહોંચી જવું ઉચિત છે. આથી તે વાંઢાય આવ્યા અને ત્યાં માત્ર એ જ દિવસ રહીને ક્ષણભરૂર દેહનો ત્યાગ કરી સ્વધામ સિધાવ્યા.

બિહારી સાહેબ એક સમર્થ કવિ હતા. એમણે ઘણાં ભજનો,

રાસ, કુંડળિયા વગેરે રચેલ છે. એમની રચના એમના અંતરમાંથી જોર કરીને બહાર આવેલી હોય, એવી નૈસર્ગિક અને હૃદયસ્પર્શી છે. એમના હૃદયભાવનાના રસચાળની થોડી સામગ્રી અત્રે આપવામાં આવે છે.

કુંડલિયા

સરસ્વતી માતા શારદા, મહેર કરે! મનમાંહી,
તુમ તું જિન અંધી ચહ, કયોં છૂટે ઘટ માંહી ?
કયોં છૂટે ઘટ માંહી, દીપ જિન નાહિ ઉભલા,
જડ્યા જંજીર કિવાડ, હુકમ જિન ખુલે ન તાલા;
કહ 'વિહારી' કર જોર, ફેર નહિ અવસર આતા,
મહેર કરે! મન માંહી, શારદા સરસ્વતી માતા !

x

x

x

હંસવાહિની હંસ પર, ધરે નિરંજન ધ્યાન,
વીણા પુસ્તક ધારિણી, કરે હરિ શુભગાન;
કરે હરિ શુભગાન, અંધ નાના નિત ગાવે,
વિવિધ ભાંતિ વિસ્તાર, ગાન કર તાન મિલાવે;
કહ 'વિહારી' કર જોર, અખંડાનંદ દામિની,
ધરે નિરંજન ધ્યાન, હંસ પર હંસવાહિની.

x

x

x

જોલી જોલે હંસ ડી, ધરે જગ સા ધ્યાન,
અંતર કપટી મન હઠી, જાંચે જેઠ-પુરાન,
જાંચે જેઠ-પુરાન, અનુપમ અર્થ જનાવે,
આતમ જાન્યા નાહિ, કિસી બિધ સંત કહાવે;

કહ 'વિહારી' કર જોર, કપટ કી ગાંઠ ન ખોલી,
ધરે ખગ્ગ કા ધ્યાન, હંસ કી બોલે બોલી.

×

×

×

સિર પર જમરા ફિરત હે, જ્યોં તીતર પર બાજ,
સખ કે પીછે હે લગ્યો, હંસ હરન કે કાજ;
હંસ હરન કે કાજ, બધિક ચહ ચહુ દિશ ધાવે,
બિલ્લી મૂષક-કાલ, નિશી દિન ચોંઢી ખાવે;
કહ 'વિહારી' કર જોર, ચેત મન ચંચલ ભમરા,
જ્યોં તીતર પર બાજ, ફિરત ચોંસિર પર જમરા.

×

×

×

માયા તેરી મૂરખા, મૂઢ મિથ્યા કર જાન,
આગે લોંઠા લૂટસી, જોખન કો જમરાન;
જોખન કો જમરાન, પલક મેં લૂટ હી લીનો,
ધર્યો રહ્યો ધનમાલ, છોડ તું ચલ્યો નગીનો;
કહ 'વિહારી' કર જોર, સાંજ સે ભધ સવેરી,
મૂઢ મિથ્યા કર જાન, મૂરખા માયા તેરી.

×

×

×

માયા મિલે ન લોભ સે, બિના લેખ ફિરતાર,
ઉન કો પ્રભુજી દેત, જિન કિયા પુન્ય વેપાર;
કિયા પુન્ય વેપાર, સવાઈ કર ગ્યા સોઈ,
રામ ભજનમેં રહ્યો, પલંગ પર પોલ્યો ઝોહી,
કહ 'વિહારી' કર જોર, સમજ લે કાચી કાયા,
બિના લેખ ફિરતાર, લોભ સે મિલે ન માયા.

રાગ—ઝીઝોટી—તાલ દાદરો

બસિયો સોઈ શ્યામ, દગન મેં હમારે,
 નંદણ કે લાલ મોહો, લગત પ્રાન ખ્યારે. બસિયો૦
 પૂતના તૃણાવૃત, માર્યો સંકટાસુર,
 બકાસુર માર ડાયો, બાંકી ચાંચ ફારે. બસિયો૦
 પ્રદ્મા બ્રમિત બયો, ઈન્દ્ર કે ગરવ ગયો,
 નખ પર ગોવધાન, ગિરિ ઉઠાય ધારે. બસિયો૦
 ગજ ગત પ્રાણ કિયે, કંત દો ઉખાર લિયે,
 પૂત મુખ ધર લપાટ, વંબક તોર ડારે. બસિયો૦
 સલ તોસલ કુસલ, ચાણુર મુઠી મલલ,
 નિજ કર થહી કેશ, કંસ કે પછારે. બસિયો૦
 દેવન કે દેવ હરિ, માનુષ કી દેહ ધરી,
 લોમ કે ઉતાર માર, કોટી ફુલ મારે. બસિયો૦
 બક્ષત કુખ બાંજન હરિ, ગવં કે ગાંજન હરિ,
 ભુગ ભુગ જન 'વિહારી', શરન હે તિહારે. બસિયો૦

x

x

x

રાગ ઝીઝોટી—તાલ દાદરો અથવા કટ્યાણુ

હરિ ઉમંગ હોરી લાલ, હરિ ઉમંગ હોરી,
 ખેલત સખિયન કે સંગ, હરિ ઉમંગ હોરી.—ટેક.
 સુંદર વનરાય સકલ, જમુના તટ મોરી,
 સુંદર આવત સુગંધ, ફૂલન કી ફોરી. હરિ૦
 બાજત મૃદંગ તાલ, ગાવત મિલ મોરી,
 નાયત નરતક રસાલ, તાન તોરી તોરી. હરિ૦

નંદલાલ ભરી શુલાલ, સળહીન કી ભેરી,
 ડારત અખિયન મેં આય, સકલ દોરી દોરી. હરિં
 સુરનર મુનિ મગન બયે, નિરખી ભુગલ ભેરી,
 સાંવરી સુરત મધુરી મુરત, લીનો ચિત થોરી. હરિં
 મજ કી નાર માની હાર, બોલત મુખ થોરી,
 પ્રભુ દેઠા આય પરત પાય, 'વિહારી' કર ભેરી. હરિં

X

X

X

રાગ—ઝારાહડા

તેરો હે અવસર દિન દોઈ, લજન કર લે ભાઈ,
 તેરો હે અવસર.—ટોકો

માત-પિતા મુત બાંધવ તેરા, કામ ન આવે દોઈ. લજન
 મરને પીછે મૂરખ તેરી, કામિની દો દિન રોઈ. લજન
 જમરા જેસા વેરી તેરા, બર નિદ્રા કર્યો સોઈ ? લજન
 જન 'વિહારી' કહે સુન મન મેરા, હરિ બજે સુખ હોઈ. લજન

X

X

X

રાગ—એજ

તેરા બહુત હે ધર દૂર, મન તું કયા મોહા ?
 તેરા એસા હે.—ટોકો

ગોરખ ગોપીચંદ બરથરી, સિર પર ડારી ધૂર. મન
 માનુષ દેહ પાય કર મૂરખ, લેહ ન સમજા ભૂર. મન
 જગ જીવન જાત હે એસો, જ્યોં પાની કા પૂર. મન
 કંચન જંસી કાયા તેરી, એક દિન હોગી ચૂર. મન
 કહે 'વિહારી' દેખો જન દોઈ, હરિ હે હાજ હજૂર. મન

રાગ-ભૈરવી

મન માર કાલ સીંચાણા, તો જખ મારે જમરાણા,
 મન માર કાલ સીંચાણા.—ટેક૦
 ધનુષ ધ્યાન કા પરશુ જ્ઞાન કા, કરની બાણ કમાના,
 તરકસ જેવી તીર ચલાયા, આરપાર વીંધાણા, મન૦
 અનહદ નાદ ગગન ધૂન ગાળે, બાળે નિત્ય નિશાના,
 દેહ મંદિર મેં દીપક પ્રકટા, ભીતર સુરજ લાણા. મન૦
 દિલ ભીતર એક દર્પણ દેખા, પચ્છમ ઘાટ પહિચાણા,
 રમતા રામ શ્યામ સખ દર્શન, દર્પણ મેં દેખાણા. મન૦
 ઘટ ભીતર સત્ શુર શબ્દ કી, નિશ્ચલ બિકસી ખાણા,
 કોટી કર્મ અપરાધ અપારા, શબ્દ સખ ધોવાણા. મન૦
 શૂશ સાધુ લડે લગન સે, કાયર ફૂડે ઠમાણા,
 રામ નામ કા પટ્ટા પ્રેમ કા, સદશુર હાથ લખાણા. મન૦
 સત્શુરને સત શબ્દ સુનાયા, મહા રાગ મેટાણા,
 જન 'વિહારી' સત્શુર કે ચરને, વિષુ નાણે વેચાણા. મન૦

x

x

x

રાગ-પરજ-હરિવેણુ વાવ છે ..

રહો મારી મીટલડીમાં માવા !

નહિ દહ તમને રે હો જવા. ટેક૦

પ્રીત લગાડી શાને પહેલી ?

હવે ક્યાં જાઓ છો રે હો મેલી ? રહો૦

અમને લોજનિયાં નહિ ભાવે,

નયને નિદ્રા રે હો નાવે. રહો૦

સુખડાં શામળિયાનાં સાલે,
 વ્યાકૂળ કીધાં રે હો વહાલે. રહો.
 પલક ન મેલું મારા પ્રિયતમ તમને,
 વહાલા લાગે રે હો અમને. રહો.
 વીસરી વાત હરિને મજની,
 સનમુખ રમતા રે હો રજની. રહો.
 રાસ-મંડળમાં લેળાં રમતાં,
 એણી પરે હરિને રે હો ગમતાં. રહો.
 મુંઢર વર અવિનાશી પામી,
 દાસ 'વિહારી' ના રે હો સ્વામી ! રહો.

×

×

×

રાગ-ખમાય-મેરમ જલુ' છે મરી...

આજની ઘડી રે, ધત્ત આજની ઘડી,
 નિરખ્યા જગનાથ, ધત્ત આજની ઘડી.
 નિત પ્રતિ જ્યાં નાત અઢારે, ચોડી છે ખડી,
 દાસ હરિના દાણુ ન આવે, ખીમ રહે અડી. નિં
 વણું અઢારે એકઠા જમે, રૂડી રીતડી,
 એક-ખીજના મુખમાં આવે, પૂરણ પ્રીતડી. નિં
 જગનાં જીવન જોધને રાયા, ભરી આંખડી,
 મુખ દેખી મહા સુખને પામ્યા, ઠરી છાતડી. નિં
 રાત-દિવસ જુદવ રાખું, મેલુ નહિ ઘડી,
 કહે 'વિહારી' દેવ છે મારા, જીવનની જડી. નિં

રાગ-એજ

ભાવથી કરો રે ભજન પ્રેમથી કરો,

આ સ્વપ્ન છે સંસાર, ભજન ભાવથી કરો ! ટેક૦

ભાવે કરી ભગવાનને ભજો, પ્રપંચ પરહરો,

સત્યુર સંત સેવ્યા વિના, નિશ્ચે નહિ ઠરો. આ૦

કાલત્રું જોખમ-જોર છે, તેને દેખીને ડરો,

ચેતીને તમે ચાલજો, આગળ ખેલ છે ખરો. આ૦

એક જ આતમરામને મુખે, અખંડ ઉચ્ચરો,

સૌ પહેલાં સંસારમાં પ્રાણી, સુખેથી તરો. આ૦

સદ્ગુરના શબ્દ રૂડા, હૃદયમાં ધરો,

ઘાસ 'વિહારી'ના દેવને ભજો, બૂલાં કાં કરો. આ૦

૨

x

x

રાગ—સોરઠ-લાવો લાવો કાગળિયો ..

મારો નાનપણનો નેહ, શામળિયા સાથે રે,

અમે રમતાં નિશદિન રાસ, હરિને હાથે રે. ટેક.

અમને લાગેલ મહનાં બાણ, ધાપલ કીધાં રે,

મીઠી મોરલીએ મારાં મન, માવે હરી લીધાં રે.

વહાલા તમ વિના ઘડી ન રે'વાય, મીતડી બંધાણી રે,

મારા કાળજડાની કોર, વાંસળીએ વીંધાણી રે.

મારું સૂકાઈ ગયું છે શરીર, અન્નડાં ન ભાવે રે,

મને વેરણુ યઈ છે રાત, ઊઘ ન આવે રે.

મારા મનડા માંચ મોરાર, ચિત્તડામાં ચણકે રે,

મારે નયને નીર ન માય, આંસુડા ઠણકે રે.

જોવી અંતર ફેરી વાત, ફેને કહીએ રે,
એ તો પોતાના મન માંય, સમજી રહીએ રે.
તમને રાખું હૃદય મોજાર, ઘડી ન વિસાડું રે,
મને મીઠું લાગે મુખ માંય, નામ તમારું રે.
દીનાનાથ દારકાધીશ, જોવા ચાલો રે,
એ તો જાદવ જીવન પ્રાણ, 'વિહારી'ને વહાલો રે.

X

X

X

રાગ—જેજ

મારો નટવર સાથે નેહ, પ્રેમે મન લાગ્યું રે,
મારે મંદિર આખ્યા માવ, લવ-કુંખ લાગ્યું રે.
હું જગજીવન જગ માંય, જોયા તમને રે,
હવે નજરે ન આવે કોય, ખીજું અમને રે.
અમે નહિ કરીએ નિરધાર, ખીજ કોનો રે,
આ જગમાં છે આધાર, અમને એનો રે.
ભૂધરજીને ભરતાર, કોઠે કીધા રે,
હરખીને હેમા માંય, લાલને લીધા રે.
છે આદિ અતે એજ, એ વર રૂડો રે,
લઈ પહેરી લીધો આજ, અમર ચૂડો રે.
છે ચૌદ જીવન ત્રણ લોક, તેનો કર્તા રે,
તે માવો માખણ કાજ, ઘર ઘર ફરતા રે.
સનકાદિક નારદ શેષ, પાર ન પાવે રે,
તે પિયુ અમારે પાસ, લાડ લડાવે રે.
પૂરણ છે મારાં પુન્ય, એ વર પામી રે,
તે દાસ 'વિહારી'ના દેવ, અંતર જામી રે.

રાગ-હારાષડિ

મોરલી કામણુગારી, ગિરધારી તારી મોરલી કામણુગારી-ટેક.
તારી, મોરલીએ મારા મન હરી લીધાં,

કામણુ કીધાં છે મને બારી. ગિરધારી૦
નહની પીડા અમને વ્યાપી અંતરમાં,

તેની વેદના ન્યારી, ગિરધારી૦
સગાં સંબધી અમે સરવે તજિયાં,

વાલાં પણ મેલ્યાં વિસારી. ગિરધારી૦
સંસાર સુખ સહુ શુભી જેવાં લાગે,

દુનિયા લાગે છે અમને ખારી. ગિરધારી૦
'વિહારી'ના સ્વામી તમે વ્યાકૂળ કીધાં,

બંસી સંબળાવી બાવન બારી. ગિરધારી૦

x

x

x

રાસ

કઠણ મનડાં કીધાં મારે વહાલે રે,

મારા નાથ વિના કેમ ચાલે ?

કઠણ મનડાં કીધાં મારે વહાલે રે. ટેક૦

વહાલે પ્રથમ પ્રીતિ કીધી રે,

મથુરા જઈ મેલી દીધી રે,

વહાલે વળતાં તે ખજર ન લીધી. કઠણ૦

મારી પ્રેમની પીડા ન જાણી રે,

કાંઈ મનમાં મહેર ન આણી રે,

વહાલે વાત પોતાની તાણી. કઠણ૦

મારા આ દિનડા કેમ જાયે રે,
 મારા પ્રાણજીવન નહિ પાસે રે,
 અમથી એ દુઃખ કેમ સહેવાશે ? કંઠજી
 સ્વામી 'વિહારી'ના તમને શું કહીએ રે ?
 અમે દાસ તમારા છઇએ રે,
 અમને જેમ રાખો તેમ રહીએ. કંઠજી

x

x

x

કચ્છી કાફી

મન મૂરખડે કે માર પોંધી, જેને ધિલ મેં ધગા,
 જેને ધિલ મેં ધગા, ઉની કે જમજા જોડા લગા. મન
 જિની નરે તાં રામ ન સમયો, સે નર સરજ્યા ઢગા,
 ખિડી ખિડી ને ચકી પોંધા, પોય અખિયું કંઠધા ઠગા. મન
 જિની નરે તાં રામ ન સમયો, સે નર સરજ્યા કુતા,
 બુખ ભડુવેં જે પેટ મેં, પોય સેરિયેં સેરિયેં સુતા. મન
 જિની નરે તાં રામ ન સમયો, સે નર સરજ્યા ગઢા,
 મીઠે જ્યું છાંટું મથે ખણી, પોય થેઆ અથેતા થધા. મન
 સેઠ જિની ને સાંવરે ને, માલમ સતગુરુ સગા,
 છુડેં ન તેંજ્યુ બેઠિયું, પોય છુટા પ્રેમ જા પગા. મન
 મોટપણે મેં મોહી રેઆ ને, ભગતેંડું તે ભગા,
 અંત ટાણેં તાં પોય ઉની કે, જમડા લૂટણુ લગા. મન
 વાટેં ઘાટેં વઈ રેઆ ને, ચલણુ જિની જા ચુકા,
 'વિહારી' ચે ઇન જીવન રતન કે, છુજેં કુરો નર જગા. મન

કચ્છી કાફી

રાગ-કારાછડો

નિરખી તાં હરેઆ મુંળ નેણ રે,
 સામજિયો સગો, નિરખીને હરેઆ મુંળ નેણ. ટેક
 જમના જે નીરે તીરે, ધેનું ચરાવે વાલો,
 મધુરી વળડે વાલો વેણ રે. સામજિયો
 વાટ હલધે આંધ, ઘડી એક વિલંભો વાલો,
 વલો તાં લગે તો આંજ વેણ રે. સામજિયો
 આંજ મારતિયે મુંળો, મનડો તાં હરેઆ વાલો,
 સારા તાં લગે તો મૂકે સેણ રે. સામજિયો
 દાસ 'વિહારી' જી સ્વામી, મુખડે જી સાગરવાલો,
 મુખડા તાં જે જી સગી સેણ રે. સામજિયો

બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા ઇશ્વરરામજી

કચ્છનું વાંદાવ ગામ જેના નામથી ઇશ્વરનગર તરીકે મરાઠ્ઠર બન્યું, એ મહાત્મા ઇશ્વરરામજીનું નામ કચ્છમાં કોણ નહિ જાણતું હોય ?

ઇશ્વરરામજીનો જન્મ બાનુશાલી કટારમલ કુલમાં કચ્છના નાદરા ગામે વિક્રમ સંવત ૧૮૪૫ના આશ્વિન સુદિ ૨ ને સોમવારના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ હંસરાજ અને માતાનું નામ કુંવરબાઈ હતું. પિતાનો ધંધો ખેતીનો હોવાથી, તે રાત-દિવસ ખેતીના કામમાં રવ્યા-પવ્યા રહેતા. માતા અને પિતા બંને અતિ દયાળુ અને પવિત્રાત્મા હતા.

માતા-પિતાના ઉચ્ચ સંસ્કારો ઇશ્વરરામજીમાં અનેકગણા વિકાસ પામ્યા હતા. બાલ્યાવસ્થાથી જ એમની બુદ્ધિ અતિ તીવ્ર હતી. એમનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ અને મધુર વાણી એ એમની ખાસ વિશિષ્ટતા હતી. નાની વયથી જ એમના આત્માને પરમાત્માના નામનો કંઈ અજબ નાદ લાગી ગયો હતો. રમત કરતાં પણ એ રામ-નામનું જ રટન કરતા.

ભક્ત-ખીજ પલટ નહિ, જે જુગ જાય અનંત,
જિંચ-નીચ ઘર અવતરે, તોઉ સંત કો સંત.

ઇશ્વરરામજીની ઉંમર પાંચ સાત વર્ષની થઈ ત્યાં તો કચ્છને માથે એક કારમા દુકાળની આફત આવી પડી. કચ્છમાં વાગડ

—અબડાસા જેવા કેટલાક વિભાગમાં પાણીની પરિસ્થિતિ એવી વિષમ છે, કે દુષ્કાળ પ્રસંગે લોકોને પીવા માટે પાણીનું ટીપું પણ મેંધુ થઈ પડે. આ કારણથી એવા વખતમાં લોકોને કચ્છની ભૂમિ તથા જવા વિના ચાલે નહિ.

ઈશ્વરરામજીના પિતાનો આધાર માત્ર ખેતી પર જ હતો. દેશમાં દુષ્કાળ આવી પડવાથી એમની ખેતી ભાંગી પડી. આથી એમણે કચ્છ છોડી જવાનો નિર્ણય કર્યો. જરૂર-પૂરતી વસ્તુઓ સાથે લઈ, કચ્છને છેલ્લી સલામ કરીને આ ગરીબ કુટુંબ દુઃખિત હૃદયે કચ્છ છોડી ગયું.

સિંધના જુરડા ગામમાં ઈશ્વરરામજીની ફોઈ રહેતાં હતાં. ત્યાં આ નાનકડું કુટુંબ પહોંચી ગયું. સિંધમાં સિંધુ નદીથી માંડા મહેરા-મણુનો પ્રવાહ અખંડ એકધારે વહેતો રહેતો હોવાથી, ત્યાં તો સદાકાળ સુકાળ જ હોય છે. દુષ્કાળ કે કરવરા વરસની ત્યાં કશી ધાસ્તી જ નહિ. ઈશ્વરરામજીના પિતા પણ સિંધના જુરડા ગામમાં આવીને ખેતીના કામમાં લાગી ગયા.

અહીં એક ભયાનક ઘટના ઘટી ગઈ. કુદરતે ત્યારે કોઈ મદદા-પુરૂષના જીવનમાં પરિવર્તન કરવા માંગે છે ત્યારે અધ્યક્ષિતવ્યા આવા જ કંઈક પ્રસંગે આવી પડે છે. જુરડા ગામમાં ઈશ્વરરામજીનાં માતા-પિતા ઉમયનો દેહાંત થઈ ગયો. માતા-પિતાની છાંયડી આવી જતાં બાળકને નસીબે ધન્ય જ બાકી રહે છે. ઈશ્વરરામજી પણ માબાપના દેહલાગથી પરમોમની અંદર સૂકા બાવળના ઢૂંટા જેવા એકલવાયા બની ગયા. એમનું મન સંસાર પરથી સદાને માટે ઊડી ગયું. એમનું આપ્તું જગત આશુ ગયું હોય એવો એમને ભાસ થયો.

ઈશ્વરરામજીની ફોઈના એમના પર ખૂબ પ્રેમ હતો. એમના મનને જરાએ આશુ ન આવે તે માટે એમની ફોઈ સદા તત્પર રહેતાં. પરંતુ આંગેથી ઊંડેનું મન બીજે ક્યાં બેસે? એમનું મન

એક પણ કાર્યમાં ખેસતું નહિ. આમ છતાં એ ખેતીનું કામકાજ કરવામાં કટી પાછીપાતી કરતા નહિ.

પછી એક ખીજે બનાવ બન્યો. એ ખેતરમાં ખેતીનું કામ તો કરતા પણ એમનું મન ક્યાં ને ક્યાં વિચરતું રહેતું ! એક દિવસ ખેતરમાં હરણો હાંકતાં એમને પગ તેમાં આવી ગયો અને એમને લાંબી મુદતનો ખાટલો જડ્યો. એટલું જ નહિ, પણ એમના પગમાં સદાને માટે ખોટ આવી ગઈ. કામકાજ કરવામાં તેમજ હાલવા-ચાલવામાં તેમને તકલીફ પડવા લાગી.

માખાપના જવાથી જગત દૂર થઈ ગયું હતું અને પગના જવાથી તે વધુ દૂર થયું. આમ છતાં વળી એક વિચિત્ર વાત બની. એમનાં ફોઝળા એમને રાજી કરવાના વિચારથી એમના સગપણની વાતો કરવા લાગ્યાં. આ વાત ઇશ્વરરામજીને કાને આવી. એમના અંતર પર આથી વજવાત થયો. સંસારથી વિરક્ત બનેયું એમનું મન આ ઘટનાથી હિંકળી ઊઠ્યું. જન્મતની જાળમાં ફસાઈ જવાને એ જરા પણ તૈયાર ન હતો. આ ઉપાધિમાંથી કંઈ રીતે છૂટવું, તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં અરજપુટાસજી નામે એક સાધુ જુરહા ગામમાં આવ્યા. ઇશ્વરરામજીએ પોતાના અતરની તમામ વ્યથા એમની પામે વ્યક્ત કરી અને આત્માનું કલ્યાણ સાધવાનો માર્ગ બતાવવા અરજ કરી.

“ ખેટા ! જો તું હમવાના મહાત્મા દેવા સાહેબને દ્વારે પહોંચી જાય તો તારો જગર હિંદાર થઈ જાય ! ” સાધુએ નવો રસ્તો બતાવ્યો.

સાધુની વાત ઇશ્વરરામજીના અંતરમાં ગિંડી ઉતરી ગઈ. એ હમવા જવાનો લાગ શોધવા લાગ્યા. એટલામાં સાધુએની એક જમાત કુચ જતી એમના જોવામાં આવી. આ તક એમણે ઝડપી લીધી. સાધુએ માથે એ લંગડાતે પગે કચ્છ તરફ ઊપડી નીકળ્યા.

સાધુઓ સાથે ફરતા ફરતા, તે થોડા દિવસોમાં હમલા આવી પહોંચ્યા અને બિહારીદાસજીના શિષ્ય ક્ષેમસાગરજીના ચેલા બન્યા.

ક્ષેમસાગરજી મૂળ ચારણ જાતિના વિદ્વાન સાધુ હતા. એ પ્રતાપશુ હતા. એમની વિદ્વતા અને બુદ્ધિમતા અબ્બેડ હતાં. આ સમયે તે રામસિંહજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે હમલામાં જ રહેતા હતા. અહીં આવીને ઇશ્વરરામજી પણ ગુરુ-સેવા અને સરસ્વતી-સેવા ઉભયનો લાભ લેવા લાગ્યા.

ઈશ્વરરામજીનું અંતર પ્રથમથી જ સેવાભાવી હતું. એમણે આખા દારાના બંડારાનું કામ ઉપાડી લીધું. એમને પગે તકલીફ હોવાથી રસોડાનું આ કામ એમને ખૂબ દાવી ગયું. એમનો આખો દિવસ કાર્ય અને અભ્યાસમાં જ પસાર થતો. ત્યાર બાદ મોડી રાત સુધી એ ગુરુનાં ચરણની સેવા કરતા અને પછી જ નિદ્રાવશ થતા.

વિદ્યાભ્યાસનું તો એમને અજબ વ્યસન હતું. જે તરફ જે ચૂલા સળગતા હોય અને વચ્ચે પુસ્તક પાડ્યું હોય. રસોઈ પણ ચાલે અને અભ્યાસ પણ ચાલે. શરીર રસોઈમાં રોકાયેલું રહેતું, મન અભ્યાસમાં. આમ એમનો વિદ્યાભ્યાસ પણ વધતો ગયો અને દિન-પ્રતિદિન આત્મ-વિકાસને માગે પણ એ આગળ ને આગળ વધતા ગયા.

રામસિંહજીનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થતાં ક્ષેમસાગરજી પોતાના શિષ્ય ઇશ્વરરામજી સાથે દમલાથી વિદાય થયા. પ્રથમ નામેચા ગામે આવ્યા. નામેચામાં આ વખતે જાડેજી ચાંદાજી મદાન વેણુદ અને ધર્મ-પ્રેમી હતા. એમણે નામેચામાં દારો કરવા મદારાજીને ખૂબ આમહ કર્યો. પરંતુ ગુરુના દારા સામે જગ્યા બંધાવવાનું એમને હિચિત ન જણાતાં એ ચાંદાજીની રજા લઈને બીમપર આવ્યા.

બીમપરમાં જાડેજી મૂળવાજી અને અન્ય શુદ્ધસ્થાના આમદશી એમણે દારા માટે એક રથગની પસંદગી કરી. ત્યાં જગ્યા બંધાવી

તૈયાર કરી ઉપરાંત શ્રી રઘુનાથજીનું એક મંદિર પણ એમણે બીમપરમાં બિંદુ કર્યું. અહીં એમને આ સ્થાનોના નિભાવ માટે ગામના જાગીરદાર અને અન્ય મુલકદારો તરફથી પાંચ પ્રાણ જમીન કૃષ્ણાર્પણ આપવામાં આવી.

કેટલાક દિવસ અહીં બીમપરમાં ગાળી, દારાનું તમામ કાર્ય એક શિબ્યને સોંપી, ક્ષેત્રસાગરજી ત્યાંથી ઇશ્વરરામજી સાથે કાનપુર આવ્યા. ઇશ્વરરામજીના હૃદયની ઉચ્ચ કક્ષા હવે તે સંપૂર્ણ જાણી ગયેલા હોવાથી એમને પોતાની સાથે જ રાખતા.

કાનપુરમાં માતાજી દેવલખાઈ પરમ ધાર્મિક હતાં. ક્ષેત્રસાગરજી સંસાર સંબંધે આ દેવલખાઈના કામ થતા હતા. આ દેવલખાઈ કમ્બોમાં મશહૂર બનેલા કાના બારોટના વંશનાં હતાં. ‘કાને કોરી કોડ રાને દોધી રોકડી’ આ કાના બારોટની સમૃદ્ધિ એ સમયમાં હજુ ઠીક ઠીક આપાદ હતી.

ક્ષેત્રસાગરજી દેવજીમાને કથા-કીર્તન સંબંધિતતા કાનપુરમાં જ રહેવા લાગ્યા. ઇશ્વરરામજી પણ ત્યાર સાથે માતાજી દેવજીમાઈને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. આ રીતે કેટલોક સમય અહીં બ્યતીત થઈ ગયો. મહારાજ ક્ષેત્રસાગરજી હવે વૃદ્ધ થયા હતા. એમનો અતિમ સમય નજીક આવ્યો. ત્યારે માતાજી દેવલખાઈ ધણું દિલગીર થઈ અને કહેવા લાગ્યાં, “હે, માવલા આધાર! હવે મુને કથા કવણ સંબંધિતશે ?”

આ વખતે મહારાજશ્રીએ ઇશ્વરરામજીને બોલાવીને કહ્યું, કે “તે બાઈ, મારી પાછળ માતાજી દેવલખાઈને ફરોજ તારે કથા સંબંધિતવાતી છે.”

શુદ્ધદેવના અવસાન પછી એમની આરાતો ઇશ્વરરામજીએ અક્ષરશઃ અમલ કર્યો. માતાજીની હયાતી સુધી એમને ધર્મકથા સંબંધિતવાનો એમનો કાર્યક્રમ ચાલુ રહ્યો.

ધંધરરામજીનું હૃદય એવું કોમળ હતું, કે કાગડા જેવા પક્ષીઓનો કંકશ અવાજ પણ એમનાથી સહન થઈ શકતો નહિ. આથી દેવલ-ખાદ્યએ પોતાના પુત્ર દેવકજી અને માનસરને બલામણુ કરીને એક ખાસ માણસની ગોઠવણુ કરી હતી. આ માણસ ધંધર બળખના સમયે એમના ઓરડા ઉપર કાગડા વગેરે પક્ષીઓને બેસવા દેતો નહિ.

ધંધરરામજીની કાનપુરની હાજરી દરમિયાન શામદાસજી એમના શિષ્ય થયા. તે એમની પાસે વેદોત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા. એ જ શામદાસજી પાછળથી શામ બગવાનને નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પ્રથમ એમની બુદ્ધિ અતિ મંદ હતી. કોઈવાર અપાયસો પાકે તૈયાર થઈ શકતો નહિ ત્યારે તે જોરથી બોતમાં માથું પછાડવા લાગતા. એક વખત એમણે પોતાની મંદ બુદ્ધિ પર ખીજાવને બોતમાં માથું પછાડ્યું, કે મહારાજશ્રીની એમના પર દષ્ટિ પડી ગઈ. મહારાજશ્રીએ એમના મસ્તક પર પ્રેમથી હાથ ફેરવી, ફરી એમ ન કરવા અને શાન્તિપૂર્વક એકામતાથી અભ્યાસ કરવા સૂચના આપી. અને એ દિવસ પછી શામદાસજીની બુદ્ધિમાં નવો જ પલટો આવી ગયો. ત્યાર પછી એમને કદી રમરજી-શક્તિના અભાવથી પોતા પર રીસ કરીને બોતમાં માથું પછાડવાનો વખત આવ્યો નહિ. શામદાસજી મહારાજશ્રીના પ્રિય શિષ્ય થઈ પડ્યા.

શામદાસજી પછી બારા વિદારી સાહેબના પૂર્વોત્તમના પૌત્ર પ્રિયદાસજી નામે મહારાજશ્રીના બીજા શિષ્ય થયા. એમને મહારાજશ્રીએ પોતાના કાકાગૃહ હરિદાસજીની સેવા માટે વાંદાય આશ્રમમાં રાખ્યા.

લગભગ વીસ વર્ષ જેટલો સમય કાનપુરમાં પસાર કરીને મહારાજશ્રીએ કમ્બોનો પ્રવાસ કર્યો. એમની નિરપૂજના અને બકિત અદૃશ્ય હતાં. આ ગુણો વડે એ ત્યાં જતા ત્યાં એમનો સુંદર સત્કાર થતો. જે ગામે એ પધારતા તે ગામના લોકો પોતાને બાગ્યદાશી માનતા.

મહારાજશ્રી અતિ નિરુભિમાની અને નિખાલસ હતા એમના દર્શનાર્થે કોઈ મહેમાનો આનતા ત્યારે તે કહેતા, કે “ બને પધાર્યા બાપલા ! અહીં આવી આ લૂતી-લગડી ગાયને બને દર્શન દીધા. ”

મહારાજશ્રી વિશાળ હૃદયના હતા એમને અમુક ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યે કશો ભેદભાવ ન હતો સમસ્ત વિશ્વને તે અક્ષરસ્વરૂપે જોતા એમની નમ્રતા એટલી હતી, કે તે પોતાના શિષ્યોને પણ માનથી બોલાવતા.

મહારાજશ્રીની કીર્તિ આખા કચ્છમાં ફેલાઈ ગઈ હતી એક વખત પરદેશથી આવેલા કેટલાક સાલુ-મહાત્માઓને કાને એમની પ્રશંસા આનતા એમની પરીક્ષા માટે એ બધા વાઢાવ આવ્યા ત્યાં તેમને બધાને સારો સ્વાદરસત્કાર આપનામાં આવ્યો રાત પડી અને જ્યારે બધા ઊઠી ગયા ત્યારે ઇશ્વરરામજી મહારાજ જાનામાના આવીને એમના ગુરુદેવ અક્ષયારી મહારાજના ચરણ આપના લાગી ગયા થોડીવાર પછી અક્ષયારીજી જાગી ગયા અને બોલી જિજ્ઞાસા, “ કોન હૈ ? ”

પણ પ્રશ્નનો જવાબ કોઈએ આપ્યો નહિ ઇશ્વરરામજી તો મૂપચૂપ એમનું કાંઈ કરતા લાગ્યા અક્ષયારીજીએ આખો ઉવાડીને જોયું, તો ખુદ ઇશ્વરરામજી મહારાજ એમના પગની સેવા કરી રહ્યા હતા.

અક્ષયારી મહારાજ આ જોઈને એકદમ બોલી જિજ્ઞાસા, “ યહ તો બડા અનર્થ હો ગયા ઈસ મહાપુરુષ કે હાથો હમારે પેરો પ્રી સેવા હો ગઈ ”

આ પ્રસંગથી એમની કમોની માટે આવેલા સગળા સતોને ખાતરી થઈ, કે મહારાજશ્રી ખરેખર એક મહાપુરુષ છે.

આ વખતે મહારાજ એક સેવાવાળી મહત્ત્વ રહેતા હતા એમનું નામ વાલજીમાઈ હતું. બધા માટે એ મુજબ જતા હતા ત્યાં જતા

પડેલાં તે વાંદાય આવ્યા અને પોતાના જેવી કંઈક મેવાની આગા કરવા મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરવા લાગ્યા.

આ સાંભળી ઇશ્વરરામજી બોલ્યા, કે “શુરુમહારાજે બતાવેલી આ તળાવડી છે. એમાં ગારો ધણો હોવાથી ગૌગાતાઓ ન્યારે પાણી પીવા આવે છે ત્યારે તેમના પગ ગારામાં ખૂચી જાય છે. એટલે તળાવમાં ખાણેતું કરાવવાની જરૂર છે.”

વાલજીભાઈએ આ વાત મનમાં રાખી લીધી. મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ લઈ એ મુબઈ ગયા. ગૌથી પડેતું કામ એમણે તળાવ મારેના કાળાતું કયું. એક જ માસમાં મુબઈમાંથી પંદર હજાર રૂપિયાની રકમ એકઠી કરીને વાલજીભાઈ જાતે કચ્છ આવ્યા. આ વખતે એક રૂપિયાની પાંચ કોળીનો બાર ચાલતો હતો. એટલે પંદર હજાર રૂપિયાની પોણા લાખ કોરી થઈ. આ બધી કોરીની થેલીઓ એમણે ઇશ્વરરામજીને ચરણે ધરી દીધી.

કોરીઓ અને પાંચીઆનો મોટો ઢગલો જોઈને મહારાજશ્રી તો મૂંઝવ્યા લાગ્યા. અને બોલ્યા, કે “બાઈ આ બધી રીકરીઓ તમારી પામે જ રાખો ! મારે એનું શું કામ છે ? તમે તમારે હાથે જ એનો સફુપયોગ કરો અને ખાણેત્રાનું કામ ચાલુ કરો !”

મહારાજશ્રીની આગા શિરોધાર્ય કરીને વાલજીભાઈએ જાતે જ કામ ચાલુ કરાવી દીધું. ખાણેતું કરાવી સુંદર તળાવ બધાવ્યું. ત્રણ મનોહર પાટ તૈયાર કરાવી, ચારે બાજુ ફરતો રૂપાળો કંડોડો પણ કરાવ્યો. ઝોગન-આવ વગેરે તમામ-પ્રકારની વ્યવસ્થાથી સંપત ૧૯૪૮ માં તળાવનું કામ પરિપૂર્ણ થયું. એનું નામ શુદેવના નામ પરથી ઇશ્વરસાગર રાખવામાં આવ્યું. એની આગ્રુબાગ્રુ જાત-જાતનાં ફૂલ-ઝાડ અને અન્ય જુદો વાવવામાં આવ્યાં. આજે પણ ત્યાંનો નંદનન જેવો દેખાવ જોઈને આત્મા પ્રમત્ત બની જાય છે.

ઇશ્વરસાગર સમા સુદર અને ત્રિશાળ સરોવરને બધાવીને તૈયાર કરનાર શ્રી વાલજીભાઈના સુપુત્રી રુકિમણીના લગ્ન થયા પછી લગભગ છ માસમા જ એમના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો. આથી વાલજીભાઈના હૃદયને મહાન આઘાત લાગ્યો. પોતાની વિધવા પુત્રીને સાથે લઈને મહારાજશ્રી પામે એ વાદાય આ ના આખમા આમુ સાથે એમણે પોતા પર આવી પડેલ ત્રિપતિની નાત મહારાજશ્રી પામે રજુ કરી

મહારાજશ્રીએ એમને સાત્તન આપતા કહ્યું, કે “બાઈ, સ સાર તો હુ ખડપ જ છે એમા મુખ-દુ ખની ઘટમાળ રૂની જ રહે છે મારે શાન્તિ રાખી સહન કરવ, એ જ ડાહ્યા માણસનું કામ છે ”

મહારાજશ્રીએ ત્યાર પછી જમા સ્વરૂપ રુકિમણી મેનને કી બાંધી, પ્રભુની હામી આપી અને મગતક પર હાથ ફેરવતા કહ્યું, કે “બાપલ ! સ ગદોરથી બચી ઇશ્વરનું ભજન કરજો અને બની શકે તેટલી માનવમેદા કરજો, એ જ જીવનની સાચી સાર્થકતા છે ”

એ જ રુકિમણી બાઈ આગળ જતા “સાધ્વી મૈયા”ના નામે આખા કચ્છમા પ્રસિદ્ધ થયા હતા એમનું આખું જીવન પ્રભુ-ભક્તિ અને સમાજમેદામા વીત્યું હતું એમણે મળલ ગામે શ્રી ઈશ્વર રામજીના નામથી એક કન્યાશાળા અને વિધવા-આશ્રમ ખોલ્યા હતા અને હુ ખી બહેનોને સાચો રાહ બતાવતા રહ્યા હતા મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ અનુસાર બાન વિધવા બનેલા સાધ્વી મૈયા જિ દગીમર પવિત્ર અને ભક્તિમય જીવન ગાળીને માર પોતાનું જ નહિ, પણ કચ્છભૂમિનું નામ ઉજ્જવળ કરી ગયા *

મહારાજ શ્રી ઇશ્વરરામજીના ત્રિશ પ્રેમનું એક દૃષ્ટાન્ત છે એક વખત વાદાય આશ્રમમા કેઇક ધાર્મિક ત્રિધિ આનતી હતી

• શ્રી સાધ્વીમૈયાનું જીવનજીતાવ આ પુસ્તકમાં અન્ય ન્યણે આપવામાં આવેલ છે

ક્રિયા મહારાજશ્રીના હાથે ચલી હતી. બ્રાહ્મણો વેદમંત્રો ભણી રહ્યા હતા.

એ વખતે બ્રાહ્મણોએ મહારાજશ્રીને કહ્યું, કે “આપનો ડાખો પગ પૃથ્વી ઉપર પછાડો, એટલે આપના તમામ શત્રુઓનો નાશ થઈ જશે.”

આ સાંભળી મહારાજશ્રી ચોંકી ઊઠ્યા. બોલ્યા, કે “હરહર! કરો બાપલા! આ ત્રણ લોકમાં હું કેાઈને શત્રુ માનતો જ નથી, ત્યાં મારો ડાખો પગ કેવી રીતે પછાડું?” અને એમણે પોતાનો પગ પૃથ્વી પર ન પછાડ્યો. ખરેખર, એ અજાતશત્રુ જ હતા.

સંતો, ભક્તો અને સાધુ મહાત્માઓ પ્રત્યે મહારાજશ્રીને પ્રથમથી જ ખૂબ પ્રેમ હતો. હીંગરીઆના બાવા શ્રી હરિદાસજી જેવા મહાપુરુષ પણ અવારનવાર મહારાજશ્રીના મિલન માટે વાંઢાય આવતે પધારતા અને ઘણો વખત ત્યાં રોકતા. ઈશ્વરરામજીનો મહિમા વર્ણવતો એમણે એક રાસ બનાવેલ છે. એની પહેલી કડી નીચે મુજબ છે.

હાલો હાલો તો વાંઢાય હાલીએ રે,
મળી સંતોને મહા મુખ મહાલીએ રે,
હાલો હાલો તો વાંઢાય હાલીએ રે.

ઈશ્વરરામજી એક બહાનિષ્ઠ અને સરળ-સ્વભાવી સંત મહાત્મા હતા. પોતાનું જીવનકાલ પરિપૂર્ણ કરી, સંવત ૧૯૫૩ ના અષાઢ વદ ૨ ના રોજ એ પરમપદને પામ્યા. ઈશ્વરસાગરને તીરે એમનો અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સ્થળે એક શિખરબંધ બંધ મંદિર બનાવવામાં આવેલ છે.

ઈશ્વરરામજીનાં ભજનો-કાફીઓ વગેરે પણ એમના જીવન જેવાં જ સરલ અને સુંદર છે. રામસિંહજી પાત્રુ સિદ્ધહરત કવિ હતા.

સેવારામજી, ગંગારામજી અને આધવદાસજી પણ સારી કૃતિઓ કરતા. એમનાં ભજનો, પદો વગેરેના થોડા નમુના અત્રે આપવામાં આવેલ છે.

રાગ-પરજ

આળ્યો આળ્યો ઉત્તમ અવતાર, અત્યાનક તારે રે,
તેમાં ભાવે કરી ભગવાન, ભજી લે સારે રે. ટેક૦
તું તો યા માં શકટનો શ્વાન, નથી હાથ તારે રે,
શું ભાર ઉપાડે જૂર, લાગી ખોટ તારે રે.
આગળ નથી રે પોપાંતું રાજ, કારજ કર તારું રે,
તું તો ભાતું કર ભરપૂર, મેલી હું ને માડું રે.
તું તો ખરચી લેને ખૂબ, હીધું છે દયાળે રે,
એ તો આકડા કરા તૂલ, ભીડી જાયે કાલે રે.
શું રાતો રંગ પતંગ, ચાર જ દિનનો ચટકો રે,
ઠહે 'ઈશ્વર' મેલ આબર, મેલી માથે મટકો રે.

x

x

x

રાગ-એજ

તું તો આજસ મ કર રે અબાણ, કરી લે કમાઈ રે,
પામ્યો દુર્લભ આ નરદેહ, ભજન કર ભાઈ રે.
તારી પલ પલ જાય છે પૂર, આયુ અલાગી રે,
માટે આંખ ઉઘાડી આધાર, જો ને જાગી રે.
તારે માથે ભમે છે જૂર, તેને ન જાણે રે,
એવો કાળ કરાળ કડૂર, ચેલી લેને ટાણે રે.
માટે સાચો કરજો રનેહ, સત્શુદ્ધ સાચે રે,
તારે સુરત તથાનો ઉપાય, રચ્યો છે નાથે રે.

એવું ઝડપી લેજે જરૂર, ઉપદેશ આપ્યો રે,
એમ માની 'ઇશ્વરદાસ,' ભવ લય કાપ્યો રે.

x

x

x

કચ્છી-કાઠી

ભનભ આજ આયા જેડયું,
મુંબા ભનભ આજ આયા. ટેક૦

મિઠા લગેં તા પરડેઈ પ્યારા,
મેરમ મન લાયા. જેડયું૦

નેણ નિમાણું રૂપ નેયારિયાં,
છાક વડીય છાયા. જેડયું૦

કોટી જનમ જા કરમે જ જેડયું,
પલ મેં પરલાયા. જેડયું૦

મેર નજર કરે નાય નિવાળ્યા,
'ઇશ્વર' શિર નાયા. જેડયું૦

x

x

x

રાગ-એજ

નિરખી કરેઆ નેણ સાજન સંત,
નિરખી કરેઆ નેણ. ટેક૦

અખિયેં મેં એતારા ઉની કે,
ડિયાં ભલ ભાવેં સેણ. સાજન૦

વધ વાલમ હાણે સુજ ન્યું ગાલિયું,
મુણાંઈયા મુંબા સેણ. સાજન૦

કીં છડિયાં હાથે છેડો ઉની ને ?

ચેરમ મહા સુખ મેલુ. સાજન૦

‘ઇશ્વર’ સુન્ને લવન જગમેં,

સંત ચરણુ રેણુ. સાજન૦

×

×

×

કુચ્છી સજન

રાગ—આશા

સંસાર સપતું ફૂડી બાલુ,

ધર ધિલ સાહેબ સેની બંદા ! ટેક૦

જડેં ઝપાટો કાલ જ ડીધે,

હૃદયો ની વેને રસતે સીધે,

મન મનસૂળા પૂરા ન થીધે,

સતગુરુ ચેં સે સમજ અધા. સંસાર૦

ધન મિજ તાં તું ધ્યાન રખેં તો,

અડે ચોર તું ઈ જોઈયેં તો,

પાંહી ને પ્રભુ તું ભુલી વિઝેં તો,

જમાર કરીએં ફૂડા ધંધા. સંસાર૦

હી તાં મનજો ફરી ન અચીધે,

ધણાં ડી તું મોહ-મદ પીધે,

વિધયેં તું તો કે વૃત્તિ ન થીધે,

છડ હાથે ફૂડા કુટા સંધા. સંસાર૦

મિથ્યા કે તું હાણ મ તાણ જ,
 નામ-રૂપ કે જોડો નાણ જ,
 'રામસંગ' એ નિજ સુખ માણ જ,
 હરિશુરુ સંતની કરુણા કંધા. સંસાર૦

x

x

x

રાગ-એજ

જિનીજે રિહે નાહગરી, સે મું સેણ નેણ ડિઠા,
 સેણ નેણ ડિઠા, ઉની ના વચન મન મિઠા-ટેક૦
 દૂર દેશ ના વાસી, તિની સેં મિલણુજી ખાસી,
 હુઈ તાં અંદર મેં આસી, સે અચી વટ તાં વિઠા. જિનીજી૦
 હાસ અસી એમું જેંન, દરશન યેઆ અજ તેંન,
 મારવેં ઝિઝેં જનમેં ન, કપેઆં કોડ કરમ ચિઠા. જિનીજી૦
 પ્રગલ્યા પુન્ય ભાગ વઠા, માં કે પિરીં સજણુ ગડેઆ,
 'રામસંગ' ચવે સદા, રોંધા અવસ એકડા. જિનીજી૦

x

x

x

રાગ-એજ

સંતન ના હિતકારી ભગવત પદ પાર્મીધા,
 ભગવત પદ પાર્મીધા, આનંદ-મગન મેં રોંધા-ટેક૦
 આરસ બ્રાંતિ છડે, નિત સત સંગ મેં ઇધા,
 હરિ શુરુ ચંતેં કે, નેણે સે નિરખીધા,
 ઉની ના વચન સુણી, હિરદે મિંજ ધારીધા. સંતન૦

શુરુ જે પગલેં મેં, મસ્તક કે નામીંધા,
 સુગરા સ્નેહ ધરે, ચરણામૃત કે પીંધા,
 મન જે ધરધ વડો, તેં કે ધુઈ ટારીંધા. સંતન૦
 મિથ્યા વિષય ત્યાગ કરે, ઉલટી વૃત્તિ વારીંધા,
 પિંઠ સેં તરંધા સે તાં જેં કે સેજ તારીંધા,
 ‘રામસંગજી’ ચલે, કારજ તિન જા સરંધા. સંતન૦

X

X

X

કચ્છી કાફી

જુલમ ન કને હિન જહાન મેં,
 બેદી સળ જગ હાઠ ફના દિસને,
 સળ જગ હાઠ ફના દિસ જે,
 પરદેશ હલણુ જે લય રખજે. જુલમ૦
 અતિથિ અઘ્યાગત અરજુ અચે તેં કે,
 અન્ન વસ્ત્રાદિક દાન દિજે,
 પીર ફકીર ગરીબ મિણી સેં,
 સુખડે જોલ મિઠે કુછજે. જુલમ૦
 વચન વડી મરજાદ સહિત,
 સત શાસ્ત્રેં જા સત મંમજે,
 પિંઠ જે રૂપ અનૂષ અખંડિત,
 ‘રામસંગ’ ચે દિલ ધરજે. જુલમ૦

X

X

X

કચ્છી કાફી

વિસરો નતા રાત-ડી રે,

વલા ! અસાંકે વિસરો નતા રાત ડી. ટેક૦

ગોકલનું આંધ મથુરાં વેંધા,

ભાંચો નતે યુ' ઇ. વલા !૦

પ્રીતહિયું હાણે બધિયું ન મટ-યું,

ન ટરે લોહ તા લી. વલા !૦

બધગરી જેડી મોરલે' કે મીંચણ,

આંકે સારિયાં સજણ કે તી. વલા !૦

'રામસંગ' એ રમાપતિ આંને

પગલે' અસાંજે નીંચ. વલા !૦

x

x

x

રામ પ્રભાત

જગત બીજ વાસના, નિવાર શુરે ગોરી,

અબડી ભેર રાખ મોહી, ચરન થડી તોરી. ટેક૦

કબલું લે પાતાલ ધમી, કિયો નરક ગામી,

કબલું લે આકાશ બિંદી, સ્વર્ગ લોગ દામી. જગત૦

કબલું નારી કબલું પુરુષ, વાસના પ્રમાયે,

કબલું પશુ-પક્ષી આદિ, યોનીમે' રમાયે. જગત૦

લેગે જંદા મંકિઠો, પિનાય દાટ દાટ,

તેસે ઇન મોહી દેયો, વિષય શુભ પાટ. જગત૦

દીન કે દયાલ શુર, જાંધ તેં છુડાવો,
'સેવારામ' દાસ વાકી, ફાંસ કેા મિટાવો. જગત૦

x

x

x

રાગ એજ

શ્રીશુર કૃપાલ લાલ, બાલક હું તેરા,
લાવે ત્યેં પાલ બિરદ, બની નિજ ચેરા. ટેક
મેં ચોખાંસી કૃપ થયો, લીની આય કુળિયા,
લોલ સહિત લાર ઉપર, મુળ પસારી જીડિયા. શ્રી૦
તલે કાલ બ્યાલ પડ્યો, સૂઝત ના એાહી,
રાત દિવસ ઉંઢર આયુ, કતરત હે સોહી. શ્રી૦
એસે અંધેરે કૃપ સે, કાઢો શુર દેવા,
પ્રેમ ડોરી પાઈ જેંચી, લીજે તતજેવા. શ્રી૦
ચરત ઠમલ સેવા દહ, દીજે મેરે સ્વામી,
'સેવારામ' શીથ નાઈ, કહત હે નમામિ. શ્રી૦

૬ ૫

શ્રી લાલરામજી

લાલરામજી મદારાજ નખરાણા તાનુકે આવેલ દેશવપુર ગામના હતા એમનો જન્મ ૬૩૧ પાનીદાર ભક્ત ગોપાલજીને ત્યાં સંવત ૧૯૧૩ ના વૈશાખ સુદિ ૭ ના રોજે થયો હતો એમના માતૃશ્રીનું નામ માનજાઇ હતું માતા-પિતા સરકારી, સેવાભાવી અને પ્રજુભક્ત હોવાથી લાલરામજીમાં બાલપણથી જ પ્રજુભક્તિના બીજ રોપાયા પોતે શુદ્ધિશાળી અને વિચક્ષણ હોવાથી સૌનો પ્રેમ મેળવી લેતા કિશોર વયમાં આવતા પિતાને એતીના કામમાં મદદ પણ કરતા સાધુ-સતોનો એમને ત્યાં હમેશા સારો સત્કાર થતો

એક વખત મદારાજ ઇશ્વરરામજી દેશવપુર ગામે પધાર્યા અને એમને જ ઘેર ભિતપૌ ઇશ્વરરામજીને લેતા જ કિશોર લાલરામજીને એમના પ્રત્યે ઠોષ અનેરું આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું પરિણામે દેશવપુરથી ઇશ્વરરામજીની વિદાય વખતે એ પણ તેમની સાથે જ આવવા તૈયાર થઇ ગયા પુત્રની બાવના જોઇને માતા-પિતાએ પણ આગ્રહ આપી ઇશ્વરરામજી પગ એમની ત્યાગવૃત્તિ ઓગળી ગયા અને એમને કહી બાપી દીક્ષા આપી મૂળ નામ લાલજી બનીને લાલરામજી નામ રાખવામાં આવ્યું એમની માતૃભક્તિ ધણી મારી હોવાથી આગળ જતાં વેદાંતશાસ્ત્રના એ સારા યાત્રા બની ગયા

ઇશ્વરરામજી મદારાજના દેહવિસર્જ પછી એમના શિષ્યોમાં કર્મ મનભેદ ભિન્ન થતા અમુક સમય સુધી એમની માતી ઠેકાને નાપર્યાય ત આગળ એકલી રહીને જ પછેડી એમનાં પગ આવી

હતી. પાછળથી સર્વાનુમતે શ્રી લાલરામજી મહારાજને એમની ગાદી સોંપવામાં આવી.

એમણે ઈશ્વરરામજીની સમાધિ ઉપર શિખરખંધ લવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને શંકરનું પણ શિખરખંધ મંદિર ચણાવ્યું. એ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક બાંધકામો એમને હાથે થયાં.

મુખ્ય છોડીને મહારાજ ઓધવદાસજી ન્યારે વાંદાપમાં ઈશ્વર-આશ્રમે આવ્યા ત્યારે શ્રી લાલરામજી મહારાજે એમને ગુરુ-દીક્ષા આપી. મહાન સેવાભારી સંત ઓધવદાસજીના ગુરુ તરીકેનું માન શ્રી લાલરામજીને શ્રદ્ધે જાય છે.

સંવત ૧૬૭૧ ના માહ માસમાં શ્રી લાલરામજીનું અવસાન થયું. એમનાં રંગેત્રાં ભજનોનો એક નમૂનો અત્રે આપવામાં આવે છે.

ધર મન ધ્યાન !

રાગ-લાવણી અથવા ભૈરવી ત્રિતાલ

ધર મન ધ્યાન શાન સદ્ગુરુ કી, કયોં મહમસ્ત ફિરત માની ?
ઈશ્વરરામ નામ રટ નિશદિન, પલમે પાર પરત માની.-ટેક૦
લવદવ-દાહ દહત ખડુ ખર મન, જરત પરત લવ બિતુ પાની,
નહિ ઉપદેશ સુનત સંતનકર, મહ અચરજ ખડ હેરાની.
સમજત નહિ મતિમંદ અજાણી, કૂડ કપટ કી હોઈ ખાની,
માયા મોહ ફિરત નર અધે, કયા મોહા જગ હે ફાની ?
નહિ કહુ અપના હે સજ સપના, સમજ સાર ગુરુ કર સાની,
મરમ સધારય સમજ સયાના, ચરન-કમલ કી હો ખાની.
ખેત પ્રખર હે સદ્ગુરુ-સેવા, બીજ મંત્ર મન હે માની,
ઈશ્વરરામ ચરણ અંતર ધર, 'લાલ' કાલ કર લય ભાની.

શ્રી ઓધવદાસજી

મહારાજશ્રી ઇશ્વરરામજીના નામે પ્રસિદ્ધ થએલ ઇશ્વરનગર અર્થાત વાંઢાવના આશ્રમનો વિકાસ સાધવાનો અને ઇશ્વરનગર શુરકુલાની રચાવના કરવાનો યશ મહારાજ શ્રી ઓધવદાસજીને હાથે જાય છે. આશ્રમની સંઘાને લોકોપયોગી બનાવવાને એને આજની ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ આવવા માટે શ્રી ઓધવદાસજી મહારાજને અપૂર્વ થયેલા ઉદારતા.

મહારાજ શ્રી ઓધવદાસજીનો જન્મ ૧૮૭૭ અમદાવાદના જાગી ગામે બાનુશાળી દેવરાજભાઈને ત્યાં સંવત ૧૯૪૫ ના ચૈત્ર સુદ ૬ ના દિવસે એટલે રામનવમીના મંગળ દિવસે થયો હતો. એમનું નામ 'ઓધવ' રાખવામાં આવ્યું. એમનાં માનુષીનું નામ આગળાઈ હતું. આગળાઈ માં ધર્મપ્રેમી અને લક્ષ્મીના અવતારરૂપે દેવાળી ધરમાં એમનાં પગલાં પડતાં જ દેવરાજભાઈના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન આવી ગયું. એમના જીવને ધર્મ અને બકિત તરફ વળાંક મળ્યો.

એ વખતે સિંધના સિંધમેલા નામે ગામમાં સત મહાત્માઓની ઠેટલીક ભજનના દી મૂર્તિઓ રહેલી હતી હેમરાજભાઈ ત્યા પડેલી ગયા અને મે વર્ષ એમના સતસંગમાં રહી જાણી પાછા આવ્યા માતા-પિતાના આ ધર્મ સંસ્કારનો વારસો એમના પુત્ર ઓધવમાં જન્યો

એક વખત કોહારા ગામ પાસેના ખીરસરાના શ્યામી શંકરાનંદજી મહારાજ જાણી પધાર્યા મહારાજ સારા વિદ્વાન હોવાથી ગામના લોકો કથા-અરણ્ય મટે એમને ત્યા આવતા આ પ્રસંગે હેમરાજભાઈ તથા એમના ધર્મપત્ની આગાઈ પણ કથા સાંભળવા મહારાજશ્રી પાસે આવતા એક વખત એમનો પુત્ર ઓધવ પણ એમની સાથે આયો એની ઉંમર એ વખતે સાડાનવ વર્ષની હતી ઓધવના ચહેરાતુ નિરીક્ષણ કરીને શંકરાનંદ મહારાજ મો ના, કે " આ બાળક એક મહાપુરુષ થશે એમ મને લાગે છે એ બાળક મને સોપો તો હું એને વિદ્યાબ્યાસ કરાવી તૈયાર કરું " "

મહારાજશ્રીની આ માગણી હેમરાજભાઈ અને આગનાઈમાં બનેએ સ્વીકારી લીધી એમના પુત્ર ઓધવને એમણે ખરેખર મહારાજ શ્રીને સોંપી દીરો શંકરાનંદ મહારાજ ઓધવને પોતાની સાથે લઈ ગયા ઓધવ ત્યા રહી અભ્યાસ સાથે શુઝમેના પણ કરના લાગ્યો

એટલામાં આખા કચ્છ ઉપર હાથનિયો દુષ્કાળ નાટ્ય પડ્યો પશુઓ ઘાસ-ચારાને અભાવે ટપોટપ મરવા લાગ્યા શંકરાનંદ મહારાજને ત્યા પણ ગાયો હતી ગાયોને દાણ-ખાણથી જ જીવાડવાની હતી ઓધવ એ ગાયોની મેના કરતો

એ અરસામાં ઓધવ માથે મે મોગી ઘાતો આવી હતી ઘાતો એની હતી કે એમાંથી માણસ જિગરી શકે નહિ, પરંતુ કુદરતને એની ખાણેથી ઘણું ઘણું કાઢે છે એમના હતા, એક મે કિશોર વયમાં એક વખત એ બને ઘાતોમાંથી જિગરી આયો

એકવાર હપ્પનિયાના શ્રાવણ માસમાં એ ગાયોને માટે ખાણ રાંધતો હતો. એટલામાં અકસ્માત એનાં કપડાંને ઝાળ લાગવાથી તે સળગી ઊઠ્યાં. આ દરમિયાન આશ્રમમાં રહેતાં અમરબાઈ માતાની નજરે ચડ્યું. એમણે તરત દોડી આવીને ઓધવનાં સળગતાં કપડાં હોવાની નાખ્યાં અને ઓધવદાસજી ઊગરી ગયા.

ખીજ વાર એ જ મહીનામાં ફૂવામાંથી પાણીની ડોલ કાઢતાં રાંધવું એમના પગે વીટળાઈ ગયું અને એ જઈ પડ્યા ફૂવામાં. એ વખતે રવ ગામના જાડેજા રવાજી ઝટ ફૂવામાં ફૂદી પડ્યા અને એમને બચાવી લીધા.

શંકરાનંદજીને ત્યાં જ મહીના રહીને ઓધવજી પાછા જા્યો આવ્યા. એ વખતે એક નવીન ઘટના ઘટી. એમના પિતા દેમરાજભાઈ, જે ધંધા અર્થે મુંબઈ ગયા હતા, એમની ગંભીર માંદગીને મુંબઈથી કાગળ આવ્યો. કાગળ એવો હતો, કે તે સંબંધ્યા પછી બેગી રહેવામ નહિ. એટલે આગળાઈ મા પોતાના પુત્ર ઓધવજીને લઈને મુંબઈ પહોંચ્યાં. પહોંચ્યાં તો ખરાં, પણ દેમરાજભાઈની માંદગી જીવલેણ હતી. એમને કોઈ બચાવી શકે તેમ ન હતું. ‘તુટીની જુદી નથી.’ એ કહેવત સાચી પડી અને દેમરાજભાઈનો મુંબઈમાં જ દેહાંત થઈ ગયો.

ચાગ્યાઈ મા અને ઓધવજી શોકાતુર હૃદયે પાછાં જા્યો આવ્યાં. ઓધવજી પોતાના મોટા ભાઈ બાબુજી સાથે ખેતીના કામ-કાજમાં પરવાજી ગયા.

થોડા વખત પછી એમના કાકાના બોલાવવાથી ઓધવજી ધંધા માટે મુંબઈ જવડી ગયા. મુંબઈમાં પ્રથમ તો તે ખારદાનના કામકાજમાં જોડાઈ ગયા. થોડો વખત આ કામ કર્યો પછી એમને શેઠ તુલસીદાસ લધા પામે ઘણી મારી કામગીરી મળી ગઈ.

મુળધર્માં એક રાતે ઓધવજી પોતાના મિત્રમંડળ સાથે ફરવા નીકળ્યા. એક ઠેકાણે એક કથાકાર સત્યવાદી હરિશ્ચન્દ્રનું આખ્યાન કરી રહ્યો હતો. ઓધવજી હરિશ્ચન્દ્ર રાજનું આખ્યાન સાંભળવા અહીં ખેસી ગયા.

એક સત્યને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર હરિશ્ચન્દ્રના સત્ય-પ્રેમની ઓધવજીના ખીલતા હૃદય પર ખૂબ જ અસર થઈ. ત્યાર પછી તે દરરોજ અહીં કથા સાંભળવા આવવા લાગ્યા. પરિણામે સુખપ્ત સંસ્કારો જાગૃત થયા અને એમના હૃદયમાં એક ઝંખના જાગી ઊઠી, કે “ક્યારે આ મુળધર્મનો ત્યાગ કરીને દુન્યવી પ્રવૃત્તિઓથી મુક્ત થાઉં!”

અને એમનું મન કોઈ નવી જ દુનિયામાં રમવા લાગ્યું. એક વખત ગાદી પરથી વખારે આવતાં માલનું વૌચર બાડાની ઘોડા-ગાડીમાં જ ભૂલાઈ ગયું. આ ભૂલ એવી હતી, કે એમની બધી પ્રતિક્ષા પર પાણી ફરી વળે. એથી એમના અંતરમાં મોટો ઊલ્કાપાત મચી રહ્યો. આ વખતે એમણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, કે “હે ભગવાન! જો આ મુશ્કેલીમાંથી તું પાર કરી દે તો મુળધર્મને છેલ્લી સલામ કરી, આજે જ અહીંથી ચાલ્યો જાઉં!”

આ પ્રાર્થના પ્રભુએ જાણે ખરેખર સાંભળી હોય, તેમ પેનો ઘોડાગાડીવાળો સામેથી આવીને એમની પાસે હાજર થયો અને ગાડીમાં ભૂલાયલાં વૌચર એમને જાતે આપી ગયો.

આ ઘટનાથી ઓધવજીનો નિર્જુર્ય પાકો થઈ ગયો. એમણે પોતાની પાસેનો બપો હિસાબ તૈયાર કરી, હિસાબના કાગળો સાથે શેઠ પર એક પત્ર લખી મુળધર્મની વિદાય લીધી. મુળધર્મથી કચ્છ-માંડની જતી સ્ત્રીમરમાં ભેગી ગયા અને કચ્છ આવી પહોંચ્યા.

સંવત ૧૮૬૭ ના આવણ માસમાં દીક્ષા લેવા માટે ઓધવજી હમલા આવ્યા. આ વખતે હમલાપુરીમાં શ્રી દેવાસાહેબની ગાદી પર બાવાશ્રી પૂર્ણરામજી હતા. એમની પાસે કંડી બંધાતી, સેવા

અને અબ્યાસ એ હિમન કાથમાં મૂકાઈ ગયા. લગભગ અઢી વર્ષ લગી તે બાવાઓ પૂર્ણરામજી સાથે હમવાપુરીમાં રહ્યા.

એ અરસામાં પૂર્ણરામજી મુળધ્વ જન્વા તૈયાર થયા. ઓધવજીને પણ એમની સાથે જ પાછા મુળધ્વ જન્મ પડ્યું. પણ એમના અંતરને આ બધું ગમતું ન હતું. એક મિત્ર પામેથી દશ રૂપિયા લઈને પૂર્ણરામજીની આરા વિનાજ તે ફરી એક વાર મુળધ્વમાંથી નાસી છૂટ્યા.

કચ્છ આવીને રીધા વાઢાવમાં તે હૃષ્ણરઆત્રમે આવ્યા. આ વખતે મહારાજ શ્રી હૃષ્ણરરામજીની ગાદી ઉપર શ્રી લાનરામજી હતા એમના વડા શિષ્ય કેશવરામજી અને યુગવરામજી તેમજ શ્રી રામદાસજી, દયારાગજી તથા એમના શિષ્ય વિદ્યુદામજી વગેરે સાધુઓ શ્રી હૃષ્ણરઆત્રમે રહેતા હતા.

આ જુમિના ઈશન કરતા ઓધવજીના આત્માને અત્યંત શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ આ જુમિ પોતે જ જાણે એમને બોનાવી રહી હોય એવું એમને લાગ્યું. અહીં આવીને આજે પહેલી જ વાર એમનું મન સ્થિર થયું. એ જ વખતે એમણે અહીં રહીને હૃષ્ણર-મંત્ર કરવાનો નિશ્ચય કરી વીરો એમણે શ્રી લાનરામજીને સદગી દર્શીકત જણાવી અને અહીં રહેવાની પોતાની દૃઢતા ખુબ બતાવ કરી.

લાનરામજી ત્યાં હતા પણ પૂર્ણરામજીના બધને લીધે ઓધવજીને અહીં આશરો આપતા અતઃકા અચકાતા હતા પગતું ઓધવજીની દૃઢ નિશ્ચયમગી વીનવળીથી અને અન્ય સાધુમંડળની સનાદથી આખરે એમણે ઓધવજીની વિનંતિનો મીઠાર કર્યો.

આ તરફ ઓધવજીના મનની જગ્યાની ખબર પડતા પૂર્ણરામજી પણ એમની બાગી કાળા વાઢાવ આવી પહોંચ્યા. ઓધવજી પર એ અત્યંત ક્રોધાવનાત થઈ ગયેલા હતા. એમને ન દન કર્યા આવેલા બોનાજી પર એમણે તોરણી લતાનો પ્રહાર કર્યો અને પોતાની માથે આવેલા માથે તળ નેવા થઈ જતા ફુકમ કર્યો આ વખતે ઓધવજીએ

નમ્રતાથી પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી દીધું, કે “શુભદેવ ! હું આપનો જ છું. પણ માટે અજોડક મને અહીં લઈ આવ્યું, એટલે હવે હું અહીં જ રહેવા માગું છું. માટે આજ રાજી થઈને આસી આપો !”

પૂર્ણરામજી સમજી ગયા, કે હવે આ તવમાં તેવ રહ્યું નથી. એટલે આખરે આશીર્વાદ આપી વિદાય થયા.

છ માસ પછી મહારાજશ્રી લાલરામજી પામે એમણે વિધિ-પૂર્વક શુક્રદીક્ષા લીધી. એમનું નામ આધવદાસજી ગણવામા આવ્યું.

શ્રી લાલરામજી પામે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને સૌથી પ્રથમ તે આધવજીદાસજીએ પોતાનો અભ્યાસ વધારવા માંડ્યો. અભ્યાસ માટે એમને ખેડક ઉત્સાહ હતો. રાતે વાંચતાં વાંચતાં જ એ ઊઠી જતા. પુસ્તક એમની છાતી પર જ પડ્યું રહેતું. વળી ત્યારે જાગતા ત્યારે વાંચવા મંડી પડતા. આમ થોડા વખતમાં એમણે ધાર્મિક ગ્રંથોનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઘણો સારો અભ્યાસ કરી લીધો.

સંવત ૧૯૭૧ ની સાલના માહ માસમાં શ્રી લાલરામજીનું અવસાન થતાં ધ્રુવરઆશ્રમનો બધો ખોળે શ્રી આધવદાસજી પર આવી પડ્યો. આ ખોળે સદ્ગતપૂર્વક ઉઠતી લઈ, એ ધીમે ધીમે આશ્રમનો વિકાસ સાધવા લાગ્યા.

એક વખત મહારાજ શ્રી આધવદાસજી સૂપા શુક્રવત્સ વાર્ષિક ઉત્સવ પર પધાર્યા હતા. ત્યાં શુક્રવત્સની કાર્યાલય અને વિદ્યાર્થી-ઓનો વિકાસ જોઈને એમને વિચાર આવ્યો, કે કચ્છમાં પણ આવા એક શુક્રવત્સની ગથાપના થાય તો જનતાની આરામાં સારી એવા ધર્મ શરૂ. એ જ દિવસે એમણે કચ્છમાં એક આદર્શ શુક્રવત્સની સ્થાપના કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એટલું જ નહિ, પરંતુ એને માટે સાધન-સામગ્રી એકત્રી કરવા પણ કમર કમી લીધી. એ માટે એમણે કચ્છના જુદા જુદા ગામોમા પ્રવાસ કરવા માંડ્યો. મહારાજશ્રીની આ ઉત્તમ યોજનાને ચારે તરફથી આવકાર મળવા લાગ્યો. અશ્વ મુખ્યત્વે

એમણે કારની શરૂઆત કરી પત્રી કચ્છમાં આ ના અહીં દુકાન માધાપુર, નાગોર, હાલપુર આદિ ગામોના અનેક શ્રીમ તોએ મહા રાજશ્રીની ઓળી બલકાવી દીધી સન ૧૯૯૨ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ના દિવસે એમણે ઇશ્વરનગર-વાઢાયમા શ્રી ઇશ્વરરામજી-ગુરુનુ ખાત મુહુર્ત કર્યું

કોઈ પણ સારા કારમાં વિધી તો જરૂર આવે આ કાર્યને પાર પાડવામા પણ એક પત્રી એક અનેક વિધો આડા આવ્યા પરંતુ મહારાજશ્રીના દૃઢ નિશ્ચય અને મહાન આત્મબળે તમામ વિધોના વાણી દૂર કરી દીધા સન ૧૯૯૩ ની સાથે વસતપ વ્યમીના મંગળ નિવે એ કચ્છના એ રખતના નાયબ દિવાન શ્રી જહુરામભાઈના હસ્તે શ્રી ઇશ્વરરામજી ગુરુનની ઉદ્ઘાટન નિધિ ઘણા જ મોટા સમારંભથી કરનામા આવે એ ઉપરાંત અધ્યાજ્ઞાની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા કચ્છના આરોગ્ય ખાતાના વડા અધિકારી ડૉક્ટર જનવજીભાઈ હસરાજના હસ્તે કરવામા આવી આ રીતે આધ્યાજ્ઞસજી મહારાજે પોતાને એક નમયુગના ધાર્મિક તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યા

મહારાજશ્રીનું યુવન સાદુ, સાલિયક અને સદાચારી હોવાથી એ જનાજના જતા લ્લાલ્યા પ્રેમથી પૂજતા એમનો આત્મા ઉપાધિઓથી મક્ત રહેતા હંમેશા તનસતો એને શ્રી ઇશ્વરરામજી-ગુરુનને નમસ્કૃત કરીને સવન ૨૦૦૭ માં એમણે ગુરુજી આશ્રમના મુખિયા મે વાખના મકાનો અને પેતરો વગેરે કચ્છ મરકારને અર્પણ કરી દીધા

શ્રી આધ્યાજ્ઞ સજી દરબારમા યાચાણુઓ મરિ એક આનીશાન ધર્મશાળા બધાની છે એમની જ પ્રેરણાથી કચ્છમાં ઠેર ઠેર પાત્રી ૧૨ બાઈઓએ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરો બધાના છે દુકાન શ્રી આધ્યાજ્ઞ સજી એક રાજ્યવદી અને મેવાભાવી સાધુ હતા

સવન ૨૦૧૦ ના પોષ સુદિ ૧૩ રવિવારે રાતે આ નમયુગના

સંતનો જીવનદીપ જુઝાઈ ગયો. પરંતુ સમાજ-સેવાનાં એમનાં સતકાર્યો એમને સદાને માટે અમર રાખશે.

શ્રી ઓધવદાસજીએ કેટલાંક ભજનો અને પદોની પણ રચના કરી છે. અત્રે એમની થોડી પ્રસાદી આપવામાં આવે છે.

જિઠો કાં સૂતા છો રે, ખાટલે શું જૂતા છો રે,
માથે મોત નગારું વાગે. ટેક૦

આજકાલનો કરતાં કરતાં, વરસ સાઠનો લાગે,
તું તો વરસ સાઠનો લાગે,
કથા શ્રવણમાં ઠાન ન આપે, સૌથી વહેલો ભાગે,
લાઈ, સૌથી વહેલો ભાગે. જિઠો

માયાની મમતામાં સૂતો, જગાડતાં નવ ભગે,
લાઈ, જગાડતાં નવ ભગે,
નારાયણતું નામ ન લીધું, મોક્ષ મળે નહિ ભાગે,
લાઈ, મોક્ષ મળે નહિ ભાગે. જિઠો

સૌની સામે થઈને ચાલે, ફેણ ચડાવી નાગે,
લાઈ, ફેણ ચડાવી નાગે,
રાજ થઈ પર કાજ બગાડે, ઈર્ષામાં અતુરાગે,
લાઈ, ઈર્ષામાં અતુરાગે. જિઠો

અભાગિયાને અવળું સૂઝે, ગાતો હીંડે રાગે,
લાઈ, ગાતો હીંડે રાગે,
'ઓધવદાસ' ઠહે એવાને, જમ ચડાવશે ઠાગે,
લાઈ, જમ ચડાવશે ઠાગે. જિઠો

રાગ-પરજ

ધરજે ધરજે હરિતું ધ્યાન, ધીરજ મન આણી રે,
 આ તો મૃગજળ સમ સંસાર, એવું લેજે જાણી રે. ટેકો
 સ્વાસ્થ સાડુ કરે સૌ રમેહ, જગતની એ રીતી રે,
 વિશ્વનાથ વિષે ચિત્ત ધાર, પૂરણ કર પ્રીતિ રે.
 સમજી લેજે ચતુર સુબાણ, માયા ઠાઠ ખોટા રે,
 એને જાતાં ન લાગે વાર, પાણી પરપોટા રે.
 આ છે ચંચલ ચપલા જેમ, આયુ અસ્થિર તારી રે,
 આંતે જાણું એકાએક, હરિ લે સંભારી રે.
 એવું સમજી ચેત અચેત, પ્રભુ રમરણ કરવું રે,
 એમ કહે છે 'ઓધવદાસ', બીજું પરિહરવું રે.

x

x

x

રાગ બખરી

ગહે નહિ રાજ રાના, એક દિન છોડ સખે ચલ જાના,
 ખેલ સુસાદર હૈ હો દિન કા,

આખિર મેં મર જાના. એક દિન
 જાણગર જેસી સખ રચના,

તિન મેં કયા બરમાના ? એક દિન
 આદમ તેરા નામ સુસાદર.

કયા કરના અભિમાના ? એક દિન
 જુઠા હૈ જાનલ સુસાદર,

સમર પ્રભુ કો રચાના. એક દિન
 દાસ 'ઉદવ' કહે મિલના ઠઠિન હૈ,

એસા ઉત્તમ ટાના. એક દિન

જડેજા સંત જોડીરામજી

કરુણા મહારાજો શ્રી રાયધણુજી પહેલાના પાંચમા કુંવર જોપાલજીને દરાદી આદિ પાંચ ગામેાં ગ્રાસમા મળ્યાં હતાં. આ જોપાલજીના આઠમા કુંવર બાબલિયોજી મેરાઉ આવ્યા. બાબલિયોજીના પાટવી કુંવર રાઉજી, રાઉજીના સત્તાજી અને સત્તાજીના જેઠુજી મેરાઉ-જગીરદાર થયા. મેરાઉ જગીરનો ઇતિહાસ વીરત્વપૂર્ણ છે. માંડવીના તળાવવાળા નાકાની ચાવી પ્રથમ મેરાઉ-જગીરદાર પાસે રહેતી. મેરાઉ-જગીરના બે વીર પુત્રો જેસાજી અને વીમાજી કચ્છી ગઢની લડાઈમા ગયા હતા. ત્યાં ગાયકવાડી સૈન્ય પર વિજય મેળવી પાછા ફરતા હતા ત્યારે ગાયકવાડી સૈનિકોએ એમને દગાથી મારી નાખ્યા. એમની ખાંભીઓ આજે પણ ઓખામાંડળના વરવાળાક ગામના તળાવની પાળ પર એમની યશગાથા ગાની જોલી છે. એ દગાખોરીની યાદગીરીમાં મેરાઉના જડેજા આજે પણ વરવાળાનું પાણી પીતા નથી.

આ મેરાઉ જગીરના જગીરદાર તરીકે જડેજા જેઠુજી આવ્યા. પરંતુ એમનું હૃદય તેા ત્યાગ અમે વૈરાગ્યના રંગે રંગાર્ધ ગયું હતું. જગીરોના વૈભવવિલાસ પ્રત્યે એમનો અભાવ વધતો જતો હતો. “તમારા રાજદારોના ખૂની બપકા નથી ગમતા” એ શબ્દો જાણે એમના અંતરમાં રમી રહ્યા હતા. એમનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. એક કુંવરીના પિતા પણ બન્યા હતા. પરંતુ એમનું મન

૦ આરંભકાથી દ્વારિકા જતા રસ્તામાં વરવાળા સ્ટેશન આવે છે.

જાગીરદારી હાકમારથી અકળાવા લાગ્યું હતું. આ કારણથી એમણે ગામ બહાર ખીરતરાઈના ગેદાનમાં ઝૂંપડી બાંધી, ત્યાં પોતાનો સમય ઇશ્વરભજનમાં નિર્ગમન કરવા માંડ્યો. આગળ જતાં અહીં કંઈક કંટાળાને લીધે એમણે પોતાનું ધ્યાન મેરાઠિ અને ગોધરા વચ્ચે આવેલ મહેરામણવાળા બાગમાં રાખ્યું.

મંવન ૧૯૧૭ની સાલે કચ્છમાં એક મોટા દુકાળ પડ્યો. એ વિકટ સમયમાં ગરીબો અને કુષ્ઠાતુરોને રાહત આપવા માટે બાવા શ્રી જીરીરામજીએ પોતાનું અનક્ષેત્ર ખુલ્લું મૂકી દીધું હતું. દુકાળના દિવસોમાં કેટલાયે લોકો આ અનક્ષેત્રનો લાભ લેતા. આથી લોકો એમને કહેતા, કે “બાવા ! હો ખારાઈધા ત સજ્જે કચ્છ મેરો થીંધો.” પણ બાવાએ તો કશા સંકોચ વગર પોતાનો કાર્યક્રમ ચાલુ જ રાખ્યો. આ કાર્ય માટે એમને ગમે ત્યાંથી મદદ મળી રહેતી.

ત્યાર પછી જીરીરામજી બાવા પોતાની નાનકડી મંડળી સાથે ખારતવાઈનાં પવિત્ર ધામોનાં દર્શન કરવા પગપાળા નીર્ધયાત્રાએ નીકળી પડ્યા. એ રીતે ઝગિઝેર, હરદાર, બરીઠેદાર, લક્ષ્મણમૂવા, કાશી, વૃંદાવન, પ્રયાગ, રામેશ્વર, આજુ, ગિરનાર, બેટ-દારિકા, નારાયણમરોવર વગેરે નીર્ધયાત્રાઓ કરી પાછા ફર્યા.

શ્રી જીરીરામજીને સંતતિમાં પુત્ર ન મેળવથી મેરાઠિ જાગીરનો વડીલ પોતાના નાનાભાઈ અલિપાજીને સોંપીને પોતે કચ્છ દમવા-મજલ વિષે બિરાગતા શ્રી દેવા માહેજને શરણે આવ્યા. દેવામાહેજ પ્રત્યે એમને અતિ પૂન્યભાવ અને અનન્ય પ્રેમ હતો. અહીં આવનાં વેત પોતે જોઈયા કે—

હંમલા ગંગ ગોદાવરી, હંમલા હૈ હરદાર,
અઃસઠ તીરથ ત્યાં વમે, દેવા કે હરમાર.

દેવાસાહેબ આધ્યાત્મપ્રેમી અને યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતા. એમના ચાર શિષ્યો હતા. પદ્મ શિષ્ય તરીકે શ્રી જોડીરામજી હતા. બીજા પિહારીદાસજી. એમણે વાંદાવમાં આશ્રમ જમાવ્યું. ત્રીજા સેવારામજી. એમણે સિંધ જળને ત્યાં ઘણા દ્વારાની સ્થાપના કરી. ચોથા કૃષ્ણદાસજી. એમણે કેટડીમાં આસન જમાવ્યું.

મહાત્મા દેવાસાહેબનું શરીર શાન્ત થતાં શ્રી જોડીરામજીને હમલાની ગાદીએ બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ એમણે ઉદારતાથી હમલાની ગાદી પર બેસવાની પોતાની ઈચ્છા બતાવી નહિ. આખરે સૌના આગ્રહથી શ્રી દેવાસાહેબના પૌત્ર રામસિંહજીને અંકમા લઇને એ ગાદીએ બેઠા. રામસિંહજી ઉંમરલાયક થતાં એમને ગાદી સોંપીને પોતે વાંદાવ આસા ગયા. એમનાં જન્મનો પણ ખૂબ ભાવવાહી છે.

બાપા શ્રી રામસિંહજી

શ્રી દેવાસાહેબ પછી હમલાની ગાદીએ બિરાજતાર બાપા રામ-
સિંહજી પણ બાવનાશીલ અને આત્મનિષ્ઠ પુરુષ હતા. એમણે પણ
ધણું સુંદર અને બાવનાપૂર્ણ ભજનો-પદો વગેરે રચેલાં છે. કચ્છ-
બિહડામાં એમનો દેહાંત થતાં ત્યાં એમનું સ્મારકસ્થાન કરવામાં
આવ્યું છે. એમની પાછળ શ્રી મોહનરામજી થયા. એ કચ્છ-બાવનાના
ભણુયાળી કુકુબના સદ્ગુણી પુરુષ હતા. રાજકોટમાં શ્રી કબીરમંદિ-
રમાં એમણે ધણી વર્ષ લગી ભંડારીનું કામ કર્યું હતું. એમની
પાછળ શ્રી પૂર્ણરામજી આવ્યા. એ પૂર્વાશ્રમમાં કચ્છ-કોકલિયાના
જાહેજ હતા. વેદાંતના યાત્રી અને મહાન કથાકાર હતા. પૂર્ણરામજી
પછી મંગલરામજી આવ્યા. એ મૂળ લોહાણા હતા. એમની પાછળ
મંગારામજી મહારાજ જે શ્રી પૂર્ણરામજીના સંસારપક્ષે બનીજ થાય,
તે હમલાની ગાદીએ આવ્યા.

હમલામાં શ્રી દેવાસાહેબના સમાધિસ્થાન પાસે શ્રી પૂર્ણરામજી
તથા મંગલરામજી આદિ મહતોનાં પાદુકાસ્થાન કરવામાં આવેલ છે.
આ સ્થાન 'રતિતડ' ના નામે ઓળખાય છે.

શ્રી ગરીબદાસજી મહારાજ

અહનિષ્ઠ મહારાજશ્રી ગરીબદાસજીનો જન્મ કચ્છના કુકમા-
ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૩૨ ના પવિત્ર શ્રાવણ માસમાં થયો હતો.
એમના પિતાનું નામ હરિદાસ ટાંક અને માતાનું નામ જનબાઈ
હતું. ગરીબદાસજી મહારાજનું મૂળનામ નાનજી હતું. દશ વર્ષની વયે
એમને ભણવા માટે શાળામાં મોકલવામાં આવ્યા. એ જમાનો પાટલે
ધૂળ નાખીને ભણવાનો હતો. શાળાના પંચાજી વડેલી સવારે ગામમાં
ઘોટ માગવા નીકળી પડે અને ત્યાર પછી ધૂળી નિશાળમાં વિદ્યાર્થી-
એને ભાણાવે. દર શનિવારે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી માસ્તર માટે પાંચ પાંચ
ઝાણા લાવી આપે અને વાર-તહેવારે મારતરને ગમ્મસ પત્ત સીધું
આપે. આ હતી એ ધૂળીશાળામાં ભણવાની રીત. અહીં નાનજીએ
યજ્ઞશક્તિ ચાર ચોપડીનો અભ્યાસ કરીને વાચન-લેખનનું સામાન્ય
જ્ઞાન મેળવ્યું. બાર વર્ષની વયે એમને શાળામાંથી ઉઠાડી લેવામાં
આવ્યા.

પિતાની ધરખેડ હોવાથી નાનજી જેનીના કામમાં એમના પિતાને
મદદ કરવા લાગ્યા. જેતરની રખવાળી કરતી, ભાત પહોંચાડવો વગેરે
કામ એ કરતા. એમના પિતા સંત-સમાગમના પ્રેમી હોવાથી એમને
પણ સાધુ-સંતોના સમાગમનો લાભ મળતો. પરિણામે નાનજીના
હૃદયમાં રહેલા ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રભુભક્તિના ડોઢ જૂના સંસ્કારો
જાગી ઊઠ્યા. એમની વૃત્તિ દિન પ્રતિદિન ઈશ્વરભક્તિ તરફ વળવા લાગી.

નાનજીના અંતરમાં જાગતી જતી વૈરાગ્ય-ભાવનાને જોઈને
એમના પિતાએ નાનજીનાં જ એમને સંસાર-વ્યવહારના ધોંસરામાં

જોડી દેવાનો વિચાર કરી લીધો. આ વિચારને અમલમાં લાવવા એમણે નાનજીનું સગપણ પાળુ કરી નાખ્યું.

સોળ વર્ષની ઉંમરે નાનજી પોતાના મોટા ભાઈઓ સાથે તૈલંગ દેશમાં વિઝળાપદ્મ-રેવેના કામ માટે જઈ પડોડ્યા. એ સમય દરમિયાન પાળુ એમની પ્રભુ-પરાયણ-વૃત્તિ જોવી ને તેની કાયમ હતી. મોટા ભાઈઓને એમના કામકાજમાં મદદ આપીને એકાદ વર્ષ પછી નાનજી પાછા કુકમા આવ્યા.

ત્યાર પછી સંવત ૧૯૫૩ ની સાલે ફરીથી નાનજીને તૈલંગ પ્રદેશમાં જવાની ફરજ પડી. આસો સુદિ ૯ ના દિવસે એ ઘેરથી નીકળીને માંડવી બંદરે આવ્યા અને વળતે દિવસે સવારે આઠ વાગે રડીમરમાં બેઠા. રડીમર બેપડી. રાતે ત્રણ વાગ્યા પછી રડીમર સુરતની બારી પાસે આવી ત્યારે દરિયામાં બપંકર તોફાન શરૂ થઈ ગયું હતું. સૂસવાટા કરતો પવન તીવ્ર વેગથી ફૂંકાવા લાગ્યો. આગ-બોટ ડોળમડોલ થવા લાગી. આમ ને આમ આખી રાત નીકળી ગઈ. દિવસ બેઠો છતાં તોફાન શાન્ત થયું નહિ. ત્રણ પંજેપંજે વધવા લાગ્યું. કુંગર જ્યેઠા મોળા આગબોટને એક દડાની માફક ઉછાળવા લાગ્યાં. દરિયો એકાએક વિકરી ગએલો જોઈને હિતાશ્વો ગમરાવા લાગ્યા. આઠ વર્ષ પૂર્વે એ જ રસ્તામાં ફૂળી ગએલી વીજળીની યાદ તાજી થવા લાગી આ તરફ તોફાન ઉઘ ૩૫ ધારણ કરણ જણું હતું. બોઝોની હિંમત છૂટી ગઈ. ચારે તરફ રોકકળ મચી ગઈ. જીવવાની આશા છોડી દઈ, એક ખીજને ખાયમાં લઈને હિતાશ્વો કંબાત કરવા લાગ્યા. કોઈ ઈશ્વરને અને કોઈ અણાઈને યાદ કરવા લાગ્યા.

આ વખતે ચારે તરફ ડોળા ધુરકાવતા મૃત્યુને જોઈને બપબીન બનેલા મુસાફરો વચ્ચે એક જ પુરુષ એવો હતો, જે ઉછળતા આગ-રમા શાન્ત બનીને બેઠો હતો. એના મનમાં એવા વિચારો આવતા

હતા, કે “હે પ્રભુ ! તું આજના આ ઝંઝાવાતમાંથી ભિગારી લે
તો હું માત્ર સમસ્ત જીવન તારી ભક્તિમાં જ સમર્પણ કરી દઉં !”
આ પ્રવાસી બીજો કોઈ નહિ, પરંતુ આગળ જતાં સંત ગરીબદા-
સના નામે પ્રખ્યાત થનાર નાનજી પોતે જ હતા.

અને એની પ્રાર્થના પ્રભુએ જલ્દી ખરેખર સાંભળી લીધી હોય
તેમ થોડી વાર પછી ઘેસોતૂર બનેલો સાગર શાન્ત પડવા લાગ્યો.
સૌનાં ખોળીઆમાં જીવ આવવા લાગ્યો. મૃતપ્રાય બનેલા માનવી-
ઓએ જલ્દી નવું જીવન પ્રાપ્ત કર્યું. લોકોના આનંદનો પાર ન
હતો. એક નાનજીના અંતરમાં આ ઘટનાથી એક ગંભીર નિશ્ચય
ઘડાઈ રહ્યો હતો. બધા મુસાફરો હેમખેમ મુબ્બક પડેલા.

એ વખતે તૈલંગ પ્રદેશના રાયગડ શહેરમાં નાનજીના બે મોઢા
બાપ્તઓએ સડક બાંધવાનું કામ માથે લીધું હતું. લગભગ આખા
ભારતમાં રહેલી સડકો બાંધવાનું કામ કચ્છના મિત્તીઓના હાથે
થયું છે. આ કાર્યમાં એમણે ખાસ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી છે.

નાનજીના બાપ્તઓએ સોળ માઈલની સડક બાંધવાના કામનો
કોન્ટ્રેક્ટ લીધો હતો. અહીં કામ થઈ ગયા પછી એક ખૂલ તૈયાર
કરવા માટે અમુક જાતના પથરોની જરૂર હતી. આ પથરોનો
પ્રબંધ કરવા માટે નાનજીને દૂરદૂરના જંગલોમાં મોકલવામાં આવ્યો.

અહીં નિર્જન જંગલનાં નૈસર્ગિક અને અદ્ભુત દર્શનોએ
નાનજીના કવિ-હૃદય પર જીદી જ અસર કરી. એના અંતરમાં ઊડે-
હાડે રોપાઈ ગયેલ વૈરાગ્યનું બીજ અહીં ફળવા-ફાલવા લાગ્યું.
પોતાનું કામ પતાવીને પાછા ફરવાને બદલે એમણે તો સીમાચલ
તીર્થ તરફ ઝુકાવી દીધું. આ તીર્થ અહીંથી ૧૧૦ માઈલ દૂર હતું.
આખી રાત પગ પર કાઢીને સવારમાં તે પાર્વતીપુરની જાગેજો
પડેલા. ત્યાંથી ચાલતા થઈ સાંજે ૭ વાગે જીજલી આવ્યા. અહીં
થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈ, રાત્રે દસ વાગે રવાના થઈને વળતે દિવસે

સવારે છ વાગે વિઝાનગર રેલ્વે સ્ટેશને આવ્યા. ત્યાંથી આગગાડીમાં બેઠી સીમાચન રેલ્વે સ્ટેશને ઊતર્યા. પરંતુ સીમાચન પહાડ પર ચડતાં ચડતાં રાત પડી ગઈ. અહીં એક ખીણમાં ઝાડીની ઘાટી ઘટામાં 'કંકોલુ' એક ગ્રામીન શિવાલય એમની નજરે પડ્યું. અહીં હિંસક પ્રાણીઓની ભાગે ખીક હતી. આ સ્થાને એમણે આખી રાત ઈશ્વર-સ્મરણમાં વીતાવી દીધી.

દિવસ ઊગતાં સીમાચનની તીર્થ-યાત્રા સંપૂર્ણ કરી, નાનજી ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને રાયગડામાં પોતાના ભાઈઓને મળી ત્યાંથી સીધા કુકમા આવ્યા.

અહીં એમનાં માતા-પિતાએ એમને માટે લગ્નની જાણ તૈયાર કરી રાખી હતી. લગ્નનો દિવસ પણ નક્કી કરી રાખ્યો હતો. લગ્નની ફાંસીમાં હસાવવાની નાનજીની સાથે ના છતાં એમનું 'કહેવું' કોઈ માને તેમ હતું નહિ.

સુમુહૂર્તીનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. હવે નાનજીને છેકનો ઉપાય અજમાવવાની ફરજ પડી. સુમુહૂર્તીના સમય પહેલાં જ લાગ જોઈને એ ઘરમાંથી સટકી ગયા. જુજ અહીં મીઠા વાદાંચના ઈશ્વર-રામજી મહાગજના આશ્રમમાં પહોંચ્યા.

આ તરફ કુકમામાં એમને માટે ગોધાગોધ આપવા લાગી. એમનું 'પગેડું' લેતા લેતા એમના મંથત્રીઓ વાંદાય પહોંચી ગયા અને હવે એમનાં લગ્ન કરવાનાં નથી, એવું મમજીથી એમને પાછા કુકમા તેડી ગયા.

હવે માતા-પિતા પણ મમજી ગયાં, કે પુત્રનાં લગ્ન કરવાનો આશ્રય રાખવાથી ક્યાંક પુત્રને જ ગુમારી દેવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. એટલે માનિતા શિવાજી મુજબ પહેલો પામે વાત મૂખને સગપણ ૨૬ કરાવી દેવામાં આવ્યું.

સંસારની ઉપાધિ છૂટી જતાં હવે નાનજના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. માતા-પિતાની આજ્ઞા લઈ ફરી વાંઢાય આવ્યા. એ વખતે ઈશ્વરરામજી મહારાજ પંચ જૂતના શરીરનો ત્યાગ કરી દેહ-મુક્ત થઈ ગયા હતા. પણ એમને તો ઈશ્વરરામજીનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. આથી એમણે સંવત ૧૯૫૫ ના આષાઢ સુદિ ૧૫ ગુરુવારના દિવસે સવારે દશ વાગે શ્રી ઈશ્વરરામજીની સમાધિ ઉપર દીક્ષા ધારણ કરી. દીક્ષા વખતે એમને ગરીબદાસજી નામ આપવામાં આવ્યું.

ત્યાર પછી ગરીબદાસજીએ ભારતનાં લગભગ તમામ યાત્રા-ધાગોનો પ્રવાસ કરીને અનેક મહાપુરુષોના સત્સંગનો લાભ લીધો. સંવત ૧૯૫૬ ના આસો માસમાં એ કચ્છ પાછા ફર્યા.

સંવત ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર સુદિ ૯ રામનવમીના પવિત્ર દિવસે કુકમા ગામ બહાર શિવાલયની બાજુમાં જળાશય નજીક એક કોટડીની મગવડ કરાવી, ત્યાં તેમણે પોતાનું આસન જમાવી દીધું. એક જ વખત હાથે રમેઈ કરી, બાકીનો સમય ઈશ્વરભક્તિમાં ગાળવા લાગ્યા.

ત્રણ વર્ષ પછી વધુ શાન્તિની ભાવનાથી અર્ધો માઈલ દૂર આવેલ કુંગરામાં એક ગુફા બનાવી, ત્યાં શાન્તિપૂર્વક નિવાસ કરવા લાગ્યા. આ વખતે એ માત્ર દૂધ ઉપર જ રહેવા લાગ્યા હતા.

આ રીતે એકાંતવાસ, ઈશ્વરસ્મરણ અને તપસવી જીવનથી એમના અંતરના દાર ખુલી ગયા. દેવી શારદા એમના પર પૂર્ણ પ્રેમથી પ્રસન્ન થયાં અને એમના હૃદયમાથી પદો અને ભજનોનો અવિરત પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. એમની વાણી લોકહૃદયમાં બિતરી જાય એવી સરખ અને ચોટદાર હોવાથી, ભાવિક લોકો તરફથી એમનાં ભજનોનાં પુસ્તકો એક પછી એક હજારોની સંખ્યામાં પ્રકટ થયા લાગ્યાં.

મહારાજશ્રીને કબીરનાં ભજનો તરફ ખૂબ પ્રેમ હતો. એમનાં

ભજનો અને પદોમાં પણ કળીરની વાણી જેવી છટા અને તેજસ્વિતા જોવામાં આવે છે.

, તા. ૨૩-૬-૫૬ ના રોજ મહારાજ શ્રી ગરીબદાસજી પરમ-ધામવાળી બન્યા. એમનું નશ્વર શરીર આજે નથી, પરંતુ એમનાં ભજનો અને પદોના અમર સાહિત્ય વડે એમનું નામ અમર છે. એમની વાણીની થોડી પ્રસાદી અત્રે આપવામાં આવે છે.

રામ-ભજન

રાગ-દૂમરી

રામ ભજન કર ખ્યારે, મનવા ! રામ ભજન કર ખ્યારે રે !
આજકાલ વા પરશુ તરશુ, કાલ અચાનક મારે રે,
શેર લોટ કે કારણ મૂરખ, અહોનિશ થયું જખ મારે રે ? રામ
માત-પિતા, સુત, બંધુ, દારા, સ્વારથ કે મહ સારે રે,
અંત સમે જખ આઇ બને તખ, કૌન ઉગારન હારે રે ? રામ
બહુત ગઇ અખ શેષ રહી છે, અખ તો આમે કિનારે રે,
હાસ 'ગરીબ' જો હયા કરે તો, કેવલ ખાર ઉતારે રે. રામ

અભિમાન

(રાગ-એજ)

મત કરના અભિમાના, ખ્યારે ! મત કરના અભિમાના રે !
એક દિન એસી આઇ બનેગી, માટી મેં મિલ જાના રે,
ખાનદાન ઔર ખલક છોડકે, ખાકે હી મેં ખપ જાના રે. મત
રાવણ અરુ વાલી બલશાલી, બડે બડે મહારાના રે,
કુંભકરણ અરુ મેઘનાદ કા, રહા ન નામ નિશાના રે. મત
મહ દુનિયા તો કાલ-રાહ મેં, જાન મુસાફરખાના રે,
હાસ 'ગરીબ' તોખા કર લેના, ફિર નહિ ઠોર ઠિકાના રે. મત

બાણ કરમેં

રાગ-એજ

અબહું બાણ કરમેં, ખ્યારે ! અબહું બાણ કરમેં રે !
 સંત-સમાગમ સ્વર્ગ છોડ કે, મત યોઠા નર ખર મેં રે,
 ઊઠ ખડા હો જ સતસંગ મેં, કયું ઘુસ યોઠા ઘર મેં રે ? અબ૦
 હરિ-ભજન કરનેકું આયે, કુંસ જયે જોડ-જર મેં રે,
 અતુર હોય કે ચેત અલાગે, લોગન મેં કયું ભરમે રે ? અબ૦
 ખાનપાન અરૂ લોગ-રાગ મેં, લેદ નહિ નર-ખર મેં રે,
 દાસ 'ગરીબ' સો પુરૂષ ધન્ય હે, જો ચિત્ત જોડે હરમેં રે. અબ૦

x

x

x

નહીં ભરોસા

રાગ-એજ

નહીં ભરોસા પલકા, ખ્યારે ! નહીં ભરોસા પલકા રે !
 પલ પલ પ્રાન જાત હે ખ્યારે, જ્યું પ્રવાહ બહ જલકા રે,
 સાધન-સંપત્ત હોઈ કે ખરો, ખાસ જ્ઞાન કા ખલકા રે. નહીં૦
 આજ કરે સો અબ કર લેના, કૌન ભરોસા ઠલકા રે ?
 ગદલત મેં મત રહના જંદા ! ઉપર ભય જમ-દલકા રે. નહીં૦
 કામ-કોપ, મદ-મોહ, દોષ સળ, થહી સ્વરૂપ હે છલકા રે,
 દાસ 'ગરીબ' જો બચના હે તો, અમલ કરો નિજ બલકા રે. નહીં૦

x

x

x

સપને કી બાણ

રાગ-એજ

સળ સપને કી બાણ દુનિયા, સળ સપને કી બાણ રે!
 વેદ-પુરાન-કુરાન કહત હે, માનત નહીં મન પાણ રે. ટેકઠ
 મિથ્યા માયિક ઠાઠ બના હે, લેખી આતશ-બાણ રે,
 રાગી-ત્યાગી અરૂ બડભાગી, મર ગયે પંડિત-કાણ રે. સળઠ
 રાવણ કુંભકર્ણ અરૂ વાલી, સુખીવ કું નહીં છાણ રે,
 દાનવ-માનવ દેવ-ગણોં કે, ઉપર નીબત બાણ રે. સળઠ
 મૂરખ નર માયા મેં રાણ, કાલ રહ્યો શિર ગાણ રે,
 દામ 'ગરીબ' જ્ઞાની કોઉબચ ગયે, યહી કલમ છે તાણ રે. સળઠ

x

x

x

માયા કી રચના

રાગ-એજ

સળ માયા કી રચના હે, યહ સળ માયા કી રચના રે!
 સુત-વિત્ત-દારા, કુટુંબ, કામ કી, મોહ-ભલ મે બચના રે,
 માયામય સળ ઠાઠ બના હે, રૂપ દેખ મત રચના રે. સળઠ
 નામ-રૂપ સળ દૃશ્ય વર્ગ કી, નાટક મેં નહીં નચના રે,
 રાગ-દ્રેષ અરૂ ઈર્ષી રૂપી, પાપક મેં નહીં પચના રે. સળઠ
 પ્રદા-ચિત્તન મે જાદ હોઈ કે, માયા મેં નહીં ગચના રે,
 એસે દોલ બબઈ કહત હે, વેદ-શાસ્ત્ર કે વચના રે. મળઠ
 કુલ-કુટુંબ રૂપી કીચક મેં, ગર્વ કરી નહીં ગચના રે,
 દાસ 'ગરીબ' પ્રદાવિદ સફળરૂ કે, વચનામૃતકું બચના રે. સળઠ

x

x

x

દો દિન કા મેલા -

રાગ—એજ

દો દિન કા હૈ મેલા, દુનિયા, દો દિન કા હૈ મેલા રે !
 લાખન કે લશ્કર મેં ચલતે, સો નર ગયા અકેલા રે. દેકો
 કોઈ પિરા કોઈ પુત્ર કહાવે, કોઈ ગુરુ કોઈ ચેલા રે,
 કોઈ રાજા કોઈ રંક કહાવે, જ્યૂં 'નાટક' મેં ખેલા રે. દો
 સભા સમીતિ મેં જળ ખેઠે, પ્રમુખ પદ મેં પહેલા રે,
 બિના ધર્મ સે ધર્મ રાય ને, દોઝખ ખીચ ધકેલા રે. દો
 ઝવેરાત સે ભરે ખજાને, ઔર અશરફી થેલા રે,
 હાસ 'ગરીબ' જમપુર મેં ગયે તખ, સંગ ન ચલા અધેલા રે. દો

x

x

x

રામ-ભજન કર તોતા !

રાગ—એજ

રામભજન કર તોતા ! અભ તો, રામભજન કર તોતા રે !
 સત સંગ રૂપી તીરથ મેં દે, જ્ઞાન-ગંગ મેં જોતા રે,
 જન્મ-જન્મ કે પાપકર્મ કું, ઈન મેં કયૂં નહીં ધોતા રે ? રામ
 હરિ વિમુખ ચહ જગમેં હૈ સો, ચાર નીંદ મેં સોતા રે,
 સંત પુરુષ કી સાન બહી સો, પરમ ધામ મેં પોતા રે. રામ
 અભ તો મોકા ખૂબ ખના હૈ, ખટપટ મેં કયૂં જોતા રે,
 હાસ 'ગરીબ' જો હાવ ગયા તો, જન્મ-જન્મ રહે રોતા રે. રામ

x

x

x

ચલો આપને ઘર કું

રાગ-એજ

ચલો આપને ઘર કું ચારે, ચલો આપને ઘર કું રે !
જખલગ અપના ઘર નહીં પાવે, તળલગ પાવે ડર કું રે,
દીન હોય કે દેવન આગે, જોરત હય દો કર કું રે. ચલો
ચાર ધામ તીરથ મેં ફિર કે, જોવત જીવન-જર કું રે,
સુખ-સ્વરૂપ હે આતમ અપના, જાળર નહીં નર ખર કું રે. ચલો
આપ હી આતમ રૂપ સનાતન, પૂજત હે જઈ પર કું રે,
દાસ 'ગરીબ' તૂ ચેતન હો કે, જાયત હે કયું જડ કું રે ? ચલો

x

x

x

આખિર તો મર જાના !

આખિર તો મર જાના ખંદા ! આખિર તો મર જાના રે !
ચહ સંસાર સરામેં આ કે, મત કરના અભિમાના રે. ટેકો
દેવન સે હુલોમ તન પા કે, શુન ગોવિંદ કા ગાના રે,
દીન-દુઃખી અરથી કું દેખી, અત-ઉદક દે દાના રે. આખિરો
જર-જેર-જોખન કો છોડી, અંત અકેલા જાના રે,
સંત પુરુષ કી ચરને જાકે, કર જ્ઞાનામૃત પાના રે. આખિરો
અખ તો દાવ પડા હે તેરા, કર સે કછુ કર જાના રે,
દાસ 'ગરીબ' પદ જીત ગઈ તો, ફર રહે પસતાના રે. આખિરો

રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયના સંતો

ભાણુ સાહેબ

કચ્છ-ચાગડનું રાપર ગામ, રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયનું ધામ ગણાય છે. એની મુખ્ય ગાદી ગુજરાતના શેરખી ગામે છે. રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયના પાયામાં ભાણુ સાહેબનું અપૂર્વ બલિદાન અને રવિ સાહેબ, મોરાર માહેબ વગેરે સંત કવિઓની વાણી છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની જનતા આગે એ વાણીથી અચૂત નથી. આ સંપ્રદાયના સંતોની વાણીમાં પ્રેમ-ભક્તિ ભારોભાર હરવાં છે. એમાં યોગ છે, વેદાંત છે, તત્ત્વજ્ઞાન છે, પૈરામ્પ છે તેમજ ભક્ત-હૃદયનો તીવ્ર તણસાટ છે. એ વાણી પર જમો વર્ષના વાયરા વાધ ગયા છે, છતાં તે આગે પણ લોકહૃદયમાં જેવી ને તેવી જળવાઈ રહેલ છે.

ભાણુ સાહેબ લોહાણા જાતિના આત્મલક્ષી પુરુષ હતા. એમનો જન્મ ગુજરાતના ચરોતર પ્રદેશમાં કનખીલોડ ગામે સંવત ૧૭૫૪ ના માહ સુદિ ૧૧ સોમવારે યજ્ઞેષો હતો. પાંચ પુત્રી અને એક પુત્ર પછી એમના પિતાને ભાણુ સાહેબની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. પિતાનું નામ કલ્યાણુ અને માતાનું નામ અંબાબાઈ હતું. પિતા સંસ્કારી અને ભક્તિમાન હૃદયવાળા હોવાથી ભાણુ સાહેબમાં પણ એ ગુણ જિતવાં. આગળ જતાં આખા જઢા નામે એક ભક્તતાત્મા હરવાડ ગુરુ તરફથી એમને ગુરુ-મંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ અને ભાણુ સાહેબના હૃદયના દાર જ્વલે બિધી ગયા ! એમના અંતરમાંથી મંત્રવાણીનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.

ભાણુ સાહેબ યૃદ્ધસ્થાશ્રમી હતા. ખીમજી નામે એમને એક પુત્ર હતો. આ ખીમજી આગળ જતાં રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયમાં ખીમ સાહેબના નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

સંવત ૧૮૦૫ ની સાથે જ્યારે કચ્છના રાજાશ્રી દેશગજએ શિવરામડપતેા મહાન સમારંભ રચ્યો હતો ત્યારે ભાણુ સાહેબ અને એમના મડળને ખાસ આમંત્રણ આપીને બોલાવ્યા હતા. લુજથી પાછા ફરતા કચ્છનાં ધણાં ગ્રંથોની એમણે મુલાકાત લીધી હતી. તેમાં પણ વાગડમા આવેલા રાપરના લોકોની ભક્તિથી એમને ખૂબ સંતોષ થયો હતો. ત્યારપછી રાપર સાથેના એમનો મંબંધ વધતો જ ગયો. આગળ જતાં રાપર રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયના સંતોનું માનીતું રથાન યત્ર પડ્યું.

ભાણુ સાહેબના દેહવિલયનો પ્રસંગ જોટલો અદ્ભુત છે તેટલો જ ભવ્ય છે.

એક વખત ભાણુ સાહેબ ગુજરાતના કમીજડા ગામે જઈ ચડ્યા. થોડા દિવસ ત્યાં રહીને વિદાય થવા વખતે મેપો નામના એમના એક ભક્તને ઘેર એને મળવા માટે ગયા. મેપો બહારગામ ગએલો હતો. એટલે ભાણુ સાહેબે તેની ઘરવાળીને બેઠાંબેઠાં કહ્યું, કે “હું આજે અહીંથી વિદાય થાઉં છું. હવે મેપો જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે મારા તેને રામરામ કહેજો !”

આમ કહીને ભાણુ સાહેબ પોતાના ભક્તમંડળ સાથે ત્યાંથી આલતા થયા.

એટલામાં મેપો પણ ઘેર આવી પહોંચ્યો. ભાણુ સાહેબનો રામરામનો સંદેશો સાંભળીને તે તરત જ મૂંઝાણ વાળીને નેમને મળવા માટે દોડી નીકળ્યો. ભાણુ સાહેબ એમને વિદાય આપવા આવેલા ગામજોડેલી વચ્ચે તળાવની પાળે ગેબા હતા. ગામના લોકો ભાણુ

સાહેબને આજનો દિવસ રોકાડ રોકેના આગ્રહ કરી રહ્યા હતા. એ વખતે મેંપો પણ દોડતો દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાણુ સાહેબ એક દિવસ વધુ રોકાડાની કેલની વાત માનતા ન હતા. એટલે મેંપાએ પોતાની વિનંતિને મજબૂત બનાવવાના ઇરાદાથી ભાણુ સાહેબને મોગદ આપતા કહ્યું, કે “હવે અહીંથી એક ડગતુ પણ ઉપાડ્યું તો તમને રામદુહાઈ.”

“રામદુહાઈ”નો શબ્દ શ્રવણે પડતા ભાણુ સાહેબના પગ થભી ગયા. તેજ ક્ષણે ત્યાં ને ત્યાં જ તે સ્થિર થઈ ગયા ન તો એક ડગતુ આગળ દીધું, કે ન પાછળ. પત્થરની પ્રતિમા પેઠે તે સ્તબ્ધિત બની ગયા. ગણાવના આવેલા તમામ લોકોને સંબોધીને તેમણે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું, કે “હવે મારાથી એક પણ ડગતુ આગળ કે પાછળ ભરી શકાય તેમ નથી. મારે અહીં જ મારી સમાધિની તૈયારી કરે.”

લોકો પર એકાએક જાણે રાજપાત થયો. ભાણુ સાહેબનો આ અતિ ગંભીર અને બંધ નિશ્ચય સામળીને સૌ વિમામણુમા પડી ગયા. એમનો વહાનો ભક્ત મેંપો તો મરના જેવો જ મની ગયો. પણ હવે શું થાય? હટ્ટેતુ તાર થોડ જ પાણુ આવે છે? ભાણુપણને લીધે મેંપા ભક્તના મુખમાથી નીકળેના ‘રામદુહાઈ’ના શબ્દો મારે એ ખૂબ પસ્તાવો કરવા લાગ્યા. પણ ભાણુ સાહેબનો નિર્ણય તો અડગ હતો. હવે તેમાં કંઈપણ પરિવર્તન થઈ શકે તેમ ન હતું.

અને આખરે અણટલે એમના દૃઢ નિશ્ચયનો અમન કરવાનું કાર્ય થાતુ થયું. ભાણુ સાહેબની સમાધિ ત્યાં ને ત્યાં જ તૈયાર કરાયામાં આવી વાળતે ગાળતે બધા અંતે મહા ગંભીર સમારંભ વચ્ચે એમણે એ જ સ્થળે સંવત ૧૮૧૧ ના વેન સુદિ ૩ શુક્રવારે અર્ધો રાત રીતી જતા અનંત સમાધિ ધારણુ કરી.

લાણુ સાહેબને ચાલીસ શિષ્યોનો મોટો પરિવાર હતો. એ બધા સાથે જ કરતા હોવાથી એમનો પરિવાર 'લાણુ ફાજ'ના નામે ઓળખાતો. આ નીચેનું ભજન 'લાણુફાજ'ના મુખ્ય મુખ્ય સંતોનો પરિચય આપે છે.

લાણુ ફાજ

સુન અનહદ કા શોર, લાણુ ફાજ નિર્ભય થડી,
પ્રથમ કુંવરજી સરદાર, ગુરુ સે ગુરુગમ જડી.
રવિરામ રણુકાર, નામ કી નોખત ગડી,
જીવણદાસ જુગ-જીત, મંછા કી તોડી કડી.
ખરો ખેલ ખીમદાસ, સુરત જઈ બ્રહ્મમાં ભળી,
ઉદાસી ઓંકાર, ભજન કી લાગી જડી.
સત નામી શામદાસ સુરત નિશાને થડી,
કર જોડી 'કૃષ્ણદાસ' કહે, લાણુ ફાજ નિરલે થડી.
શંકરદાસ સનમુખ દેવે, માધુ મંગળ ગાવે,
નિશુંજી ચરણદાસ, હરિદાસ શંખ બજાવે.
દયાળદાસ દિલમાંય, કમળ કા નાદ સુનાવે,
ગરીબદાસ શુભતાન, પ્રેમ સે કાવડ ફિરાવે.
હરખ-શોક દો હાર કે, ચંત ચરણ રમ થડી,
કર જોડી 'કૃષ્ણદાસ' કહે, લાણુ ફાજ નિરલે થડી.

લાણુ સાહેબ સાદા, સીધા અને નિરભિમાની હતા. એમનાં ભજનોમાં પણ એ સાદાઈ દેખાઈ આવે છે. “ બણે લોહાણો બાણો ” એ માદો શબ્દ-પ્રયોગ ગુજરાતના ભજનિકો કદી જૂજવાના નથી. એમનું એક ભજન એમની ભજન-પ્રસાદી તરીકે અત્રે આપવામાં આવે છે.

રામ ભણ લે રાણા !

મન તું રામ ભણલે રાણા, કરી લે ગોવિંદ ગુણના ગાણા. ટેક
 ખેટી માયાની ખબરું ન પડી, કળ વિના ફૂટણા,
 જૂઠી માયાથી ઝગડો માંડ્યો, વળ કરી બંધાણા. મન
 ફૂડિયા તારે કામ ન આવે, લેળા ના'વે નાણા,
 હરામ માયા હાડી જાશે, રહેશે દામ દટાણા. મન
 ફૂલપ વિષુ નર ફૂડા દીસે, ભીતર નહિ લેદાણા,
 હરિ વિનાના હળવા હીંડે, નર તે ફરે નિમાણા. મન
 સો સો વરસ રહે સાંયરમાં, ભીતર નહિ ભીંજણા,
 જળતું કંઈ પણ જોર ન ચાલ્યું, પલખ્યા નહિ એ પાણા. મન
 તારા-હરિયાં 'તું હી તું' જાણતા, રાહીદાસ રૂંધાણા,
 દીક્ષા લઈ દાતાર ચાલિયા, તારા રાણી વેચાણા. મન
 રાવણ સરખા રહ્યા નહિ ને, ઇન્દ્ર જેવા અલખાણા,
 જરાસંઘ તો જતા રહ્યા ને, કૌરવ બહુ ફૂટાણા. મન
 સંચી માયા સંઘઈ કરીને, નાદે લરિયા નાણા,
 ગુઆ પછી મણુધર યઈ જોઠા, તારે રાફે રૂંધાણા. મન
 અસંખ્ય તો અવતાર ધર્મા ને, લવો ભવ ભટકાણા,
 જરા મરણને છાત્રો નહિ, પણ લોભ ન ગયો લુપાણા. મન
 પળી ફરી પણ વરતી ન ફરી, જોલ નહિ બદલાણા,
 છબી ફરી પણ ચાલ ફરી નહિ, જાતિ ગઈ નહિ ભાણા. મન

રવિ સાહેબ

રવિ સાહેબનું નામ લજ્જનોના સાહિત્યમાં આખા વિશ્વને અજ્ઞાણતા રવિ દેવ જટનું જ પ્રકાશમાન છે. રવિ સાહેબ સત, ભક્ત અને કવિપૂર્ણ રવિ હતા એમણે બોવ-ચિંતામણી આત્મવક્ત્ર-ચિંતામણી, ગમગુણ-ચિંતામણી અનેક ન્યનાઓ તૈયાર કરેલ છે એમના લજ્જનો અને સાખીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. રવિ સાહેબ અને ખામ સાહેબની પ્રશોતરી પણ ખૂબ સમજવા જેવી છે એમની વાણી હિન્દ કક્ષાની અને અતરમાં આરપાગે જતી નવ એવી હૃદયવેધક અને વજનદાર છે. શુક, બલરામ જગત, કાયા, આત્મા, યોગ વગેરે વિષયોની આસપાસ સુદૃઢ અને વિપુલ પ્રમાણમાં તેઓ શુજાતની પ્રજાને લજ્જ-સાહિત્યની ભેટ આપી ગયા છે.

રવિ સાહેબનો જન્મ શુજાતના આમોદ તાલુકાના તલુખા નામે ગામમાં શ્રીમાળી વૈશ્ય શાંતિમા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ૨૬૧૯ ડુળમાં અવત ૧૭૮૩ ના વૈશાખ સુદિ ૧૫ શુક્રવારે થયેનો એમના પિતાનું નામ મહારામ અને માતાનું નામ ઈચ્છાબાઈ હતું. બાલકાળથી જ એમના અતરમાં વેરાગનું બીજ ગેપાઈ ગયું હતું એમનું સસારનું નામ રાજબાઈ હતું. રવિ સાહેબના હૃદયની ભક્તિ પર બંદી ગએના વ્યવહારના પડને દૂર કરનાર એક મહા પુરુષનો એમને ભોગ થયો. ગયો આ મહા પુરુષનું નામ હતું ભાણુ સાહેબ.

આ ભાણુ સાહેબ તલુખા ગામના રવજી નૃસિંહને ભેગી જતા તેના અતરના તાળા ઉપડી ગયા. મનની રૈમ્યદત્તિ નહીં થઈ ગઈ.

હૃદયમાથી પ્રભુભક્તિ અને પ્રેમરસનો અવિગત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.
રવિ સાહેબનું ભજન-સાહિત્ય સાગર-વિશાળ છે. એમની વાણીમા
ભારેભાર દર્દ અને પ્રેમ ભરેલા છે.

માનવ શરીરની રચનાને એક જાંગલની રચના સાથે સરખાવીને
રવિ સાહેબ કહે છે કે:—

તન જાંગલે કા ક્રિયા કમઠાણાલુ;
સો હી કારીગર ન્યારા હે. તન૦
ઓહંકાર હી ઇંટ લગાઇ લુ,
સોહંકાર કા ગારા હે;
ચેતન ચૂના માંહી માયા કા મસાલા લુ,
રંગ લગા રણકાશ લુ. તન૦
પાંચ કડીઆ ને પચ્ચીસ મજૂરા લુ,
તીન લગા સૂતારા હે;
તીન સો સાઠ વાકું ચીરા બંધ બાંધ્યા લુ,
અસલ ધાતુ કા ઢાલા હે. તન૦
નવ દરવાજા દશમી ખારી લુ,
નવ લખ જાળીઆ અપારા હે;
ઉપર બેઠક નીચે કચેરી લુ,
ચંદ્ર-સૂરજ ઉજિયારા હે. તન૦
પાંચ ચોર ખખર કરી રાખો લુ,
ચાર હે ચોડી દારા લુ;
સુન મંડલ મેં સેજ બિછાઇ લુ,
અલખ પુરૂષ કા દીદારા હે. તન૦

અધર તખત પર આપ બિરાજે છ,
 જલમલ જ્યોતિ ઉમલા હે,
 કહે 'રવિદાસ' શુરુ બાણુ પ્રતાપે છ,
 ભવસાગર કા તારા હે. તન૦

નરીરૂપી બગનામા અજ્ય કારીગરી કરેલી છે. એનો કારીગર
 પણ જુદો જ છે એમા બોહમની ઇટા અને બોહમનો ગારો છે.
 મૈતન્યરૂપી ચૂનો અને માયારૂપી જુદી જુદી જાતનો મસાવો છે.
 ગણકાર નાદનો એમા રંગ લગાવેલ છે

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી વડીઆ અને પચ્ચીસ કર્મેન્દ્રિયરૂપી મજૂરા
 એમા કામ કરી રહેલ છે. જૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપી ત્રણ સૂતારો
 છે. વરસના ત્રણના સાઠ દિવસરૂપી એને બધા બાંધેલ છે. આમો
 બગનો અમન ધાતુનો ટાંભેલો છે.

નવ દરવાજા અને દશમી બારીરૂપ એમા માર્ગો છે. નવવાખ
 છિદ્રોરૂપી જાગીઆ છે રાખાની બેઠક મસ્તકમા ઊપર છે નીચે હૃદય
 રૂપી કચેરી છે ચદ-સૂર્યરૂપ બે આબોનો એમા પ્રકાશ છે

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ પાંચ ચોરથી મૈતતા રહેનાર
 છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપરૂપી ચાર બોહીદાર છે મસ્તકમા
 આવેલ શબ્દ-ચક્ર, જ્યાં યોગીએ જીવાત્માને લઈ જાય છે ત્યાં અલખ
 પુરૂષ અર્થાત પગ્માત્માના દર્શન થાય છે

અધર તખત અર્થાત શબ્દ મળમા-સમાધિ ધ્યાનમા-આત્મા
 પોતે બિરાજે છે એની અખડજાની જ્યોત પ્રકાશ આપે છે બાણુ
 શુરના પ્રતાપથી રવિ સાફેલ કહે છે, કે એ જગતો બ્રહ્માગરથી
 તારનાર છે હવે અનહદ નાન એક બીજુ ભજન જોખજો

અનહદ નાદ

ધર અધર સે અવાજ કેસા હોતા હ ?
 બિન દાડ વો ઉડાતા હે;
 બંદક નોતી વાકું ગજ પથ નોતા હ,
 બિન ગોળી મર જતા હે. ધર૦
 કોન ભરતા ને કોન ઉડાતા હ,
 કોન નિશાન ઠેરાતા હે;
 મોહં ભરતાને મોહં ઉડાતા હ,
 નિશો નિશાન ઠેરાતા હે ધર૦
 વોહી અવાજ કોઈ ગ્યાની નર સુનતા હ,
 સમજ સમજ સુખ પાતા હે;
 કહે 'રવિદાસ' શુરૂ બાણુ પ્રતાપે હ,
 શબ્દ મેં સુરતી મિલાતા હે. ધર૦

યોગી લોકો વિશ્વવ્યાપી અનાહત નાદ અર્થાત અનહદ નાદનું
 જે મહા મંગીત શ્રાવ્ય કરીને મગા માણે છે, એ વિશ્વવ્યાપી નાદનું
 આ ભજન છે. એ નાદ અધઘ્ઘી પાડે છે અને દાડ, બંદક કે ગજ
 વગર નિશાન પાડી દે છે.

મોહમ્ અને મોહમ્ અર્થાત શાસોઝ્ઘાસથી એ નાદ બગાય
 છે અને કવરાય છે કથા ભર વગર એ નિશાન નાકી દે છે.

આ અનહદ નાદને કોઈ જાની પુરૂષજ સામગ્રે છે અને સમગ્ર
 મમજીને આનંદ માણે છે. બાણુ શરૂના પ્રતાપથી રવિ સાહેબ કહે
 છે, કે સુરતી અર્થાત શબ્દના અનાદિ અભ્યસંગીતની તાનને યોગી
 પુરૂષો પોતાના હૃદયમાં મિલાવી દે છે.

ભગ્વન-સાહિત્યમાં 'શબ્દ' તું ખાસ મહત્ત્વ છે, 'શબ્દ' એટલે નિશીમ આત્માનંદ-અનાદિ અનંત અઘસંગીન. સત્તા સંતને જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રભુની પ્રેમ-સાધનાથી પ્રકટતા અમીમ આનંદનો એ પારિભાષિક શબ્દ છે. સમગ્ર અઘાંડની ઉત્પત્તિ પણ 'શબ્દ' દ્વારા થયેલી માનવામાં આવે છે.

ખીમ સાહેબના પુત્રનું નામ ગંગારામ હતું. આ ગંગારામ રવિ સાહેબના શિષ્ય હતા. સંવત ૧૮૭૭ માં ગંગારામ કચ્છના સાપર તે હાલના રાપર ગામે આવ્યા અને ત્યાં રવિ-બાણ મંપ્રદાયની કાગમની બાંધી સ્થાપી.

સંત રવિ સાહેબની પ્રભુ-પ્રેમ-પ્રસાદીશ્વ, એમનાં થોડાંક ભજનો અહીં આપવામાં આવે છે.

ચરખો

હુરતે હુરતે નિરખો, એના ઘડનારાને ઓળખો,
આ કોણે બનાવ્યો ચરખો ? ટેકો

આવે જાવે એ બેલાવે, જ્યાં જોઈ ત્યાં સરખો,
દેવળ દેવળ કરે પુકારા, પારખ યધને પરખો. આં
ધ્યાન-ધૂન મેં જોત જલત હે, મટયો તિમિર અંતર કો,
એ અજવાળે આગમ સૂઝે, લેહ જડયો ઉન ઘર કો. આં
પાંચ તત્ત્વ કા સાજ બનાયા, જેક ખરો ધન નર કો,
પવન પૂતલી રમે પ્રેમ સે, નેન ઉઘાડી નિરખો. આં
'રવિરામ' જોડયા ઘટલા જોડયા, શુદ્ધામ મેં ઉન ઘર કો,
એ ચરખાની આશા ન કર્યો, ચરખો નહિ રહે સરખો. આં

x

x

x

શબ્દ-હીરલા

હરિજન હીરલા જાણે શબ્દ કોઈ,
નુરીજન વિરલા જાણે હો.....૭

દીધો શબ્દ પણ કાન ન ધરિયો, ઠરિયો નહિ કેકાણે,
બૂલવણીમાં હાલે ભટકતો, કીધા કરમ પરમાણે. શબ્દ૦
પરનારીસે પ્રીત અંધાણી, વિષયોના રસ માણે,
મરી મરીને ફરી અવતરિયો, લખ ચોરાશી ખાણે. શબ્દ૦
મૂરખ નરને હીરલો લાધ્યો, ઓળખ્યો નહિ એંધાણે,
પારખ વિનાનો પશ્યો પાદરમાં, પથરાને પરમાણે શબ્દ૦
દુધારથીને દુધા વ્યાપી, ભોજન ભરિયા બાણે,
ભિગ્યા પછી એને રહ્યું અધારું, વળી ન સૂઝ્યું વાંણે. શબ્દ૦
સીધે મારગ સંત ચલાવે, નુગરા આડા તાણે,
'રવિરામ' કહે કહ્યું ન માને, જરૂર જમને ખાણે. શબ્દ૦

x

x

x

શબ્દુનાં ખાણુ

સતગુરુએ અમને, માર્યા છે શબ્દુનાં ખાણુ
નામ તો જપી લે નિરવાણુ. ટેક૦
નાનાં હતાં તેદી લેણાં ગમતાં વહાલા,
તે દહાડાની છે ઓળખાણુ. સત૦
ખાંવડવી જાવીને ઉર પર લીધાં વહાલા,
પ્રેમે તો વીંધાણુ મારા પ્રાણુ. સત૦
માંડવી જઇને અમે દાણુ ચૂકાવ્યાં વહાલા,
દાણીડો માગે મહીનાં દાણુ. સત૦

ખાવન અક્ષરથી તો ખારો બોલે વહાલા,
 પૂછી જુએ, વેદ—પુરાણ. સત
 કહે 'રવિદાસ' સતો બાણ પ્રતાપે વહાલા,
 નેણાં માં ગડે રે નિશાન. સત

x

x

x

સદ્ગુરુ

એવા સદ્ગુરુ, મોધારાના આધાર,
 એકલના બેલી રે, બાંધ્યાના ભેર રે હો.....૯
 શ્રીકૃષ્ણ નેહી દડે રમવા આદ્યા તેહી,
 ભૂપત સઘળા એના ભેર,
 હાલો દોઢાવીને જમનામાં નાખ્યો તેહી,
 નાથ નાથી લાખ્યા એર રે. એવા
 હરિ હરણાકંસ હાથે વરોધ્યો તેહી,
 ભક્ત પ્રહલાદ એના છોર,
 પ્રહલાદ કારણ ચંભ ધખાળ્યા તેહી,
 ધખાળ્યો એવો લઈ ઠાયો રે. એવા
 સતી દ્રૌપદીનાં ચીર જ તાણ્યાં તેહી,
 દુષ્ટ દુઃશાસન એના હેર,
 નવસો નવાણું ચીર જ પૂર્યો તેહી,
 એકે ઉતારી જીનાં ચેર્યો રે. એવા
 દોષલા ભગતે પગના કટકા કીધા તેહી,
 ધ્યાન એકાંતે ધર્યું,
 દશન કારણ કયા કીધી તેહી,
 મંદિર યુગરીએ ફેર્યું રે. એવા

આગે તો સંત તમે અનેક યોધાયાં,
 મુજ પર કરલો હવે મેરૂં,
 કહે 'રવિદાસ' સંતો લાણુ પ્રતાપે,
 ભગવત શાને મારા ભેરૂં રે. એવાં

x

x

x

વાતડી

સખી ! સાંભળને કહું એક વાતડી,
 દહાડો અનુપમ દીઠો રે;
 મને સતશુર શબ્દ સુણાવિયો,
 સાંભળતાં લાગે મીઠો રે. ટેકો

સખી ! ભાંગી દિલ કેરી વાંતડી,
 પરમાત્મ જોયા પરખી રે;
 સખી ! નેણે નિરખ્યા મારા નાથને,
 મિટ ગઈ અંતર તરસા રે. સખીં

સખી ! શું રે કશું હવે સાધના ?
 સુરતા હરિમાં સંધાણી રે;
 સખી ! જ્યાં રે જોઈ ત્યાં સાચમાં,
 વહાલાને વચને ગંધાણી રે. સખીં

સખી ! જોયે જોઈ તો અસમાનમાં,
 હોઈ જોઈ તો હરિ હોઈ રે;
 સખી ! સૂતાં જોઈ તો સળકે સોડચમાં,
 જોસી જોઈ તો હરિ જોઈ રે. સખીં

સખી ! પરણી પિયુજીને પ્રીછવે,
 કુંવારી કંથમાં શું જાણે રે ?
 સખી ! કુંવારી તો રમે ઢીંગલે,
 મેરમને શું માણે રે ? સખી૦
 સખી ! પરણી પિયુજીની પ્રીતડી,
 મહિયરીએ નવ કહીએ રે;
 સખી ! પોતે જણાયે પ્રીતડી,
 લોચનિયામાં એને લહીએ રે. સખી૦
 સખી ! ગંઢુડી ઘર ચલવે નહિ,
 પિયરિયે શું મહાલે રે ?
 સખી ! ચિત્ત 'કરે જેતું' ચાકડે,
 - 'તે શું પિયુને' ઠારે રે ? સખી૦
 સખી ! મેલી મરજાઠા જે મલ્માં,
 છત રહે નહિ છાની રે;
 સખી ! બાણ ચરણ 'શિરામ' કહે,
 મેરમને મન માણી રે. સખી૦

x

x

x

હરદરિયામાં

હર દરિયામાં હંમેશ નાતા, કાદવમાં કપડાં કચું ધોતા ? ટેક૦
 આધ સરાવતાં જહુ જુગવહી ગયા, મૂવા પીછે મુખ નહિ જોતા,
 આયા પુરૂષ કે આદર ન દેતા, મૂવા બાપ કે કચું રોતા ? હર૦
 જોગે ત્યાં તો કબહુ ન વાવે, કલર મેં જીજ જઈ જોતા,
 ખાવે પીવે ને મારે ખાસડે, ગાલ જરા મૂરખ જોતા. હર૦

આંખા મળની છાયા છોડ કર, આક-ધતૂરે આસન ક્યું દેતા ?
હંસ સલામે કબહું નુંજોઠા, જગલા સાથે ખાવે ગોથા. હર૦
પરત્રિયા સાથે પ્રીતડી કરતા, ફૂડી નજર કરી ક્યું જોતા ?
ઘેર પતિવૃત્તા નાર પદમણી, ગુણકા સે મન ક્યું મો'તા ? હર૦
કરી લે ખંઠગી સાચા સાહેબની, અમર રેવે તેરા તોતા,
કહે 'રવિરામ' ગુરૂ બાણ પ્રતાપે, એ અવસર ફેર નહિ હોતા. હર૦

x

x

x

કેસા ખેલ મચાયા હૈ ?

હેખો કુલ ફકીર વેરાગી, કેસા ખેલ મચાયા હૈ ?
મૂળ કમળ કું દંડ કરી ખાંધા, પવન ગગન પર છાયા હૈ,
નાલી કમળ ખીચ કિયા નિવાસા, સોહમ તાર મિલાયા હૈ.
સુખમણા સાસ અજંયા દોરી, બિન બાદલ બરસાયા હૈ,
અમકે ખીજ મોતી ઝડ લાગી, દિલ દરવેશ દરસાયા હૈ.
ઈંગલા, પિંગલા સુખમણા સાધી, ગંગ જમના ખીચ આયા હૈ,
ત્રિપુટી સંગમ તાર મિલાયા, નિરમલ નીરે નાયા હૈ.
ઝળહળ જ્યોત અખંડિત ઝળકે, અનહદ નાદ બજાયા હૈ,
બ્રહ્માંડ ફોડ દે આયા મેદાના, તકિયા એક ટેકાયા હૈ.
નૂર નૂર વહાં કુછ ભી નાંહી, મહાપદ મન ખંધાયા હૈ,
કહે 'રવિરામ' સફગુરૂ જૈસા, નામ અનાદિ પાયા હૈ.

x

x

x

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રાણનાયુની ત્રણ નાડીઓ બતાવવામાં આવેલ છે. ઇંડા અથવા ઈંગલા, ખીજ પિંગલા અને ત્રીજ સુખમણા. ત્યારે નાકના જમણા નસડારામાંથી શ્વાસ વહેતો હોય ત્યારે ઈંગલા નાડી

ચાવતી ગણાય, ડાખામાંથી વહેતો હોય ત્યારે પિંગલા ચાલતી
ગણાય અને બને બાજુથી સમ પ્રમાણમાં શ્વાસ વહેતો હોય ત્યારે
સુપુમણા ચાવતી ગણાય છે.

આંટીલા

આંટીલા આંટી નવ છોડે, ખેલ કરે સખ દિલ ખોટે-ટૅકઠ
ધી-સધ્ધર કગવા કેા ચુગાવે, બિચી ચાંચ નરક ખોટે,
મુક્તાફલ ભગવે કેા ચુગાવે, લે મછલી પગડી દોટે.
આંટીલાઠ

ખિલ્લી કું મોદક ખિલાવે, મૂઘ થહે સુખ મેં ચોટે,
ગધંવ કું ચંદન ચર્ચેત ફિર, રાખ-પૂળ મેં જઈ લોટે.
આંટીલાઠ

લોરીંગ કું પય પાય પ્રીત કર, ઝેર અંગથી નવ છૂટે,
સેજ-પલંગ પર કુત્તા સુવાવે, લઇ હાડ ખેસે ચોટે.
આંટીલાઠ

કપટી મીઠી વાણી ખોલે, મનમાં હી વિખડા ધૂંટે,
સદ્ગુરુ કેા શબ્દ નહિ માને, મોહ જળ કહો કેમ તૂટે ?
આંટીલાઠ

પરમાતમ પરગટ નહિ સૂઝે, જઈ મંદર માયું ફૂટે,
કહે 'રવિદાસ' સદ્ગુરુ કયા કરહી, કુણુદિ મારગ એ લોટે.
આંટીલાઠ

જુગ કી પ્રીત

સુન પરદેશી વચન હમારા, જુગ સે પ્રીત કછુ નહિ કરના.
 જુગ સે પ્રીત કિયે પસતાવા, હરિ ભજન હિરદે ધરના,
 કરતે બંદગી સખ છલ છાંડી, લોકવાદ સે નહિ ડરના. સુન૦
 રામ હે તેરા તૂહી રામ-કા, રમતા રામ તરન તરના,
 સદ્ગુરુ શબ્દે લગે જનાપિ, પદ્માસન કુંભક કરના. સુન૦
 હો અસવાર ઉતર ભવપારા, નુસ્તે નિરખ ગુરુ પદ રચના,
 પૂરવ કી ગંગા પમ્છમ ઉલટાઈ, લીજત પૃથ્વી ગગન ઝરના. સુન૦
 શુભ પ્રકાશ ભવા સખ થટ મેં, એક હુવા છના-મરના,
 'રવિદાસ' પહોંચે ઉત દેશા, પહોંચે સદ્ગુરુ કે ચરના. સુન૦

x

x

x

સદ્ગુરુ

લગી પ્રીત સદ્ગુરુ સાહેબ સે, સો કયું અટકે બ્રહ્માણી ?
 સુરત શબ્દ કી સીડી પકડી, ચડા સેજ પર અસમાની,
 હુવા પ્રકાશ પરમ સુખ પાયા, સુખ જોલ્યા અમૃત વાણી. લગી૦
 જડિયા ખ્યારા ઝલકયા તારા, અંતર ભાગ્યો અગનાની,
 મિટ ગયા ડોલા ભીતર જોલા, નિકસી હર હીરા ખાની. લગી૦
 તૂટા ઘાટા હુવા વિરાટા, ફૂટ્યા પાટ ફેલ્યા પાની,
 ઉલટ્યા સિધુ સભર ભરાના, એક દષ્ટિ એસી આની. લગી૦
 દીના ડંઠા અડગ અટંઠા, કબહુ ન ચંઠા મન જાની,
 કરી પરખિયા હરિ નિરખિયા, ઉન્હો ખાત મેરી માની. લગી૦
 ડકું ન આખ મેં ખેલું સખ મેં, રમતા રખમેં જઈ ડાની,
 કહે 'રવિદાસ' મેદાન ન છોડું, હુઈ પાદચાહી પરવાની. લગી૦

ફકીર

ફકીર લયા જળ ખલખ ખુખારુંકા, શિર પર ટોપ હજારું દા,
ઇતના છોડ કરેલીની ફકીરી, ધન ધન અકલ વખાણું દા. ટેક
જિનકે આગે ફેલ્લ ચલતી, લશ્કર લક્ષ અઢારું દા,
સોઈ નર જંગલ ફિરને લાગા, પેદલ પાંવ ઉઘાડું દા.

ફકીર૦

ખત્રીસ ભાત કા લોજન જમતા, મેવા દ્રાખ મિઠાઇયું દા,
સોઈ નર દુકડા ચાવન લાગે, વાસી સાંજ સવારું દા.

ફકીર૦

ફૂલાં ફૂંદી સેજ ખિલાવત, કલીએ કત્તી રંગ ન્યારું દા,
સોઈ જમીં પર લોટન લાગે, કંકર કોન ખુહારું તા ?

ફકીર૦

સવા ટાંક ભર જામા પહેરતા, દરપન મેં સુખ ન્યારું દા,
સોઈ ગોઢડી ઓઠન લાગા, અધ મણુ ભાર કંથાયું દા.

ફકીર૦

કરી લેને બંદગી સાચા સાહેબ કી, મૌલા પ્રેમ પિછાનું દા,
કહે 'રવિદાસ' ગુરુ લાણુ પ્રતાપે, મલિયા પીર અખાડું દા.

ફકીર૦

ખજન સાદિલ્યના મહાસાગર સમાન સંત રવિ સાહેબનું
કાઠિયાવાડના વાંકાનેરમાં અવસાન થયું. એમના મૃત દેહને વાંકાનેરથી
ખંભાળીઆ લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં એમને સમાધિ આપ-
વામાં આવી. રવિ સાહેબનાં બાવલાહી બજનો એમના નામને
લોકહૃદયમાં સદાને માટે અમર રાખવાને પૂરતાં છે.

ખીમ સાહેબ

ખીમદાસ એ બાણ સાહેબના પુત્ર હતા. વૈરાગ્યનું તત્ત્વ બાળપણથી જ એમના હૃદયમાં રોપાઈ ગયું હતું. પુત્રની ભાવના-શીલતા અને બાવિકતાના છોડને પિતાએ પ્રભુભક્તિના જળનું સિંચન કર્યું. પરિણામે ખીમદાસજીનું જીવન દિનપ્રતિદિન પ્રભુભક્તિના પાકા રંગે રંગાયું રહ્યું.

એક કુશળ કલાકાર જેમ ઉત્તમ ફોટીના હીરાને સરાણુ પર ચડાવીને તેને પ્રકાશમાન બનાવી દે, તે જ પ્રમાણે બાણ સાહેબે એક વખતના વ્યાજખાઉ રવજી વણિકને સંત મહાત્માની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર સ્થિત કરી દીધા. રવજી શાહમાધી એ રવિ સાહેબ બની ગયા. એ જ રીતે એમના પોતાના પુત્ર ખીમદાસનો જીવનપથદો પણ એમને જ હાથે ચલાવો હતો તે થતો લાગ્યો. ઈશ્વરભક્તિના અંતરે રંગ વડે રંગાયેલા એક સંસ્કારી પિતાના સંસ્કારોની છાપ પુત્રના જીવન-પટ પર વધુ ને વધુ જાગવા લાગી. રવિદાસ બાણ સાહેબના શિષ્ય હતા અને ખીમદાસ બાણ સાહેબના પુત્ર હતા. રવિદાસ અને ખીમદાસ બંને બાણ સાહેબની બાણ ફોજમાં એમની સાથે જ રહેતા.

રવિદાસમાં રહેલા એક મહાન બક્ષાત્માનો બાણ સાહેબે અનુભવ કરી લીધો હતો. આજનો રવિદાસ આવની કાંઠનો એક સંતપુરુષ પાકવાનો છે, એ વાત બાણ સાહેબના લક્ષ જહાર ન હતી. આ કારણથી એ રવિ સાહેબનું જાળીલ કરતા પોતાના પુત્ર ખીમદાસ

કળતા પપ્પુ રવિદાસનું એ વિશેષ માન જાગરતા આ લોકોને ક્યારેક
 ખીમદાસના મનમાં ઘર્ષામાનની એકાદ ગેખા ઝમકી જતી પરંતુ
 જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ રવિદાસ આશ્રયથી લગ્ની
 રહેના આશ્રયક્ષત્રની માફક વધુ ને વધુ વિગત જનતા જતા હતા
 ખીમદાસને પણ થોડા જ વખતમાં ખાતરી થઈ, કે રવિદાસ એક
 સાચા મત મહાત્મા છે પછી તો ખીમદાસના અંતરમાં ઈર્ષાનું
 નામ-નિશાન પણ રહ્યું નહિ હવે રવિદાસ પ્રત્યેનું એમનું માન
 દિવમે દિવમે વધતું ગયું ખીમદાસ એમના અંતરમાં જતી અનેક
 શબ્દો રજુ કરતા, પ્રશ્નો પૂછતા અને રવિ સાહેબ એ પ્રશ્નોના
 પ્રત્યુત્તર આપતા ખીમ માહેજ અને રવિ માહેજની બજન-રાણીમાં જ
 એક મોની પ્રશ્નોત્તરી છે

ખીમ સાહેબના રચેલા અનેક ભજનો કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને
 ગુજરાતના ભજનિકોને કદસ્થ છે આ રીતે એમના ભજનોની થોડીક
 પ્રસાની —

નામની માળા

સંતો ! ફેરો નામની માળા,

તેરા કટે જનમ-જન્મળા સતો ૦

શુરુગમ કેરી ફૂંચી કર લે, ખુલે મોહ કા તાળા,
 ઇ તાળાને ફર કરો તો, ઘટ લીતર અજવાળા. સતો ૦
 આ કાચામાં પરગટ ગગા, શીઠ ફેરો પગપાળા ?
 એ ગગામાં અખડ નાહો, નાહો મત નદીયું-નાળા. સતો ૦
 આ દિલ અદર બુદ્ધિ સમદર, ચલત નાવ ચોધારા,
 ઇ રે નાવમાં હીરા-માણેક, ખોલે ખોજનહારા સતો ૦
 સમરણ કર લે પ્રતીત ધર લે, ચિત્ત મ કર તું ચાળા,
 બહીરહાસ? શુરુ વાણ્ય પત્તાપે, હુદ્દમ લોલે ચારા સતો ૦

આ ભજનમાં સેવાપૂજા અને તપ-તીર્થના ક્રિયાકાંડને બદલે હરિસ્મરણનો દૂર કા માર્ગ જતાવેલ છે. હરિસ્મરણથી મોહતું તાણું તૂટી જાય છે અને અંતરમાં પ્રકાશનાં કિરણો ફૂટે છે. ખીમદાસજી કહે છે, કે ગંગાજી તો શરીરમાં જ છે, તો પછી ગંગાસ્નાન કરવા માટે આટલો લાંબો પ્રવાસ શા માટે ખેડવો બાધએ? આંતર-શુદ્ધિ એ જ પવિત્ર ગંગાસ્નાન છે. તમારા દિલમાં જ બુદ્ધિરૂપી મહા સમુદ્ર છે. તેમાં વિચારરૂપી વહાણો ચાલે છે. ખોજ કરનારા એ સમુદ્રમાંથી હીરા-મેતી શોધી શકે છે.

ખીમ સાહેબની દૃષ્ટિમાં વિશ્વપ્રેમનો પ્રકાશ હતો. લોકો કહેતા, કે એની આંખમાં નરનો દરિયો છલકાય છે.

રામયાવ ગામના ત્રિકમ નામના એક હરિજનને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્થાપીને એમણે પોતાના વિશ્વપ્રેમને પ્રકટ સ્વરૂપ આપી દીધું હતું. ખીમ સાહેબના સંત-જીવનની આ એક મહાન સિદ્ધિ હતી. જે સમયમાં જનતાને હરિજનો પ્રત્યે અચાગ ઘૂણા અને નકરત હતી, તે સમયમાં જરા પણ સંક્રાંત સિવાય એક અદ્ભૂત-અમાર જાતિની વ્યક્તિને પોતાનો શિષ્ય બનાવી લેવો, એ નાની વાત નથી.

એક વખતના એ હરિજન ત્રિકમ પણ આગળ જતાં ત્રિકમ સાહેબના માનનીય નામથી પ્રખ્યાત થઈ ગયા. એમની સમાધિ આજે પણ કચ્છ-રાપરના દરિયાસ્થાનમાં મેળબુદ છે. દર વરસે એત્ર સુદ ખીજના દિવસે ત્યાં મેટો મેજો ભરાય છે. એ દિવસે કોઈપણ હરિજનને દરિયાસ્થાનમાં દાખલ થવાની મનાઈ કરવામાં આવતી નથી. ત્રિકમ સાહેબના જીવન-વિકાસનો વશ ખીમ સાહેબને ફાળે જાય છે. અત્રે ખીમ સાહેબની ભજન પ્રસાદીનો થોડો વધુ નમૂનો આપવામાં આવે છે.

અખ તો આત્મ-હીરલા પાયા, હરિચરણે ચિત્ત લાયા. ટેક
 ઘર મેં માલ અમુલ્ય બરિયા, ભુગતે ભોગ કમાયા,
 જન્મ સુધારણ સફળુ લેટયા, નવલા ઘાટ ઘડાયા. અખ
 તેરે તનમેં તખ્ત ખિરાજે, અગમ ભૂમિ પર આયા,
 ઝલકે જ્યોતિ નૂર અપારા, મેરમ મહીં ફરસાયા. અખ
 આવન-જાવન અષ્ટ કમલ મેં, ગુરત સુરત લે લાયા,
 શૂન્ય કે પાર નિરંતર દેખા, ચેતન સિંધુ સમાયા. અખ
 પૂરણ બ્રહ્મ પૂરવની પ્રીતે, સહજ સોહમ ઘર પાયા,
 'ખીમદાસ' સત લાણ પ્રતાપે, ઠીક ઠોર ઠહરાયા. અખ

x

x

x

કચ્છી કાફી

હો રામિયા ! તોમ રંગ ઘણા રે, વેરે વેરે કુરખાન.
 સોર સો ગોપી રાસ રચે તો, કેસર લીનો કાન,
 નિત નેડો તિત તેડો, મુંને મનડો થ્યો મસ્તાન. હો
 રાવણ મારે વિલીયણ થાખ્યો, હરણા કંસ છ હાણ,
 પ્રેલાદછ પણ પત રખે તો, ગજ-શુભિકા વેમાન. હો
 સુખ ને કતો દુખ ને હતાં, નાલો વડો નિશાન,
 લક્ષ્મી આધારણ બૂધર વાલો, મેઠે ચારે ખાણ. હો
 સંત આધારણ અસુર સંહારણ, વડી લગેતી વાણ,
 'ખીમદાસ' સત લાણ પ્રતાપે, હુવે ન તોછ હાણ. હો

મોરાર સાહેબ

મોરાર સાહેબ અસલમાં રાજવંશી પુરુષ હતા. મારવાડ પાસે આવેલા ચરાદ પ્રદેશના વાઘેલા રાણાના વંશમાં સંવત ૧૮૧૪ માં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂળ નામ માનસિંહજી હતું. એમના પિતાને બે રાણીઓ હતી. પિતાના અવસાન પછી એમનો એરમાન લાઈ ગાદી પર આવ્યો. એમના એ એરમાન ભાઈની કપટકળાથી બચીત બનીને એમનાં માતૃશ્રીએ એક દિવસ પોતાના વતન ચરાદમાંથી સદાને માટે વિદાય લીધી. જરૂરી વસ્તુઓ સાથે લઈ, જિંદ પર સવાર થઈ, પોતાનાં બે બાળકો—કુંવર અને કુંવરીને સાથે લઈને ચરાદથી જિપડી નીકળ્યાં. થોડા દિવસમાં સૌ હાલારના કતીપુર ગામે આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં જ રહેવા લાગ્યાં. કુંવરીની થોડી ઉંમર થતાં તેનાં લગ્ન પણ ત્યાં જ કરી દેવામાં આવ્યાં. પરંતુ મોરાર સાહેબનું મન તો સંસારમાંથી ક્યારનું ચે બિડી ગયું હતું. એ સમયમાં રવિ સાહેબનાં લગ્નનો કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં ખૂબ ગવાતા હતાં. મોરાર સાહેબના લાવનાશીલ હૃદય પર પ્રેમ-દર્દનાં આ જાળનોએ બિંદી વસર કરી. રવિ સાહેબનાં દર્શન માટે એમનું મન તલપી રહ્યું હતું. એટલામાં એક વખત અચાનક રવિ સાહેબ ત્યાં આવી ચડતાં મોરાર સાહેબના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. દોડીને તે રવિસાહેબનાં ચરણોમાં ઢગી પડ્યા અને પોતાને દીક્ષા આપવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા. રવિ સાહેબે આ નવ યુવકમાં રહેલ સંત હૃદયનાં દર્શન કરી લીધાં. એમણે જાણ્યું કે આ યુવક

એમની સંત પરંપરાને શોભાવે એવો યશો એટલે મોરાર સાહેબે સંવત ૧૮૩૫ માં ૨૧ વર્ષની જિગતી યુવાનીમાં રવિ સાહેબ પાસે કંઠી બંધાવીને દીક્ષા મહાશ્વ કરી. રાજ વૈભવની સુખ-સાહેબી ભૂક્ષી જીવને ત્યાગી-વૈરાગીનું કંઠાર જીવન જીવવા તૈયાર થઈ ગયા. રાજ-સુખમાં ઉછરેલો એક જિગતો રાજકુમાર યોગી બની જાય, એ વાત એમનાં વિધવા માતૃયાને ગાઠે અતિ દુઃખકર નીવડી. પરંતુ મોરાર સાહેબના અંતર પર ચડી ગયેલો વૈરાગ્યનો રંગ હવે કાંઈ રીતે જિતરે તેમ ન હતું. પોતાના અંતર પર લાગેલી એટલું વર્ણન કરતાં મોરાર સાહેબ કહે છે કે:—

મારી લેહ તો લજનમાં લાગી રે;
 મૈયા ! મેરો મનવો લયો વેરાગી રે !
 સંસાર વહેવાર હું સરવે વીસરિયો,
 બેઠો સંસારિયો ત્યાગી રે ! મૈયા૦
 કામ ને કાળ મને કડવાં લાગે,
 મનડાની મમતા લાગી રે ! મૈયા૦
 મંત્ર સજીવન શ્રવણે સુણિયો,
 મોરલી મધુરી વાગી રે ! મૈયા૦
 રજ 'મોરાર' ને રવિ શુદ્ધ મળિયા,
 મુક્તિ ચરણમાં મળી રે ! મૈયા૦

X

X

X

મોરાર સાહેબના અંતરમાં વૈરાગ્યની કેવી પ્રબળ ભાવના જાગી જતી હતી, તે એમના આ લજન પરથી સદૃજ સમજી શકાય છે.

એક રાતે ચક્રવાતી વિખૂટી પડેલી ચક્રવીને પોતાના પ્રિયતમને પોકારતી સાંભળી, મોરાર સાહેબના હૃદયના તાર ડોલાયમાન બની

જાય છે અને એમના અંતરમાંથી દર્દભરી વાણીનો પ્રવાહ વહેવા લાગે છે:—

ચકવી! રેન પડે મત રાવે,

અપને પિયા સું પ્રીત લગાઈ, ચરન-કમલ ચિત્ત પ્રાવે.

ચકવી૦

દો લખ નેજન ચંદ રહે ફરી, પોયણ પ્રકુલિત હોવે,

ચકોર ચાહત ચંદ્ર-કિરણ કું, જીવનને નહિ નેવે.

ચકવી૦

કીટ સમુદ્ર રહત સ્વાતિ જલ, મોર બપેયા મહોવે,

લગન 'મોરાર' એસી ને લાવે, પ્રીતમ પ્રીત ન બિછાવે.

ચકવી૦

મોરાર સાહેબની વાણીમાં પ્રેમ, દર્દ અને કશ્ચાનો જાણે દરિયો છતકતો હોય એકું દેખાય છે. એમની વાણી સીધી હૃદય પર અસર કરી જાય એવી દર્દ ભરી અને વેધક છે. આ નીચે આપેલી એમની થોડીક કૃતિઓ પરથી એમની વાણીની વેધકતા સમજી શકાશે.

x

x

x

કેમ કરીએ ?

કહોને જોધાજી અમે કેમ કરીએ જ રે,

'મનડા હેરાણાં તારી મોરલીયે;

બ્યાકૂળ થઇને અમે વનમાં ફરીએ,

'હરિ હરિ' મુખે જોયરીએ. ટેક

નથી રહેવાતું ચિત્ત ચોરી લીધાં હો જ રે,

પ્રીતું કરીને પરવશ કીધાં;

વહાલા ! હીરના હિંડોળા બાંધી, હિંચોળ્યાં અમને રે,
હવે પથર પછાડો મા મહારાજ, ઘટે નહિ તમને રે.
વહાલા ! અગર પછેડો આજ, ઝોઢાડયો અમને રે,
હવે ખેંચી લિયો મા મહારાજ, ઘટે નહિ હરિ ! તમને રે.
વહાલા ! આંગળીયે ઝાલી આજ, રમાડયાં છે અમને રે,
હવે તરછોડો મા મહારાજ, ઘટે નહિ તમને રે.
સાંભળો સંત રવિશુર ભાષુ, ત્રિકમ જેડી તારો રે,
એવા 'મોરાર' કહે છે રે મહારાજ, ભવસાગર ઉતારો રે.

x

x

x

સંદેશો

કહેલો સંદેશો બોધા ! રયામને, અમને તમારો આધાર રે,
નિરખ્યા વિના મારા નાયજી, સૂનો લાગે છે સંસાર રે. ટેકા
દિન દિન ડુઝાડા મારે અતિ ધણાં, જોળન વઘ્યો વઘ્યો જાય રે,
ગોવિંદ વિના ઘેટી ગોપીયુ', અગની કેમ 'ઓલાય રે ?
કહેલો

ફૂલ પલટી ને વન મોરિયાં,, જોલે બપેયા ફૂલ મોર રે,
પિયુ પિયુ શબ્દ સોહામણા, ચિત્તડું ન રિયે ઠોર રે.
કહેલો

જીવન બોધાજી મારું જે થકી, અળગા કેમ રહેવાય રે ?
જલ વછોઈ જેમ માછલી, જલમાં રહે સુખ થાય રે.
કહેલો

બજેલને શું બાળીએ ? કૃષ્ણ ! વિચારો મન માંય રે,
દરદીને ડુઝાડાં દઈશ મા, દરદ સહુ નવ જાય રે.
કહેલો

આ રે સંદેશો મળતારનો, વાંચીને કરેજો વિચાર રે,
દર્શન દેજો રે 'ભોરાર' ને, સંદેશો સમજી લેજો સાર રે.
કહેજો

x

x

x

આંખો

આંખો અમર છે રે સાધુ ! કોક લોભ ને લાવે. ટેક
ધરા તપાસી ધરતી ખેડાવો, કાલના શુકા કઢાવો,
સત ધરમનું ખીજ લઇને, વિગત કરી વવરાવો. આંખો
અકલ કલાથી ઘડો મંગાવો, હેતની હેલું ભરાવો,
નુશત નુશત દો ખડી પનિહારી, પ્રેમ કરી પવરાવો. આંખો
કાચા મહોર તો કામ ન આવે, ફાલ-ફૂલ ખરી ભવે,
સદ્ગુરુ નામના ટોચા બેસાડો, પરિપૂરણ પકવાવો. આંખો
ધ્યાન કરીને ધરા તપાસી, લાણ સાહેબ છે ભેળા,
રજ 'ભોરાર' ને રવિ ગુરુ મળિયા, જેણે વરતી વેળા. આંખો

x

x

x

ગોવિંદ ગુણ ગાયા નહીં

રાગ-રામઘી

ગોવિંદ ગુણ ગાયા નહીં, આગસ આવી રે અભાગી,
અંતર ન ટળી આપદા, ભુગતે જોયું ન જાગી.
જન્મ ગયો જંબળમાં, શબ્દે લક્ષ ન લાગી,
ભજન તું ભૂલ્યો રામનું, મોહ મમતા ન ત્યાગી.
ધન જોખનના જોરમાં, જોલે આંખ ચડાવી,
સંત ચરણ સેવ્યાં નહીં, કર્મે કુખુદિ આવી.
અખંડ બ્રહ્મને બોળખો, સુંદરી સદા રે સોહાગી,
'ભોરાર' કહે મહા પદ મળે, મનવો હોય રે વેરાગી.

એને ચરણે અનેક નર સીધ્યા,
 પ્રેમના પિયાલા પામાને પીધા. કહો
 દર્શન દો તો મારે દિવાળી હોજી રે,
 વહાલા લાગો છો તમે વનમાળી,
 ત્રિભુવન સાથે લાગી તાડી,
 નેણાં રહ્યાં છે મારાં નિહાળી. કહો
 વેદ નંખેડ કીધલ નારી હો જી રે,
 ઉત્તમ કરી વહાલે ઓધારી;
 વહેતે પૂરેથી લીધાં વાળી,
 બહુનામી બિરદ સંભાળી. કહો
 પરગટ રૂપને પરમાણુ જી રે,
 ભુગનો જીવન મારે સાચું નાણું;
 રજ 'ગોશર' રવિનું છે બહાનું,
 સંતાડિયું નહિ રેવે છાનું. કહો

x

x

x

કલજીગ

રાગ—પરજ

આવો જુઠો આગ્યો જમાન, કંઠણ કલજીગ વારો રે,
 તેમાં કેમ રે દીધો કિરતાર, અવતાર અમારો રે ?
 ગુરજી ! વરણ-ધરમ ને વેદ, આશ્રમ-લોહ ભાંગ્યો રે;
 એવા જતિએ ગેદ્યા જપ જોગ, લોલે મન લાગ્યો રે.
 આવો

શુરુ! નરપતિ નીતિ ન ન્યાય, પ્રજા બહુ પાપી રે,
એ તો કન્યા રે વેચીને કષ્ટ ખાય, વિરોધના બ્યાપી રે.
આવો૦

શુરુ! સૌ કોઈ મેલ્યો સંતોષ, ઉવાટે ઉભણા રે,
તેને ઠરમે પડે મહા કાળ, ખાવા ન મળે દાણા રે.
આવો૦

શુરુ! પારે કયો રે પસાર, પૃથ્વીને બહુ પીડા રે,
સત વિષ્ણુ સુખ ને સંપત પલ્લુ નેાય, આબ્યા દુઃખના દાડા રે.
આવો૦

તમે સુણજો રવિશુર રામ, કલજુગની કહાણી રે,
દાસ 'ભોરાર' ને ઉમારો મહારાજ, ખાનુ પ્રદ જાણી રે.
આવો૦

x

x

x

કાગળ

રાગ-પરજ

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત, લખિયે હરિને રે,
એવો શિયો રે અમારો દોષ ? ન આબ્યા ફરીને રે.
જાઓ જાઓ ધુતારા કાન, તમે તો બહુ રંગી રે,
તમે કોઈના ન રાખ્યા માન, ઘણાના છે સંગી રે.
વહાલે બિટા કપામાં આજ, ઉતાર્યા અમને રે,
એવા વસ્ત વાદી નહિ જાઓ, ઘટે નહિ હરિ ! તમને રે.
વહાલા ! દૂધ-સાકરડી પાઈ, ઉછેર્યા અમને રે,
એવાં વળડાં ઘોળી નહિ પાવ, ઘટે નહિ હરિ ! તમને રે.

હખિયા નહિ રે મટે

હખિયા નહિ રે મટે, જવ-તલ વધે ના ધટે,
 મેરે સાધુ । છ રે, હખિયા નહિ રે મટે. ટેક
 દશરથ ચોકી તલાવડી, ગ્રવણ પાણીડા ભરે,
 તાકીને માયો તીરટો, આંધળાં રૂદન કરે. મેરે
 રામ સરીખા રાજિયા, વનમાં ગમન કરે,
 કાળમુખ આબ્યો રાવણો, સતી મીતાને હરે. મેરે
 લાખરે ઘોડાની સાયળી, માથે ચમર ઢળે,
 હરિશ્ચન્દ્ર સરખો રાજિયો, નીચ ઘર પાણીડા ભરે. મેરે
 પારધીએ માંજ્યો પાંસલો, હરણી વનમાં ફરે,
 પાપ પૂરવનાં આવી મલ્યાં, આવી ફંદમાં પડે. મેરે
 હાસ 'મોરાર'ની વિનતી શુરુ ધ્યાન ધરે,
 દોચલી વેળા ના આવળે તમ ખરહ વડે. મેરે

x

x

x

કચ્છી કાફી

સૂરત તોજી સાંવરા । મનડે મુંજે વસી. ટેક
 આનંદ મુંજે આનખા કે દરસન તોજી ડિસી,
 પલ ન વિસારી પ્રાણ મુંજી, વાલમ રયો વિલસી. સૂરત
 નરવર આયા નેહ ડિચીને, જલજી મીન તસી,
 સમરે તેકે સડ જો ડીધલ, હેતે આયો હસી. સૂરત
 નાલે ની તોજે -ચાલ આંધ્યાં, મીત પ્રિયનજી પસી,
 'મોરાર' ચેતો મેઈ રખજી, દર્શન છયાં ડિસી. સૂરત

ત્રિકમ સાહેબ

આજે તપતા તાપ વચ્ચે રાપરના રામવાવ ગામનો ત્રિકમભગત કામનોરા* ડુંગર પર આવેલા પોતાના ખેતરમાં ખેડ કરવામાં મશગૂલ હતો. ખળવંતા ખળદોનાં ખળ સાંગી પડે એવી ઠંડાના વાગડ વિસ્તારની બચકર ગરમીની ખરવા વિના એ પોતાનાં રચેલાં બજનો લલકારતો જતો હતો, અને પોતાના હળ વડે અંગારા નેવાં ધખતાં ટેફાં ઉઘલાવી રહ્યો હતો.

ત્રિકમ ભગત ગરવા માતિનો એક હરિજન હતો. અલગાઈ જવાની ભડકથી ભડકીને ભાગતી હિંદુ જનતા એનાથી દૂર દૂર રહેતી. ત્રિકમ ભગતને એથી કોઈ ચડતો નહિ. માફું* પણ લાગતું* નહિ. કોઈનો તો એક અંશ પણ એના અંગમાં નહોતો, અને માફું* લગાડવા માટે પણ એને કાંઈ ખાસ કારણ ન હતું.

એ સારી રીતે સમજતો હતો, કે હિંદુ સમાજથી સદાકાળ અલગ રહેવા માટે જ એ સરજાયેલો હતો. પવિત્ર ગણાતા હિંદુ સમાજથી દૂર દૂર હડખેલાતા ત્રિકમ ભગતનું અંતર અપવિત્ર ન હતું. એ તો ખડકના ઝરણા જેવું નિર્મલ હતું. કાચ જેવું પારદર્શક હતું. સંસારની ગંદકીની ગટરો એમાં બગીને એને ગંદી કરી શકે તેમ નહોતી.

---

* કામનોરા ડુંગર વાઝડના રામવાવ ગામની પૂર્વે ત્રણેક માઈલ પર આવેલ છે.

ત્રિકમ એક ભક્તાત્મા હતો. કવિ પણ હતો. એનો કંઈ તો વળી અજ્ઞ હતો. ગત્રે એ એકનાગનો તાર મિલાવી, મંછરા લક્ષ્મી ત્યારે રામનામના રમરણમાં ભજનો લવકારતો ત્યારે માનવી તો શું પણ પત્યરનાં હૈયાં પણ પીગણી જતાં.

દરરોજ મોડી રાત લગી ધૈર્ય-આરાધના કરીને જ એ નિદ્રાને આધીન થતો. પાછો વડેલી પ્રભાતે ઊઠી, પ્રભાતિયાંની ઝંકાળથી પ્રભુને યાદ કરી, જગતની જંગળમાં અને વ્યવહારિક કાર્યોમાં ગૂંથાઈ જતો. આથી ગામના માણુઓ એને ત્રિકમ ભગતના પવિત્ર નામથી ઓળખતા. આમ છતાં એને અડકવાની તો ભાગ્યે જ કોઈ હામ ભીડતું! પણ ત્રિકમને એની દરકાર ન હતી. એનો આત્મા તો તમામ ભેદભાવથી પર હતો. એ રામનામમાં જ રંગેલો રહેતો.

ઊનાળો આવે અને આગ વરસની લૂ વચ્ચે એની ખેડ ચાલુ થાય. ચોમાસું આવતાં વાવણી ચાલે અને ત્યાર પછી કાપણીનું કામ શરૂ થાય. આમ આખું વર્ષ એ કામમાં ને કામમાં રહેતો. વચ્ચેના ગાળામાં અવકાશના સમયે એ કાપડ વણતો.

ત્રિકમ એક અડોલ વણકર હતો. વણાટ કામની એની કયા આખા વાગડ વિભાગમાં ખૂબ ખ્યાતિ પામી હતી. લોકો એના વણાટ પર મુગ્ધ હતા.

ત્રિકમ ભગતના ખેતરથી થોડે દૂર કાગનોરા કુંગરની એક બેખડમાં એક મોટી શુક્રા હતી. આ શુક્રામાં રામચંદ્ર નામે એક યોગી મહાત્મા રહેતા હતા. આ પવિત્ર પુરુષનો અહીં જ મિથુનવાસ હતો. આગુત્યાગુતાં ગામેના માણુઓ અવાગનવાર આ દેવમૂર્તિ સમા મંત મહાત્માનાં દર્શન માટે આવતા. આ લોકો તરફથી આવતા પ્રસાદ ઉપર જ આ યોગીરાજના દેહના ચોખ્ખાનો આધાર

+ આને પણ કાગનોરા કુંગર પર આ શુક્રા ભેગમાં આવે છે,

હતો. પોતે તો રાત દિવસ આત્મધ્યાનમાં જ મરત રહેતા. ખાવાનું મળે તોયે વાહવા ! અને ન મળે તોય વાહવા ! દેહની દગ્ગાર એમને ઓછી હતી. કેટલીક વાર દિવસોના દિવસ લગી એમને પવન-બક્ષણ પર પશુ ચવાતી લેતું પડતું. આમ છતાં એ પોતાનું ધ્યાન તથા કમાય સાથ માડવા જતા નહિ.

ત્રિકમ ભગત આ સંત મહાત્માનાં દર્શન કરી પોતાને કૃત-કૃત્ય માનતો. મહાત્માની જાન-મેવા કરવાની જાંડી બાવના એના અંતરમાં હિંમત પામતી અને પાછી શમી જતી. ગમે તેવા તોય એક હરિજનની સેવા કોને કામ આવે ? આથી એ પેલા યોગીરાજના દૂરથી દર્શન કરીને જ સંતોષ માનતો. આને બે દિવસથી ત્રિકમ ભગતને મહાત્માના દર્શન થયા ન હતા. એમના દર્શન માટે એનું અંતર આતુર બન્યું હતું.

ત્રિકમ ભગત ભર ખપોરે પોતાના બળદોને સમજાવતો, ફામલાવતો પોતાનું ખેતર ખેડી રહ્યો હતો. એ વખતે એકાએક પેલા યોગી મહાત્મા પોતાની ગુફામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા. જરા આગળ ચાલતા જ યોગીરાજના પગમાં આવળની એક મોટી શળ પેસી ગઈ. બાસા જેવી બચકર શળ પગમાં પેસી જતા યોગીરાજ એકાએક ધખતી ધરતી પર ખેસી ગયા. જોર કરી શળને બહાર ખેંચી કાઢી અને દૂર ફેંકી દઈ આગળ ચાલવા લાગ્યા.

ત્રિકમ ભગતે આ દરમિયાન દૂરથી જોયું. મહાત્માના પગમાં વાગેયો આવળનો કાટો ત્રિકમ ભગતના અંતરમાં તીરની માફક જાડો હિતરી ગયો. યોગીએ તે જ વખતે શળને તો પગમાંથી ખેંચી કાઢી દૂર ફેંકી, ત્રિકમના હૃદયમાંથી તે નીકળી શકી નહિ.

ત્રિકમે જાત જ પોતાના હળને પડતું ચૂક્યું. બળદોને મુક્ત કર્યા. યોગીરાજની ગુફા પાસે દોડી જઈ, તેણે ગુફાની આસપાસના

પ્રદેશમાંથી જાળાં-ઝાંખરાં દૂર કરવાનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું. સાંજ સુધીમાં તો તેણે ગુફાની આગ્રુબાગ્રુની તમામ જમીન ચરીસા જેવી સ્વચ્છ કરી મૂકી.

એ દિવસથી ત્રિકમ બગતનો એક નવો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. રોજ સવારે વહેલો આવીને એ ગુફાની આસપાસનો તમામ ભાગ વાળી-મૂડીને સાફ કરી નાંખે. પછી એના પર પાણી છાંટીને જમીનને સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવે. આટલું કાર્ય કર્યા પછી જ એ પેતાનાં ખીર્તાં કામોની શરૂઆત કરે.

શૂળો, કાંટા અને જાળાં-ઝાંખરાંથી ઘેરાયેલી ગુફા, એક જ દિવસમાં તદ્દન સાફ થઈ ગયેલી જોઈને યોગીરાજને નવાઈ લાગી. અને ત્યારપછી તો રોજ રોજ આ જમીન સાફ થવા લાગી. પાણી પણ છાંટાવા લાગ્યું.

યોગીરાજને મન તો બધું સરખું હતું. કાંટા-કાંકરા કે જાળાં-ઝાંખરાંથી એનીએતીને આવવાની એ કરી દરેકાર જ કરતા નહિ. કાંટા-કાંકરા પોતે જ એમના પગોની સંભાળ રાખતા. ખુદા પગે ચાલીચાલીને એમના પગનાં તળિયાં સખત થઈ ગયાં હતાં. જેવાતેવા કાંટા તો એમના પગ નીચે જ કચડાઈ જતા.

ત્રિકમ બગતનું હૃદય આ નિર્મોહી મહાત્મા તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાતું ગયું. દરરોજ સવારે ગુફાનો પ્રદેશ સ્વચ્છ હોય અને ધૂળી માટે લાકડાં પણ તૈયાર હોય. આ કામ રોજ રોજ ઠાણુ કરી ગય છે, તેની ન તો ખબર યોગીને પડી, કે ન તો ત્રિકમ બગતે પેતાની સેવાની જનકરાત કરી.

એક દિવસ સવારમાં પહેલના અધિકારમાં ત્રિકમ બગત દાર પામે વાળીફું વાળીને પાણી છાંટી રહ્યો હતો, ત્યાં એકાએક પેલા યોગીરાજ ગુફામાંથી જાહાર આવ્યા.

યોગીરાજે અગ પર એક જ લગોટ ધારણ કરેન હતી ઊઝળી દ્વ જેવી ત્રિભૂતિ એમના અએઅગને કઈ અજ્ઞ અમક આપી રહી હતી મસ્તક પરના મોવાળાનો મોટો અ ગોડો કોઈ છત્રપતિ રાજનીના રાજમુગટ સમે શોભી રહ્યો હતો આજ આમ અચાનક એમને બહાર આવેના જોઈને ત્રિકમ ભગતે પોતાના હાથમાનુ ખાણીનું વાસણુ જમીન પર મૂકી દીધુ એકદમ તે મહાત્માના ચરણોમા ઢળી પડ્યો

યોગીએ એના મસ્તક પર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ દીધા અને ત્રેમપૂર્વક પૂછ્યુ, “ બેટા ! કુછ કહેના હય ? ”

યોગીરાજના આ અતિ સાવનાશીલ શબ્દો શ્રવણપટ પર પડતા ત્રિકમ ભગતનુ હૃદય આભારવશતાથી ઉમરાઈ ગયુ યોગીના ચરણોમા મસ્તક મૂકી, તેણે હાગણીભર્યા ગળગળા અવાજે અરજ કરતા કહ્યુ, “ મહાત્માજી ! મને ગુરુમ ત્ર આપો ! ”

ત્રિકમ ભગતની આ માગણીથી મહાત્મા મૂઝાયા આ મૂઝનણુનુ કારણુ એ હતુ, કે આ યોગીરાજ વ્યવહારિકતાથી તર્કન પર હતા જિંદગીભર કદી કોઈને શિષ્ય જનાવવો નહિ એવો એમનો સિદ્ધાંત હતો રાતદિવસ એ અલખ-ધૂનમા જ મસ્ત રહેતા એમને કદી કોઈ શિષ્ય કે સેવાની જરૂર પડતી નહિ આ કારણુથી એ ત્રિકમ ભગતની માગણીનો સ્વીકાર કરતા અચંચા થઈ ચાર વિચાર કરી, એમણે સ્નેહપૂર્ણ વાણીથી પ્રયુક્તર આપતા જણા હુ —

‘ બેટા ! હુ તો તને મારો શિષ્ય જનાવી શકતો નથી પણ રાપરમા ભાણુગુરુના શિષ્ય ખીમસાહેબની પાસે તુ જા ! એ તને ગુરુમ ત્ર આપશે અને તાર કથાણુ થશે ”

“ પણ આપણુ ! હુ તો ગરવો છુ, દે. હુ ”

“ કશી ક્ષિર નહિ ! તારો આત્મા ઢેડ નથી. તું તો એક મહાન આત્મા તરીકે અમર થવા માટે સરળયો છે. જા, અત્યારે જ જા ! અને ખીમ ગુરના ચરણ પકડ ! એ જ તને ત્યાં મોકલ્યો છે, એટલું પણ સાચોસાચ કહેજે. ”

યોગીરાજના શબ્દો સાંભળી ત્રિકમ ભગતના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. પિંજરામાં પૂરાયેલા પક્ષીને મુક્ત વિહારની તક મળતાં જ આનંદ થાય, તે આનંદથી ત્રિકમનું અંતર યનગની ઊડ્યું. ખેતર અને ખેડને પડતાં મૂકી, તે એકદમ મૂંઝીએ વાળીને ત્યાંથી દોડ્યો અને એકજ શ્વાસે એ રાપર જઈ પહોંચ્યો.

[૨]

રવિમાણ સંપ્રદાયના સંત થી ખીમ સાહેબ પોતાના નિત્ય કર્મથી પરવારીને રાપરના દરિયારથાનમાં હમણાં જ પોતાના આસન પર વિરાજમાન થયા હતા. એમના સદુપદેશને શ્રવણ કરવા એમના કેટલાક ભક્તો પણ આવી પહોંચ્યા હતા. એટલામાં ત્રિકમ ભગત પણ હાજર થઈ ગયો. કોઈની પણ રજા લીધા વિના તે એકદમ દરિયારથાનના મકાનમાં દાખલ થયો અને ખીમ સાહેબના સાંભિધમાં આવી બેઠો. એતું આખું શરીર પરમેશ્વરી ચેતનમાં બની ગયું હતું. રામનાવથી રાપર સુધી એક સપાટે ત્વરિત ગતિએ ચાલવાથી એતું મોઢું લાલચોળ બની ગયું હતું.

આવતાં વેંત એ એકદમ ખીમ સાહેબનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. એક ગામડિયા ઢેડને ખીમ સાહેબનાં ચરણોમાં પડતો જોઈને ત્યાં બેઠેલા બાવિંક ભક્તોનાં હૃદય એકદમ આવેશમાં ઉરકેરાઈ ગયાં.

એક ઢેડ આખું દરિયારથાન અજાવવાની દિંમત કરે, એ સહન થઈ શકે એવું ન હતું. ત્યાં બેઠેલા તમામ ધર્મપ્રેમીઓના અંતરમાં એક ભયંકર ધરતીકંપ જાગી ઊઠ્યો. દિંદુધર્મ આજે જાણે

રસાતાળમાં ઊતરી જતો હોય, એવી વાગણીએ સૌને ગાંડા જેવા બનાવી દીધા.

એક ધર્મોત્તમા કહેવાતા મહાનુભાવે તો પોતાના પગમાંની ચાખડી કાઢીને ત્રિકમ ભગતના કપાળમાં અનુથી દોડી દીધી ચાખડીનો ઘા ત્રિકમના કપાળમાં સળંગ વાગ્યો. લોહીની ધાર વહેવા લાગી. દરિયાસ્થાનની પવિત્ર ધરતી એક હરિજનના અપવિત્ર ગણાતા ગોણિ તથી રંગાતી જોઈને તમામ લોકમાં હાહાકાર મચી રહ્યો.

ત્રિકમ ભગત ખીમ સાહેબના ચરણોમાં મસ્તક મૂકીને હજુ જોમનો તેમ દબેલો હતો. એના કપાળમાં પડેલા ચાખડીના ઘાએ ખીમ સાહેબના કેમળ હૃદયમાં અકથ્ય વેદના હિતપત્ર ફરી હતી. એના મસ્તકમાંથી વહી રહેલું રક્ત જોઈ ખીમ સાહેબની આખોમાંથી આશ્મનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. પોતાના ભક્તોના આવા નિષ્કુર વન-જુથી ખીમ સાહેબનું અતર અતિ ખિન્ન થયું.

હજુ લગી પગોમાં પડી રહેના ત્રિકમ ભગતના મસ્તક પર માયા ભરેલો હાથ મૂકીને ખીમ સાહેબે એને ઊભો કર્યો અને ઘણી જ મમતાથી એને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

“ બાપુજી ! હું ગુરુમંત્ર લેવા આવ્યો છું. મને કાગનોરાવાળા યોગી મહાત્માએ આપની સેવામાં મોકલાવ્યો છે. ” ત્રિકમ ભગતે હાથ જોડીને અરજ કરી.

“ તમારું ! ” કહી ખીમ સાહેમે ત્રિકમના મસ્તક પર બંને હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધા.

આ અગળ્ય દૃશ્ય જોઈને ખીમ સાહેબના તમામ ભક્તોની આંખ મોંઘી રહી.

“ પપુ બાપુ ! એ તો કેડ છે ! ” એક ભક્તે અદ્ભુતતા કરી.

[૪]

પ્રભાતનો સમય હતો રાપર ગામના મહાજનના મોનડીએ બનગને ઝોટલે બેસી લાખા દાતપુ મહોમા આમતેમ હનાનતા અનકમચકની પાતો કરવામા મરગૂલ બની ગયા હતા એટલામા એમને ખમર મળ્યા, કે ચિત્રોડથી ત્રિકમ સાહેબના મૃતદેહને એમના અનુયાયીઓ રાપર રિયાયાનના મકાનમા ભડારવા માટે લઈ આવે છે

ત્રિકમ સાહેબનું નામ સાબળીને મહાજનની ભડકને પાર રહ્યો નહિ. એમની રંગેરગમા હમ્મુ રૂદિવાદજ વહી રહ્યો હતો રૂદિવાદનો ચીનો છોડીને એક રંગુ પણ આગળ બરવાની એમની શક્તિ ન હતી ત્રિકમ સાહેબ ગમે તેના મોટા પ્રભુભક્ત હોય, ગમે તેના પવિત્રાત્મા હોય ચાહે તેના મહાત્મા હોય પરંતુ પ્રભુભક્તિ, પવિત્રતા અને મહાત્માપણ હોવા છતા આખરે તો તે એક હરિજન જ હતા અને એક હરિજનના મૃતદેહ પ્રત્યે તિરસ્કાર સિવાય બીજું શું હોય ?

અનેકાનેક સદ્ગુણો કરતા એક રૂદિના નુ પંચ નીચું નમી જાય છે અપૂર્વયતાના જૂતે એ અરસામા લોકહૃદય પર પોતાનું આસન અતિ મજબૂતપણે જમાવી નીધું હતું એક હરિજનનો મૃતદેહ દરિયાસ્થાન જેવા એક મહા પવિત્ર ધર્મસ્થાનમા દેશનાયક એ વિચાર પણ સહન કરી શકાય તેવો ન હતો એટલે આ વાત સાબળીને રાપર મહાજનના તમામ માણસા અતિ આવેશમા આવી ગયા એમના ઉસ્કેરાટનો પાર રહ્યો નહિ ગમે તેવા મોટા માણસનો મૃતદેહ પણ બહારથી ગામની અંદર આવી શકે નહિ એવું જન સમાજનું આજનું આવનું વારણ છે એમ છતા એક હરિજનનું શબ ધોળે દિવસે ગામની અંદર દાખલ થાય અને દરિયાસ્થાનમા એનું દફન થાય, એ તો નેવના પાણી મોઝે ચ વા બરાબર હતું

ગામના મહાજને તેજ વખતે દુરાન કર્યો, કે ત્રિકમ સાહેબના શખને કોઈ રીતે ગામમાં દાખલ થવા દેવું જ નહિ. ગામના તમામ લોકો આજે પોતપોતાને કામે લાગવાને બદલે ત્રિકમ સાહેબના શખને અટકાવવા માટે એક પગે તૈયાર થઈ ગયા.

થોડી વાર થઈ, ત્યાં તો આરતી અને શખના ગગનબેદી અવાજને કાન પર પડવા લાગ્યા. રાપરના લોકો સમજી ગયા, કે મંડળી રાપરની પાદરમાં આવી પહોંચી છે. એટલામાં અવાજ વધુ ને વધુ નજીક આવવા લાગ્યા એટલું જ નહિ, પણ બિડતા આવતા શુભાક્ષના ગોટા પણ દેખાવા લાગ્યા.

તરત જ શખચાહિનીને લઈ આવનાર મંડળી ગામની અંદર આવી પહોંચી. બજન-મંડળીના માથુસો ઝાંઝ-પખાજના તીકથુ ઝથુઝથાટ સાથે મોટે સાદે બજનો લલકારતા, ગપરની બજરને ગજવતા, આગળ ને આગળ આસ્થા આવતા હતા. શંખ-ધ્વનિ અને આરતીઓના શોરમાં કાનપડ્યું સંભળાતું ન હતું.

આ લોકોને ત્રિકમ સાહેબની શખચાહિની સાથે રાપર ગામમાં આવતા અટકાવવા માટે મહાજન વગેરેના અગ્રગણ ગૃહસ્થો અનેક વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યા હતા. પરંતુ આવનાર મંડળ પોતાના નિર્ધારમાં પહોંચી સમાન મક્કમ હતું. સમજાવટના એક પણ શબ્દને સાંભળ્યા વગર પોતાના મૂળ નિશાન પર મોટ મોટીને આ લોકો તીરની ગતિએ રાપર ગામમાં એકધારા ધસતા આવતા હતા.

આવનાર વગેરેની આટલી હદે આપણુદી જોઈને રાપર મહાજનની ધીરજ આખરે ખૂટી ગઈ. એમણે પત્થર અને લાડીઓના મારાનો પ્રયોગ આગુ કરી દીધો. પશુબળ અને આત્મબળની કમેટીનો આ એક અપૂર્વ પ્રમંગ હતો. ત્રિકમ સાહેબની ડોળી સાથે આવનાર લોકોએ અદિમક સામનાનો પ્રયોગ અજમાવવા માંડ્યો.

“ કાણુ કહે છે કે, એ દેહ છે ? તમારા સૌના કરતાં એનો આત્મા વધારે પવિત્ર અને ઉચ્ચ છે. ”

ખીમચુરનાં આ વચન સાંભળી સૌ સ્તાબ્ધ થઇ ગયા. ખીમ સાહેબે ત્રિકમ ભગતને આશ્વાસન આપ્યું અને દરિયારથાનની એક બાજુએ એના આસન માટે વ્યવસ્થા કરી આપી.

ત્રિકમ ભગતને દીક્ષા આપવાની હઠ્ઠા ખીમ સાહેબે શ્રી ભાણુ સાહેબ પાસે વ્યક્ત કરી ભાણુ સાહેબ ખીમ સાહેબના ચુરુદેવ હતા. એ પણ અત્યંત ઉચ્ચ કોટિના પુરુષ હતા. એમનો આત્મા બેદભાવોથી તથાન પર હતો. ત્રિકમ ભગતની પ્રભુભક્તિ અને એના હૃદયની નિર્મળતાને તેમણે તરત જ પિછાણી લીધી. એના જેવો એક ઉન્નત આત્મા રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયમાં આવે તો તેમાં સંપ્રદાયનું જ શ્રેય છે, એવા ઉચ્ચ વિચારથી એમણે ત્રિકમ ભગતને દીક્ષા આપવાની ખીમ સાહેબની હઠ્ઠાને સંપૂર્ણ સંમતિ આપી.

ત્રિકમ ભગતને રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયની દીક્ષા આપવામાં આવી. તે દિવસથી ત્રિકમ ભગત ‘ભગત’ મંદીને સાહેબ બન્યા. એમના જીવનનું આમ અદ્ભુત રીતે પરિવર્તન થઇ ગયું. ત્રિકમ સાહેબના આનંદ અને ઉદ્ધાસનો પાર રચો નહિ.

આ નવીન વસ્તુની જાણ થતાં કચ્છ અને વાગડની તમામ લિંદુ જનતા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગઇ. આ વદના કોઇને ઘટિત લાગી, કોઇને અઘટિત લાગી, કોઇને રુચી, કોઇને ન રુચી, કોઈકનાં દિલ કુલાયાં પણ ખરાં. છતાં દરીકત એ હતી કે ભાણુ સાહેબ અને ખીમ સાહેબે સમસ્ત કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ચુગરાતના લોકોના દિલમાં એનું અનેક રથાન જમાવી લીધું હતું, કે એમની ધ્વજાનો અનાદર કરવાની ભાગ્યે જ કોઇ દિગ્ભન કરે. સૌને મંપૂર્ણ ખાતરી હતી, કે ભાણુચુર અને ખીમચુર જે કંઈ પગલું લે તેમાં કંઈકાને રથાન જ ન હોઇ શકે.

સામાજિક અને ધાર્મિક રૂઢિઓનાં બંધનો તોડનારી આ અતિ ક્રાંતિકારી ઘટના પર આખરે બહાર જનતાની સંપૂર્ણ સંમતિની મહોર લાગી ચૂકી. ત્રિકમ સાહેબ રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયના સંત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

[૩]

એક દિવસ ત્રિકમ સાહેબે બંને ગુરુદેવો પાસે હાથ જોડીને ચિત્રોડ જવાની આગ્રા માગી. ત્રિકમ સાહેબ સ્વતંત્ર રહીને પોતાના આત્માનો વિકાસ વિશેષ પ્રમાણુમાં સાધી શકે એમ હોવાથી ભાણુ-ગુરુ અને ખીમ સાહેબે એને આશીર્વાદ આપીને ચિત્રોડ જવાની પરવાનગી આપી.

ત્રિકમ સાહેબ ચિત્રોડ આવ્યા. અહીં એમણે એક વિરાળ મઠી તૈયાર કરાવી અને ત્યાં રહી રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

આમ અનેક ગર્વો વીની ગયાં. કાળચક્ર જરા પણ અટક્યા વિના એકધાતુ પોતાનું કાર્ય કરતું જ જાય છે ભાણુ સાહેબ અને ખીમ સાહેબ પોતાની અમર વાણીથી પૂર્ણ પ્રખ્યાતિ પામીને અને ચારે તરફ આત્મ-પ્રકાશ ફલાવીને અમર પદ પામી ગયા.

આ તરફ ત્રિકમ સાહેબનું શરીર પણ હવે નિર્બળતા અનુભવી રહ્યું હતું. એમને પોતાની આત્મશક્તિથી જ્ઞાન થઈ ગયું, કે હવે એમનો દેહ વધુ વખત ટકી શકે તેમ નથી. આથી એમણે પોતાના તમામ અનુયાયીઓ અને શિષ્યોને એકઠા કરીને કહ્યું, કે શરીર-ત્યાગ પછી એમના દેહને રાપરમાં દરિયાકાંઠાની અંદર ખીમસાહેબની સમાધિ પામે ભૂમિદાહ આપવો.

ત્રિકમ સાહેબની આ અંતિમ ઈચ્છા પાર પાડવાની સૌએ કબૂલાત આપી અને તે જ વખતે ત્રિકમ સાહેબનો આત્મા એમના ક્ષણભંગુર દેહને ત્યાગીને પરમ ધામમાં પહોંચી ગયો.

ઠઢિવાદી જનતા પત્થરોનો મારો ચવાનવા લાગી તેના જવાનમાં
આ મડળીના લોકો અતિ નમ્રતાથી નાજિયેરનો પ્રમાદ આગળ
ધરવા લાગ્યા

રાપરના લોકો ધૂળના ગોરોગોટા ઉડાડવા લાગ્યા જ્યારે આ
લોકો ધૂળની આધી સામે ગુનાનના ગોરોગોટા ઉડાડવા લાગ્યા

આ ધૂળ અને ગુલાલનું આકારમાં સમિશ્રણ થતા ધૂળ પણ
જાળે ગુનાનમાં ફેરવાઈ જતી હોય તેમ લાગતું હતું

કેન્દ્રલોક સમય આવી રસાકસી આવી આખરે સત્યામ્રહના
મહાન શસ્ત્રનો વિજય થયો અત્મબળના અણુનમ નિર્ધાર સામે
પાશવતાનો પ્રતિકાર પીગળી ગયો અને રાપરની ઠઢિવાની જનતાનો
હૃદયપલટો થઈ ગયો

એટલામાં સત્ર ત્રિકમ સાહેબની ડોની પણ આવી પહોંચી
તમામ લોકો ડોનીમાં મેડેલા ત્રિકમ સાહેબના મૃતદેહને નંદન કરવા
લાગ્યા ત્રિકમ સાહેબની ડોની આમ નિર્વિઘ્ને રાપરના દરિયાસ્થાનમાં
આવી પહોંચી સાથે સાથે ત્રિકમ સાહેબના મૃતદેહને દરિયાસ્થાનના
અંદરના ભાગમાં સમાધિય કરવા માટે રાપરના સમસ્ત મહાજને
પોતાની સમતિ આપી દીધી એમના શમને સમૂહ વિધિપદ્ધતિ
રાપરના દરિયાસ્થાનની પવિત્ર જમિમાં બેઠારવામાં આયુ

આજે પણ ત્રિકમ સાહેબની સમાધિ રાપરના દરિયાસ્થાનમાં
ગોળુદ છે ખાર મહિનામાં એક દિવસ એને એવું મુદ્દિ બીજાના
દિવસે તમામ હરિજનોને ગરબના દરિયાસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાની
છૂટ છે

કુંગરો ભગત

કચ્છની ઉત્તર સરહદ પર આવેલું લોદ્રાણી ગામ થરપારકર અને કચ્છ વચ્ચેની એક કડી સમાન છે. લોદ્રાણી એ થર પ્રદેશનું નાકું ગણાય. કચ્છના મોટા રણની ત્યાંથી જ શરૂઆત થાય. વૈશાખના વાનસિયા વાય અને અરબી સમુદ્રનું અથાગ પાણી પડનના જોરથી આ રણમાં જોવાઈ આવે અને વરસાદ પોતાનો મોરચો માડે તે પહેલાં તો રણ ચીકાર ભરાઈ જાય. આ રણનું પાણી ક્યારેક ઢીંચણ સમુદ્ર અને ક્યારેક છાતીપૂર ઊંડું પણ હોય. ઊંટાની મોટી મોટી કતારો આટલું પાણી જંગીને પણ ધીન બરેના મોટા ‘ઘડલા’ સહિત રાતની રાતમાં આપું રણ કોળંગી આવે. પારકરના તો ઘી પાણીને ત્રણે વેચાય. દૂધ-દહીંની તો ત્યાં છાલો છોડે. દૂધ, દહીં, છાશ અને માખણ એ જ ત્યાંના લોકોનું જીવન. ત્યાંના લોકો રોટલો તો આખે જ જુએ. ગાયો, બેંસો, આદિ પશુધન તો ત્યાં કીડીઆરાની પેડે ઉભરાય. લોકોની શ્રીમંતાઈ પણ પશુધન વડે જ અંકાતી. આજે સૂકા અનેવા થરપ્રદેશની માત્ર એકમો વર્ષ પહેલાં આવી સમૃદ્ધ સ્થિતિ હતી.

થરપારકરમાંથી હાથણી જેવી બેંમોનું એક મોટું ટોળું લઈ, વાર ચારણ કચ્છ તરફ આનવાને બિપડ્યો. ચારણો એ સમયે મોટા વેપાર પણ કરતા. સિંધ, પંજાબ, મારવાડ અને કચ્છ વચ્ચેના ઘણા વ્યાપાર-વ્યવહાર આ ચારણો અને વણઝારાઓ મારફત ચાલતો. તેમાં ચારણોને તો ડાણ-માફીનો લાભ મળતો, એટલે એમને આવા વેપારમાં

વિશેષ નફો થતો વાઙ આગે પશુ બેસોનું મોઢું ધણુ વ્યાપાગ અર્થે જ ધરપ્રદેશમાંથી ખરીદી લીધું હતું બીજો દિવસે જ તેણે પોતાની તમામ બેસો સાથે કચ્છના રણમાં ઝપાવી દીધું.

રણના પાણીમાં પણ દીધો એટલે જાણે કુનિયાથી દૂર થયા માત્ર પાણી અને આકાશ એ જ સુખ-કુખના સાથી અને સાથી નીચે અનંત પાણી અને ઉપર અનંત આકાશ તે સિવાય તો એક ઝાડનું ટૂંક એ ક્યારે શોખુ જડે નહિ એક કાકરો કે રેતીની મૂડી પણ દુર્લભ

આવા રણ-પ્રદેશને ખૂંદતો ખૂંદતો વાદ ચારણ પોતાની બેસોના મોટા ધણુ સાથે એક દિવસ અને એક રાતના સતત પ્રવાસ પછી બીજો દિવસે સવારે રણના કાઠે આવેના લોદ્રાણી ગામે આવી પહોંચ્યો. લોદ્રાણીની જમીન એટલે ધાસ-ચારાનો અખૂટ ખજાનો. કાળા ઉનાળામાં અને કાળ-કુકાળમાં પણ લોદ્રાણીની ધરણીમાં ધાસની તાણ ન પડે વાદ ચારણની બેસો એક દિવસ અને એક રાત એક ધારા પ્રવાસ વચ્ચે રણનું પાણી ચીરીને આવેલી હોવાથી, ધાસનું એક તરણુ પણ તેમને ક્યાં જોવા મળ્યું ન હતું કાળા વાદળોએ જેની કાળી બેસો આજે કાળી જૂખથી ઘેરાઈ ગઈ હતી કિનારા પર પણ મુક્તા જ લોદ્રાણીની ધરતીનું ગૂંઠા સમુ ધાસ જાણે આ બેસોના આખા ધણુને આમ ત્રણ કરતું જૂની રણુ હતું જૂખી બેસો આ જિ આ ધાસમાં મુક્ત અને ચરવા લાગી જન્મે દિવસની જૂખના કડાકાથી જૂખી ઝાસ બનેલી ચારણની બેસો લોદ્રાણીની લીલી જમીનને એક સામગી સાફ કરવા લાગી

લોદ્રાણીમાં આ સમયે સળગાણી વસના વાધેલાઓનો અમલ હતો એ વખતે કંઈ જુદો જ હતો માથું દેવું એ તો એ વખતે એક રમત વાત હતી પણ પાગલો જોવાને પોતાની જમીનમાં ચરવા દેવાની ઉગ્તના અનન્ય હતી લીના-માયાના દાન કરતા લીના

ધાસનું દાન દુર્લભ હતું. આમ છતાં વાઝ ચારણ નિશ્ચિંત હતો. રાજપૂત-રાજ્યોમાં ચારણોને બહુ ડરવાપણું રહેતું નહિ. એટલે બેંસોને લોદ્રાણીની જમીનમાં એણે છટી ચરતી છોડી દીધી. પોતે પણ બે દિવસની ભૂખ, ઉઝગરા અને શ્રમથી શ્રમિત થઈ ગયેલો હોવાથી, એક વિશાળ વૃક્ષનો શીતળ છાંયડો જોઈને એકવાર તો ત્યાં જરા આરામ લેવાને પડ્યો. બેંસોને ગળે ખાંધેલી ઘંટડીઓના મીઠા શબ્દકાર વચ્ચે તે તરત જ નિદ્રાદેરીને આધીન થઈ ગયો. એની સાથેના માણસો પણ ચાક્યાપાક્યા હોવાથી, ઝાડોની ટંડી છાંયમાં ટંડી હવાની ફેરોથી લેવાઈને જાંઘી ગયા.

પારકરની પાર વગરની બેંસો લોદ્રાણીની સીમને સફાવટ કરતી ચરતી હતી. આ ખખર વાંધેલા સરદારને કાને આવતાં તે તરત જ પોતાના અન્ય માણસો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બેંસો તો લોદ્રાણીની ધરણી પર ધણિયાણી થઈને ધરાર ચરી રહી હતી. આ દ્રશ્ય જોઈને વાંધેલાની આંખો ચુરસાથી લાલચોળ બની ગઈ. તેણે તમામ બેંસોને હાંકીને પોતાના દરબારમાં પૂરી દેવાનો માણસોને હુકમ આપી દીધો. આનંદે ચરતી બેંસોનાં મોંમાંથી ધાસનાં તરણાં ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યાં. અને તમામ બેંસોને દરબારગઢમાં ધકેલેલી દેવામાં આવી. યાકથી લોથપોથ બનેલો વાઝ ચારણ અને તેના માણસો જેમના તેમ ઝાડના છાંયડા તળે સૂતેલા જ રહ્યા.

પાછલા પહોરે જાંધમાંથી ગિડીને વાઝ ચારણે પહેલી દૃષ્ટિ બેંસો તરફ દોડાવી. પણ બેંસો તો તમામ અલોપ થઈ ગઈ હતી. ઘંટડીને અવાજ સાંભળવા ચારણે પોતાના કાન સરવા કર્યાં. પણ સૂસવતા પવનના સૂસવાટા સિવાય એ કશું જ સાંભળી શક્યો નહિ. છાંયી જેવડી બેંસો ક્યાંય છુપાઈ નથી, એવું પણ ન હતું. એને તરત જ ખાતરી થઈ, કે બેંસો નજીકમાં ક્યાંય હોય એવો સંભવ નથી. આથી એ બેંસોનાં ફળાંની શોધમાં પડ્યો. પગ લેતો લેતો તે

બેંસો જવાના માર્ગે ચાલવા લાગ્યો, અને આખરે વાઘેલા રાજના દરબારગઢમાં આવી બેઠો.

ચારણને જોતાં જ વાઘેલા સરદારે તેને ધક્કા મારીને બહાર કાઢવાનો માણુગોતે દુકમ કર્યો. ચારણના પેટમાં દાળ પડી. જિંદગી-ભરની કમાણીરૂપ પરુધનને આંચકી લેવા તૈયાર થએલા વાઘેલાને જોઈને ચારણની વ્યથાનો પાર રહ્યો નહિ. આખરે બિચારો ચારણ તે ચારણ. એનાથી તલવાર કંઈ થોડી જ ઉપડવાની હતી ? આંખમાં આંસુ સાથે તે બેંસો પાછી મેળવવા વાઘેલા સરદાર પાસે કરગરવા લાગ્યો. પણ હાથજોા જેવી બેંસો જોઈને વાઘેલાનું મન ફરી ગયું હતું. બેંસો વાઘેલાના હૈથ હેડેથી ઉતરતી ન હતી. તેણે તરત જ વાઘ ચારણને ખુફ્ફે ખુફ્ફું જણાવી દીધું, કે “ભાગી જ બિખારી ! બેંસો તારી હતી જ નહિ, અને તને મળવાની પણ નથી.”

વાઘેલાનાં કાતિલ વચ્ચનોએ ચારણ હૃદય પર વજનો પ્રહાર કર્યો. તેણે અનંત વીનવણીઓ કરી, છતાં વાઘેલા સરદારનું પત્થર-હૃદય જરા પણ પલબ્ધું નહિ. ચારણે રડતા હૃદયે કહ્યું, કે “વાઘેલા રાજ ! ચારણનો માલ તો કાચા પારા સમાન છે. કાચો પારો જેમ પચી શકતો નથી તેમ ચારણનો માવ પણ તને પચી શકશે નહિ તે બાદ રાખજો !”

પણ ચારણની તમામ વાતો અરણ્ય-રૂદન સમાન નીવડી. વાઘેલાની સ્વાર્થવૃત્તિ ચારણની ઓકે અરજ સાંભળવા તૈયાર ન હતી. તેણે પોતાના નોકરો પાસે ધક્કા મરાવીને વાઘ ચારણને દરબારગઢથી બહાર હાંકી કાઢ્યો. જતાં જતાં ચારણે કંકળતી આંતરડીથી કહ્યું, કે “વાઘેલા, તારો આ જુલમ હું તો સાંખી લઉં છું, પણ મારો ભગવાન નહિ માંખે ! હું મારા રડતા અંતરે તને શ્રાપ આપું છું, કે “ભેં, તારો ઘીડીએ ઘીડો, વહિ, રહે !”

ચારણ વાવેવાની આ જહાંગીરી પર આપોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. પરંતુ સ્વાર્થને સમજણ હોતી નથી. બૂખ્યો-તરસ્યો ચારણ વાવેવાની જોહુકમી પર આંસુ સારતો આખરે વિદાય થયો. પોતાના ઉપર થયેલા અપાર બુલમનો ધનસાક ધમિરને હાથે સોંપી મદમાતી બેંસોની આશા સફને માટે છોડીને, લોહી વરસતી આંખે તેણે લોદ્રાણીનો ત્યાગ કર્યો.

[૨]

ઉપર્યુકત પદના પર છ માસનાં વદાણાં વાઈ ગયાં. આઠલા દૂંઠા ગાળામાં જ વાવેલા વંશ પર કાળી આકતો ઉતરવા લાગી. સખરાણી વંશના એકસરખા સાઠ માણસોના જૂથમાં કુસંપતું ભયંકર ઝેર પેસી ગયું. આપસના કંકાસ, ઝગડા અને કુસંપથી આ વંશ દિવસે દિવસે ઘસાતો ગયો. અને છ માસમાં તો એમનું ખેદાન-મેદાન નીકળી ગયું. આ લોકોની નિર્જળતાથી સામા પક્ષના વાવેલા ત્રિભાગમાં વધુ બળ આવ્યું. અને એ લોકો પણ એમને ભાંગીને ભૂકો કરી નાખવાના ઇલાજ લેવા લાગ્યા. ચારણના સંગ-ગતા અંતરની વાણીએ અજબ ચમત્કાર કરી નાખ્યો. સખરાણી વંશ જાણે સમૂળગો વરમૂઝૂત બની ગયો. આ આખા વંશમાં આખરે એક જ માણસ લાધાઈ અને તેનો નાનકડો કુંવર લખધીરજી બાપી રહ્યા. થોડો સમય વ્યતીત થતા લાધાઈનો જીવન-દીપ પણ આંખો પડવા લાગ્યો. એને વિચાર થયો કે એની નિંદગી પણ હવે વધુ વખત ટપી શકે તેમ નથી.

વાવેલા લાધાઈનો એક પરમ મિત્ર હતો. એનું નામ કુંગરજી. કુંગરજી રોડોડ વંશનો રાજપૂત હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ એને પ્રભુ-પ્રેમની લગની લાગી હતી. રાત-દિવસ તે રાત-નામમાં જ મગન રહેતો. એનું જીવન અવિદાહિત હતું અને એ જ સ્થિતિમાં રહીને એને પ્રભુમક્તિમાં જીવન વ્યતીત કરવાની અભિલાષા હતી. આથી

લોકો તેને કુંગા ભગતના નામથી સંબોધના. કુંગરો ભગત ટેકીલો અને એકવચની પુરૂષ હતો. સખરાણી વંશના સમસ્ત જાથાનો નાશ તે પોતાની સગી આખે જોતો રહ્યો હતો અને પરમાત્માની અદ્ભુત શક્તિ પ્રત્યે તેને અનૂપ વિશ્વાસ આવી ગયો હતો. તાવડામાં ધાણી ફૂટે તેમ આખો વંશ નષ્ટ થઈ જતાં બાળી રહેવ એક લાધાજી પણ હવે હેલા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો.

લાધાજીનો એકનો એક બાવકુંવર લખધીરજી હતો. કુંવર નાનો હોવાથી તેના જીવનની ચિંતા લાધાજીનું અંતર ઠેરી ગઈ હતી. તેને ફિકર હતી કે સામા વાસરાળા વાઘેના વિજયરાજજી અને જુગતમંગજીને જરા પણ લાગ આરના તે કુંવર લખધીરજીનું કામળ કાઢી નાખ્યા વિના રહેવાના નથી. લોપાણીની માલિકીનો દાવો ધગ વનાર માત્ર આ એક જ કુંવરડો હોવાથી એના જીવનની ચિંતા લાધાજીના જીવને અકળાવી રહી હતી. સખરાણી વંશના આ હેલા છોડવાનું અમરો જીવન-ઉચ્છેદન થઈ જાય તો આખો વંશ નાશ થઈ જાય, એ ફિકર લાધાજીને રાત દિવસ સતાવી રહી હતી. આથી તેનો જીવ તેના શરીરની અદર અટનાઈ રહ્યો હતો. તેની કેમે કરી મુક્તિ થતી ન હતી.

પોતાના પરમ મિત્ર લાધાજીની આવી સ્થિતિ જોઈને કુંગરા ભગતના દિવસા ભારે દુઃખ થયું. તેણે જેની પથારીએ પડેલા પોતાના મિત્ર લાધાજીને કહ્યું, કે “વારેના ગીર ! તમારો જીવ અકળાતો જોઈને મને પણ પારાનાર દુઃખ થાય છે તમારી કોઈ આકાંક્ષા રહી જતી હોય તો તે મને બેનાશક જણાવી દો !”

“ભગતરાજ ! મારા અંતરમાં માત્ર એક જ અગિતાયા છે, તમે તે પૂરી કરી શકશો ?”

“જરૂર કરીશ. મારા જીવનના ભોગે પણ તમારી ઈચ્છા પાર પાડતા પાછો ફરીશ નહિ !”

“ રાડોડ વીર ! માત્ર એક જ ચિંતા મારા જીવને મૂંઝવી રહી છે. કુંવર લખંધીરજી હજુ નાનો છે. આખા સખરાણી વંશમાં એ એક જ તાંતણો હવે બાકી છે. એના જીવનની દિકર મને પળે પળે સતાવી રહી છે. ”

“ ખસ એટલું જ ને ? ”

“ એટલું જ, પણ એ વાત ક્યાં નાની છે ? એની જિંદગી પર લાગી રહેલાં દુઃખનોનાં કાળ-નગારાં મને સુખે મરવા પણ દેતાં નથી. અને મારું મૃત્યુ મુધારે એવી આશા તમારા સિવાય ક્યાંય નથી. ”

“ મિત્રવર ! તમે નિશ્ચિન રહો ! બાલકુંવર લખંધીરજીને હું મારા જીવના જોખમે જળવીશ. ”

“ ખસ, એટલું જ માગું છું. અમારા વંશની આ છેલ્લી નિશાની તમે જીવતી પેડે જળવજો ! તમારા મિત્રની આ એકની એક અનામત તમે અમૂલ્ય ખજાના જેમ સાચવજો ! ”

“ મિત્ર લાધાજી ! તમે તમારા જીવની સુખે ગતિ કરો ! હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક તમને વચન આપું છું, કે જ્યાં કુંવર ત્યાં હું. ”

“ ખસ રાડોડ દેવ ! તમે એક જ વાક્યની અંદર ધણું કહી દીધું. હવે મને સાચી શાન્તિ થઈ. મારું મૃત્યુ આ પળે જ આવીને બેસું રહે, તે તેની હવે મને લેશ પણ દરકાર નથી. મારી બધી દિકર આજે દૂર થઈ ગઈ ! ”

એક સાચા મિત્રને જાણે એવાં કુંગરજી ભગતનાં વચનોથી લાધાજીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એનો અવાજ ગળગળો બની ગયો. આંખો આંસુથી ઇસોજીવ ઉભરાઈ ગઈ.

એ જ વખતે લાધાજીનો આત્મા એના નશ્વર શરીરને છોડીને અમર ધામમાં ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસથી કુંગરા ભગને કુંવર લખાધીરજીને પોતાને ગળે લાઇ
લીધા. કુંવર એની સમગ્ર વિચારસૂટિનું કેન્દ્ર બની ગયો. સર્ગવાળી
મિત્રની અમુલ્ય યાપણ તે મોટા ખજાનાની માફક સાચવવા લાગ્યો.
પગવાર પગ તે કુંવરને રેડો મુકતો નહિ. “ જ્યાં કુંવર ત્યાં હું ”
એ વચનોને એ સતત યાદ રાખી રહ્યો હતો.

કુંવરનું રક્ષણ કરવાની ભગતની કાળજી અપૂર્વ હતી. કુંવરનાં
ખાન-પાન, દરવું-દરવું બધું એની જાતિ-દેખરેખ નીચે થતું. પણ
મનુષ્ય એક પારે છે અને કુંદરન-કંઠ બીજું જ કરી નાખે છે. વગી
પણીવાર એવું પણ બને છે, કે જે વસ્તુ ન બનવા દેવા માટે આપણે
અપાર કાળજી મેળીએ છીએ તે જ વસ્તુ અધુધારી સામે આવીને
ગમી રહે છે. આ પ્રસંગમાં પણ એવું જ બન્યું. ભગતની બારે
તકેદારી છતાં કુંવરના શરીર પર ઝેરનો પ્રયોગ કાર્ય કરી ગયો.
જૂના જમાનામાં ઝેરનું ગ્સાપણ કંઈ અજ્ઞાન વિકાસ પામ્યું હતું.
તેમાં પણ દેશી રજ્યાડાઓમાં તે આ કસબ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો
હતો. પગમાં પહેરવાના પગરખાં પણ જે પૂરાં સાચવેલાં ન હોય તે
તેની અંદર પણ ઝેરનો ભયંકર ભેપ લાગી જાય. પહેરવાનાં કપડાં
તરફ જરા બેદરકારી રહે તો તેમાં પણ ઝેરની અસર આવી જાય.
ગમે તેમ થયું હોય, પણ બાલકુંવર લખાધીરજી આવા જ કોષ્ટક ઝેરના
પ્રયોગનો ભોગ બની ગયો. ફૂલ જેવા સુકોમળ કુંવરની છત્રાવૃત્તિ
એકાએક છુટાઈ ગઈ! કુંગરા ભગત પર આમ તૂટી પડ્યું. ભગતની
અંતરવ્યથાનો પાર રહ્યો નહિ. એણે પોતાના મિત્ર લાધાજીને આપેલું
મળખૂત વચન યાદ આવ્યું, કે “ જ્યાં કુંવર ત્યાં હું. ”

ભગતનું વચન અફર હતું. કુંવરની સાથે જ અમિદાદ મહાનું
કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કુંગરજી ભગતનો એક પરમ મિત્ર રાપ-
રમાં રહેતો હતો. એનું નામ રતનો ભગત. રાપર અને લોદાણી
વચ્ચે બાર ગાઉનું અંતર. પોતાની છેલ્લી ક્રિયા રતના ભગતને હાથે

કરાવવાની કુંગરજીની ઇચ્છા થઈ. રતના ભગતને તાબડોતોબ બોલાવી લાવવા તેણે એક માણસને રાપર રવાના કર્યો.

સાંજ પડી ગઈ હતી. દિવસ જરા ચડતાં જ અગ્નિ-સંસ્કારનું મુહૂર્ત હતું. કુંવરના શબ પાસે કુંગરજી ભગત બેરખો લઈ બેસી ગયો. આખી રાત તેણે પ્રભુ-ભજનમાં વીતાવી.

પ્રભાતનો સમય થયો પણ રતનો ભગત રાપરથી આવ્યો નહિ. છતાં કુંગરજીને તો ખાતરી હતી, કે તેનો મિત્ર ગમે તે ઉપાયે આવી પહોંચ્યા વિના રહેવાનો નથી.

કુંગરજી ભગત કુંવર સાથે સતા થવાના છે, એ વાત અમ્મ સમયમાં જ આજુબાજુનાં ગામોમાં ફેલાઈ ગઈ. દિવસ ઊગતાં જ આસપાસનાં અનેક ગામોના માણસો કુંગરજી ભગતનાં દર્શન માટે આવી પહોંચ્યા.

રાપરથી રતનો ભગત હજુ પણ આવ્યો નહિ. સૌના મનમાં અકળામણ થવા લાગી. દિવસ જરા ચડતાં જ તૈયારી આગળ ચાલી. ઝાંઝ અને પખવાજ સાથે ભજન-મંડળીઓ તૈયાર થઈ ગઈ. અખીલ અને શુભાવના ગોટેગોટ આકાશમાં બિડવા લાગ્યા. કુંવરની નનામી સાથે કુંગરજી ભગત પણ જીવન પરથી મરણે માટે હાથ ઊઠાવી, હાથમાં માળા લઈ, પરમાત્માનું ધ્યાન પરતા ધીમે પગડે ચાલના લાગ્યા. રાપરથી આવનાર રતના ભગતની સૌ કાગડોળે રાહ જોઈ રહ્યા હતા. બધાની આંખો રાપરના રસ્તા પર ચોટી ગઈ હતી.

આમ આખી મંડળી સ્થાનભૂમિમાં આવી લાગી. ચિતા ખડકાઈ ગઈ. કુંગરજી ભગત બાલ કુંવરના શબને ખોળામાં લઈને ચિતા પર બેઠી ગયા. ચિતા પ્રગટાવવા માટે રતના ભગતની બધા અધીર હૃદયે રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

રતનો ભગત મહાસક્રિયાળી મનાતો. એને વિશે અનેક ચમત્કારી વાતો પણ બિડતી. સામા પક્ષવાળા વાઘેલાઓને ધાસી હતી,

કે જો રતનો ભગત રાપરથી ખરેખર આવી જાય તો કદાચ કુંવર લખપીરજીને સજીવન પણ ખનાવી દે ! આથી એ વાઢેલાઓએ એક નવીન સુક્તિ રચી.

ચિતા તૈયાર હતી. જરાવારમાં સળગી જીકે એવાં, ધૂનયા તર-
બોળ બનેલાં લાકડાંની મોટી એક ખડકાઈ ગઈ હતી. ભગત કુંવરના
રાખ સાથે કપારનાથે અંદર બેસી ગયા હતા. માત્ર રતના ભગતની
રાહ જોવાતી હતી અને એક ચીનગારીની જ વાર હતી. વરસાદની
માફક રતના ભગતની રાહ જોતી સૌની દષ્ટિ રાપરના ગળમાર્ગ પર
મંડાઈ રહી હતી.

એટલામાં અચાનક કોઈકે પાછળથી આવીને ચિતાના પાછલા
ભાગમાં અગ્નિ પ્રગટાવી દીધો. સૌની અગ્નિવળી મચ્છે ચિતા ભડભડ
સળગવા લાગી. કુંગરજી ભગતને ફરીથી થએલ દગાની સમજ તો પડી
ગઈ, પણ કુંગરજી ભગત તો કુંગર જોટલી જ અડગતાથી મક્કમપણે
ચિતામાં બેસી રહ્યા. કાળની ગિલ્ડવા સમી અગ્નિની જ્વાળાઓ
ભગત અને કુંવરને બરખી જતી આકાશમાં લહેરાવા લાગી.

રાપરથી એક જ શ્વામે નીકળેલ રતનો ભગત જરાખર એ જ વખતે
આવી પહોંચ્યો. પણ એ પોતાના પ્રિય મિત્રને પોતાના હાથે અગ્નિ-
દાહ આપે તે પહેલાં તો અગ્નિદેવે પોતાનું કાર્ય પનાવી લીધું
હતું. દરથી આ દરથ જોઈને રતના ભગતની હૃદય-વ્યથાનો પાર
રહ્યો નહિ. તે સળગતી ચિતાને નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી જ પાછો
કયો. રતના ભગતને આમ પાછો ફરતો જોઈને લોઢાણીના લોકોએ
એને ગામમાં આવવા આમદ કયો. જ્વાળામાં ભગતે એટલું જ
જણાવ્યું, કે “ મારે આ જમપુરીમાં આવવું નથી.” આટલું
કહી એ ચાલતા ચલા, અને ગપર જઈ સમાધિ લીધી. અને સમા-
ધિઓ બંને ગામમાં આજ પણ મોજૂદ છે. કુંગરા ભગતની સમાધિ
પર મોડું શિખરબંધ દહેર બાંધવામાં આવ્યું છે.

આ ઘટના પર એકસો વરસનો સમય વીની ગયો છે. છતાં આ ઉભય ભક્તાત્માઓનું સ્મરણ લોક-હૃદયમાં તાજું જ છે. બંનેનાં સમાધિસ્થાન આજ પણ પ્રજાનાં પૂજાસ્થાન બની રહ્યાં છે. એક કચ્છ-લોદ્રાણીમાં અને બીજું રાપરમાં.

“ત્યાં કુંવર ત્યાં કુંગ” એ વાક્ય કુંગરજી ભગતે પોતાના અદ્ભુત આત્મ-ખલિદાનથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

કુંગરજી ભગત સત્તા થયા, એ પ્રસંગનું ચારણ કવિ જયમલ દાનજીએ રચેલું એક ચારણી કાવ્ય આ વસ્તુને અનુરૂપ હોવાથી તે અત્રે રજૂ કરવામાં આવે છે.

દોહરા

પુરૂષોત્તમ પારસમણી, ભગત કુંગરો ભૂપ,
કુંવર લખધીર કારણે, સત્તા ચડયા નિજ શુપ. ૧
જન્મધરી ધન ધન હુવા, ધન હો માતા તાત,
વીર રતનદે વૈકુઠે, સિધાવિયા સાક્ષાત્. ૨
ખાંડ મધે લઈ ગેરખો, શિવશિવ નામ સંભાર,
અગર ચંદન ધૂપ આગળે, ઝળકત નેન નવાળ. ૩
રૂપ પલટયું ચઠોડયું, સતસત ચડયું ચરીર,
જયમલ જિગ્યે જગ ચળે, ઉજવળ મુખ અમીર. ૪

લીલાવતી છંદ

ઉજવલ મુખ અંગ નવરંગ આતી, નેન ધખત અંગાર ઝરે,
ફરર ફરર ફર બાહુ ફરકત, કમધજ હર હર નાદ કરે;
સજી સ્વાંગ સરવાંગ સતીરે, પ્રથમ ચંડીને પાથ પડે,
હરખ કરી મન હર હર! કર કર, ચિત્ત ભર કુંગર ચિત્તા ચડે. ૧

પ્રગટ ભાષ્ય પ્રગટ ભૂમિ પર, ચખ-નખ રત ધંધુકાર ચડે,
 લોક જગત સહ શ્રીફળ લઈ કર, હરિ હરિ કર કર પાય પડે;
 ગાવત ગીત સખિ મિલિ ગરબા, સતવત કમધજ કાઠ ચડે,
 હરખ કરી મન હર હર! કર કર, ચિત્ત ભર ડુંગર ચિત્તા ચડે. ૨
 ભભકત આગ લાગી ચે' ભીતર, ધોમ રોમ ચચકાટ ધખે,
 ભકત રત્નેશ્વર સંત શિરોમણ, નિરખત મહં નિશ્વાસ નખે;
 ધૂપ અગર ચંદન ધુધવાતી, જળજળ પ્રજળ સદવાસે જળે,
 હરખ કરી મન હર હર! કર કર, ચિત્ત ભર ડુંગર ચિત્તા ચડે. ૩
 દેવ દુંડુભી વાળાં અનહદ, ગણુણ ગણુણ ગણુ આભ ગળે,
 પરવત ચઠ નિરખત ભૂય જોગણી, વાહ વાહ ઠરતાલ વળે;
 સુરમિલત સખ વરસત પુષ્પધુ, નાદધ્વનિ જયજય નીકળે,
 હરખ કરી મન હર હર! કર કર, ચિત્ત ભર ડુંગર ચિત્તા ચડે. ૪
 શ્રી લોદ્રાણી જન્મ લઈ ધર, ઉજવળ કર વર કાળ અઠે,
 શોઠાં સુમથ તથ લોક ઉચ્ચરે, જયકર સર સુરરાજ જઠે;
 શિવનંદ જયમલ અખિયાત સુણી કર, કર દો જોડી છંદ કરે,
 હરખ કરી મન હર હર! કર કર, ચિત્ત ભર ડુંગર ચિત્તા ચડે. ૫

અખ્ય

હેયે ધરીને હરખ, ભગત તન મન નવ રંગે,
 હેયે ધરીને હરખ, સિધાળ્યા હૃતભુક સંગે.
 હેયે ધરીને હરખ, અમર વર નિરખણ આયા,
 હેયે ધરીને હરખ, વૃદ્ધિ-ફૂલ સુર વરસાયા.
 વરસત પુષ્પ જયજય વહે, નારદ શારદ નામને,
 કર ભુગલ જોડ જયમલ કહે, કરો પૂર્ણ મન કામને.

નાથ સંપ્રદાયના સંતો

દાદા ધોરમનાથ

ધીંગો ધોરમનાથ, ધીણોધર ધાબે વિઠો,
સામીઠે ને સાથ, કામલ કાછે મેં ડિઠો.

કચ્છની ઉત્તર સરહદ પર રણુને કિનારે ઊભેલો ધીણોધર ડુંગર ધણા પુરાતન કાળથી મહા પ્રતાપી ગનાવ છે. અનેક સિદ્ધો, સાધકો અને યોગી મહાત્માઓએ એની ગોદમાં આશરો લીધો છે. ધીણોધર ડુંગર એ તપસ્વીઓના ધામ સમાન છે.

કચ્છના રણમાં આવેલો કાળો ડુંગર જેમ પચ્છમાધ પીર એટલે શુદ્ધતાત્રેયનાં પગલાંથી પ્રખ્યાત છે, તેમ ધીણોધર ડુંગર દાદા ધોરમનાથની ઉમ્મ તપશ્ચર્યાથી પાવન થયેલ છે.

નાથ સંપ્રદાય એ ભારતવર્ષનો અતિ પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયના બે મહાપુરો ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથનાં નામ સમસ્ત ભારતમાં પ્રખ્યાત છે. નાથ સંપ્રદાયમાં પ્રાચીન સમયમાં નીચે મુજબ બાર પંથ હતા.

૧. હેતુ, ૨. પાત, ૩. આર્ષ, ૪. પાગલ, ૫. પંખ, ૬. રાવલ, ૭. ગોપાલદાસ, ૮. ચોલી, ૯. જગ, ૧૦. કંથડ, ૧૧. ગમ, ૧૨. જન. હાલમાં આઠના સમૂહ અનુસાર એમાં કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવેલ છે.

શુર મત્સ્યેન્દ્રનાયના જે શિષ્યો. એક ગોરખનાથ બીજા ધુરંધરનાથ. ગોરખનાથનાં ઘણાં સ્થાનો આજે પણ ભારતમાં મોજુદ છે. મારવાડના જોધપુરમાં પણ એમનો મશહૂર મઠ છે. સૌથી મોટું સ્થાન હરિદ્વાર પામે આવેલા ગોરખપુરમાં છે. બીજા શિષ્ય ધુરંધરનાથ હિમાલય અને હરિદ્વાર તરફ ધુરંધરનાયના નામે ઝોળખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધૂંધળીમહાના નામથી અને કચ્છમાં ધોરમનાયના નામે પ્રખ્યાત છે. વલ્લભીપુરના રામ શિલાદિત્યને એમણે જ શાપ આપી, વલ્લભીપુરનો વિનાશ કરેલો કેડેવાંય છે.

દાદા ધોરમનાથ ઉત્તર પ્રદેશમાંથી હરતા હરતા મૌરાણી બૂમિમાં આવ્યા અને ત્યાંથી કચ્છ આવ્યા. સૌથી પ્રથમ એમણે હાલના માંડવી બંદર પાસે આવેલા રિયાલુ પટ્ટણમાં ધૂણી નાખી. ધોરમનાથનું આગમન કચ્છમાં વિક્રમની આઠમી સદીના આશંભમાં થયેલ હોય એવું અનુમાન થાય છે. એમની સાથે ગરીબનાથ નામના એમના દત્તક શિષ્ય હતા. ગરીબનાથ દરરોજ ગામમાંથી ભિક્ષા માગી લાવતા. પણ ગામના લોકો એવા કડોર થઈ ગયા, કે એમને પેટ-પૂરતી ભિક્ષા મળતી બંધ થઈ. એટલે ગરીબનાથજીએ બીજો માર્ગ શોધ્યો. જંગલમાંથી લાકડાં કાપી લાવી, તે ગામમાં વેચતા અને તેમાંથી લોટ ખરીદી, એક સુતારણ બાઈ પાસે તેના શેટલા પકાવી, શુર મદારાજ પાસે લઈ જતા અને એ રીતે ઉદર નિર્વાહ કરતા. માથા પર લાકડાનો બાર જેવી જેવીને ગરીબનાથના માથા પર ચાંદાં પડી ગયાં.

એક દિવસ ગરીબનાથ સૂતા હતા, ત્યાં માથા પરનું કપડું ખરી જતાં ચાંદાં ખુસ્કાં પડી ગયાં. ગુરુદેવે એનું કારણ પૂછ્યું. શિષ્યે ગામની કડોરતાનો બોલો છતિદામ રજુ કરી દીધો.

આ સાંભળી ગુરુજીના ક્રોધનો પાર રજો નહિ. પેલી સુતારણ બાઈને ગામમાંથી ચાલ્યા જવાનું જણાવી, ક્રોધાગમાન બનેલા મોઢી-

રાજે પોતાનું અપ્પર બિંદુ પછાડી “પદ્મન સળ ડદ્મન ઔર માયા સળ મિટ્ટી !” નો વિનાશક મંત્ર ઉચ્ચાર્યો અને તેની સાથે ચોરાશી પદ્મનું નાશ થઈ ગયો.

આના પ્રકારની દંતકથા સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત છે.

ત્યારપછી દાદા ધોરમનાથે ‘આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા બારે તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લોકકથા મુજબ દાદા પ્રથમ ઝુરા કુંગર પર આપ્યા, તો ઝુરા ઝુરી પડ્યો અર્થાત લાંગી પડ્યો, ત્યાર પછી નનામા પર ચડ્યા તો નનામો નખી પડ્યો. પછી ધીણોધર પર ચડ્યા તો તે પણ થરથરવા લાગ્યો. એ વખતે દાદાએ તેને ‘ધોરોધર !’ એમ કહેતાં તેનું નામ ધીણોધર પડેલું કહેવાય છે.

ધીણોધર કુંગર પર દાદા ધોરમનાથે લોહ-પૂંગી પર મસ્તક ટેકવી ઉમ્ર તપશ્ચર્યા આપરી દીધી. એ સમય દરમિયાન અરલ ગામની દેવસબાઈ નામે એક ચારણિયાણી દાદાને દરરોજ એક દૂધનો કળશિયો પહોંચાડતી. બાર વરસની દાદાની તપશ્ચર્યા પૂરી થતાં તેમણે દેવસબાઈને કંઈક માગી લેવાની આજ્ઞા કરી.

બાઈ બોલી, “દાદા મને બધી વાતનું મુખ્ય છે. માત્ર શેર માટીની ખોટ છે. આપ કૃપા કરો તો માથું દુઝપ દૂર થઈ જાય.”

લોક કથા કહે છે કે દાદાએ પોતે આ બાઈને ત્યા જન્મ ધારણ કર્યો અને આગળ જન્મ રક્ષણ પીરના નામે પ્રખ્યાત થયા.*

દાદા ધોરમનાથે ધીણોધર પર ગંગા, યમુના, સરસ્વતી અને ગોદાવરી નામે ચાર પ્રયંડ દેજો જિતારેલી કહેવાય છે. આજે પણ આ દેજો ત્યા મોજુદ છે. એમની ઘડતર ખરેખર નવાઈ પમાડે તેવી છે.

* સમયનો વિચાર કરતાં અરલની દેવસબાઈને વરદાન આપનાર ધોરમનાથ ખીજ હોવા જોઈએ.

દરેક દેગમાં અકેક ખાંડી ભાત રાંધી શકાય એવી રાક્ષમી કંટની એ દેગો છે. એમાં રાધેયું અનાજ કદી ખૂટતું નથી એવી લોકવાણી છે.

માંડતી તાવુકાના યુનડી ગામના કુંગર પર સિદ્ધ ધોરમનાથનાં પગલાં છે. ત્યાં દર વરસે અઘાડ સુદિ બીજના દિવસે મેળો ભરાય છે.

ધીણોધર

ધીણોધરનો કુંગર તેરસો ફૂટ ઊંચો છે. એની આગુબાગુ ગીચ જંગમ આવેલું છે. એની ઉત્તર દિશાએ રણુની શરુઆત થાય છે. ધીણોધર પર બાર વરસ તપશ્ચર્યા કરી દાદાએ ઉત્તર દિશા તરફ દષ્ટિ કરી, એટલે એ પ્રદેશ રણુ બની ગયો એમ લોકો કહે છે.

કુંગરની તળેટીમાં પીર અને તેના ચેલાઓને રહેવાનાં મકાનો છે. અહીં દાદા ધોરમનાથનું નાનું મંદિર છે. તેમાં ત્રણ ફૂટ જિંચી દાદાની આરસપદાણુની મૂર્તિ છે. આ રથાને મીથી પ્રથમ દાદાએ પ્રકટાવેલ દીપક આજે પણ અખંડ પ્રકાશ આપી રહ્યો છે.

અહીં ધણુ જ જૂના વખતથી સળગતી રહેલી એક ધૂણી નેવામાં આવે છે. એ પણ દાદાના જ વખતથી અખંડ ધૂણી રહેલી મનાય છે.

કુંગર પર ક્યાં દાદાએ તપશ્ચર્યા કરી હતી ત્યાં પણ ધોરમનાથનું મંદિર છે. આ ફેડેડું મંદિર ૧૮૭૫ ના ધરતીકંપના વિનાશ પછી બે વરસે શુદ્ધિવાળીના બ્રહ્મજીવીય ગૌ મુન્દરજી સિવજીએ મળાવેલ છે. મંદિરમાં ત્રિકોણાકાર છોડરી ખરબ નેવો એક પથર છે. આ પથર પર મન્નક ટેકવી દાદાએ તપશ્ચર્યા કરેલી પાગ કહેવાય છે. આ પથર સિદ્ધર અને ઘીથી રંગાયેલો રહે છે. મંદિર બહાર એક ધૂણી છે. તે બાદરવા મામમાં દર વરસે ત્રણ દિવસ પ્રકટાવવામાં આવે છે. દર દરના ગામોના લોકો આ ધૂણીનાં દર્શન કરી રોજાને ફૂનાર્થ થએલ માને છે. જૂના વખતમાં તો અહીં મોટું અનુષ્ઠાન ચાલતું.

ગમે તેટલા કુધાર્થીએને અહીં નિસર્માં બે વખત સાદ પાડવામાં આવતો અને બાજરાના રોટલા અને કોરડની ખીચડીનું સૌને પેટ-પૂરવું બોજન આપવામાં આવતું. આજે પણ આ ધોરણ સમય અનુસાર જળવાઈ રહેલ છે.

ગાદીપતિ યોગીને પીરની પંતી આપવામાં આવે છે. માત્ર કચ્છમાં જ નહિ, પરંતુ હરિદ્વાર તરફ પણ નાથ સંપ્રદાયના યોગીએને પીરના નામે સંબોધવામાં આવે છે.

યોગી શરણુનાથજી

દાદા ધોરમનાથજી કચ્છ તરફ આવ્યા ત્યારે શરણુનાથજી કુચ-ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરતા હતા. તે પણ થોડા વખત પછી ધોરમનાથજીને અને પોતાના શિષ્ય ગરીબનાથજીને મળવા મારે કચ્છમાં આવ્યા. ધીણોધરથી પશ્ચિમ દિશાએ અરણ નામે એક ચારણાનું ગામ છે. ત્યાંથી કામાય ખૂળે આવેલ ધીવડા નામના કુંગરની એક કોંડી ગુફામાં શરણુનાથજી નિવાસ કરવા લાગ્યા. એમણે પોતાનું જીવન અહીં જ પૂરું કર્યું. આજે પણ એમના બોંયરામાં એમનાં બાલ-પગલાં જોવામાં આવે છે. ધીણોધરના પીર ગામીએ બેસે ત્યારે એક વાર સવારી સાથે શરણુનાથજીને બોંયરે જાય છે. આખી રાત જાગન-ભાવ ચાલે છે. સવારમાં શરણુનાથજીનાં પગલાંનાં દર્શન કરીને પાછા ફરે છે. શરણુનાથજીની સમાધિ ધીણોધર જંગીરમાં છે. નિયમિત રીતે તેની મેવા-પૂજા થાય છે.

યોગી ગરીબનાથજી

દાદા ધોરમનાથના ગ્રિષ્ય ગરીબનાથ પછી બીજા ગરીબનાથ પડેલા રાયધણુના વખતમાં થઈ ગયા.

ગરવે ગરીબનાથ તો, આયો કરને અવાજ,
ફૂડા જત કદી કરે, ડિનું રાયધણુ રાજ.

ત્યાર પછી ત્રીજી ગરીબનાથ જામ હમ્મીરજીના સમયમાં થયા. ધીણોધરથી પાંચેક ગાઉ દૂર લાડલી ગામની ઉત્તરાદી તરફ જ્યાં પાણીનો સત્ત આવીયો છે ત્યાં સ્થાનની બાજુમાં ગરીબનાથજી તપ કરતા હતા. અહીં જતોના છોકરાઓ એમની મહાધિ વખતે એમના કાનના કક્કજમાંથી નિશાન તાકીને કાંકરી કાઢવાની રમત રમી, એમના તપમાં લંગ પાડતા હતા.

લાડલીમાં એ વખતે બીમજી દુધર હતા. આ બીમજી દરરોજ ગરીબનાથજીને દૂધનો કળશિયો પહોંચાડતા અને એમની મેવા કરના. આથી પ્રસન્ન થઈને એક દિવસ ગરીબનાથજીએ એમને કહ્યું, કે “આજે બરાબર અર્ધો રાતે તમે દૂધનો કળશિયો લાઈને આવજો! કચ્છની ગાડી તમારા બાગ્યમાં ફેલાવ એમ મને લાગે છે.”

એ વખતે લાખિયાર વિચરાનો જામ હમ્મીરજીનો એક લગ્નો હમ્મીરજીથી રીસાઈને લાડલીમાં બીમજી પામે રહેતો હતો. તેને આ વાતની ખબર પડતા તેની સ્વામીગણિત બેચારાઈ આવી. આ લગ્નો એકદમ લાખિયાર વિષયે પહોંચી ગયો અને જામ હમ્મીરજીને આ વાતની જાણ કરીને બોલ્યો, કે “આ તક ગ્રામાવસી તો કચ્છની ગાડી બોઈ બેસજો. મારે મહાત્માનો આશીર્વાદ તમે જ મેળવી લ્યો!”

હમ્મીરજી એ જ રાતે લાડલી પહોંચી ગયા અને ગૂપ્ત-ગૂપ્ત દૂધનો કળશિયો ગરીબનાથજીની સેવામાં રજુ કર્યો. મહાત્માજીએ એમને કચ્છાધિપતિના સ જોધનથી આશીર્વાદ આપી દીધા

થોડીવાર પછી બીમજી પણ દૂધના થોડા સાથે લાડલી થયા અને મોડીગજની પર્ણકુટિનું ખારૂં પાડના વાગ્યા. જન થોડોનો પાડો પર્ણકુટિમાં માથું મારી રહ્યો છે, એમ વિચારી થોડી મોલ્યા, “તને થોડા હજી, તું મનના ખત્રુ જીવવા દેતો નથી!”

બીમજી બોલ્યા, “અરે મહાત્મા, એ તો હું બીમજી છું.

આપની આજ્ઞા મુજબ દૂધનો કળશિયો લાવ્યો છું. મને તો કમ્પના રાજને બદલે શ્રાપ આપી દીધો !”

ચોગી કહે, “ ત્યારે રાજ તો હમીરજી લઇ ગયા. પણ એણે કપટ કયુ” તો એની સાથે પણ કપટ થશે. અને તમારા શ્રાપનું નિવારણ એ છે, કે તમારે આઠ દિવસ મુઘી ઘોડા પર ચડવું નહિ.”

બરાબર આઠ દિવસે ગામમાં રાડ પડી, કે ગામની ગાયો લટારા હરી ગય છે. ભીમજી શરવીર હતા. એ પગપાળા જ ગાયોને વાળવા પોતાના સાથીઓ સાથે ઊંચડી નીકળ્યા. આગળજતાં બપોર પડી, કે ગાયો હરાઇ જવાની વાત ખોટી છે, એટલે સૌ પાછા ફર્યા.

એટલામાં પેલો લંગો પણ પોતાના ઘોડા સાથે સામે આવ્યો અને હવે આ ઠાકિવસ થઈ ગયા હોવાથી ઘોડે બેસવામાં કંઈ વધિ નથી એમ જાણાવી, ભીમજીને પોતાના ઘોડા પર ચડવા આમ્રહ કરવા લાગ્યો.

લંગાની વાત માની ભીમજી તેના ઘોડા પર સવાર થયા. પણ આગળ ચાલતાં ઘોડાને અચાનક ઠોકર વાગવાથી ભીમજી તેના પરથી ઊંચડી પડ્યા અને એમનો એક પગ ભાંગી પડ્યો.

ગરીબનાથજીએ મડલીમાં જીવંત સમાધિ લીધેલી કહેવાય છે. અહીં એમના શિષ્ય વિખ્યારીનાથે શિખરબંધ દહેરું ચણાવેલ છે.

ચોગી પ્રભાતનાથજી

દાદા ઘોરમનાથે જ્યાં સૌથી પ્રથમ નિવાસ કર્યો તે રિયાણુ પટ્ટણના સ્થાને આજે એક નાનુ ગામડું છે. મહારાજોથી ભારમલજીએ સંવત ૧૬૬૫ માં આ રિયાણુ ગામ ચોગી પ્રભાતનાથજીને બક્ષીસ તરીકે આપ્યું. અને અહીં દાદા ઘોરમનાથનું સુંદર મંદિર ચણાવી

આપું, તે આજે 'દાદાની દેરી'ના નામે ઓળખાય છે. દેરીમાં દાદાનાં પગલાંનાં દર્શન થાય છે.

બળદિયા, અરલ વગેરે ધોળાધર જાગીરની શાખાઓ છે.

યોગી કંથડનાથ

આજથી એક હજાર વર્ષ પહેલાં વાગડના કંથકોટ પર યોગી કંથડનાથ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. અહીં સિંધના જન્મ લાખા ધૂરાણના પૌત્ર જન્મ સાડ એક મળખૂત કિલ્લો બંધાવવા માગતા હતા. પરંતુ એથી યોગીની તપશ્ચર્યામાં બંગ પડે તેમ હોવાથી કિલ્લો અણુવા દેવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. કહેવાય છે કે યોગી કંથડનાથ પોતાની મંત્ર શક્તિથી દિવસે કિલ્લાનો જીટલો ભાગ તૈયાર થાય તેટલો રાત્રે પાડી નાખતા હતા.

આખરે જન્મ સાડ યોગીને મનાવી, એમનું નામ કિલ્લા સાથે જોડવાનું વચન આપીને કિલ્લાનું કામ સંપૂર્ણ કર્યું. અહીં યોગી કંથડનાથનું બલ્લ દહેરું આજે પણ કંથકોટની શાન જળવી રહ્યું છે.

હાલે ત્યાં મનદરા ગામ આવેલું છે ત્યાં મનદરિયા નામે એક વાવ હતી. તેની આસપાસનો પ્રદેશ મહારાઓશ્રી ભારમલજીએ કંથડ યોગીઓને બક્ષીસ કર્યો. ત્યાં ઉદય કંથડે મનદરા ગામ વસાવેલ છે. કંથડનાથી યોગીઓ માળામાં કંથડનાથનું નામ જણે છે. એક વખતે કંથડનાથી યોગીઓનું કચ્છમાં મોડું પરિવ્રજ હતું. બહારથી આવતા જતા સાધુ—અતીતો પર તે ધણો ત્રાસ વર્તાવતા અને કાન ચીરી, કક્કલ પહેરાવી ધણાને ધરાળો યોગી બનાવી દેતા. આગળ જતાં એમના જીલમનો અંત આવ્યો અને કોરેશ્વરની તેમજ અંજારની અન્જોણની જાગીર તેમના હાથમાંથી સરી જઈને ગિરનારી અની-તોના હાથમાં આવી.

હઠાગ્રહ

યોગીઓનો હઠાગ્રહ જાણીખ્યાત છે એમના પર કંઈ અન્યાય હદાય તો જીવતા હટાઈ જવાનું નાચું કરતા એમને વાર લાગે નહિ જમીના બહુઆ રાજપૂત મેઘજી જે પાછળથી યોગી થઈ ગયા હતા તેણે ગોતાની બાર પ્રાગ્ન (૬૬ એકર) જમીન ધીણોધર જાગીરમા આપેલી પાછળથી જમીના બહુઆ આસીઆએએ આ જમીન આગ્રહી લીધી તેના વિરોધમા ધીણોધરના યોગીઓ અહીં જીવતા હટાયા છે એમની દેરીઓ આજે પણ એમના ત્રાગાની સાક્ષી આપતી ઊભી છે

ગજોડના જાડેજાઓએ પણ પીરની ઘોડીઓ ઝૂંટવી લીધેલી હોવાથી ત્યાં પણ યોગીઓને જીવતા બહારવામા આબ્યા છે “ડાડા ! ગજોડ જે ગદમે ડિયો બરે !” એ શબ્દો કમ્બની જનતાથી અચાત નથી

દેવી શુંદલ અને રાવળ પીર

હાહા ધીરમનાથના આશીર્વાદથી અરલની ચારણિયાણી દેવલને ઘેર પારણું જૂલણું થયું હતું. પુત્રનું નામ રાવળ રાખવામાં આવ્યું. રાવળ મોટો થતાં તેને વાહરડાં ચારવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

હાહા ધીરમનાથની લલામણુ હતી, કે રાવળનું સગપણ ન કરવું. આ લલામણુ વાતસલ્યભાવમાં એનાં માખાપ જૂલી ગયાં અને શુંદલ નામની એક ચારણુ કન્યા સાથે તેનું સગપણ કરી નાખવામાં આવ્યું.

રાવળને આ ગમ્યું નહિ. એક દિવસ વાહરડાં ચારીને તે પાછો ફરતો હતો ત્યારે શુંદલ ગામને કૂચે પાણી ભરી રહી હતી. હવે મીઠા ભાગ આવેલો છે એમ જાણી, રાવળ તેની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “બહેન ! પાણી પાઈશ ?”

શુંદલ તો આ સાંભળીને ચિત્રવત્ રિયર થઈ ગઈ અને રાવળ તે જ વખતે ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યો. હાલના શુંદિયાળા ગામની દક્ષિણે આવેલ ‘વલસરા’ નામનાં સ્થાનમાં તે રહી ગયો અને ત્યાં ગજળુ-વંશના દેવરાજ ધલનાં ઘોડાં ચારવાના કામ પર રોકાઈ ગયો.

કહેવાય છે કે એક દિવસ જ્યાં રાવળ સૂતો હતો ત્યાં તેના પર એક ઝાડના પડછાયાને પાછલા પટોર સુધી સ્થિર થઈ ગયેલો જોઈને દેવરાજ ધલને લાગ્યું, કે આ કેઈ આમાન્ય માણસ નહિ પણ મહા-પુરુષ છે. તે દિવસથી તેણે રાવળને ઘોડાં ચારવાના કામથી મુક્ત કરી દીધો. રાવળને દેવપુરુષ સમજીને સો કેઈ તેની સેવા-સજ્જા કરવા લાગ્યાં.

ત્યાર પછી રાવળની આત્મશક્તિ દિવસે દિવસે વિકાસ પામવા લાગી. એમના નામ સાથે ચમત્કારોની ધણી વાતો જોડાઈ ગઈ છે.

પેલી તરફ ત્યારે ગુંદલને જાણ થઈ, કે રાવળ તો હવે દેવ બનીને પૂજવા લાગ્યા છે ત્યારે તે પણ, પોતાના ભાઈ નારાયણને સાથે લઈને રાવળનાં દર્શન મળે નીકળી. બંને ભાઈ બહેન ત્યારે ગુંદિયાણીની સીમમાં આવ્યાં ત્યારે રાવળને એમના આગમનના ખબર મળ્યા.

આ સમાચાર સાંભળી રાવળના દિલને ધક્કો લાગ્યો અને તેમણે વલસરામાં સમાધિ લઈ લીધી.

ગુંદલદેવીને આ વાતની જાણ થતાં તેમને પણ ત્યાં જ સત ચડ્યું અને મિત્રા ખડકાવી ત્યાંજ તેમણે અમિ-સ્નાન કર્યું. આજે પણ ગુંદિયાણી ગામની પૂર્વે ગુંદલ માતાની દહેરી એમના આત્મ-સમર્પણની યાદ આપતી જોવા છે. દર વરસે વૈશાખ સુદ ૬ ના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે.*

ગુંદલદેવીના નામ પરથી અહીં ગામનું નામ ગુંદિયાણી રાખ-આવ્યું અને ગુંદલના ભાઈ નારાયણના નામ પરથી અત્રેના તળાવનું નામ નારાયણસર રાખવામાં આવ્યું.

રાવળપીરની સમાધિ પર દરિયાકિનારે એક ભવ્ય શિખરખંધ મંદિર ગુંદિયાણીના બ્રહ્મક્ષત્રીય શેઠ સુંદરજી શિવજી તરફથી બંધાવવામાં આવ્યું છે. અહીં આવજુ વદિ અમાસના દિવસે પ્રત્યેક વરસે મોટો મેળો ભરાય છે.

* આ દહેરી ગુંદિયાણીના જડેલ ભક્ત મહારસિંહના બાધથી શેઠ મંગલદાસ દ્વારા ચલાવેલ છે.

રામદેવ પીર

અને

રામદેવ-પૌત્રા

[૧]

જન્મોત્સવ

રાજપૂતાનાના જ્ઞેધપુર પ્રાંતના પોકરણથી ત્રણેક ગાઉ પર કલેયા નામે ગામ છે. વિક્રમની મેળમી સદીમાં ત્યાં અજમલજી નામે તુવાર વંશના રાજા હતા. અજમલજી ભગવાન કૃષ્ણ-દાસના અનન્ય ભક્ત હતા. એમણે પોતાનું મમરત જીવન કૃષ્ણ-શક્તિમાં જ વ્યતીત કર્યું હતું. એમને સર્વ વાતનું સુખ હતું. કુખ એક જ હતું, કે એમને ત્યાં શેર માઢીની ખોટ હતી. સંતાન-પ્રાપ્તિને માટે અજમલજીએ કુંગર તેડસા દેવ ક્યાં, અનેક યાત્રાઓ, માન્યતાઓ કરી અને અનંત વૈદો-હકીમોનો આશરો લીધો, પરંતુ એમના અંતરની અલિસાપ અધૂરી જ રહી. આમ ને આમ દિવસ પર દિવસો વીતતા ગયા અને મૃત્યુનું સમરણ કરાવતી તૃદાવરચા પણ આંખો ધુરકાવતી મામે આવીને ઊભી રહી. હવે અજમલજીના મનમાં પુત્ર-પ્રાપ્તિની આશા પણ નહીં થતી જતી હતી. આ કારણથી અજમલજીએ શેર જીવન દારિકામાં વીતાવવાનો વિચાર કર્યો. દારિકા જઈ ને પ્રભૂની સેવા-પૂજામાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવા સાગ્યા.

આગળ જતા અજમલજીને દારિકામાં પણ પોતાનું જીવન ખારડપ જણાતા સાગ્યું. અહીં જ જીવનનો આંત આજુવો પડ્યો.

ત્રેપરકર છે, આમ વિચારી એમણે એક દિવસ વિશાળ સાગરમાં વિલીન થઈ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

ત્યાં સુધી સુવર્ણને તપ્ત અગ્નિની અંદર ફીક ફીક તપાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની સાચી કિંમત આંકી શકાતી નથી. અગ્નિ-પરીક્ષા એ જ સુવર્ણનું સાચું મૂલ્યાંકન છે. સોનાને કસોટી પર ચકાવ્યા વગર જેમ સોની તેની કિંમત આપતો નથી તેમ ભક્તની ભાવ-પરીક્ષા વગર પ્રભુ પશું તેને કળાં આપતો નથી.

સાંત અજમલજીને પણ આવી જ આકરી કસોટીમાંથી પસાર થવાનું હતું. એમણે પોતાની જિંદગીનો અંત લાવવા માટે ખરેખર સમુદ્રની અંદર ઝંપલાવી દીધું.

આ વખતે કહેવાય છે, કે અજમલજીને લગવાન કૃષ્ણઅન્નનો સાક્ષાત્કાર થયો. આ ચમત્કાર પૂર્ણ પ્રસંગથી અજમલજીના હૃદયનો આવધિ થયો. એમનું ભક્તહૃદય પ્રભુ-પ્રેમથી પૂર્ણ બની ગયું. એ તરત ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને ઘેર આવી સતિ મીણાદેને સર્વ વાતથી વિદિત કર્યાં. પતિ-પત્નીને આથી પરમ આનંદ થયો અને તે જ દિવસે તેમણે દારિકાથી વિદાય લઈ રણેચાને રસ્તે પ્રયાણ કર્યું.

રાજ-રાણીને રણેચા પાછા ફરેલા જાણી પ્રજાએ ખૂબ સન્માન-પૂર્વક સામૈયું કર્યું. આખા ગામમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો.

અજમલજી અને રાણી મીણાદે પર આખરે પ્રભુની પરમ કૃપા ઊતરી પડી. એમને ત્યાં એક સુંદર બાલકનો જન્મ થયો. આ બાલકનું નામ વીરમદેવ રાખવામાં આવ્યું.

વીરમદેવના જન્મ પછી થોડા જ સમયમાં એટલે વિક્રમ સંવત ૧૪૬૧ ના વસંતપંચમીના મંગલ દિવસે અજમલજીને ત્યાં ઘરમાં એક અદ્ભુત ઘટના ઘટી. રામદેવ કુમારનો જન્મ થયો. આખા ગામમાં નવીન વધામણીઓ વહેંચવામાં આવી. આખું ગામ તોરણોથી

રાણુગારવામાં આગ્યું અને ઘેર ઘેર આનંદ-મંગળ ગવાવા લાગ્યાં. રાણી મીણાદેવું હૃદય તો પ્રભુ-મહિના અનન્ય ભાવથી ઉત્તરાઈ ગયું. ઉભય બાલકુમારોનું એ અતિ આનંદથી લાલન-પાલન કરવા લાગ્યાં.

[૨]

ભૈરવ-વધ

રણોઆથી થોડે દૂર એક મોટું શહેર હતું. આ આખું શહેર ભૈરવ નામના એક દુષ્ટ સ્ત્રીયના ત્રામથી ઉગ્ગ્ર બની ગયું હતું. શહેરની એક વખતની સઘળી સુંદરતા આજે નષ્ટ-ભષ્ટ બની ગઈ હતી આજે તો અહીં પગ મૂકવાની પણ ઠાંઠ દિંમત કરી ચક્રું નહિ. અહીંથી પસાર થનાર માણસ પણ જીવતો જતા પામતો નહિ. આજુબાજુનો તમામ પ્રદેશ આ દુષ્ટાત્માના ત્રામથી ત્રાસિત બની ગયો હતો. આથી મોટો અને ભૈરવ રાક્ષસના ત્રામથી ઓગળવા. ભૈરવ રાક્ષસની લપાનકાની અનેક વાનો ગામેગામ ફેલાઈ ગઈ હતી. એનો બધા ભાંગનાર ઠાઠ શરવીર પુરુષ આજ સુધી ઉત્પત્ત થયો ન હતો.

આ ભૈરવ રાક્ષસના ત્રામ અને જુલમાઈની વાત મી રામદેવજીના કાન પર આવી પહોંચી. એમની ઉંમર આ વખતે માત્ર બાર વરસની હતી. લોકોને અનેક રીતે પાલખાઈ કરી રહેલા આ નર-રાક્ષસનો નાશ કરવાની આકાંક્ષા મી રામદેવજીના અંતરમાં જાગી ઊઠી. આથી એક દિવસ ઠાંઠને કંઈ જનુ દયા વગર તે જાનામાના બદાર નીકળી ગયા.

ભૈરવ રાક્ષસે ઉગ્ગ્ર બનાવેલા શહેરમાં એક જનુ માણસનો વમવાટ ન હતો. બાલનાથ નામે એક કનકરો મોઢી જ માત્ર ત્યાં રહેતો હતો. બાલનાથે એક જનુંકદિ જનથી ત્યાં પોતાનો નિવાસ રાખેલો હતો.

રામદેવજી જ્યારે આ નિજન નગરીમાં આવ્યા ત્યારે યોગી બાલનાથની તેમના પર નજર પડી. આવા સુંદર આકૃતિવાળા સુકુમાર બાળકને આ ભયાનક સ્થાનમાં એકલો આવતો જોઈને બાલનાથના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. મૂંઝાળા મઠોં પણ જ્યાં આવતાં યરયરી જાય ત્યાં આ નાનકડા કુમારને દેહરથી આવતો જોઈને કેને નવાઈ ન લાગે ? થોડીવારમાં તો રામદેવજી આ યોગી મહારાજની ઝૂંપડીની નજદીકમાં આવી પહોંચ્યા.

“કોમળ બાળક ! ધમપુરી જેવા આ ભયાનક સ્થળમાં તું જુલો પડ્યો કે શું ?”

“ના મહારાજ ! હું તો મારી જાતે જાણી-ખૂઝીને જ અહીં આવ્યો છું.”

“જેટા ! તારું સુકોમળ શરીર જોઈ મને તારી દયા આવે છે. શું આ સ્થાનની ભયંકરતા તું જાણતો નથી ? આ તો પેલા દુષ્ટ ભૈરવ રાક્ષસનું સ્થાન છે. અહીં આવનાર કોઈપણ માણસ સલામત જઈ શકતો નથી. માટે જો તને તારા જીવનની જરા પણ દરકાર હોય તો આ પછે જ અહીંથી મૂંઝાળો વાળીને નાસતો યા ! હવે એના આવી પહોંચવાનો વખત ભરાઈ ગયો છે.”

આવી વાતો સાંભળી રહી હતી ત્યાં તો પહાડ જેવો ભૈરવ રાક્ષસ દરથી વાયુવેગે દોડતો આવતો દેખાયો.

બાલનાથની ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ. તે આ બાલકુમારનો હાથ પકડી તેને પોતાની પશ્ચુંકુટિની અંદર તાણી ગયો. અને તેને પોતાની ગોદડી અંદર સંતાડી ચૂકવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો.

“બાવાજી ! શત્રુને જોઈને સંતર્ક જાય એવા ક્ષત્રીયનો હું બાલક નથી. દુષ્ટ-દલન અને સંત-સંરક્ષણ એજ અમારો જીવન-ઉદ્દેશ છે. માટે તમે ખેડિકર રહો. એ પાપીનો પાપધો હવે ભરાઈ ચૂક્યો

છે. નાનકડા કૃષ્ણે મહાકાય કંસનો જીવ નિમિષ માત્રમાં નાશ કર્યો હતો. તે જ રીતે હું આ પાપાત્માને પવકવારમાં જ પરજોડના પંથે પહોંચાડી શકીશ.”

રામદેવજીના મુખમાંથી આ છેલ્લા શબ્દો પૂરતા બહાર પડ્યા નહિ ત્યાં તો રાક્ષસ આવી પહોંચ્યો. એક તો એનો રાક્ષસી સ્વભાવ અને તેમાં રામદેવજીના અગ્નિબાણુ જેવા શબ્દો સાંભળતાં તેના ગુસ્સામાં ધૂત હોમાયુ. આ સુંદર છતાં અભિમાની દેખાતા બાલકને એકદમ ઝડપી લેવા તેણે કુદોટ મૂકી. પરંતુ તે નજદીક આવે તે પહેલાં તો રામદેવજીના રામબાણુ સમાન તીરે તેની છાતી આરપાર વીધી નાખી અને એ દગલો થઈને જમીન પર ટળી પડ્યો. આ અપૂર્વ દરય જોઈને બાલનાથજીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એ તો અત્યંત ભક્તિભાવથી ત્યાં જ રામદેવજીનું પૂજન કરવા લાગ્યો. લોભને ન્યારે આ વાતની ખતર પડી ત્યારે તેમને ખૂબ આનંદ થયો. મહા ભયંકર ભેરવ રાક્ષસના નાશથી તેમણે એક છુટકારાનો શ્વાસ ખેંચ્યો. રામદેવજીએ પોતાની દિવ્ય શક્તિ વડે જમીનો મહાન ભાર ઉતારી દીધો. લોભમાં પશુ કહેવત આવી કે—

રાક્ષસ પકડ્યો રામદેવ, ડાળી ભર કે ડગ,
પકડ પછાડ્યો ધરન મેં, સુખી હુવો સખ જગ.

[૩]

વિવાહ

રામદેવજીનું વેશવાળ યરમાં મોઢા રાજપૂતોમાં ચએપુરું હતું. આ બનાવમાં પણ ઠાપ છત્તરી સંકેતે જ કામ કર્યું હતું. ક્ષત્રીય કુળના સોદાવંશના અગ્રેસર દલપત નામના મોઢા રાજવીને ત્યાં નેતલદે નામે એક અતિ સ્વરૂપવાન કુમારિકા હતી. રૂપરૂપના અવનાર

સમી આ રાજપુત્રી મહા બુદ્ધિશાળી અને ગુણશાળી હોવાથી એના સગપણ માટે ચોતરફથી રાજવંશીઓનાં આગ્રાં આવવા લાગ્યાં હતાં. પરંતુ રાજકુમારી નેતલદેને કોઈ એવી આત્મ-પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ, કે તેણે એમાંથી એક પણ માણું સ્વીકારવાની કેલને સંમતિ આપી નહિ. કુમારી નેતલદેએ ખૂબ વિચાર કરી આખરે પોતાના સગપણનું નાણિએર પોતાને હાથે જ રૂણેઆ ગામે શ્રી રામદેવજી પર મોકલાવ્યું. અહીં રામદેવજીએ પણ આજ લગી કોઈ સગપણના શ્રીકળને સ્વીકાર ક્યો ન હતો. પણ સોદાકુમારી નેતલદેજી તરફથી આવેલ આ શ્રીકળને એમણે તરત જ સ્વીકાર કરી લીધો. આ રીતે કોઈ અજબ રૂણાનુ-બંધને લઈને ઉભય વર-વધુ તરફથી આ કાર્યને સંપૂર્ણ સંમતિ આપવામાં આવી અને બંને પક્ષે લગ્નની તકમાર તૈયારીઓ ચાલવા લાગી.

સુગણાકુમારી નામે રામદેવજીનાં એક બહેન હતાં. આ બહેનને પૂંગલ દેશના પડિહાર રાજપૂતોમાં પરણાવેલાં હતાં. આ તરફ શ્રી રામદેવજીનાં લગ્નની તૈયારીઓ ચાલતી હોવાથી સુગણાદેને સાસરે કુમકુમ પત્રિકા આપવા માટે દેવાશી નામના એક રાયકાને પૂંગલ દેશ મોકલવામાં આવ્યો.

રામકાએ પૂંગલદેશ પહોંચી જઈને તરતજ પોતાની સાથેની રામદેવજીનાં લગ્નની કુમકુમ પત્રિકા સુગણાદેના સસરાને અતિ માનપૂર્વક અર્પણ કરી એમણે વિનોદ કરતાં કહ્યું, કે “ શું પડિહારની પદરાણી તુંવારેને ત્યાં આવી શકે અરો ? ”

પડિહારનાં ઉપરોક્ત વચનો રાયકાને અપમાનકારક લાગ્યાં. આ નીમકહલાલ માણસ તુંવારેનો જરાપણ માનમંગ સહન કરી શકે એવો ન હતો. આથી તેણે પડિહારને પ્રતિઉત્તર આપતાં તરત સંજાળી દીધું, કે “ તુંવારે તો અસલ રાજપૂત વંશનો છે. પરંતુ પડિહારાનું જ કંઈ ઠેકાણું નથી. ”

રાયકાએ ઉચ્ચારેલાં આ તીખાં વેણુ પડિહારોને જરાએ ગમ્યાં નહિ. એમનો ક્રોધ આ શબ્દો સાંભળીને એકદમ લબ્ધી થયો. રાયકાનું અભિમાન ઉતારવા અને એને એનાં કંઠાર વચનો માટે દંડ દેવાનો પડિહારોએ નિશ્ચય કરી લીધો. એમણે તરત જ રાયકાને કેદ કરી લેવાનો પોતાના સરદારોને હુકમ કરી દીધો. કુગકુમ પત્રિકા આપીને શિરપાય લેવાની આશાએ આવેલો રાયકો પડિહારોના કારાવાસમાં જકડાઈ ગયો.

સુગણુદેને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેના મનને અતિ સંતાપ થયો. તેણે તરત જ આ સમાચાર એક ખાસ માણસ સાથે થી રામદેવજીને મોકલાવી આપ્યા.

સુગણુદેનો સંદેશો સાંભળતાં જ રામદેવજીએ પડિહારોના ગર્વનું ખંડન કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એ તરત જ એક નાના કાદલા સહિત પૂંગલદેશ પર પહોંચી ગયા અને ગામની પાદરમાં છાવણી નાખી.

પ્રુદ રામદેવજીને પૂંગલદેશ પધારેલા જોઈને પડિહારો ધણા જ માન સાથે એમને મળવા માટે આવ્યા. સૌને ખૂબ આનંદ થયો અને એક બીજાના અંદેશા દૂર ગઈ ગયા. રાયકાને તેજ વખતે મુક્ત કરવામાં આવ્યો. પડિહારોએ પોતાની ભૂલ માટે ક્ષમા માગી અને રામદેવજી રાયકાને સાથે લઈ પોતાના સરદારો સાથે પૂંગલ દેશથી પાછા ફર્યા.*

* રામદેવજીના જીવન-પ્રસંગોમાં અનેક અમલ્કારી પદ્ધતિઓ સંકળાઈ ગયેલી જણાય છે. મહાના પીરોને એમણે બતાવેલા અમલ્કારો તથા બાકીને સદાય કરવાની અને સુગણુદેના પુત્રને સંજીવન કરવાની એમની અનેક અમલ્કારી કથાઓ આજે પણ પ્રચલિત છે.

[૪]

કચ્છની ભૂમિમાં

નારાયણ સરોવર એ કચ્છમાં યાત્રાતું એક મહાન ધામ મનાય છે. આ પુરાણ-પ્રસિદ્ધ યાત્રા-ધામનાં દર્શન કરવાની થી રામદેવજીની કચ્છા યત્ન. આથી તેમણે કચ્છ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. મારવાડથી મોટી મંડળી સાથે તે મળલ દર મળલ કરતા ખડીર થઈને કચ્છ-ભુજમાં આવી પહોંચ્યા.

આ વખતે ભુજમાં રાઓશ્રી ખેંગારજી પહેલાનો અમલ હતો. અવ્યવસ્થિત બની ગયેલા કચ્છના રાજતંત્રને થાળે પાડવા એ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા.

રામદેવ પીરની ખ્યાતિ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને મારવાડમાં જોતરફ ફેલાઈ ગયેલી હોવાથી રાઓશ્રી પણ રામદેવ પીરની સિદ્ધિ અને શક્તિથી અણવાડેશ ન હતા. આથી રાઓશ્રીએ એમને અત્યંત આદર-સત્કાર સાથે રાજ્યના મહેમાન બનાવ્યા.

ભુજમાં એ વખતે લોહાણા કોગતું પરિખળ હતું. આ લોકો પણ પીરશ્રીના અનુયાયી બન્યા અને વાણિયાવાડને નાકે રામદેવજીનું મંદિર તૈયાર કરાવ્યું. આ મંદિરની આજ પણ સેવા-પૂજા ચાલુ છે. રાજ્ય તરફથી પૂજારીને વર્ષાસન પણ આપવામાં આવે છે.

કચ્છનું કરાદી ગામ રાઓશ્રીના બાઈ સાહેબજીને ખાનગી ખર્ચ માટે આપવામાં આવેલું હતું. આ ગામની સાઠ માળ જમીન રાજ્ય તરફથી રામદેવજીને બેટમાં આપવામાં આવી.

ભુજ થોડા દિવસ રોકાઈ ત્યાંથી મડ થઈને રામદેવજી ચોતાની મંડળી સાથે નારાયણ-સરોવર આવ્યા. નારાયણ-સરોવરમાં આ વખતે રંગજીનાથ નામે એક યોગી રહેતો હતો. તે સવારે રંગજીનાં

વાની સાંજે રીંગણાં ઉતારી શકવાનો પ્રયોગ કરી શકતો. આથી લોકો તેને રીંગણનાથના નામથી ઝાળખતા હતા.

આ યોગી નારાયણ-સરોવરમાં રહેને યાત્રાળુઓ પર ઘણો જ મુલમ મુખરતો હતો. એના ત્રાસથી તમામ લોકો ત્રાસી ગયા હતા. આ વાતની રામદેવજીને જાણ થતાં તેમણે રીંગણનાથ બાવાની સઘળી સત્તા તોડી નાખી અને કેઈ પણ યાત્રાળુને હેરાન ન કરવાની તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. રામદેવજીની શક્તિ જોઈ આ બુદ્ધી યોગી તરત નમી પડ્યો અને રામદેવજીનો શિષ્ય બની ગયો.

‘આ પ્રસંગની યાદગીરીમાં આજે પણ રામદેવ-પૌત્રાઓના હાથે નારાયણ-સરોવરની છાપ લગાવવામાં આવતી નથી.

નારાયણ-સરોવરની યાત્રાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી રામદેવજી ત્યાંથી ફરાદી આગ્યા. ફરાદીમાં આ વખતે પરજિયા સોનીની વસ્તી ખણી હતી. આ તમામ સોની લોકોએ ગામના લોકો સાથે મળીને રામદેવજીનો ખૂબ સત્કાર કર્યો અને એમને વાજતે ગાજતે ગામમાં લાવ્યા.

ફરાદી ગામમાં વાણીઆ અને પરજિયા સોની પીરખીના સેવકો બન્યા.

ફરાદીના તમામ લોકોએ મળીને પીરખીને ત્યાં જ રહેવા વિનંતી કરી.

રામદેવજીના ભાઈ વીરમદેવજીને આર કુંવરો હતા. લાખોજ, લખિયારજી, સાંગણજી તથા ધનાજી. આ આરે કુમારો એ વખતે રામદેવજીની સાથે જ હતા. ફરાદીની પ્રજાનો અતિ આમહ જોઈને રામદેવજીએ પોતાના બે ભત્રીજા સાંગણજી તથા ધનાજીને કચ્છમાં રાખ્યા અને પોતે પોતાના તમામ રસાયણ સાથે વાગડને રસ્તે ધકેને પાછા મારવાડ પધાર્યા.

કચ્છના નખત્રાણા ગામમાં રામદેવ પીરનું મોટું મંદિર છે અને વાગડના સામખિયાળી માટે પણ પીરશ્રીનું સ્થાનક છે. અહીં બાદરવા સુદ ૧૧ ના દિવસે, મોટા મેળા ભરાય છે અને હજારો યાત્રાળુઓ યાત્રાએ આવે છે.

કચ્છમાં રહીને સાંગણુ પીરે પણ સારી નામના મેળવી. એમણે ખતાવેલા ચમત્કારોની પણ કૈં કૈં વાતો કચ્છમાં અઘાપિ પ્રચલિત છે.

સાંગણુ પીરને એ રાણીએ હતી. પીરશ્રીએ જ્યારે જીવંત સમાધિ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એમનાં એક રાણી ગર્ભવંતાં હતાં આથી એક રાણી સહિત એમણે ફરાદીમાં જીવંત સમાધિ લીધી. એમના વંશમાં પણ પીરોએ જીવંત સમાધિઓ લીધી છે. છેવટે સંવત ૧૮૦૦ માં માન પીરે અને એમના પછી સવા મહીને સાહેબ પીરે પણ જીવંત સમાધિ લીધી. બંધી સમાધિઓ આજે પણ રામદેવજીના મંદિરમાં ફરાદીમાં જોવામાં આવે છે. આજે પણ એમના જ વંશજો મંદિરની પૂજા કરી રહ્યા છે.

રામદેવ પીર રામાપીરને નામે પણ ઓળખાય છે. કચ્છમાં ખીજે પણ ધણે સ્થળે રામદેવ પીરનાં સ્થાનકો જોવામાં આવે છે.

[૫]

સમાધિ

રામદેવજીના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય દુષ્ટોના નાશનું અને સંતોનું રક્ષણ કરવાનું હતું. અનેક નર-રાક્ષસોને નષ્ટ કરીને લોકોને મહાન સંકટમાંથી તેમણે ઉગારી લીધા હતા. આ કારણથી જ રામદેવજી ઈશ્વરી અવતાર તરીકે ઓળખાય છે.

રામદેવજીએ પૃથ્વી પર કરવા ધારેલાં તમામ કાર્યો જ્યારે

પરિપૂર્ણ થઇ ગયાં ત્યારે તેમણે જીવંત સમાધિ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

ગામ બહાર એક સુંદર સ્થાન પસંદ કરી ત્યાં તેમને માટે એક સમાધિ તૈયાર કરાવવામાં આવી. ત્યાં યોગ્ય સમયે રામદેવજી તમામ ગામ લોકો સાથે વાજતે ગાજતે પહોંચ્યા.

રામદેવજીના હૃદયમાં કોઈને માટે કંઈ બેદરબાર ન હતો. હિંદુ મુસલમાન, હરિજન સૌને તે સમાન નજરે નિહાળતા.

દીપાક્ષી નામે એક હરિજન બાઈ રામદેવજીની અનન્ય ભક્તો હતી. ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે રામદેવજી જીવંત સમાધિ લેવાના છે ત્યારે તે એકદમ ત્યાં પહોંચી ગઈ અને રામદેવજીની પહેલાં પોતે સમાધિમાં ઊતરવાનો આમ્રહ કરવા લાગી.

દીપાક્ષીને અતિ આમ્રહ જોઈને તેને માટે પણ જુદી સમાધિ તૈયાર કરાવવામાં આવી. આ હરિજન બહેને પણ રામદેવજીની સાથે જ વિક્રમ સંવત ૧૬૧૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૧ નાદિ વસે જીવંત સમાધિ ધારણ કરી.

રામદેવજીના સેવકો હિંદુ તેમજ મુસલમાન બંને હતા. આથી એમની સમાધિનો આકાર મુસલમાની કબરના નમૂનાનો કરવામાં આવ્યો અને ઉપરનું દહેરું હિંદુ-મંદિરના રૂપનું બનાવવામાં આવ્યું.

રામદેવજીની સમાધિ 'રામડેરા' તરીકે ઓળખાય છે. અહીં એક વરસમાં બે વાર મેળો ભરાય છે. એક ભાદરવા સુદિ ૧૧ ના દિવસે અને બીજો માહ સુદિ ૧૧ ના દિવસે. આ બંને મેળા એક અડવાડિયા સુધી ભરચક રહે છે. દેશી-પરદેશી દુનરો પાત્રાણો રામદેવજીનાં દર્શન માટે અહીં આવે છે.

બીકાનેર નરેશ સ્વ. મહારાજ શ્રી ગંગાસિંહજીએ જૂના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સુંદર મંદિર તૈયાર કરાવેલ છે. ઉપરાંત યાત્રાળુઓ માટે મોટી ધર્મશાળાઓ પણ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

હડખૂજ રાડોડ નામે રામદેવજીનો એક પરમ ભક્ત હતો. રામદેવજીએ સમાધિ ધારણ કર્યા પછી આ ભક્તને માયાજલઃ પાસે રામદેવજીનાં લીલા ઘોડા સહિત દર્શન થયેલાં એમ કહેવાય છે, આ પ્રસંગની યાદગીરી માટે અહીં રામદેવજી તથા ભક્ત હડખૂજનું એક મંદિર બનાવવામાં આવેલ છે.

● માયાજલ તલવાડાની પાસે લૂણી નદીના કિનારે આવેલ એક જંગલનું નામ છે. મારવાડની રાણી ભૂમિમાં આ જંગલ લીલું અને હરિયાળું જોવામાં આવે છે.

અહનિષ્ટ પંડિત પીતામ્બરજી

જેને જન્મ આપીને ધરતી માતા પણ ધન્ય બની જાય, એવા પણ કોઈક મહાપુરુષો હોય છે. પંડિત પીતામ્બરજી એના જ એક મહાન પુરુષ હતા. એમને ઉત્પત્ત કરીને કર્મ ધરા ખરેખર કૃતાર્થ થઈ છે. કર્મ-ભૂમિની કીર્તિને એમણે સિધ્ધ પંજન, કાશી અને હરદ્વાર પર્વત પ્રસરાવી છે અનેક પંડિતો, વિદ્વાનો, સાધુ-સતી, શ્રીમંતો અને રાજ-મહારાજો. જેના દર્શન માટે ઝંખતા હતા તે પંડિતજી કર્મ-ભૂમિની એક મહાન વિશ્વલિ હતા.

પંડિતજીના પરદાદા શ્રી લીનાધરજી એક ગુપ્તસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ્ હતા. અસન એ અન્નરતા રહીશ હતા. ખગ્લ મજ્જના જાગીરદારે એમના પર પ્રસન્ન થઈને એમને ઘર, ગ્રામ વગેરે અર્પણ કરીને મજ્જનિરાગી બનાવ્યા. લીનાધરજીના મે પુત્રો, ગોપાનજી અને અમરસિદ્ધ ગોપાનજીને લાધારામ, પ્રજ્ઞોત્તમ અને પાગળ્યા એ ત્રણ પુત્રો થયા. આ પ્રજ્ઞોત્તમના ગદમદિરે સવત ૧૯૦૪ ના જેઠ મુદિ દશમના દિવસે જે બાગકનો જન્મ થયો. એ જ પંડિત પીતામ્બરજી. એમના માતૃશ્રીનું નામ રીરનાર્ડ હતું. માતાના ધાર્મિક સંસ્કાર પંડિતજીમાં ગિતયો બાળકાગથી જ પંડિતજીની શુદ્ધિ અને યા-શક્તિ અદ્ભુત હતા. માતા પાંચ વર્ષની ઉંમરે પિતાજીના મૃત્યો સામગ્રેના મરુત મૃત્યો એમના દેવામાં ગિતગી જતા અને યા ગીજતા.

મજ્જમા એ વખતે ઓગ્રિય, જાદુપગવળ અને વિદ્વાન થી બાપુજી મહારાજ રહેતા હતા. એમની પાસે અજ્ઞાત કરા માટે

તેમજ સધ્યાનંદન, ગીતાપાદ વગેરે શીખના માટે એ જવા લાગ્યા
આ બાળકની અનુપમ અહલુશક્તિ જોઈને ગુરુજીની પ્રસન્નતાનો પાર
રહ્યો નહિ આવા અપૂર્વ બુદ્ધિશાળી બાળશિષ્યને જોઈને કયા ગુરુદેવનું
હૃદય પ્રેમ અને આનંદથી પુલકિત ન થાય ?

ત્યાર પછી ગદસીસાના બાસ દેવચન્દ્ર જ્યોતિર્વિદ્ પાસે એમણે
જ્યોતિર્-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો મજલના જૈન યતિ શ્રી લખિય
વિજયજી પાસે પણ એમણે વ્યાકરણાદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું દેશાટન
કરતા આવી ચડેલા યતિ શ્રી પદ્મવિજયજીના જ્ઞાનનો લાભ પણ લીધો
પડિતજીનું ધ્યેય એક જ હતું જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવીને જ્ઞાનનો
બહાર સમૃદ્ધ કરી લેવો વેળાતના વિચયમાં તો તે એક મ ઓત
પ્રોત બનીને આખા એના રંગે રંગાઈ ગયા હતા

પડિતજીને એમના જ્ઞાનમાં સદા ઊણપ જ લાગતી આથી
એમણે મુખ્ય જોઈને ત્યાં સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાનો પાસે કા પ,
કોશ, વ્યાકરણ વગેરેનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો મુખ્યથી મજલ આવી
ત્યાં મત્સ ગી જોનેને પચ્ચશી, ઉપદેશ સહસ્ર, નૈકમ્-સિદ્ધિ, તત્વાનુ
સધાન વિચારસાગર આદિ ગ્રંથોનું શ્રવણ કરાવતા રહ્યા

એકવીસ વર્ષની વયે એમને ત્યાં દેવકૃષ્ણ નામે પુત્રનો જન્મ
થયો ત્યાર પછી ત્રણ માસે એમના પિતાનું અવસાન થયું અને
કુટુંબનો બધો બોજો એમના પર આવી પડ્યો પરંતુ એમનો બોજો
તો ત્રણ જ ઉપાડો લેતો એ પોતે તો નરસિંહ મહેતાની જેમ
આખો વિશ્વ જ્ઞાનની લક્ષિતમાં જ રચ્યાપરચ્યા ગઢેતા

મુખર્તમાં સ્વામી શ્રી રાઘવાનંદજીએ પડિતોની એક મોટી
મલા ભરી હતી એ પ્રસંગે પડિત પીતામ્બરજીની અહ બુદ્ધિપ્રવાની
કર કરીને એમને તત્વસ્પર્શીનું માનનીય પદ અર્પણ કરવામાં
આ પુ હતું

આ અરમામા કચ્છ-કાનપુરમા સાધુ ઈશ્વરનાસહ રહેતા હતા એમને પચદશી આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવવા માટે કેટલોક ગમમ એમણે કાનપુરમા નિર્ગંગન કર્યો

ત્યાં-માદ પડિતજી ફરી મુબ્બ ગયા આ વખતે મુબ્બમા એમને સગ્ગા-મૂર્તિ શ્રી શરીફ લાર્જ તથા મનસુખગમ સુધરામ ત્રિપારીનો મમાગમ થયો અહીં શ્રી શરીફમાર્જ વગેરેની પ્રાર્થનાથી એમણે પચદશીની લાખા-ટીકા, વિચાર સાગન્તા અમુક લાગની ટીકા, સુદર નિનામના વિષયની ટીકા, વિચાર અન્દોદય ગ્લાવધિ, મટીક બાનમોધ, મરુત શ્રુતિ પદ્ધતિ સમ્રહ, શ્રી વેદસ્તુતિની ટીકા, આખી શ્રી ત્રિનોકરામજી કૃત મનોહર માગાની ટિપ્પણી, સર્વાત્મલાય ગ્રંથ વગેરે અને અમુક ગ્રંથોની ગ્યના ગીતે એમનું પ્રકાશન કર્યું.

ઉપરાત બોધ રત્નાકર, પ્રમાદ મુદ્ગલ, પ્રતોત્તર અબ, પદ્ધતિ સાગવનિ, મોહનિત કથા મદાવાર દર્પણ શ્રુતિ લાગોત્થ ૩૫કાદર્શ, સદાય મુદ્ધતિ આદિ અનેક ગ્રંથોની પણ એમણે મુબ્બમા જ રચના કરી

હવે પડિતજીની ખીર્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જતા પેરે વધતી જતી હતી નાન-મદાગમનોમા પગુ એમના સન્માન થવા લાગ્યા હતા કચ્છના મદારાઓની, લાનનગરના મદાગમ, વદનાજીના મદાગમ ગેર હંમખરા ખેતસી, ને આગળ મજાજ વગેરેની વિનિતિ અને મહાયથી પડિતજીને ઇશ, કેન, કાલની, પ્રશ્ન, મુકક, માફક, લેલગીય અને અંતરેય એ આદિ ઉપનિષદ, શ્રી રામબાલના આખ્યાન મહિત લેવાર કરી પ્રકટ કર્યાં.

મવન ૧૬૪૦ માં શ્રી હથુઆ-નરેમે પડિતજીને દર્શન દેવા પધાગવાની વિનિતિ કરવા માટે કાશ્મીરી પડિત જના નજીને ખાન મજલ ગામે મોકલ્યા હતા એમના આગમને માન આપી પડિતજી

પોતાના બાઈ લાલજી અને શ્રી ધર્મરદાસજીના શિષ્ય પ્રેમદાસને સાથે લઈને કાશીપુરી પધાર્યાં. ત્યાં શ્રી હથુઆ-નરેશે બારે દુબળાથી પંડિતજીને હાથી પર બેમાડી મોડી સવારી કાઢી હતી. એ સવારીમાં શ્રી હથુઆ મહારાજ પોતે અશ્વાઝડ ચઢીને સામેલ રહ્યા હતા. નિશાન ડંકા સહિત સવારી દુર્ગાઘાટ પર આવેલા દૂમરાના મહારાજના બગીચામાં પહોંચી, અહીં એમના હિતારાની બંધી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એ સમયે કાશીમાં પંડિતજીનું જહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું.

પંડિતજીનું એક બીજું મહત્વનું કાર્ય યજુર્વેદીય શ્રી બ્રહ્મદા-રખપકોપનિપદનું હિંદીમાં વ્યાખ્યાન લખવાનું હતું. આ કાર્ય એમણે એમના પુત્રરત્ન પંડિત દેવકૃષ્ણના હાથે શરૂ કરાવીને પાંચ વર્ષે પૂર્ણ કર્યું.

સંવત ૧૯૪૬ ની સાલે પંડિતજીના એ યુવાન પુત્ર દેવકૃષ્ણનો દેહાંત થયો. પંડિતજીને આ સમાચાર મુબંબાઈ મળતાં દુઃખથી દરિએ દુઃખ તો થાય જ. પરંતુ જ્ઞાનદષ્ટિએ એમણે કહ્યું, કે “પંચમૂતનો દેહ પંચતત્ત્વોમાં ભગી જાય એ તો જાતનો સ્વભાવ છે. એ માટે હર્ષ-શોક બંધ છે” એમ કહી એમણે જ્ઞાનના બળે આ લયંકર આઘાત ઝીલી લીધો. એથી તેર વર્ષ પહેલાં એમના ધર્મપત્નીનું પણ અવસાન થઈ ગયું હતું.

આ બનાવ પછી પંડિતજી કચ્છમાં આવ્યા અને ત્યાંથી સિંધનો પ્રવાસ શરૂ કરી અનેક સ્થળે ફરી, સિંધના કેટલાયે મહાપુરોનો સંલવાસ સાધ્યો.

પંડિતજીએ આખા ભારતમાં ખૂબ પ્રવાસ કર્યો હતો. એ ત્રણ વાર કુંભ મેળામાં પણ જઈ આવ્યા હતા. ત્યાં ત્યાં જતા ત્યાં ત્યાં એમનો ચારે તરફથી સત્કાર થતો.

સંવત ૧૯૫૨ માં સિંહગઢશીર્ષી અર્ચાત્ ગઢગીસામાં વૈશાખ વદિ બીજથી બારસ સુધી એમણે શ્રી ગાયત્રી, પુરંધરજી, શ્રી મહારદ્ર વગેરે અને શતચંદી એમ ચાર યજ્ઞ કર્યા.

સંવત ૧૯૫૪ માં જૂના બિસ્વવનમાં આવેલ બિસ્વેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં ખૂબ સુધારાવધારા કરાવી તેને વિસ્તીર્ણ બનાવ્યું. ગદ-સીસાથી શ્રી બિસ્વેશ્વર સુધી નવી સડક બંધાવી આ કાર્ય માટે એમણે લગભગ કેરી સવા લાખનો ફાળો એકત્ર કર્યો હતો.

સંવત ૧૯૫૬ ની સાલના દુષ્કાળમાં શ્રેષ્ઠ મથુરદાસ મીલાવાળા અને અન્ય શ્રીમંતોની સહાયથી એમણે લોકોને વિના મૂલ્યે અનાજ આપવાની અને ગાયોને ચારો આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

સંવત ૧૯૬૦ લગભગ એમની તબિયત લથડવા લાગી. સંવત ૧૯૬૧ ના ચૈત્ર વદિ ૧૩ બોમવારે પંડિત કૃષ્ણમોહન શર્મા ઉદ્દેશ પંડિત કાર્તાતિક દ્વારા એમણે વિધિપૂર્વક સંન્યસ્ત મહત્વ કરીને શ્રી પરમાનંદ સરસ્વતી નામ ધારણ કર્યું. ત્યારબાદ ૧૫૦ મોઢાની રચના કરીને દશમ સંધ રહસ્ય એમણે ૨૨ દિવસમાં તૈયાર કર્યું હતું.

એ જ વર્ષના વૈશાખ સુદિ ૭ ના દિવસે ઝંકારનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં આ ક્ષણભંગુર દેહનો એમણે ત્યાગ કર્યો. એમના દેહને પાંચખીમાં પધરાવી, લગ્ન મંડળી સહિત વાજતે ગાગતે બિસ્વેશ્વરના ધામમાં શિવાલયના પાછળના ભાગમાં પંડિત કાર્તાતિક દરતે સમાધિ આપવામાં આવી. આ રથાને એમનું પૂતળું બેસાડવામાં આવ્યું છે.

પંડિત પીતામ્બર એટલે શ્રમ અને શ્રદ્ધાની સફળતા. એમણે આપ્યો આગળ આવીને પોતાની જ્ઞાન-ત્યોતિથી ભારતને જે અમૂલ્ય મંથરતોની બેટ આપી છે તે માટે કમળ ખરેખર ગૌરવાન્યિત છે.

અંતમાં જુદિને ઉપદેશ કરતી એમની એક સાદી જ્ઞાં ગૂઢ એવી એક કચ્છી કવિતા અત્રે આપવામાં આવે છે. આ કવિતા કૃદ્ધે વિધવા યજ્ઞેવ એમની નવકુવા પુત્રીને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવેલ છે.

બુદ્ધિ

તું નિજ સ્વરૂપ સંભાર રે બુદ્ધિ,
 તું આતમ તત્ત્વ વિચાર રે બુદ્ધિ;
 તું ભટક મ ભવજલ મેં,
 હાણે ભમજ મ દુઃખ દલ મેં. તું નિજ૦

લક્ષ્યોપાંશી તું બહુ ભમયે' બુદ્ધિ,
 તે' જો અર્થો ન આયો અંતડો;
 હી નર તન રતન રે બુદ્ધિ,
 તું પામયે' પૂરવ પુન્ય સેં. તું નિજ૦

તો તુલ્ય સુખ જે કાજ રે બુદ્ધિ,
 ભવ દુઃખ ડિઠે બહુ ભાતે' ન;
 તું અંજાન થયે' ઉપરામ રે બુદ્ધિ,
 હિન સોણે જેઠે સુખતું. તું નિજ૦

કૂડો કુલ કુટુંબ પરિવાર રે બુદ્ધિ,
 તે' મેં આસક્ત થઈએ' અબલ સેં;
 તોડે રૂઆરીયે હિંકાર રે બુદ્ધિ,
 જુકો આતમ લિપ્ત પ્રિય મિજ સે. તું નિજ૦

રથ દેહવૃક્ષ આયુ ઠાર રે બુદ્ધિ,
 તું તાં લોભાણીએ' મથલાર મેં;
 હિન રાત લાધર કતરિયે' બુદ્ધિ,
 નીચે કાલ-આલ વાટ ન્યારે તો. તું નિજ૦

તોડે પોયણું આય પરદેશ રે બુદ્ધિ,
 તું તાં ખોલર મ હિન દેશ મેં;

હાણે ટાણે વહી થી વાટ રે જુદિ,
ન કાં મૂલ ગંઠડી ગુમાંઈ ધી. તું નિજ૦

સદગુરૂ ચરણ તું ચોધ રે જુદિ,
જુકો સ્નાની અનુભવી મહાત્મા;
તિન પાંચ ચંચ તું પુછ રે જુદિ,
જિય આરો અચે હિન જાન જો. તું નિજ૦

રામ નામ જપ ધ્યાન કર રે જુદિ,
જેથી પ્રગટે પ્રેમ લક્ષણા,
તું રામ સે તદુપ રે જુદિ,
ટરે લેલ લરમ અનાદિ જો. તું નિજ૦

થીએ પરમ નિર્મલ મન રે જુદિ,
તેં મેં શુદ્ધ સાધન અચે ખરા;
વિવેક વૈરાગ્ય વટ સંપત્તિ રે જુદિ,
ઇત્રે ચોઘો તાં હાળે જ ચાં. તું નિજ૦

તું તત્ત્વજ્ઞાન કે પામ જ જુદિ,
જેથી મોક્ષ મિલે તત્કાલ મેં;
તો જો મિટે જન્માદિક જાંધજ જુદિ,
જુકો મું, મેં ભાંસ્યો તો જે સંગ સેં. તું નિજ૦

ઈતાં જિજ્ઞાસાકાલ જો જોધ રે જુદિ,
સો તાં ચેઓ જિજ્ઞાસુ જે હેત મેં;
ઇય ચે પીતાંબર રામ રે જુદિ,
નિજ ધીય છ ધી છ ચાહ સેં. તું નિજ૦

પણિત પીતામ્બર એક મહાત્મા પુરુષ હતા ગગ-દેવ, વેર-
શિખતા, નિદા, અમૃતા આદિ અનિચ્છનીય આવેથી એ સદા
મુક્ત હતા એમનું હૃદય એ જિહ્વુ જેવું નિર્મળ, કમળના ફૂલ જેવું
કોમળ અને બાળક જેવું મરળ હતું આના મહાન આત્માએને
જન્મ આપનાર ધરણીને ધન્ય છે ।

સંત હરિ સાહેબ

મહાત્મા હરિ સાહેબનો જન્મ ૧૨૭-ચિવાસરના ઈશાન કોણુમા
નજી માગલને અતરે આવેલ હીંગરીઆ ગામે વિક્રમની ઓગણીસમી
સદીની આખરમા કાઠિયા વંશમા થયો હતો બાળપણથી જ એમના
અતરમા પ્રભુલક્ષિતના બીજ ફૂલી નીકળ્યા હતા ત્યાગ અને વૈરાગ્યની
જ્ઞાનના વિકસતી જતી હતી એટલામા ખલાળિયાના બાણુસંપ્રદાયના
મહાત્માથી ચરણ સ્વામીની મુલાકાતનો સન્નેગ સાપડતા એમની
ધણા દિવસની મનોકામના સફળ થઈ સ સારનો ત્યાગ કરી એમણે
ચરણ સ્વામી પાસે દીક્ષા મહણ કરી

થી હરિ સાહેબ બાળ બ્રહ્મચારી હતા એમના ત્યાગી જીવનનો
અર્ધો સગી જેટલો સમય તો એમણે યોગ-સાધના માટે કુગરો અને
જગનોમા ગાળ્યો હતો ત્યારબાદ પોતાના હીંગરીઆ ગામે આશ્રમ
બાંધે ત્યા રિથર વાસ કર્યો

હરિ સાહેબ અને ૧૨૭-નાડખાના બાકરશાહ બાના બને
સમકાલીન હતા બને વચ્ચે પ્રેમ-સંબંધ પણ મારો હોતા એમની
મુનાકાતો પણ અવાર-નવાર થતી હતી બાકરશાહને ઉદ્દેશીને હરિ

સાહેબે 'મિયાં સંતે' છ ગિનજ સલામી ' એવી એક કચ્છી બાણાની કાફી પણ રચેલ છે.

લગભગ પંચાશ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવીને બાવા હરિ સાહેબ પરમ પદને પામ્યા. એમની સમાધિ હોંગરીઆમાં એમના આશ્રમમાં જ છે. એમના શિષ્ય દયારામજી બાવા થયા.

હરિ સાહેબે ઘણાં સુંદર ભજનો અને કાફીઓ રચેલ છે. એમાંથી અંશતઃ અંગ્રે આપવામાં આવે છે.

ભજન-રાગ આશા

શુર મેટ દિયો જન્મ-મરના,

સ્વામી ! આપા મેં તુમ યરના-ટેક.

બચન શુર કા સદા સોહાગી, શ્રવણ કિયે સખ જમણા ભાગી,
મોહનિયા સે જબકી જાગી, સ્વપ્ન માયા સખ ત્યાગી.
સ્વામીં

અસંખ્ય જુગો કી હુઇ જોરખાઇ, આજ મેરમ મિલના આઇ,
સોહં શબ્દ મેં સાન ઠહરાઇ, ગગન ધર પર જાઇ.
સ્વામીં

પાપ પકવ અખ લયા પૂર્વકા, હેત ધરી સખ હરના,
આજ કાલ કા હીધં કાલ કા, ખામી ખાક જ કરના.
સ્વામીં

અવશ મન તાકો વશ કીના, એક આત્મ પ્રદા ચીના,
' હરિ સાહેબ ' શુર રંગ બીના, ચરણ ચરણ જળ હીના.
સ્વામીં

કુચ્છી કાફી

રાગ-સે મું સેલુ નેલુ ડિહા

જેડિયું ! જોગીયન ધારાં આંઉં કીય રે જિયાં ?
 આંઉં કીય રે જિયાં, વિખડા દોરે ને પિયાં,
 સરતિયું ! સામીયન ધારાં આંઉં કીય રે જિયાં ?
 બાજ કરે બાની તેં, મું ઘર માન અચેં,
 સમાચાર સુણી, મુંબ નેલુ નચેં,
 તન મન ધન તિની મથા, વારે વારે વારિયાં. જેડિયું
 પેલી કેઆં પ્રીતડી, છેડો કીં છડીઆં ?
 ભુંગડા ભાવરેં વટ, આંઉં અચી અડીઆં,
 ફેતક ફે મ ફળ, તન મન તિની કે ડિયાં. જેડિયું
 ભગતી ભગવાનજી, કંધે લોક લજેં,
 સેવા સમરજી કનાં, દુરીજન દૂર ભજેં,
 'હરિ સાહેબ' ચેં હલી, પગલા ધુઈ ધુઈ પિયાં. જેડિયું

રાગ કારાઈડા

જેડિયું મુંજો કાન અરવીલો, અલબેલો તો અચે,
 સાંવરી સૂરત મધૂરી મૂરત, રાધા રંગમેં રચે.
 જેડિયું
 કને ની આંજે કુંડલ બિરાજેં, ગુગટ જડેઓ હીરેં સચેં.
 જેડિયું
 ભાગ ભલાની વજ બૂરી જા, કાનજી બંધાણા ધાગે કચે.
 જેડિયું

બાલ ગોવાલા સંગમેં ગિનીને, વિચમેં કાન તો નચે.
નેડિયું૦

ગુજનયું ગાલિયું કરીઆં મુંજે કાન સેં, પાડેવારિયું ભલેં પચેં.
નેડિયું૦

‘હરિ સાહેબ’ ચેં હેત હરિ સેં, ધિલ મેં ધૂમ મચે.
નેડિયું૦

x

x

x

મનજી ગાલ લધી

રાગ-પેરીઆં ભગમાં બેખ

મનજી ગાલ લધી, મોહન આંજે મનડેજી ગાલ લધી.
ઘણાં ડીં આંઉં શુપત રહેઓ, વેરાગ વેઓ તે વધી. મોહન૦
હિન કાયાગ કેડા ભરેંસા ? ગરી તાં વેંધી ગંધી. મોહન૦
સંસાર-સાગર મહા જલ ભરેઓ, નાંચ કે પાર કંધી. મોહન૦
‘હરિ સાહેબ’ ચેં હેત હરિ મેં, એંયાંની આંજી ભંધી. મોહન૦

x

x

x

માહુડા મેમાણુ

રાગ-સંદધી

શણું નાંચ હિન રાજ મેં, હી માહુડા મેમાણુ.
માહુડા મેમાણુ, છટે ડે તોજે મનજી તાણુ. શણું૦
માયા સંચે માન ભરાણેં, ભેરી ન હલંધી અજણુ,
કુટુંબી ધીંધા કાગડા પોચ, કાડેં મંદીંધા કાણુ. શણું૦
ધમં જે નાલે ધમત્રી ન ડિનાં, ખણી વિધાં તે ખાણુ,
હિત રથ ને હિતે જ રાંધી, સમેં ન અછ સાણુ. શણું૦

મનસૂખા તાં જોરા કરીતા, હથેં કરીતા હાણુ,
 ડાયપ ઇનીછ હિચછ રધને, બંદર જોડયાં વાણુ. રોણું
 ગોવરધન તેં ગાંધું ચરેં ને, રાસબ છ ન રેઆણુ,
 'હરિ સાહેબ' ચેં બલચો હરિ કે, આગૂણી ઓરખાણુ. રોણું

x

x

x

માયાબ મનૂર

રાગ-ઝંજ.

તણી જ વેનેં તું તાં લંધા ! માયા બ મનૂર,
 માયા બ મનૂર, હલ્યો વેનેં ગોહ નદી જે પૂર. તણી
 લખું કમાય ને લેજો રજો તે, બરે બંડાર ભરપૂર,
 ખાધે ન ને ન કી ખારાય, ખ્યો સામેં ઓપાયે સૂર. તણી
 આસા ભરેઓ ઇયજ વેને, જેડો અક ને તૂર,
 કામ કસે ને કી ન કમાએ, મુરગો વિંગાએ મૂર. તણી
 ધ્યાન કરે ને હિસ હિન પિલમેં, ભરેઓ અય ભરપૂર,
 હરિ ગિણીગેં આય જ હિકડો, નારાયણુ ને નૂર. તણી
 રામ ધણી તાં રિદ્ધિ અસાંછ, ગિનંધલ કોક ચતુર,
 'હરિ સાહેબ' ચેં સત કે સમલ્યા, તેંબ ડુખડા દૂર. તણી

સંત ગરીબદાસજી

ઉદ્ધે

વિજ્ઞને ભગત

એક દિવસ ભુજની પુત્રરશાળામાં કામ કરતા વિજયરાજ નામે એક સામાન્ય રાજપૂતના હૃદયમાં રહેલા સુષુપ્ત સંસ્કાર જાગી ઊઠતાં એના સમસ્ત જીવનનો એકદમ પલટો ચક્રિય થયો. ભુજના પાટવાડી નાકા બહાર શરદબાગ પાછળ એમનું રહેઠાણ હતું. ઈરેરાજ એમને ત્યાં હૃદયરભજનની ઝંકાર લાગતી. એમના શિષ્યો, એમનાં ધર્મપત્ની રામબાઈ અને પુત્રી પણ પ્રભુભક્તિમાં લાગ લેતાં. વિજ્ઞ ભગતના નામથી એ પ્રખ્યાત હતા. એમણે ભજનો વગેરે ગરીબદાસના નામથી રચ્યાં છે.

એમને ત્યાં પરિચિત કે અપરિચિત કોઈ મહેમાન આવે, તે “ અયો મુંજ વજા ! અયો મુંજ મિદા ! ” એવા પ્રેમલયી શબ્દોથી તેનો આદર કરતા. એમની શ્વેત લાંબી દાઢી અને જજ્જરિત પગ પ્રચંડ શરીરની શાન્ત મુખમુદ્રા જોનારના અંતરમાં માન ઉત્પન્ન કરતાં. પાછળથી એ આંખોની શક્તિ ગુમાવી બેઠા હતા. ભજનની એકામતામાં એમની નિરતેજ આંખોમાંથી જ્યારે આંસુ વહેવા માંડતાં ત્યારે શ્રોતાજનોની આંખો પણ બીની ચક્રિય જતી.

પણ વરો હૃદયરભક્તિમાં ગાળી, મોઢું સિધ્ધ મંડળ જમાવી, વાનપ્રસાદ જીવન જીવી એ પરમ પદને પામ્યા.

“ પ્રેમ-દેહાસ ” નામે એમનાં ભજનો અને પદોની પુસ્તિકા એમનાં ધર્મપત્ની રામબાઈ તરફથી સંવત ૧૯૬૫ માં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. હિંદી, ગુજરાતી અને કચ્છીમાં એમણે ભજનો-પદો રચ્યાં છે. એ વિજય ભગતના નામથી પણ ઝોળખાતા એમનાં બે કચ્છી ભજનો વગેરે અને રચ્ય કરવામાં આવે છે.

આતમા અંતર મિજ નેઆર, માલીક અંઠર સોઈ બાર. ટેક૦
કામ કોધ મઠ મોહ છડે ને, મમતા કે તું માર,
હિન નર બવ મેં બંધા રામ જા, આયે સાર અસાર. આતમા૦
જડ-ચેતન મેં સોઈ વસે તો, નિરગુણ નિર આકાર,
માનસદોષર હંસા હરિજન, હીરા યુગે હજાર. આતમા૦
સત જો બેડો માત્રમ સુતંતર, સુખાણી સરજનહાર,
સંસાર સાગર મહાજલ બરેઓ, ઠેર ઉકારે પાર ? આતમા૦
સતગુરૂ મિલેઆ સંસય ટરેઆ, સાન લગી મિજ સાર,
શુરૂ પ્રતાપે બણે ‘ગરીબદાસ’, તારે તારણહાર. આતમા૦

૨

હી હાલ ફકીરી મસ પિમાલો, પ્રેમ ગરીબી લગો,
પ્રેમ ગરીબી લગો, મિળતું ફૂડ કપટ લો બગો. ટેક૦
રામ રામ મેં રામ રમે તો, ખાલી નાંચ કો જગો,
ભુલા ફિરોતા પાણુ પિંઢ મેં, સમરથ જેડો સગો. હી૦
ચિત્ત-ચેળા થઈ રમે રામ મેં, કઢબ ધિલ જો ધગો,
ધિલ-ધરિયા મેં સંત સિયાણા, પ્રેમી બંદીએ પગો. હી૦
હંસા હરિજન હીરા યુગેતા, બોલી ન બાણો બગો,
‘ગરીબદાસ’ એ અલખ અંતર મેં, આશકન ફેનાંચ અગો. હી૦

દોહરા

સલીલ ! સેરી સાંકડી, રુખી કરીએં તો રહ,
વાટ વસમી ને વર ઘણા, તેં મેં ત્રિવિધજી પદ ત્રધ.

અરે મનવા ! આ તો સાંકડી શેરી છે. તેમાં રહીને તું તેને રુખી બનાવી રહ્યો છે. અહીંની વાટ વસમી છે અને વળાકા ઘણા છે. તેમાં વળા ત્રિવિધના તાપની માર છે.

સલીલ બાપા, ને તિરકણુ ધી,
કુની મેં ઠકરા, ને બ ટિપરિયું ધી,
અધમ જી બોપત, ને ધાડ જો વરો,
હરામ જી હટડી, તેં મેં સલીલ થ્યો સયો.

મન સજાઈ છે અને લપસાણ-પતન તેની પ્રતી છે. હાંડલીમાં તો ઠાંકરા ભર્યા છે. પછી ઠાંકરામાં બે પાવણા ધીને અર્થ શો ? હરામની પેશશમાં તો ધાડનો વરો જ હોય. અહીં એવી હરામની હાટડીમાં મન રાજ રાજ થઈ રહ્યો છે.

આવેં તડેં અછલ ન હુંધ, જાપેં તડેં જામ,
વેને તડેં પલક મેં, ઠેકાણું ન ઠામ.

તું અહીં આવ્યો ત્યારે કશી અછલ ન હતી. જન્મ્યા પછી તો મોટો જામ બની ગયો. હવે જઈશ ત્યારે એક પલકમાં જ આવ્યો જઈશ. તારે મારે અહીં ઠામ-ઠેકાણું જ નથી.

મુતે ન રામ ગિલંધે, તું જાગી ઠર જુહાર,
પિરિયન તો જે પિંદ મેં, છા ડિસેં તો બાર ?

મુત્તા રહેવાથી રામ નહિ મળે. તું જાગીને એવું પૂજન કર ! તારો વડાનો તો તારા પિંડમાં જ છે. તું બદાર મું જોઈ રહ્યો છે !

અગિયા મેકો, પુઠિયા વિજળો,
ધણી લ્લ કમ ધણી કંધો,
'ગરીબદાસ' એ તો આંઈ કુલા ખિજળો ?

આગળ મેકલુ દાદા અને પાછળ વિજળો ભગત, પ્રભુનાં દામ પ્રભુ પોતે જ કરે છે. ગરીબદાસ કહે છે, કે તમે શા માટે ઉદ્ધવેગ કરો છો ?

રતનો ભગત

રતનો ભગતનો જન્મ સંવત ૧૬૩૧ ની સાલે ભુજ તાલુકાના મધુઆરા ગામે અહિર મ્હાજરને ઘેગ થયો હતો. એમના માતૃશ્રીનું નામ જીવણી બાઈ હતું. રતનો ભગતનો બાલ્યકાળ સામાન્ય રીતે વીત્યો હતો. મુલાવસ્થામાં ધંધામાં પણ પડી એમને પ્રભુભક્તિનો રંગ લાગ્યો. એમના હૃદયમાં રહેલી ધાર્મિક ભાવના ખીલવા લાગી અને પરિણામે એમને સંભાર પ્રત્યે કંટાળો આવવા લાગ્યો. એમનું મન એના અને ભક્તિને ઝખી રહ્યું હતું. આખરે એ ધ્રંગ ગામે મેકલુ દાદાના અપ્પાડામાં પહોંચી ગયા અને શ્રીગજ રામના શિષ્ય બની ગયા.

અહિર લોકોના કેટલાક રીત-ગિવાજ એમને ખટકતા હોવાથી એમણે શાંતિ-સુધારણામાં જ પોતાનું જીવન ખરચી નાખ્યો નિશ્ચય કરી લીધો. આ કારણથી અહિર લોકોને આચાર ધર્મ સમજાવવા અને એમનામાં શુભ સંસ્કારોનું સિચન કરવા તે ગામે ગામ ફરવા લાગ્યા. માદાઈ, નમ્મણ, ભકિત અને મેરાભાવના સદ્ગુણોથી એમનું નામ એતરફ પ્રખ્યાત થઈ ગયું. એમના પદો અને જાજગોના પદ્ય માદાઈ અને તપતા નીતરી રહ્યા છે. એમની આખી જિંદગી એમનો

જ્ઞાતિ-સુધારણાના સેવા-કાર્યમાં અને ઇશ્વર-ભજનમાં વીતાતી હતી. સિત્તેર વર્ષ ઉપરાંત આયુષ્ય ભોગતી, પોતાની સઘળી શક્તિ ઇશ્વર-ભક્તિ અને માનવ-સેવામાં ખર્ચતી, અહિર જ્ઞાતિમાં એક ઉત્તમ દાખલો બેસાડી, એમણે સંસારમાંથી સદાને માટે રજા લીધી. એમના ભક્તિરસની રચનાનો થોડો નમૂનો અહીં આપવામાં આવે છે.

ભરી-વભરી જાણું નહિ, અછલ વિનાનો ઓઠો,
સતગુરૂ મૂળજી સહાય કરો, હું જાગી જાઉં મોઠો.

રતના ભગતમાં ઢેટલી નમ્રતા અને નિખાલસતા ભરી હતી તેનો આ એક જ સાખીથી ખ્યાલ આવી જાય તેમ છે.

કચ્છી વાજન

ધણી મિણી જો હિકડો, આંધં ધરમ મ સમજો ધાર,
હિંદુ રખેંતા દયા જીવ તેં, મુસલમાન ચેં માર. ટેકો
હિંદુ જખેંતા રામ કૃષ્ણ કે, મુસલમાન ચેં અક્ષા,
જોય બરાબર નતા મંઝી, સે ખેંતા જમજા ખલા. ધણી
મુસલમાન ચેં ડાડો આધમ, ડાડી અસાંજી હવા,
હિંદુ ચેં મહાદેવ પાર્વતી, જોય ગાલિયું રવા. ધણી
મુસલમાન જા મકા-મધીના, હિંદુ દારકા કાસી,
કરણી તેડી પાર ઉતરણી, ખૂન જે બહલે ફાંસી. ધણી
હિંદુ જા ઉપવાસ મત ને, મુસલમાન જા રોજા,
મુંઝ ફાટીને થઈયું જ ફાડું, મુંજા તેડા તોજા. ધણી
મુસલમાન ચેં મુરસદ મુંજો, હિંદુ ગુરૂવર જાણ,
હિંદુ ચેંતા વેદ અસાંજા, મુસલમાન કુરાન. ધણી
ખીં જયું ગાલિયું જોય બરાબર, સચ તેં હલંધલ સચ્યા,
દાસ 'રતનું' ચેં હિકડો માલક, માલક જા સૌ બચ્યા. ધણી

સંત

સંત મિણી કે સચી જ ચેંતા, સચા લગેંતા કડવા,
કૂડ કપટ મેં રચ્યા મ રોળ, હથેં મ થીજ હરવા.
સંત જ તારણ સંત ઓધારણ, સંત સમ્યજ સગા,
સેવ કરીધે સંત પુરૂષજી, પાપ જ પરલે લગા.
દાસ 'રતનો' દુરબજ ગાએ, યતશુર થીજ સગા,
શુરૂ મૂળજી મૂંકે મદ્યા, ત ચિત્ત ચરણમેં લગા.

સંત તિલકદાસજી

હીરો તું ખોમા, હાથથી આવો અવસર ફિર નહિ જડે,
ખોઈ ખેઠો ખંદા ! ખાકમાં, માથે ત્રિવિધના તાપ ઝરે.

આ સુંદર ભજન અને એવા અનેક ભજનો અને કાશીઓથી
પ્રખ્યાત અનેકા સંત તિલકદાસના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ કચ્છી
અગાત હશે.

એમના જીવનનું એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ એ હતું, કે વાગડના સંત
ત્રિકમ સાહેબની માફક એ પોતે એક હરિજન હોવા છતાં લોકો
એમનાથી આંતરે રાખતા નહિ.

તિલકદાસજીનો જન્મ નખત્રાણા તાલુકાના વીરાણી ગામે વિક્રમ
સંવત ૧૯૧૫ ના કારતક સુદિ ૧૫ સોમવારના રોજ થયો હતો.
એમના પિતાનું નામ વાધેલા નાનજી ગુજ્જર અને માતાનું નામ
ભાણુબાઈ હતું. તિલકદાસનું જન્મનું નામ તેજે રાખવામાં આવ્યું હતું.

પૂર્વના કોઈ સંસ્કારણને એમને બાલ્યકાળમાં જ પ્રભુભક્તિનો

નાદ લાગ્યો હતો. એમની ઉંમર હજુ નાની જ હતી, ત્યાં તો માત પિતાએ એમના પર સંસારની ધૂસરી નાખી દીધી. એમનાં લમ કરી દીધાં. આમ એ અજાણતામાં જ જગતની જાળમાં ફમાઈ ગયા હતા. જરા સમજ આવતાં એમને જણાયું, કે એ તો જગતના જંજીરોમાં જકડાઈ ગયા છે.

પરંતુ સાચા મુક્તાત્માને કોઈપણ બંધન બાંધી શકે ખરા? એમને પણ લમ-છવનનું પિંજર આટકાવી શકે એમ ન હતું. એમનું મનપણી પિંજરમાં પડ્યું પડ્યું તગડિયાં મારી રહ્યું હતું. અને એક દિવસ એ ખરેખર પિંજર તોડીને નાકું.

વીરાણી ગામની ઉત્તર તરફ એક ડુંગર છે. એમાં એક જૂની શુદ્ધ છે. આ શુદ્ધમાં એ આત્મધ્યાનમાં લીન બની ગયા. સાદા ચાર મહીના સુધી આ શુદ્ધમાં ધ્યેય ભક્તિમાં રહી. એમણે પોતાના દેહને તાલી તાલીને શુદ્ધ કર્યું બનાવી દીધું.

એ વખતે વીરાણીમાં ઝવેર ભક્ત નામે એક મોની મહાજન રહેતા હતા. એમને આ હરિજન યુવકમાં કોઈ નવીન તેજનાં દર્શન થયાં. ઝવેર ભક્ત એમના પ્રત્યે આકર્ષાયા. એક મોની અને વળી ભક્ત. પછી એમને કસ કરતાં કેમ ન આવડે? એમણે આ ઊગતા સંતને કળી જોયો. કસ કાઢતાં જણાયું, કે એ તો સાચું મોનું છે. પછી તો આ બંને સંત પુરોનો સહવાસ દિવમે દિવમે વધતો ગયો. ઝવેર ભક્ત આ હરિજન યુવકના આત્મસુવર્ણને વધુ ને વધુ આપ આપી પ્રકાશિત કરતા ગયા.

થોડા વખત પછી રાપરના બાબુ-સંપ્રદાયના હરિજન સાધુ બાવકદામજી ને ચિત્રોડની ત્રિકમ સાહેબની જગ્યામાં રહેતા હતા, એમનું દેવપર જાણવાળીમાં આગમન થયું. આ વાત હરિજન ભક્ત તેજને કાને આવતાં એણે એકદમ બાવકદામજીનાં દર્શન માટે દેવપર

તરફ દોડ મૂકી. ત્યાં બાલકદાસજીને વંદન કરી, બોધ આપવા વિનંતિ કરી.

તેમ બાઈની વિનંતિ સફળ થઈ. એમની મુપાવતા બાલક-દાસજીએ જોઈ લીધી અને એમને ઘણાજ બાવથી ઉપદેશ આપ્યો. તે દિવસથી એમને તેમબાઈને બદલે તિલકદાસ નામ આપવામાં આવ્યું.

વીરાણીની ઉત્તર દિશામાં બારાપર નામે ગામ છે. ત્યાં લાડુબાઈ નામે એક ચારણિયાણી બાઈ રહેતાં હતાં. આ બાઈ પણ સંસ્કારી અને બક્તિમાન હતાં. રાતદિવસ ધૈર્ય ભજનમાં જ રહેતાં હતા. તિલક-દાસજીના ત્યાગ અને બક્તિની વાત સાંભળી લાડુબાઈએ એમને પોતાને ત્યાં પગલાં કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તિલકદાસજી તો સાચા સંત હતા. લાડુબાઈના આમંત્રણને માન આપી તે તરત બારાપર જઈ પહોંચ્યા. એમના હૃદયની નિર્મળતા નિહાળી લાડુબાઈને સંતોષ થયો. પંડી તો તિલકદાસજી અવારનવાર એમને ત્યાં જતા અને હરિભજન કરતા.

એક વખત જુજના કબીર સંપ્રદાયના મહંત સાધુ માનદાસજી મોરાર ગામે આવેલા. લાડુબાઈએ એમને બારાપર પધારવા વિનંતિ કરી. માનદાસજી બારાપર આવ્યા અને લાડુબાઈના અતિથિ બન્યા. આ પ્રસંગે લાલ લઈને તિલકદાસજી પણ બારાપર આવ્યા અને પોતાને દીક્ષા આપવા માનદાસજીને અરજ કરવા લાગ્યા. આ હરિજન ભક્તના વિશુદ્ધ આત્માને માનદાસજી ઓળખી ગયા અને એમને પ્રબોધ કરી દીક્ષા આપી, ગુરુમંત્ર આપ્યો.

માનદાસજીના ઉપદેમે તિલકદાસ પર ગંભીર અસર કરી. મંસાર અને કુટુંબ સાથેનો પણ સધળો સંબંધ એ છોડી દેવા માગતા હતા. પરંતુ એમને મોટી મુશ્કેલી ઓળન સંબંધી હતી. આ મુશ્કેલી

લાડુખાઈએ દૂર કગી એમણે તિલકદાસજીને સાચા અતરના લાગથી કહ્યું, કે “ તમે જીવનભર અહીં મારે ત્યાં પ્રસાદ લેજો. ”

તિલકદાસજી આમ દિવસે દિવસે ઉચ્ચ જૂમિકા પર આગના લાગના અને ઉન્નતિના માર્ગે નિયંત્રવાના વધુ ને વધુ પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

પોતાના શરીરને તપથી તાનના માટે તિલકદાસજીએ એક નવી જ જાતનો નિયમ લીધો. આર વર્ષ સુધી જમીન પર મરતક અડાવડુ નહિ, એવો એ નિયમ હતો. એ નિયમ લીધા પછી એ ઠાંઈ દિવસ લાખા ચઢીને સૂતા જ નહિ નિદ્રા પણ મેઠે મેઠે જ લેતા. દિવસમા એક જ વખત સૂક્રમ ભોજન કરતા અને રાત-દિવસ પ્રભુ ભક્તિમા જ મગન રહેતા. બગાચર બાર વર્ષ લગી એમણે આ ટેક ચાલુ રાખી.

તિલકદાસજીએ આરાપરમા એક તળાવ, ધર્મશાળા અને પોતાને માટે શુદ્ધ તૈયાર કરાવેલ છે, તે આજ પણ ત્યાં જોવામા આવે છે.

લાડુખાઈએ સત તિલકદાસજીને જમાડવાનું પોતાનું વચન જિંદગી સુધી પાળ્યું. લાડુખાઈના અવસાન પછી એમના પૌત્ર ભખા પરજાત જયમયે પાણી એ નિયમ જાગરી રાખ્યો હતો.

તિલકદાસજીએ ૭૫ વર્ષની અવસ્થા ભોગવી, મવત ૧૯૮૮ ના માગસર વદિ ૮ શુક્રવારના રોજે આરાપરમા દેહત્યાગ કર્યો.

શુજરાતી કચ્છી અને હિંદી બાણના એમના રચેલા બજનોની થોડી પ્રસાદી અને આપવામા આવે છે.

સાજન

હીરો તુ જો મા હાયથી, આવો અવસર કિં નહિ જડે,
જોઈ જોઈ બહા! ખાકમા, માથે ત્રિવિધના તાપ અરે ટેકો

મોતી પડ્યું મેદાનમાં, તેનું મૂરખને મૂલ ન મળે,
 સંત ઝવેરી પારખે, જેને સતગુરુ જ્ઞાન કરે. હીરો
 પાર ઉતરવું પ્રેમથી, જેમ જલ પર જહાજ તરે,
 કાચો કુંભ જો કાચનો, એમાં અમૃત નીર લરે. હીરો
 લેલું લૂંગી ને કીટનો તેમ ગુરુ વિષુ મુક્તિ ન મળે,
 પારસમણિનું પારખું, એ તો લોહું કંથન કરે. હીરો
 ‘તિલકદાસ’ કહે શર સંશ્રામે, મરણવા મોણું કરે,
 ધારણ બાંધી ધર્મની, ત્યાં તોલ ત્રાજવે ધરે. હીરો

x

x

x

ઠાકી

વેઠી અધ્યાં આંઈ વાટ તેં, ગુકે જોગીડો સંભરે,
 જોગીડો સંભરે અસાંકે સામીડો સંભરે. ટેકો
 ધાગ લગો મુંજે ધિલકે મેં, ને મતડો મૂર ન વરે,
 ખેણુ અસાંકે ખારા લગેં ને, ઘટડો મિંજ તો ગરે. વેઠી
 ધિલ તાં ડીધા ધાં કિતે, ધૂણી મિંજ તી બરે,
 સિકી મરાંતી સામીય લા, માન નાગો નજર કરે. વેઠી
 સાધેં લા આંઈ સા સુકાધ્યાં, યો મર બકબક કરે;
 વેસ ગિનાં આંઈ વેરાગણુ જો, વાયો કેર જ વરે ? વેઠી
 ‘તિલકદાસ’ ચે તોય ન સમજેં, સભ ધુનિયાં તી મરે,
 મહેર કરીધા મુરચલ મૂંબા, કારજ તેં જો સરે. વેઠી

x

x

x

રામ ને રંગ

રુદિયે રખ રંગ રામ ને રે, કેા નાંચ તો ને સગો,
 કેા નાંચ તો ને સગો, ડંકેા રામનામ ને વગો. ટેક૦
 ધુનિયા તાં ધીવાની તેંને, નેક જ તોકે લગો,
 મારીધી મેધાન મેં, પોય ધુનિયાં ડીધી ધગો. રુદિયે૦
 ધર ધંધે મેં ગચ્છી વિઠેં તું, મોહ-માયા સેં લગો,
 માયા તો છ મૂર ન ચીધી, સાધ કરે ગિન સગો. રુદિયે૦
 રામનામ છ તવાર કર તું, છડ તું ધિલ ને ધગો,
 'તિલકદાસ' ચેં, તો મયા પોય લવ તાં જમ ને લગો. રુદિયે૦

x

x

x

છોડ જગતકા ચારા

છોડ જગત કા ચારા, મન તું છોડ જગત કા ચારા,
 છટપટ હો જ ન્યારા, મન તું છોડ જગત કા ચારા. ટેક૦
 પાની કા પરપોટા જેસા, હાડ-ચામ કા બારા,
 જ્ઞાન જ્યોત ઘટ ભીતર જાગે, મિટ જાવે અંધારા. મન૦
 વિષય વાસના છોડ છોડ તૂ, સન્મુખ કર હીદારા,
 તેરા સાહેબ તેરે ઘટ મેં, કયા ભટકેત હે બારા ? મન૦
 હદ છોડે બેહદ બી છોડે, સંત પ્રભુ કા ચારા,
 અમૃતમય ભોજન કેા તજ કરે, કરતા ગહર અહારા. મન૦
 છતી બાજ તૂ મત હારે, હો જ નિરમલ ન્યારા,
 જેર જેર તો કયા સમજાવું ? મૂરખ મન ગમારા ! મન૦
 માનકાસ શરૂ મહેર દરી જળ ખોલા રાત્ર ભંડારા,
 'તિલકદાસ' કા બંધન તૂટા, અળ ન ધરું અવતારા. મન૦

કુચ્છી બેત

રાગ-કારાઈડા

જોગી ! મુંદ્રા મનજી, ચિત્ત મેં ચીરા ડે,
જિર્કી હિસેંતો દેહ સે, સભ જાણજી તું જે,
ભિતો અલખ લખે, જે ખાકની જેરે ખાકજી.

ઓ જોગી ! કાન કપાળીને તેમાં પહેરેલી મુદ્રાને ખદલે મનમાં
જે તું મુદ્રા પહેરીશ તો તે તારું ચિત્ત ચીરી નાખશે-વાસનાનો
નાશ કરશે. તું જોટલાં શરીર જીએ છે એને ધૂળ જ સમજી લેજો!
જે ખાકની કંઈ પહેરે છે તે જ અલખનાં દર્શન કરી શકે છે.

જોગીને હિન જગ મિલ, પુજ તું પરલે પાર,
છડ ધુનિયા ને પ્રીત કે, રખ અલખ આધાર,
જોગીડા જીવધાર, લિકા બુલેંતા લોક મેં.

તું આ દુનિયામાંથી જાણત બનીને જેલે પાર પડેંચી જા!
દુનિયા અને દીન બંનેનો ત્યાગ કરીને એક અલખ પર આધાર
રાખજો ! મહાન યોગીઓ તો લોકોમાં ચુપ્તપણે જ રહેતા હોય છે.

જોગી જટા વધારીએ, નાગા ઇં નિરધાર,
કસે કસેને કમર કે, ચાંપ હિયેં ચોધાર,
સામીડા સરદાર, પ્રીત ઉનીંજી ધિરીં સેં.

જટા વધારનાર યોગીઓ એ જ નાગા-સંન્યાસી કહેવાય.
કમરને કસી કરીને એ ચારે તરફ ચાપ કરે છે. અર્થાત સંયમથી
રહે છે. જેની પ્રીતિ ત્રિવિધ અર્થાત કશ્વર સાથે છે એ જ સાચા
યોગી-સરદાર છે.

તેગીડા ! દિન જહાન મેં, વખત વિચેતો વધ,
ખેટો ખેલ ખલક લે, સલે આપ સહી,
નાહો વેંધો રધ, કૈક ખપી વ્યા આક મેં.

ઝા ભેત્રી ! આ દુનિયામાં ચમત આત્મા જાય છે. આ ખલકનો આત્મા ખેલ ખેટો છે. અહીં તો અનેક ખાકમાં ખપી ગયા છે. માત્ર એક નામ જ રહી જતન છે.

આગમજ્ઞાની માર્મ દેવ

૧

દેવમાલંગ

આગળથી એક દુનિયા વાં પહેલાં સિધમાં એક વિદ્વાન જાણવું રહેતો હતો. એની પાસે અદ્ભુત વિદ્યાના બંદારૂપ અમૃત્ય પુસ્તકો હતાં. એ જાણવુંને ચાર દીકરા હતા. એ જુનારે મરી ગયો ત્યારે એનાં પુસ્તકોની વહેચણી માટે આ ચારે બાપએ વચ્ચે ઝગડો જાગ્યો. ચમતકારી વિદ્યાના આ પુસ્તકો દરેક જન્મ પોતાની પાસે આવે એમ ઇચ્છતો હતો. આ પુસ્તકો કોઈ જિહાવી ન જાય એટલા માટે રાતે બન્ને જન્મ પારાદરતી ચોરી કરતા.

એક રાતે બધા જાંઘી ગયા હતા, માત્ર એક જ નાનો બાપ જાગતો હતો. તેણે વિચાર્યું કે આ પુસ્તકો ચાર ભાગમાં વહેંચવાથી એની વિદ્યા પણ વેરવિખેર થઈને વહેંચાઈ જશે. માટે આ બધાં પુસ્તક ફેં જ ઉઠાવી જાઉં તો શું ખોટું ? અને એ તમામ પુસ્તકો ઉઠાવી જઈને ધાનોમાનો સટકી ગયો.

જ્યારે બીજા ભાઈઓ જાગ્યા અને આ વાતની તેમને ખબર પડી ત્યારે તેઓ ત્યાંથી અમૂલ્ય ત્રણે હિરણ્યને નાસી જનાર નાના ભાઈ ઉપર ક્રોધે બરાયા નાના ભાઈના પગ લેતા લેતા બધા તેની શોધમાં નીકળી પડ્યા સિંધના મકડા ગામની પાદરમાં આ ત્રણે ભાઈઓની નજર રાત્રિના વખતે પુત્તકોના કોથળા સાથે નાસતા જતા નાના ભાઈ પર પડી પેનાએ પણ નિશ્ચય, કે હવે તો નિશ્ચયે જોત આનું કારણ કે આ લોકો તેને કેઈ પણ રીતે છોડી દે તેમ ન હતું એટલે એ તો જીવ લઈને નાસવા લાગ્યો ગામની અંદર ઘૂસી જઈને તે પોતાને સતાર્જ જવાનું સ્થાન શોધના લાગ્યો લપાતો-હુપાતો તે એક અખરિયાના* ફળિયામાં જઈ પહોંચ્યો હવે તેને કાંઈ પણ રૂકારે હુપાઈ જવા સિવાય છૂટકો ન હતો ભાગતો ભાગતો તે બીકનો માર્ગે એ અખરિયાના ઘરમાં પેસી ગયો ઘરના માલીકને થયે પડી તે કરગરીને આજીજી કરતો હોવા સાંભળી, કે “હુ ખામલુ છું અને મને મારી નાખના મારા ભાઈઓ મારી પાછળ પડ્યા છે, માટે કૃપા કરી મને બચાવો.”

એને ટૂંકજી અને વલનલનો જોઈને અખરિયાને હવા આવી મરતા માણસનો જીવ બચાવવાના ધર્મની વૃત્તિ એની અંદર જાગી ઊઠી

રાતનો વખત હતો આ સમયે એને સતારવાનો બીજો એકે રરતો ન હોવાથી, પેલા અખરિયાએ તેને પોતાની કુમારી પુત્રીના બિહાનામાં સુવાડી દીધી પુત્તકોનો કોથળો કોરીમાં હુપાવી દીધો

* એ સમયે મેઘરાજ લોકો અત્યંત તિરસ્કાર પાત્ર ગણાતા રત્નામાં આવતા તેમના પગ પર બીજા મેઘનો પગ ન પડે તે માટે જમીન પર પડેલા તેમના પગવાની નિશાનીઓ જુસાવી નાખવા તેમના પગે ધસકાટાં અખરિયા બામ્બામાં આવતા હોવાથી એ લોકો અખરિયા કહેવાતા

એટલામાં “ માર માર ! ” કરતા તેના ચારે બાઈઓ આ પડોંચ્યા. તેઓ ચારે તરફ જોઈ વળ્યા, પણ પેલાનો પત્તો ક્યાં મળ્યો નહિ. આખરે આ ત્રણે બાઈઓને પેલા ઝાંખરિયામાં વહે પડવાથી તેમણે તેને ધમકાવીને કહ્યું, કે “ અમારો ચોર તારી પાસે જ છે. જો તું અમોને નહિ બતાવી દે તો તારી જાન પણ જોખ મમાં આવી પડશે ! ”

ઝાંખરિયો બોલ્યો, “ બાઈ સાહેબ ! મારા આ બૂંપડામાં મારી દોડરી અને જમાઈ સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ નથી. ખાતરી ન આવતી હોય તો તમે જાતે જોઈ લ્યો ! ”

પેલાઓએ અંદર નજર કરી તો ઝાંખરિયાની વાત ખરી જણાઈ. પછી વધુ જાંઝા ન ગતરતાં તેઓ તેમના નારી ગએલા બાઈની શોધમાં આગળ આસવા લાગ્યા.

હવે ઝાંખરિયાની પુત્રીના બિહાનામાં હુપાઈ રહેલા પેલા નાના બાઈના જીવમાં જીવ આવ્યો. તેણે બહાર આવીને ઝાંખરિયાનો ખૂબ આભાર માન્યો. રાતની રાત ત્યાં જ પડી રહ્યો. સવાર પડતાં જવાની રજા માગી. ઝાંખરિયો બોલ્યો, “ હવે તારાથી એમ જાંજ શકાશે નહિ. મારી દોડરીને તારે લીધે ગાળ લાગી. એટલે હવે તો તું જ મારો જમાઈ ! ”

ઝાંખરિયાએ જી સટોસટનું માહસ ખેડીને પેલા બ્રાહ્મણને બચાવેલો હોવાથી હવે તેની વાત માન્ય રાખવા સિવાય છૂટકો ન હતો. એટલે તે બ્રાહ્મણ ઝાંખરિયાની પુત્રીને પગણીને ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો.

થોડા દિવસ પછી બ્રાહ્મણે વિચાર્યું, કે આ નાનકડા ગામમાં નિરર્થક સમય ગુમાવવા કરતાં રાજધાનીમાં જઈને મૃદુ તો મારી વિલાનો કંઈક ઉપયોગ થઈ શકે. આ કારણથી તે પોતાની આંતે સાથે લઈને સિંધવી રાજધાની નગરસમક્ષમાં જઈને રહેવા લાગ્યો.

સિંધના એ વખતે કચ્છના જાડેજ વસનો પડીવ જામ લાખો ઘૂરાશે રાજ્ય કરતો હતો. એ અરસામા સિંધનગરસમૈ પર એક નવી આદિત આવી પડી ગિઝનીનો સુતાન મોટા લશ્કર સાથે નગરસમૈ પર ચડી આવ્યો. જામ લાખો ઘૂરાશે ગિઝનીના સાગર વિગાળ સૈન્યનો સામનો કરવાની તૈયારીઓમા મૂચાર્ઈ ગયો હતો.

આ અચાનક આવી ચડેલી અમૂલ્ય તકનો ઉપયોગ કરી લેના પેચો બ્રાહ્મણ જામ લાખા પામે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, કે “ સિંધ પર આવી પડેલી મહાન આદિતને મારી હટાવવા મેં એક યત્ર તૈયાર કર્યું છે આ યત્રને નિશાનમા બાધીને તમે લડાઈ પર ચડો તો ફતેહ તમારી છે ! ”

“ અને એમા દેર પડ્યો તો ? ” જામ લાખાએ પૂછ્યું.

“ તો મારું મરતક રૂત કરવા હું તૈયાર છું ! ”

બ્રાહ્મણની આટલી હઠની આતમચક્રાચી જામ લાખાને તેનાં વચનોમા વિશ્વાસ બેરો બ્રાહ્મણે યત્ર તૈયાર કરીને નિશાનમા બાધી રીધું સિંધના જામ લાખા ઘૂરાણા સૈન્ય આ પ્રમાણે પૂરા આત્મ વિશ્વાસ માથે પાદશાહી ટોળ મામે ચડી ચૂક્યું.

હિલચ પથોનો હીંગડી હઠ અને જોનાડી વચ્ચે બેટો થયો ખુન ખાર લડાઈ ચાલુ થઈ પાદશાહી લશ્કર ઘણું મોટું હતું. પરંતુ ગમે તે કારણે જામ લાખાના મન્યનો વિજય થયો શાહી લશ્કર સમા વીરોની માર ખાઈ આખરે નાસ્તી છૂટ્યું.

આ મહાન વિજયથી જામ લાખાને પેલા બ્રાહ્મણની વિદ્યામા વિશ્વાસ બુધાઈ ગયો. જામ લાખાએ પોતાના વશપરેષાના દેવ તરીકે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને એને પેલીજિતાર ‘ દેવ ’ નો ખિતાબ આપ્યો તે નિવમથી એ બ્રાહ્મણપુત્રનું ચાતુ વર્ષામન પણ બાધી આપ્યું.

બ્રાહ્મણ હવે સમાન શના માનકારી 'દેવ' તરીકે નગરસમૈમાં રહેવા લાગ્યો. એના વિશે એક દંતકથા એવી ચાને છે, કે એની ગર્ભવતી સ્ત્રીને લ્હાવે પુત્ર પ્રસવ થવાનો વખત થયો ત્યારે તેણે રમયના પામા ટેકી લેયા તો જાણ્યું, કે જો એક ઘડી પછી પુત્ર પ્રસવ થાય તો એ બાળક એક મહાપુરુષ બની શકે. આ કારણથી પુત્રજન્મનો સમય લબાવવા ખાતર એણે પોતાની સ્ત્રીને પેટે એક મજબૂત બધ બાંધી દીધો.

નક્કી કરેલા સમયે એણે પોતાની સ્ત્રીના પે/ પગ બાંધેલા તગ છોડી નાખ્યો. તે જ વખતે તેને ત્યાં એક બાળકનો જન્મ થયો. આ બાળકની માતાને પે/ તગ બાંધેલ હોવાથી તે માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

આજે પણ આ માતંગ હરિજનોના એક મહાન દેવ તરીકે પૂજાય છે.

૨

દેવ માતૈ

માતંગ દેવના વશમાં આગળ જતા દેવ માતૈ થયો. આ માતૈ દેવ પણ પોતાના પૂર્વજોની પેડે એક શક્તિશાળી પુરુષ થયો. કચ્છ અને મૌરાહના રાજવીઓ એના આશીર્વા માટે ઝંખના.

કચ્છ-લાખિયાર વિયરામાં જો અરસામાં જામ રાયધણીની સત્તા હતી. જો વખતે માતૈ દેવ જૂનાગઢથી પાછા ફરતા લાખિયાર વિયરે આવ્યા. અહીં જામ રાયધણીએ એમનો માર્ગ મોકાર કર્યો અને ઘોડો વખત રોખાઈ રહેવા એમને આગ્રહ કર્યો.

અહીં એક વખત જામ રાયધણી પોતાના ચારે કુમારો અને માતૈ દેવને માથે લઈને ઘોડા ફેરવવા નીકળ્યો હતો. ફરતા ફરતા તે

બધા રાયધણુપુર પાસે ત્રૈંબર* નામના સ્થાનક પાસે આવી ચઢ્યા. આ સ્થાન પવિત્ર અને તીર્થધામ સમું હોવાથી સૌ પોતપોતાના અશ્વો પરથી નીચે ઊતર્યા અને એ પાવનકારી ભૂમિનાં દર્શન કરી થોડીવાર વિશ્રાન્તિ લેરા બેઠા.

માતૈ દેવ આ પવિત્ર સ્થાનકના પૂર્વ ઇતિહાસની વાતો જન્મ રાયધણુ અને એમના ચારે કુંવરોને સંભળાવવા લાગ્યા. આ વખતે જન્મ રાયધણુ પોતાના ચારે પુત્રોને આશીર્વાદ આપવા માતૈ દેવને વિનંતિ કરી. માતૈ દેવે એમને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું, કે “તમે ચારે કુંવરો જન્મ થશો !”

આ સાંભળી સૌને હર્ષ થયો. પરંતુ રાયધણુ જન્મને વિચાર થયો, કે જો આ ચારે જણુ સરખે સરખા થશે તો આપસ આપસમાં ઝગઝગ કરવા વગર રહેશે નહિ. તેથી તેણે માતૈ દેવને વિનંતિ કરી, કે “દેવ ! તમે આ ચારે ભાઈઓને જન્મ બતાવ્યા તો હવે એમની જાગીરો પણ જુદી પાડી આપો !”

માતૈ દેવે આ ચારે કુમારોના સુખમંડળનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. આ પરીક્ષામાં એમને થોટા દેહાનું મન ઊચક લાગ્યું. ગજણના મનમાં ફોગ દેખાયો. હોથીના હૃદયમાં અવિશ્વાસ જણાયો. માત્ર એક આદાનું મન નિર્મળ અને નિષ્કપટી જોવામાં આવ્યું. માતૈ દેવે નીચે સુજળ એગના ત્રાસની વહેંચણુ કરી:—

દેદે કંથાગઢ ડિને, હોથી બંધુ બાર,
ઓઠો લાખિયાર વિયરે, ગજણુ બેહક પાર.

* સુતથી ઇસાન ખૂણે એક સાથે ઊભેલી ત્રણ જાળ અને એક ઓઠલો આવેલો છે. એની ચારે બાજુ કચરવાન છે. આ પુરાણન ઐતિહાસિક સ્થાન ‘ત્રૈંબર’ ના નામે પ્રખ્યાત છે.

ભાનાર્થ —ગોટા દેને કચકોટ આપ્યું ટોથીને બાર બધી આપી ઝોઘાને લાખિયાર વિયરો અને ગજણને મેલક એટલે બારા પ્રગણ આપ્યું

માતૈ દેવની આ વહેચણુ જામ રાયધણુને પમદ પડી, પગુ તેને માટે હજુ હદ મુકરર કરનાની જરૂર જણાતા જામ રાયધણુએ એમના સીમાડા મુકરર કરી આપવાની માતૈ દેવને વિનંતિ કરી અને દેવે એ વહેચણુ પણુ કરી આપી

વેઆર વાઈયા ગજણુજી, હોથી બારો ગામ,
મીકરે પમા દેદો ધણી, બઈ ઝોઘો જામ

ભાનાર્થ —વેહાર કુગરથી આશમણી તરફની ભૂમિ ગજણની, બહારા દેઠે બારગામ હોથીના, સીકરાની પાળળને પ્રદેશ દેહાને અને બાકીનો સધળો ભાગ ઝોઘા જામનો એ રીતે વહેચણુ કરનામા આવી

આ વહેચણુથી મોગા દેાનુ મન અસંતુષ્ટ થયું તે પાટવી કુમાર હોવાથી લાખિયાર વિયરાની ગાદી તેને મળવી જોઈએ તેને બંધે કચ્છના છડાનો ભાગ તેને મળવાથી તેણે મન મંજાવા લાગ્યું એમને તેણે કહ્યું “આશમ-ઝોઈશના દિવસે અમારો ચારે બાઈએનો રૂદ્ર માતાના દર્શન કરવાનો નિયમ છે પગુ આ વહેચણુથી તો હું બંધ દૂર પડી જાઉં છું, એ મને મીક લાગતું નથી ”

માતૈ દેવે એનો નવોજા માર્ગ કહાડી આપ્યો એમણે દેવને રવેચી માતાનું પૂજન કરવાની ગજણુને આશાપુરાનું પૂજન કરવાની, હોથીને હયાય માતાનું પૂજન કરવાની અને ઝોઘાને રૂદ્રમાતાનું પૂજન કરવાની સૂચના કરી આ રીતે માતૈ દેવે આ ચારે બાઈએની દેવીઓ પળુ મુગી જુગી નમ્મી કરી આપી તેમને દર દરમ પ્રેમગ પગ પાડે ચડાવવાની સૂચના પળુ કરી દીધી

આ રીતે ચારે કુમારોના આસની હદ વગેરે નક્કી કરી એમને આશીર્વાદ આપી, થોડા દિવસ પછી માર્તેન્દેવ ખાજા જૂનાગઢ તરફ વિદાય થયા.

૩

મામૈ દેવ

કચ્છની રાજ્યગાદી પર જ્યારે જામ મૂળવાજીનો અમલ હતો ત્યારે દેવ માતૈના વંશમાં મામૈ દેવનો ઉદય થયો. જૂનાગઢની ગાદી પર એ વખતે રાહ નવગણુ હતો. રાહ નવગણુ મામૈદેવનો પરમ ભક્ત હતો. મામૈ દેવ દર વરસે અમુક સમય તો જૂનાગઢમાં જ રાક્ષતા.

એક વખત મામૈ દેવ રાહ નવગણુ સાથે ચોપાટ રમી રહ્યા હતા ત્યારે એકાએક એમનું ડાહ્યું અંગ ફરકી જિંદગી. દેવનું શરીર આમ કંપી જિંદગી જોઈને રાહ નવગણુ તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યો.

મામૈ દેવ ખોલ્યા, “રાજન! કહેવા જેવું તો નથી, પણ તમને કહું છું, કે આજે મને મારનારનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે.”

રાહને નવાઈ લાગી. તેણે કહ્યું, “દેવ, તમારા જેવા સમર્થ પુરુષને મારનાર એવો કોણ જન્મ્યો છે?”

“એનો જન્મ થયો છે, તમારા જ સમા વંશમાં.” દેવે કહ્યું.

“પણ સમા વંશના તો આપ દેવ છો.”

“ગરવાના ધણી! ભાવિ ઝગળ છે. એને મિથ્યા કરી શકનાર જાનના પટ પર કોઈ જન્મ્યો નથી. હકીના લેખ પર ગેખ મારનાર કોણ છે?”

આટલું કહેતાં જ મામૈ દેવ ચોપાટનો ખેલ પડતો મૂક્યો અને જૂનાગઢથી યાત્રવાની તૈયારી કરવા લાગી ગયા. તે જ દિવસે જૂના-

ગટથી તે ચાલતા થયા અને થોડા દિવસમાં હાખ્યા હુગર પર જામ મૂળવાણ પાસે આવી પહોંચ્યા. એ વખતે જામ મૂળવાણના બંને હાથ શીશીના ઉપરથી સીકડાઈ ગયા હતા. એમના અકકારો ગએલા હાથને માટે ઠોષ થયું ઈલાજ કારગત નીવડતો ન હતો. પરંતુ મામે દેવના પ્રયોગથી મૂળવાણની બધી તકલીફ દૂર થઈ ગઈ. મૂળવાણને જાણે નવો જન્મ આવ્યો. હાથ એટલો આનંદ થયો, મામે દેવને તેમણે પોતાને ત્યાં જ રોકાઈ રહેવા આમ્રક કરવા માંડ્યો. પરંતુ દેવને તો ત્યાંથી એકદમ સિંધ-નગરસમે પહોંચવાનું હોવાથી, તરત જ મૂળવા જામની વિદાય લઈ, તે નગરસમેના પંથે પથા.

નગરસમેની રાજ્યગાદી પર એ વખતે જામ નંદાનો અમલ હતો. નંદા જામની માતાને મામે દેવ ધર્મની બહેન માનેવી હોવાથી નંદો જામ દેવને મામા કહીને બોલાવતો.

એક દિવસ જામ નંદાએ રાજકચેરીમાં મામે દેવને કહ્યું, કે “મામા, તમે સોરઠમાં પડેલ સાત-દુકાળી વખતે જૂનાગઢ જઈને મેલ વરસાવ્યો, મૂળવા જામનું અમાપ્ય દદું દૂર કયું” અને એવા બીજા કેટલાયે અમતકારો તમે કરી બનાવ્યા છે તો મને પણ કંઈક અમતકાર બનાવો !”

જામ નંદાને કંઈક અમતકાર બોવા માટે ઉત્સુક બનેલો જોઈને મામે દેવ ઊભા થયા અને તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પોતાના બંને પગ પર જામ નંદાને ઊભા ગ્રહેવા લાગ્યારીને તેને બંને આંખો મીચી દેવા લાગ્યા. આખો મીચના જ કહેવાય છે, -કે જામ નંદાને એક અગ્નિપત્ની બરેલું દરય નગરે પડ્યું. એક વિમાળ બગીચામાં બાંધેલા સુંદર હોજમાં નગન સ્વરૂપે સ્નાન કરી રહેલી બાદશાહની ખૂબસુરત બેગમો પર જામ નંદાની દષ્ટિ પડી. એમની જલકીડા જોનાં જામ નંદો અત્યંત કાગાતુર બની ગયો. અને એમની પાસે પહોંચી જ્યાં દોટ મુકવાની દૃષ્ટી કરે છે ત્યાં જ મામે દેવે તેને

પોતાના પગ પરથી દૂર કર્યો. જામ નંદાની નજરે પડેલું અદ્ભુત દ્રશ્ય એક જ ક્ષણમાં અસોપ ચર્મિત્યું. નંદા જામ શરમથી ખસિયાણો પડી ગયો.

મામૈ દેવની આ કુરામતે જામ નંદાના મનમાં ઉત્કૃષ્ટ કપ પકડી લીધું. તેને વિચાર થયો કે આ જાદુગરે આજે બાન્ધાહની જોગમેને નગ્નરૂપે મને બતાવી, તેમ આવતી કાલે મારી રાણીઓ કોઈ અન્યને ન બતાવે તેની શી ખાતરી? આ કદપના જામ નંદાના મસ્તકમાં ધર કરીને બેઠો. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે મામૈ દેવનો ઘાટ ધડી નાખવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

થોડા દિવસ પહેલાં જામ નંદાએ પોતાની તલવાર વાંસડો વદમ નખાવવાને શિકળીગર* પામે મેકકલાગી હતી. આ શિકળીગર તલવાર તૈયાર કરીને જામ નંદા પામે કચેરીમાં લઈ આવ્યો. મામૈ દેવની પણ એ વખતે હાજરી હતી. જામ નંદાએ વિચાર્યું કે મામૈ દેવનું કાસળ કાઠી નાખવાની આ સરસ તક છે. તે પોતાની તલવારની ધાર બતાવવાને બહાને મામૈ દેવ પામે ગયો અને તલવારને ઇશિઆપૂર્વક આનમાંથી એટલા જોરથી ખેંચી કાઢી, કે બહાર નીકળતાં જ તે મામૈ દેવના ગળા પર આવી પડી અને દેવનું મસ્તક ધડ પરથી ઉઠાવીને ચાલી ગઈ.

મસ્તક જમીન પર પડે તે પહેલાં જ દેવે હાથ લાંબો કરી તેને લઈ લીધું. મામૈ દેવનું ધડ, મસ્તકને હાથમાં પકડીને આગળ ચાલવા લાગ્યું. મસ્તકના મુખમાંથી આગમની અમર વાણી વહેવા લાગી. લોકો તેની નોંધ કરતા મામૈ દેવના ધડ સાથે ચાલવા લાગ્યા.

જંધરિયે જંધર નિકરંધા, હળે થીંધા અંગાર,
ત્રેંજાર પાડો ન ચડંધો, તડેં છુટંધી કરછ-તગર.

વો વોંધો હિકડો, જુરંધો બંધ અરોડ.

અર્થ—એક પ્રવાહ આવશે. સિંધનો અસ્તાહ—બંધ ભાંગશે.

જાડેજા જારા ગોતીંધા, એડા ઇધા ડીં.

અર્થ—જાડેજા સંતાતા કરશે એવા દિવસ આવશે.

માડી થંધો મુકામ, સાપર થંધો સેર.

અર્થ—માડી ગામ ઉજ્જડ થશે, સાપર (રાપર) રાહેર બનશે.

સરવો થંધો સેર, મડછ થંધો મસાણ.

અર્થ—સરવો (ગાંધીધામ પાસેનું ગામ) રાહેર થશે. માંડવી રમશાન થશે.

મામૈ દેવ વિવિધ પ્રકારની બવિખ્ય વાણી લાખતા હાથમાં મરતક સાથે નગસમૈથી આવતા થઈને મિંધના નોત ગામે આવ્યા. અહીં ગામની પાદરૈ કેટલાક છોકરા ખરખરી નામની રમત રમતા હતા. માયું હાથમાં લઈને આસા જતા ધડનું આ વિચિત્ર દશ્ય જોઈને તેમને નવાઈ લાગી. એ વખતે એક તોશની છોકરે મામૈ દેવે પહેરેલ પોત દાઢી નાખી. ધડ નમ્ર થતાં ત્યાં જ તે જમીન પર પડી ગયું. મસ્તક પણ જોડનું બંધ પડી ગયું.

આ વાતની રાયમા બજારના મધરા રાજપૂતોને જાણ થતાં તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને મામૈ દેવના ધડ અને મરતકને રાયમા બજાર લઈ ગયા. આજ પણ ત્યાં મામૈ દેવનું સ્થાનક કાયમ છે.

કુઠમાં ચાંગણાઈ ગામ પામે મામૈ દેવનું સ્થાનક છે. ત્યાં દર વરમે ઈસ સુદિ આહમના દિવમે આવતા વર્ગનું બવિખ્ય બાખનો એક ફડો નીકળે છે. દર વરમે આ ફડો પ્રાપ્ત કરવા અદાળુ લોકો ખખતા દોય છે. મારેક તો આ ફડો અજળ જેવા સાચા જુ

પડી જાય છે. દાખલા તરીકે સંવત ૧૯૯૬ ની સાલમાં ખીજો વિશ્વ-વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો અને કચ્છમાં મોટો દુષ્કાળ પડ્યો તે પહેલાં એવ સુદિ ૮ ના દિવસે આગમના મામે દેવના સ્થાનકમાંથી નીચે મુજબનો ફરો નીકળ્યો હતો:—

છનુએ સુદર્શન છૂટશે, જિલ્લો કરશે જાણ,
વાયુ વેગ કરશે તે દી, મેઘ કરશે તાણ,
મામે ભણે મર્છારા, આગમના એંધાણ.

એ જ છનુની સાલમાં ગ્રાવણ મહિનામાં વિશ્વમાં જાણે સુદર્શન ચક્ર છૂટ્યું હોય તેમ જમનીના સરમુખ્યાર હેર હીટલર સામે ક્ષિત્રિય સત્તનતે મુદ્દની જાહેરાત કરી અને આગળ જતાં એ મુદ્દ વિશ્વમુદ્દમાં ફેરવાઈ ગયું. ચોમાસા પહેલાં વેશાખ અને જૂન એ બે મહિનાઓમાં રાત-દિવસ પ્રખળ વાયુ ફૂંકાયો હતો અને મેઘ તાણ કરી જતાં આખા કચ્છમાં ભયંકર દુષ્કાળ આવી પડ્યો હતો.

* 'છનુએ ૭ દર્શન ૧૨શે' એમ પણ કોઈ કહે છે કચ્છમાં નહીં પણ આપાઠ મુદિ ખીજથી શરૂ થાય છે.

શ્રી પારદેવ

પીડીનેા પીળો રંગ હજુ જોતા અંગ પરથી ઊતર્યો ન હતો, એવો એક નવજવાન આખી રાત લાંબો પંથ કાપીને સવાર પડતાં માતાને મડ આવી પહોંચ્યો હતો. એનું નામ હતું પાર. જનતા સાર-સ્વત આઠાથુ. જામ કુનરિયાનો રહેવાશી.

ઘેર લગ્નનાં ગીતો ગવાતાં હતાં. લગ્નને દિવસે જ વખતે એની જનન' નીકળવાની હતી, તે જ વખતે તે પોતાને ઘેરથી ગૂપચૂપ સટકી ગયો. દિવસ અને રાત સતત રરતો કાપીને વળતા દિવસની સવારે તે શ્રી આશાપુગાઈની હાથમાં આવી પહોંચ્યો. અહીં આવીને તરત જ તે કાપડી રાજ પાસે ગયો અને એમને પગે પડીને અરજ કરવા લાગ્યો, “ દાદા ! મને દીક્ષા આપો ! ”

“ અરે, પણ તું તો પીડી બયો જ અહીં આવ્યો છે ને શું ? ” કાપડી રાજએ એને જોઈને કહ્યું.

“ દા ગુરુદેવ, મારા કાલાકાલા કોમ્પે માંમજ્યા નદિ, અને લગ્નની ફારી મારા ગળામાં પડી હતી, એટલે હું લાગી છટ્યો છું. હવે મારો હિદાર આપના હાથમાં છે. ”

“ પણ દીક્ષા પડેલાં માવિયોની રજા જોઈએ તેનું શું ? ”

“ રજા તો મને મળવાની જ નથી. એ કોઈ તો મને સંસારની જાગમાં સપડાવવા માગે છે. ”

“તો એમ કર પાત્ર, હમણાં તું અહીં રહી જા, અને જગીરની ખેતીના કામમાં મદદ કરતો રહે આજળ જતા તને દીક્ષા આપનાનો પ્રબંધ પણ થઈ રહેશે.”

અને તે દિવસથી પાત્ર મહારાજ કાપડી રાજના ખેતર-પાટી એના કામકામમાં મંડી પડ્યો.

એટલામાં ચોમાસુ આવ્યું. આખા કચ્છમાં કીકાર વરસાદ થઈ ગયો. માતાજીની જમીન પણ વવર્ધિ ગઈ. ભાદરવો દેખાતા તો માથોડાપુર ઉંચા બાજરાથી આખી સીમ લહેરાવા લાગી.

આશાપુરાની જગીર એટલે રાજધાનીની સમૃદ્ધિ. અહીં સાધુ સતોને કશી રોક-ટોક વગર દરરોજ જમાડનામાં આવતા. કોઈ પણ અભ્યાગત અહીંથી ભૂખ્યો જતો નહિ અન્નદાન એ તો સહજ ગણાતું. જગીર નીચેની જમીનમાં ઉત્પન્ન થતું અનાજ સાધુ-સતોના મહારમાં જ વપરાતું. અનાજ એટલું પાકતું કે બાર મહિના સુધી છૂટે હાથે વાપરતા હતા કોઈએ દાણાથી બરપૂર જ રહેતી.

આ વખતે પણ સીમમાં સરસ પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો. ખેતીના દાણા જેવા અનાજના દાણાથી કણસલાં ટોડસ લરાઈ ગયા હતા. હવે ખેતરોમાં પખીઓ ઉડાવવાની જરૂર હતી આ ઋતુમાં તૈયાર થએલા પાકની ઉત્ખણી કરવા વૈયાઓના ટોળા એટલા આવી પડે છે, કે જો પાકની પૂરી ચોખી કરવામાં ન આવે તો ભરેલા ખેતરોને સાફ થઈ જતા વાર લાગે નહિ આ કામ માટે ખેતરે ખેતરે માણસ રોકવા પડે આ માણસો સમારથી સાજા મુઠ્ઠી મોટા સાદા હાકોટા કરે, ડબ્બા વગાડે, ગોફામાંથી ગોળા છોડ અને દાણા ખાના આવતા પખીઓને ઉડાડે આ વખતે જગીરના ખેતરોમાંથી પખીઓને ઉડાડવાનું કામ પાત્ર મહારાજને સોંપવામાં આવ્યું.

પાર મહારાજ વહેલી સવારે હાથમાં ગોફલુ લઈને સીમમાં પહોંચી ગયા. થોડી વાર થઈ ત્યાં પંખીઓની મોટી મોટી ફોળે આવીને બાજરાનાં કણસલાં પર બાઝી પડી. પાર મહારાજે મોટે સારે “હો ! હો !” કરીને પંખી ઉડાડવા માંડ્યાં. પણ પંખીઓ તો એક ઠેકાણેથી બીજીને બીજી ઠેકાણે બેસતાં અને બીજી ઠેકાણેથી ત્રીજી ઠેકાણે ઉગાણી જમાવતાં. પાર મહારાજે વિચાર્યું, કે આ હડીલાં પંખી માત્ર ‘હો હો’ કરવાથી માને તેવાં નથી. એટલે એણે બેઠ પરથી ગોફલુ છોડી લીધી. એના પેટાજમાં એક કાબો પાણી મૂક્યો. ગોફલુને ચક્કર-ચક્કર ફેરવી કણસલાંના કણોને લટ્ટી ખાતાં પંખીડાં પર જોવા તે ઘા કરવા બધાં છે તેવાં જ તેના મસ્તકમાં એક નવો જ વિચાર વીજળીની માફક અબજી ગયો. એને થયું, કે “એક અતિથિને જમાડવા માટે બીજા અતિથિને ઘડો મારવો એ ક્યાંનો ન્યાય ?”

બસ, આ એક જ વિચારે પાર મહારાજનું આપ્તું માનસ પસટાવી નાખ્યું. ચક્કર ખાતી ગોફલુને એણે એક જ પળમાં રોકી લીધી. ગાળા સીપે એણે ગોફલુનો ઘા કર્યો અને એક ઝાડની શીતળ છાયા નેહ, પછેડી ઝાઢી, સોડ તાણીને સૂઈ ગયો. પંખીઓ નિરંકુશ બનીને કણસલાંમાં લીલાલ્હેર કરવા લાગ્યાં.

આમ આખો દિવસ વીતી ગયો. સાંજ પડતાં પાર મહારાજ ગામમાં ગયા. પછી તો આ એમનો દરરોજનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો. આઠ દિવસમાં તો આપ્તું ખેતર પંખીઓએ સફાઈ કરી નાખ્યું.

પાર મહારાજની આ પ્રવૃત્તિની ખજર આસપાસના તમામ ખેતરવાળાઓને પહોંચી ગઈ. એમણે કાપડી રાખ પાસે આ વાત રજુ કરતાં કર્તું, કે “બાવા ! તમારો પાર મહારાજ તો તમારાં ખેતરોમાંથી પંખીઓ ઉડાડવાને બદલે ટાંકે જાયે રાજ સોડતાણીને

સુધં જય છે. બાજરાને બદલે તો હવે ત્યાં કણુસલાંનાં ખોખાં જ બાકી રહ્યાં છે.”

આ વાત સાંભળી રાજ બાવા ખીજે જ દિવસે પાર મહારાજનું પારખું જોવા પોતાની સીમમાં પહોંચી ગયા. જ્યારે જુઓ છે, તો લોઠાનું કણુ અક્ષરશઃ સાચું જણાયું. પાર મહારાજ તો ખોખાં પછેડી બેરવીને નિરાંતે સૂતા હતા અને આખા ખેતરમાં પખીઓનાં ઘાડાં હોરથી બાજરાનાં કણુસલાં પર મોજ હિડાવી રહ્યાં હતાં. ખેતરોમાં બાજરાને બદલે ‘ઝુરી’ જ રહી હતી. આ દૃશ્ય જોઈને રાજ બાવાના મનમાં દુઃખ થયું. એમણે પાર મહારાજને હિડાવા હાક મારી.

કાપડી રાજનો આવજ સાંભળતાં જ પાર મહારાજ સફાળા જગૃત થઈ ગયા. દાદાને સન્મુખ આવી પહોંચેલા જોઈને એમણે હાથ જોડી લીધા.

“કેમ તબિયત ઠીક નથી કે શું?” દાદાએ કહ્યું.

“તબિયત તો સારી છે બાવા!” પાર મહારાજે દૂંકમાં જ પતાવ્યું.

“પાર મહારાજ! સાધુ-સંતોને જમાડવાનું આ બધું અનાજ તમે તો સમાપ્ત જ કરાવી નાખ્યું.” રાજ બાવાએ ઠંડો ઠપકો આપતાં કહ્યું.

“બાવા! જરા જુઓ તો ખરા, આ બધા સાધુ-સંતો જ જમી રહ્યા છે ને!”

‘અહમમ જગત’ ના અહ-વાક્યનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરતી આ અહમકુમારની અહમ્મણીએ પાર મહારાજને ઠપકો આપવા આવેલા રાજ બાવાને સ્તબ્ધ કરી દીધા.

ત્યાર પછી તરત જ પાર મહારાજ માતાના મડથી વિદાય થઈ સિંધ તરફ ચાલતા થયા. સિંધના ઝોઢ ગામમાં એમને મેકલુ દાદાનો મેળાપ થયો. દાદામાં એમને ગુરુદેવનાં દર્શન થયાં અને ત્યાં જ તે દાદાના શિષ્ય બની ગયા. આગળ જતાં એ પારબ્રહ્માના નામથી સમસ્ત સિંધમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા. આજે પણ સિંધમાં એમનું સ્થાનક મોત્તુદ છે.

સ્વામી સાગરગિરિજ

અનેક દેવમંદિરાથી ભરપૂર એવા અંજાર શહેરમાં દાદા અન્ય-પાળનું સ્થાન અતિ જૂનું અને જાણીતું છે. દાદા અન્યપાળ અસલમાં ચૌહાણ રાજપૂત હતા. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમયમાં ચૌહાણના પરાજય પછી કચ્છ આવેલા એમ કહેવાય છે. કચ્છ આવી એ યુદ્ધ વીરમાંથી જ્ઞાનવીર બની ગયા અને એક સંત મહાત્મા તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયા.

અંજાર એ વખતે લીલી નાગરવેલ જેવું હતું. ગીચ ઝાડી અને અમ્મુદ જળપ્રવાહ એ અંજારની વિશિષ્ટતાઓ હતી. હાથતાળી દબને માણસ નારી જાય, એવાં ત્યાં આંખલીઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ હતાં. સૂરજનાં કિરણો જમીન પર પહોંચી ન શકે, એવી થડ એની ઝાડી હતી. અને ધરનીમાંથી ફૂટતા નિર્મળ પાણીનો પ્રવાહ તો અંજારના પાદરમાં અડોનિશ વહા જ કરતો.

આજથી લગભગ અડીસે વર્ષ પર અંજારની એ પવિત્ર જૂગ પર એક મહાપુરુષે પગ દીધો. એમનું નામ સાગરગિરિજ. અંજારની ઘાટી આંખલીઓ બે તપોમય ધરણી તપને મોગ્ધ લાગતાં થી સાગર-ગિરિજએ આ લિડાડ્યા ઝુંડમાં તપશ્વરો આદરી દીધી.

કચ્છમાં એ વખતે જિનો અને જોદોની માફક અતીતો અને નાથો વચ્ચે ખૂબ સાહમારી ચાલી રહી હતી. ત્યારે જેનું જોર વધે ત્યારે તે સામા પક્ષને પછાડી પાછા વગર રહેતા નહિ. નાથોનું જોર વધે ત્યારે અતીતોના કાન ફાડી તેમાં કચ્છલ પહેરાવવા મંડે અને અતીતોનું જોર વધે ત્યારે નાથોને હાંકી કાઢે. આવા પ્રકારનું સંઘર્ષણ એમની વચ્ચે ઘણા સમયથી ચાલુ જ રહ્યું હતું. અંજારમાં અજય-પાળજીની પૂજાને વિષે પણ આ ઉભય પક્ષો વચ્ચે રસાકસી ચાલતી હતી.

એ વખતે પીર શ્રી ઘોરમનાથજીના પરિવારનો પક્ષ સમજા ખતેલો હોવાથી તેમણે દશનામી અતીતો પાસેથી અજયપાળજીની સેવા જૂંટવી લઈને પોતાને હસ્તક કરી લીધી. અતીતોએ સાગરગિરિજી પાસે આવીને આ ફરિયાદ રજુ કરી.

સ્વામી સાગરગિરિજીએ ઉભય પક્ષોને એકત્ર કરીને બંનેની વાત સાંભળી. બંને પોતપોતાની વાતમાં મજબૂત હતા. આખરે નાથ-મંડળના વડાએ એવી દરખાસ્ત રજુ કરી, કે દાદા અજયપાળ જેને ફરમાન કરે તેણે જ દાદાની પૂજા કરવી. આ નિર્ણય સૌએ એકમતે સ્વીકારી લીધો.

આ પ્રસંગે મદજના પોતાના પક્ષને મળે, એટલા માટે નાથ લોકોએ એક નવીન રચના કરી. દાદાના નિજમદિરમાં પહોંચે એવું એક ગુપ્ત ભોંયડું એમણે તૈયાર કરાવ્યું. આ ભોંયરાને રરતે થઈને દાદાના નિજમદિરમાં સમયસર એક છોકરો પહોંચી જાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી.

નહી કરેલા દિવસે આ બંને પક્ષોના અગ્રેસરો અને શહેરના સંભાવિત ગૃહસ્થો દાદાના મદિરમાં એકઠા થઈ ગયા. સૌએ મળી શાન્તિપૂર્વક દાદાની પ્રાર્થના કરી. પછી ઉભય પક્ષના એક પ્રતિનિધિએ દાદાને અરજ કરતાં કહ્યું, કે “હે દાદા ! તમારી પૂજા કેણુ કરે ? અતીતો કે નાથો ?”

આ વખતે નિજમંદિરમાં છુપાઈ રહેલ પેવા છોકરાએ પ્રથમથી કરી રાખેલ સંકેત મુજબ જવાબ આપ્યો, કે “ નાથજી કરે ! ”

નાથોના હર્ષના પોકારોથી આખું મંદિર ગાજી ઊઠ્યું.

સ્વામી સાગરગિરિજ પોતે પણ અહીં હાજર હતા. આમાં અવશ્ય કંઈક ભેદ છે, એમ અતુર સાગરગિરિજ સમજી ગયા અને અચાનક એમના મુખમાંથી ઉદ્ગાર બહાર પડ્યા, કે “ સાલા! તુજ દે કાલા કયું નહીં કાટા ? ”

અને દૈવયોગે થયું એવું, કે એ છોકરાને ખરેખર કાળો કરડયો, કે સ્વામીજીના જોરદાર પકકારથી એનું હૃદય બંધ પડી ગયું, એ તો ને હોય તે, પણ એ પડાની રાખેલા પોપટ જેવા બાળકનું ત્યાં ને ત્યાં જ મૃત્યુ થઈ ગયું. નાથોની આખી બાજી આમ ખુસ્તી પડી ગઈ. પરિણામે દાદાની સેવા સૌની અનુભવિથી સ્વામી શ્રી સાગરગિરિજને સોંપવામાં આવી.

ત્યાર પછી એક ખીજ મહત્વની ઘટના ઘટી. લોક કથા એવી છે, કે સ્વામી સાગરગિરિજને એક વખત સ્વપ્નમાં ભદ્રેશ્વરનાં અંબા-માતાએ દર્શન દીધા અને ભદ્રેશ્વરથી અંજાર આવવાની પોતાની હુજી બતાવી.

કચ્છમાં આ વખતે ‘ દેશરા પરમેશ્વરા ’ તું બિરૂદ પામેલા મહારાજો થી દેશજીતો અમલ ચાલતો હતો. સાગરગિરિજને જુજ જઈ દેશજી બાવા પામે આ ખીના રજુ કરી. દેશજી બાવાએ એમના શુરુદેવ સંત મેઠ્ઠણની મવાલ લઈ અજ્ઞાતાની મૂર્તિ ભદ્રેશ્વરથી લાવીને અંજાર પધરાવવાની સાગરગિરિજને પરવાનગી આપી.

સાગરગિરિજ ભદ્રેશ્વર પહોંચી ગયા અને મા અંબાની મૂર્તિ વેલમાં પધરાવીને મોટી ધામધૂમથી અંજાર લઈ આવ્યા. નીચેની ગરખી આ પ્રસંગ પર કંઈક પ્રકાશ પાડે છે.

મા ! ભદ્રેસરથી નીસર્યો, મહાકાળી રે,
મા ! પરવરિયાં અંજર, ભદ્રાવાળી રે.
મા ! બેઠાં રથની માંદ્ય, દીનદયાળી રે,
ઝાલી સાગરગરની ધાંચ, ભદ્રાવાળી રે.

અંજરના પાદરમાં આવતાં કહેવાય છે, કે સાગરગિરિજીએ
વેલમાંથી બળદોને છોડી નાખ્યા અને વેલ રવયં ચાલવા લાગી.

ઝટ પહોંચ્યા ગામની સીમ, અંબા અલબેલી,
મૂકયા બળદ કેરા નીમ, અંબા અલબેલી.
સાગરગર પાખા જાય, અંબા અલબેલી,
વેલ વાંસે વાંસે જાય, અંબા અલબેલી.

આગળ ચાલતાં ગંગાદાર પાસે સાગરગિરિજીએ મોહું ફેરવીને
પાછળ જોયું અને વેલ ત્યાં જ અટકી ગઈ, એવી લોકાકિત ચાલે છે.

ભક્ત મન સદેહ બિષન્યો મહાકાળી રે,
રથ પથ વચ્ચે રહી ખૂપન્યો, મહાકાળી રે.
પછી વરત્યો જયજયકાર, અંબા અલબેલી,
ભયો કચ્છપતિએ દરબાર, અંબા અલબેલી !
કચ્છપતિએ આદ્યા કાન, અંબા અલબેલી !
દીધાં દીનજનોને દાન, અંબા અલબેલી !
જીત્યા સાગરજી હોડ, અંબા અલબેલી !
પૂર્વો દેશજી રા'ના હોડ, અંબા અલબેલી !

મજવાણીની સાત વીસું સતીયું

મજવાણીની આહિર-રમણીઓ ટોલીના ઢોલ પર ઘેલી બની હતી. ઢોલ પર ટોલીના હાથની ચાપ પડતી, કે આહિર-રમણીઓનાં હૈયાં જીછળી નીકળતાં. ગોકુળની ગોખીઓ જેમ કનૈયાની બંધી પર ઘેલીવૂર હતી, તેમ મજવાણીની આહિરાણીઓ ટોલીના ઢોલ પર દીવાની હતી. ટોલીના ઢોલનો અવાજ કાને પડતાં એમનાં હૈયાં હાથમાં રહેતાં નહિ. ભરજીથમાંથી પથ્થુ એ અબજીને જાગી જાડતી. રડતાં છોકરાં છોડી દઈને એ ટોલી પાસે પહોંચી જતી. ઢોલ પર પડતી હાંડીની કકકડાડી ગાયો-મેંઓ ટોલી રહેલી મજવાણીની વનિ-તાઓને ઉઠાડ્યા વિના રહેતી નહિ.

ઢોલનો બજાવનાર ટોલી મજવાણી ગામનો જ હતો. ઢોલની તાક્કીમ એને ગળથૂથીમાંથી જ મળી હતી. ઢોલની બોલી પર બાલ-પણથી જ એને અજબ જેવો પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો. દુનિયામાં એનો ઢોલ જ એનો મિત્ર હતો. ઢોલ પામેથી એ જાનજાનની બોલી બોલાવી શકતો, હમાવી શકતો, રડાવી પણ શકતો. ઢોલના તાનમાં એ ખાલુંપીલું પણ જૂલી જતો. રાતદિવસ પણ જૂલી જતો.

અક્ષયતીવાના પવિત્ર તહેવારની મનોહર ભવાર હતી. ગામમાં મોટે અખાત્રીજ એટલે દીવકાનો તહેવાર. મજવાણીના મુંદર મરો-વરને દિનારે બિભેયા વિશાળ વડલાઓની ઊંચી ઊંચી ડાળીઓમાં

હીંચકા બાધીને ગામના મુનાતો અને નાના-મોટા બાગદો હીંચાતો આનંદ માણી રહ્યા હતા.

મજવાણી એ કમ્મ વાગડ વિભાગમાં આવેલું એક નાનું ગામકુ છે. આજથી પાંચસે વર્ષ પૂર્વે મજવાણીમાં આહિરોની વસ્તી પુષ્કળ હતી. અહીંના આહિર લોકો ગાયો, બેઝો વગેરે વિપુલ પશુધનના માલીક હતા. ઘી અને દૂધની તો ત્યાં છોગો બિછળતી. આથી એમના શરીર પણ માસદા અને મરત બન્યા હતા. એમના શરીરમાં જિભરાઈ રહેતી મસ્તી આજે અખાત્રીજના નિમે બહાર આવતી અપ્પ દષ્ટિ ગોચર થતી હતી.

કેટલાક આહિર મુનાતો મધકુસ્તી લડવામાં મશગૂન હતા. કેટલાક એકબીજાને ખાત્રીને બદલે લડવાના દાવપેચ લગાવી રહ્યા હતા. કેટલાક જાતજાતના કુદકા લગાવવાની શરતો જમાવી રહ્યા હતા. મજવાણી ગામ આજે આનંદસાગરમાં ઝૂલી રહ્યું હતું. ગામની પાંચે બાજુ એક મોટા મેઝો જામી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. નાના-મોટા તમામ માણસો આજે પેતાના અતરનો આનંદ વિવિધ પ્રકારે વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા.

અશ્વત્થતૃતીયા એટલે આવતા વર્ષના શુકન જોરાતો શુન દિનસ આજે વહેલી સવારે સૂર્ય જિગતા પહેના ગામના ચતુર ખેડતો ખેત રોમાં અને મીમમાં જઈને વાયુના અનોકનથી આવતા વર્ષના વરસાદના શુભ શુકન જોઈ આવ્યા હતા. આ ખુશખબર ઘેર ઘેર પહોંચી ગયેના હોનાથી લોકોના હિત્તાહનો પાર ન હતો.

આજ આખા ગામમાં આહિરો હમેશા મુજબ મીઠા વાજિયા વહતી રોગની અને ગોળમાણાનું ભોજન મીઠું ગામ બહાર નીકળી પડ્યા હતા. સૌ આજના હિત્તાહનો આનંદ માણતા અતુર હતા. એક તરફ આહિર મુનાતો મર્દાનગીલરી રમતો રમી રહ્યા હતા. બીજી

તરફ આહિર-રમણીઓ દોલની દોલ પર રાસની રમઝટ બોલાવી રહી હતી.

આજે તો દોલની પણ બધું તોફાને ચલ્યો હતો. એના દોલની થાપ આહિર-રમણીઓના હૃદયને નચાવી રહી હતી. દોલની દોલ એમને ઝોટલાં પગલાં બરાવતો તેટલાં પગલાં તે બરતી હતી. એમની ગતિનો વેગ પણ દોલના તાલ પ્રમાણે જ વધતો હતો અને ઘટતો હતો. હાથીદાંતના જડા ચૂડલાવાળા એમના હાથની તાળીઓ પણ દોલના અવાજ સાથે ત્રમઝટ મચાવતી દૂરદૂર સુધી સંભળાતી હતી. પગે પહેરેલાં કાંબી-કડવાનો મીઠો રણુકાર વાતાવરણમાં કંઈ નવી જ જાતનો ઝગ્ગુઝગ્ગાટ બરી દેતો હતો. એમનાં જડાં પણ મુઘડ વચ્ચેમાં બરેલી તારા-ટપકીઓ જાણે સૂર્યના પ્રકાશમાં રમી રહી હતી.

ગામના આહિર સુવાનો પણ પોતપોતાની રમનગમતો છાડી દઈને આ રામમંડળને નિહાળવા આવી પહોંચ્યા હતા. વાટે આવતા વટેમાર્ગીઓ પણ પોતાનાં કામકાજને બૂલી જઈને ધડીબર અડી જ અટકી જતા હતા.

માંજ પડી. ગાયો-બેંબો ધામચારો ચરીને ગીમમાંથી પાછી આવી. વટેમાર્ગીઓ વિખરાઈ ગયા. તમામ આતિશ પણ પોતપોતાને ઘેર પહોંચી ગયા. અડી રહી માત્ર રામ રમનારી રામરમણીઓ. એમની દુનિયા આજે જુગી જ હતી. ગમે વળગેલી જગતની જવાબદારીઓ આજે કોઈને યાદ આવતી ન હતી.

જરા વધુ મમય વ્યતીત થયો. ગાયો-બેંબો દોલવાનો વખત પડ્યો થઈ ગયો. વાઠરડાં બાંધવા લાગ્યાં. પાડરાં અગડવા લાગ્યાં. ગાયો-બેંબો પણ અવળાઈને પોકાર કરવા લાગી. ઘરખંજિયાળીને બોલાવતી 'બેંબો' અવાજે 'બાં-બાં! બાં-બાં!' કરવા લાગી. પડતું વડા-લપ્પી એમની પીઠે મીઠો હાથ ફેરવી એમને દોડનાર આહિર-ચુવડીનો

તો આજે એમને જૂઠી ગઈ હતી; એટલું જ નહિ પણ એમનાં પોતાનાં પેટનાં બાળકોને પણ જૂઠી ગઈ હતી. સરજ આથમી ગયો. વેશાળી તૃતીયાની વંકડી ચંદ્રેખા આકાશને ઝાંઝારે ચમકી ઊઠી અને થોડી જ વારમાં પોતાની ઝંખી ચાંદનીને મમેટી લઈને ચાલતી થઈ. વાળુ ફરવાનો વખત ખસી રીતી મયો. રસ્તાં બાળકો રડીરડીને આખરે જૂખાંતરસ્યાં જ લિધી ગયાં. આમ છતાં મળવાણીની એકે આહિર-રમણી આજે પોતાને ઘેર પાંચી ફરી ન હતી. આહિર-રમણીઓ આજે એમનાં ઘરને, વરને, બાળકોને અને બધાંને જૂઠી ગઈ હતી.

રાહ જોઈ જોઈને મળવાણીના આહિરો આખરે યાકવા. કેટલાકે તો ગાયો-બેંસો પોતાના હાથે જ દોડી લીધી. કેટલાક જે દોહન-કથાથી અત્યાત હતા, તે તો સાંજથી જ કાઠ ગાયો-બેંસોના દોહનારની શોધમાં ભટકી રજા હતા. કેટલીક 'લાથવાળ' ગાયો-બેંસો તો એમની ધરધણિયાણી સિવાય કોઈને પણ ગાંઠે તેવી ન હતી. મળવાણી ગામને ઘેઘેર આજે અરાજકતા અને અઅવસ્થાનાં દર્શન થતાં હતાં.

કેટલાક આહિરો એમની ગૃહપત્નીઓને બોલાવી લાવવા માટે જ્યાં એમનું રાસમંડળ જમી રહ્યું હતું ત્યાં દોડી ગયા હતા. પણ દોહીના દોલ પર દોહી રહેલી લલનાઓ આજે કોઈને દાદ આપે તેમ ન હતું. એમને બોલાવવા ગયેલા આહિરો આખરે લાચાર બની વીંઝે મોટે પાછા ફર્યા.

અહીં રાત વીતી ગઈ. પરંતુ અહીં તો એ જ ઘડી ચાલતી હતી. ગામના પાદરે દોહીનો દોલ અનેક તાનપથટા લેતો ધૂસકી રહ્યો હતો. આ અદૈયિક આનંદને છોડી દઈને ઘરની ઝંઝટમાં પડવાનો ખ્યાલ સુહાં આજે એમને આવતો ન હતો. મળવાણીએ આજે જાણે મળસૂમિનો અવનાર ધારણ કર્યો હતો. કનૈયાની બંસીને

બદલે આજે અહીં દોહીનો દોલ ગાજતો હતો. ગોકુળની ગોપીઓ પેઠે ઘેવી બનેલી મળવાણીની આહિંગણીઓ દોહીના દોલ પર ધૂમી રહી હતી—ઝૂમી રહી હતી.

પ્રભાતનો ઉગ્ગસ પૂર્વાકાશમાં પોતાનો પ્રકાશ પાથરવા લાગ્યો. આહિર-રમણીઓનો ઉત્સાહ હથ જરા પણ ઓસર્યો હોય એવું લાગતું ન હતું. કોકિલકંઠી રમ-રાણીઓનો તીવ્રો અવાજ દૂગે દિશાને ગમવાી રહ્યો હતો.

સવારને હવે વધુ વાર ન હતી. ગાયો-બેંમેને ફરી એકવાર દોહી લેવાનો વખત થઈ ગયો હતો. વાહરડાં અને પાડરાં પાછાં પોકારી જાય્યાં હતાં. માતાને માફ કરીને રડતાં-રડતાં જ ગિંધી ગયેનાં બાળકો પુનઃ જગૃત થઈને રુદન પર ચડી ગયાં હતાં. મળવાણીનાં ઘરોમાં ફરી પાછો કકળાટ ચાલુ થઈ ગયો હતો.

આહિરોની ધીરજ હવે ખુટવા લાગી. ધરના ત્રાસે હવે યુસ્સાવું રૂપ ધારણ કર્યું. આહિરોના અંતરમાં શયતાને પ્રવેશ કર્યો. એમની આખો દેશ અને વેરના અમિથી લાલચોળ બની ગઈ. એમના ગુહની ગુહરાણીઓ આજે એમની મટીને દોહીની બની ગઈ હોય એવું એમને જણાવા લાગ્યું. એમના રોમેરોમમાં ક્રોધની જળ વ્યાપી ગઈ.

તમામ આહિરો આજે વહેલી સવારે જ એકત્ર થઈ ગયા હતા. કેટલાક આખી રાતના ઉજગરાથી ત્રાપી ગયા હતા. કેટલાક એમનાં બાળકોને સમજાવી-પટાવીને ચાકી ગયા હતા. આહિરોની નજરમાં આ દોહી આજે ‘અડી અખરો’ દેખાતો હતો. એમની સ્ત્રીઓ એમને છોડીને આ દોહી પાછળ આધળા હોત બની જાય એ એમનાથી સહેવાતું ન હતું—એવાતું ન હતું. એમની બોળા બામિનીઓને આ દોહીકો ભમાવી રહ્યો છે એવી એમને ખાતરી થઈ. વિચાર કરતાં આખરે બધા એક નિર્ણય પર આવી ગયા. નિર્ણય બધું જ હતો—દોહીના કટકા કરી નાખવાનો !

સવારનું અજવાળું વધુ ને વધુ વધતું જતું હતું. સૂર્ય બગવાન પ્રેમલક્ષણાના રંગે રંગાયેલી મજ્જિમાણીની આહિરાણીઓનાં દર્શન કરવા જાણે અંધીરા યન્ત્રા હોય તેમ ઝડપથી ઊંચાઊંચા થતાં જતા હતા. પ્રભાતનાં માથક વનપંખીએ પણ એ રાસ-રમણીઓના અવાજ સાથે પોતાના સ્વરની થોડીવાર હરીફાઈ ચલાવીને આખરે બેઠી ગયાં હતાં. સરોવરનાં નીર શાંત થઈ ગયાં હતાં. પવન પણ સ્થિર થઈ ગયો હતો. માત્ર આહિરાણીઓ એમનાં ગાનતાનમાં મસ્તાન બની મહાલી રહી હતી.

આ સમયે કેટલાક આહિર યુવાનો પોતાના હાથમાં તલવારો વીંઝતા આવી પહોંચ્યા. પરંતુ એમના તરફ એક દષ્ટિપાત સરખોપ કરવાની અહીં કોઈને નવરાશ જ ક્યાં હતી ? દોલને ઢમકારે મસ્ત બનેમો દોલી દોલ પર દાંડીની કડકડાટી બોલાવી રહ્યો હતો.

આહિર યુવાનો ખુલ્લી તલવારો માથે હવે તો છેક નજીક આવી પહોંચ્યા. આહિર-રમણીઓ એક જ તાલે દોલી પર બૂંધી રહી હતી. દોલી દોલ પર બૂંધી રહ્યો હતો.

આહિર યુવાનો તક સાધીને દોલીની લગોલગ આવી પહોંચ્યા. અને એક જ ઝડકે એમણે દોલીનું મસ્તક ઉઠાવી દીધું. દોલીના ધડ-માંથી રક્તની છાળો બહાવા લાગી. માથું જીડી જવા છતાં રણ-મેદાનમાં શરોપૂરો યુરપ લડતો રહે તેમ દોલીના હાથ પણ થોડો વખત દોલ પર પડતા રહ્યા, પણ તાલમાં લાગે પડી ગયો.

તાલમાં ફેર પડતાં આહિરાણીઓએ બેતાલ જતા દોલી પર એક્રીસાથે દષ્ટિ ફેંકી. પણ અહીં તો દોલી પોતે જ ક્યાં હતો ?

દોલીનું માથા વગરનું ધડ હજુ જેમનું તેમ બેઠું હતું. દોલીના હાથમાંની દાંડી હજુ દોલ પર પડ્યે જતી હતી. પણ હવે એનું કશું ફેકાણું ન હતું. થોડીવારમાં દોલીનો હાથ પણ અટકી ગયો. દોલનો અવાજ બંધ પડ્યો. અને દોલીનું ધડ પણ નિશ્ચેતન બની ઢળી પડ્યું.

આકાશમાંથી જાણે વીજળી પડી. આ દૃશ્ય જોઈને આદિરાણીઓ પરચરની પૂતળીઓ પેઠે સ્થિર જની ગઈ. રંગમાં બગ પડ્યો. કુદરતે એક કારમો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. આ બચકર કૃત્ય જોઈને સૂર્યદેવ પણ જાણે કોપાયમાન થઈ ગયા હોય તેમ ઉમ જાણાવા લાગ્યા. જંગલનાં ઝાડવાં પણ પોતાનાં પર્ણોરૂપી આશુડાં પૃથ્વી પર પાડતાં જાણે રડી બિધ્યાં.

ઢોલીના ઢોલ પર આખી રાત ઝંઝૂમી રહેલી કેટલીક આદિરાણીઓ કેટલોક વખત મૂર્ચ્છિત જનીને ધરણી પર ઢળેલી રહી. જાગૃત થતા જ ઢોલીના ગધિરજલકના ધડ-મસ્તકનું ભીપણુ દસ્ય યુનઃ એમની આંખો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયું. માથા વગરના ધડના હાથમાં રહેલી દાંડી હજુ રહી રહીને ઉંચે ઊપડતી હતી અને નીચે પડતી હતી. દુનિયાથી દૂર થઈ ગયેલો ઢોલીનો આત્મા હજુ જાણે ઢોલ વગાડી રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

આદિરાણીઓના અંતરપટ પર પ્રેમનો પતંગી રંગ ચંડેલો ન હતો. એમનાં હૃદય તો ‘પડી પડેલે ભાત, દારે પણ ફીટ નહિ.’ એવા રંગે રંગાઈ ગયા હતાં. જેના ઢોલ પર જીવનભર આનંદ માણ્યો હતો, એવા એમના સાચા પ્રેમના પાત્ર ઢોલીને અહીં આ સ્થિતિમાં પડતા મૂકીને એકે આદિરાણી ઘેર જઈ, ઘરની જંગલમાં જોડાવાને તૈયાર ન હતી. ઢોલીના મૃત્યુએ એમના જીવનના આનંદને ઉડાડી દીધો. ઢોલી વગરનું એમનું જીવન એમને શૂન્ય જાણાવા લાગ્યું.

સાત વીસું સન્નિઓનાં શરીરે હવે સત થયું. તમામ આદિરાણીઓએ એમના જીવનભરના પવિત્ર મિત્ર ઢોલી પાછળ અગ્નિસ્નાન કરવાનો દારણ નિર્ણય કરી લીધો. વ્રજવાણીની બાળાઓની વનિતાઓ આત્મે પરચર જેવી ઠંડોર જની ગેડી.

ઉનાવળા આદિરોને પણ હવે પોતાની જૂથ સમગ્રતા પરંતુ હવે તો અતિ મોડું થઈ ગયું હતું. અને જૂથ સમગ્રતાં તે કંઈ થોડી જ

મુધરી શકે છે ? હવે તો બાજી હાથમાંથી નીકળી ગઇ હતી. સતી-ઓને ચડેલું સત ઓસરી જવાની હવે શક્યતા જ રહી ન હતી.

ગામના પાદરે આવેલા સરોવરના કિનારા પર આ રાસ-રમતના મેદાનમાં જ મોટી મોટી ચિતાઓ ખડકાઇ ગઈ. અગ્નિ પ્રકટાવવામાં આવ્યો. સાતવીસુ એટલે એકમો ને ચાળીસ આહિર મુંદરીઓ પોતાના પવિત્ર પ્રેમપાત્ર ઢાંચી સહિત અગ્નિદેવની ગાદીમાં સમાઈ ગઈ. બરમીમૂત બની ગઈ.

X

X

X

મળવાણી ગામ કચ્છમાં ગણાતી વેરાદ નગરી ગેડીથી બેલા જવાના રસ્તા પર રણને કિનારે આવેલું છે. અહીં સરોવરની બાજુમાં આવેલા વિશાળ મેદાનમાં ઊંચા-ઊંચા પાળિયા આજે પણ ઊભેલા દેખાય છે. વચ્ચેવચ્ચ સૌથી ઊંચા, ઢોલના નિશાનવાળો ઢોલીનો પાળિયો ખડો છે. એની આસપાસ ચારે તરફ આહિરાણીઓના પાળિયા કોટના કાગરાની માફક આવેલા છે. આ સ્થાન આજ પણ બરમીમૂત બનેલા કોઈ સ્નેહસદન સમુ જણાય છે. આહિરાણું જૂનું મળવાણી ગામ તો આજે નાશ પામ્યું છે. આજનું મળવાણી નવું વસાવેલું છે. આજે અહીં એક પણ આહિર વસતો નથી. ઉપરના પ્રંસંગ પછી આહિરો મળવાણીનું પાણી અમ્મલ કરી ગયાળા બરીને ઊપડી ગયા છે. એ પ્રાંચળિયા આહિર કહેવાય છે; કારણ કે મળવાણી ગામ વાગડના પ્રાંચળ વિભાગમાં આવેલું છે. ઢોલીની ખાંભી પર સંવત ૧૫૧૧ ના વૈશાખ સુદિ ૪ ની મિતિ વાંચી શકાય છે. આ સ્થાન આજે 'ઢોલીયર' ના નામે ઓળખાય છે.

માતા દેવલબાઈ

જે પરને કાળે પોતાના શીશનું સમર્પણ કરી શકે છે તેના પૂજન જગત જુગો જુગથી કરતું આન્યું છે અને આજે પણ કરે છે. સનીઓ અને શરાઓ શીશ-સમર્પણની ઝોમની શક્તિ વડે જ અમર થઈ ગયાં છે.

કચ્છ-વાગડનું કટારિયું જે કાંયાગુના કટારિયા તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેની પશ્ચિમ દિશાએ અર્ધાએક માઈલના અંતર પર આવેલ માતા દેવલબાઈનું સ્થાનક ઝોમના શીશ-સમર્પણની યાદ આજે પણ તાજ કરાવે છે.

દેવલબાઈ કટારિયાથી ત્રણ ગાઉ દૂર રાયથરી ગામના આચરિયા શાખના આજર આરણ્યને ત્યાં ઓગણીસમી સદીના ચોથા દશકામાં જન્મ્યાં હતાં. બાળપણમાં જ ઝોમની તેજસ્વિતા અન્ય બાળકો કરતાં કંઈક જુદા જ પ્રકારની અને તરી આવે તેવી હતી. ચોખ્ખ ઉંમરે ઝોમને ખોડાસર ગામે પરણાવવામાં આવ્યાં હતાં. દેવલબાઈને એક પુત્ર પણ થયો હતો. એનું નામ હતું વાસો. આ વાસો ત્યારે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે કટારિયામાં એક મહત્વનો બનાવ બન્યો.

કટારિયામાં ગોરાણી અટકનો જેરાજ નામનો એક વાણિયો રહેતો હતો. એ સમયના વાણિયા પોથી માટીના ઘડેલા ન હતા. તેમાં પણ વાગડના વાણિયાનું તો પૂછવું જ શું? અકલમાં તો એ સૌને ગઈ બહાવી જાય, પણ મહાકામાં એ પાછો પડે નહિ.

દેશલપુર-વાગડનો ન્યાલયદં, કાંડીવાળી જીજ્ઞાસુઓને કોરશી પટેલ અને એવા અનેક વાણિયા એમના વદ માટે વિખ્યાત બની ગયા છે.

કટારિયાનો જોરાજ શાહ પણ આમલી અને એંટીનો હતો. વેપાર તો વાણિયાનો ધરનો ધંધો, પણ જોરાજ શાહ તો વેપાર ઉપરાંત લાગ મળતો ત્યારે એકાદ ધાડ પણ મારી લાવતો. રાજપૂતો અને મિયાણા પણ એનાથી આખડતો વિચાર કરતા.

રાયચરીના ચારણો સાથે જોરાજનો ધીરધારનો જૂનો વ્યવહાર હતો. એનું બાળ હતું મારવાડી અને ઉધરણી પડાણી.

આ વખતે વરસ કરવડ આવી પડવાથી રાયચરીના ચારણો એનું દેવું ચૂકવી શક્યા ન હતા. ચારણોના લાસરિયાપણાથી જોરાજ શહેને એકવાર ગુસ્સો આવી ગયો. ઘોડી પર પલાણુ નાખી, ચારણો પામેથી પોતાના લેણાની રકમો વસુલ કરવા એ રાયચરી આવી પહોંચ્યો.

ઘોડીને બાંધી, ગામના મંદિરમાં ખાટલો ઢાળી તે બેઠો. ચારણોને બેળા કરી હમણાં ને હમણાં એના લેણાની રકમ ભરી આપવા તાકીદ કરવા લાગ્યો. અને ધાકધમકીથી હાકોટા કરવા લાગ્યો. જોરાજ શહે આજે ઉડાઈ પડ્યો હતો. એ કહેતો હતો, કે “નાણાં ન હોય તો બાપડિયું વેચીને પણ લેણાં ભરી દો !”

શેઠની આ રીત-બીજી તમામ ચારણો નારાજ થઈ ગયા. પણ શું કરે ? નાણાંની ધણી લાડકો કહેવાય, એટલે કોઈ કાંઈ બોલી શકતું ન હતું.

આ તરફ જોરાજ શહે વધુ ને વધુ ઊકતો જતો હતો. આખર એને દલ બહાર જતો જોઈને એક જુદા ગઢવી બોલી ગયો, “શેઠ, ચારણોની શરમ તો તમને નથી, પણ દેવોની તો કંઈક શરમ રાખો !”

“શરમ ? શરમ તો તમને નથી ગઢવી !” એ તાણી બીડ્યા,

“ શેઠ, હું એમ કહેવા માગું છું, કે આજ સુધી દેવમંદિરમાં કોઈ ખાટલો દાગીને મેહું નથી. તમે આજે માઝાનો જાંઘ કર્યો છે ! ”

“ તો હવે તમારાથી યાચ તે કરી લ્યો ! ” શેઠે પડકાર ફેંક્યો.

“ ચારણો તો ખીજી શું કરે ? બહુ-બહુ તો ત્રાચું કરે ! ”

“ ચારણો ત્રાચું કરે તો આ વાળિયો તેના પર પેશાબ કરે એવો છે, એ બૂલશો નહિ ! ”

આ વાત ચારણોને ચાટી ગઈ. બોલાચાલી વધવા લાગી. બધા ચારણો ઉશ્કેરાઈ ગયા. ઘોડી મારફટ પશુ થઈ. પરિણામે નેરાજ શેઠને ઘોડી પર વગર પડછીએ ભાગી જવું પડ્યું. પશુ જતાં જતાં નેરાજ શેઠ જાણે આપતા ગયા, કે “ હું હમણાં તો જાઉં છું પણ રાયચરીમાં તમે કેટલા દિવસ રહી શકો છો, તે હું પણ જોઈ લઈશ ! ”

ચારણો સમજી ગયા, કે આ તો સાપ ખાંડો કરવા જેવો તાલ થયો. નેરાજ શેઠ હવે રાયચરી ભાંગ્યા વોણું રહેવાનો નથી. હવે ક્યો રસ્તો લેવો ? બધા વિચારમાં પડી ગયા.

ઘણી વાતો કરી. આખરે એમણે એમનું અમોઘ શસ્ત્ર વાપરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. એ શસ્ત્ર હતું, “ ત્રાચું ! ”

રાયચરીમાં પોણોસો વર્ષની એક જૂદા ડોશી રહેતી હતી. આખું ગામ એને આઈ કહીને બોલાવતું. બધા ચારણો મંદિરમાંથી જાડીને આઈ પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, “ આઈ ! આજે તમારી ખપત પડી. ”

“ મારી ખપત પડી ? બાપલા ! મારી પાસે તો હવે મારાં કાડકાં છે. જોઈએ તો લઈ જાઓ ! ”

“ આ એની જ ખપત પડી છે આઈ ! પેસો કટારિયાવાળો નેરાજ હિંદરાણીએ આવેલો તે ચારણોનાં ત્રાચાંની મરકરી ઉઠાવી ગયો છે મા ! એને ખતાવવું છે, કે તે હજી ચારણોનાં ત્રાચાં જોયાં નથી. ”

“એમ છે કે માડી ? ત્યારે બહુ તો ખરો, હું શું આપાં ?”

“ખીજું કાંઈ નહિ આઈ ! અમને તો તમારું માથું ખપે છે !”

“માથું ખપેને ? હમણાં જ વાઢી બંને વીરા ! તમારું બહુ થીએ તો આ રહ્યું મારું માથું ! ચારણાંને માયાનો મોહ કે’દો હોતો ?”

અને ડોશીમાએ એનું માથું ચારણોની સામે ધરી દીધું.

“હમણાં નથી ખપતું માડી ! અમે આવતી કાલે વહેલી સવારે આવીએ છીએ, તમે તૈયાર રહેજો !”

“હું તો તૈયાર જ છું બાપ ! તમે માગો એટલી જ વાર છે.”

નિશ્ચય થઈ ગયો. વળતે દિવસે દી હિંગતાં જ આઈલું માથું વાઢી જેરાજ રોડને થેર પહોચાડવાનું નક્કી થયું.

ખીજો દિવસે વહેલી સવારે રાયચરીના ચારણોનાં જૂથનાં જૂથ ગામ બહાર આવેલ દેવલ માતાની દાદી જરોદા આઈના મંદિરમાં એકત્ર થઈ ગયા. કરેણનાં ફૂલની માળા ગળામાં પહેરી, લાકડીને ટેકે ટેકે પેલા ડોશીમા પશુ આવી પહોચ્યાં. મસ્તક-સમર્પણનો વિધિ સંપૂર્ણ થતા આઈએ માથું નમાવ્યું. એક ચારણ જીવાન હાથમાં પાણીદાર તલવાર લઈ ખડો થઈ ગયો.

આઈના મસ્તક પર તલવારનો ધા કરવા બન્યું છે ત્યાં દૂરથી જોગમાયા જેવી કોઈ ચારણી દેવી દોડતી આવતી દેખાઈ. ચારણ જીવાનનો હાથ ચંબી ગયો. થોડી વારમાં જ ખખર પડી, કે એ તો ખોડાસરથી દોડમદોડ આવતી દેવલ માતા છે.

રાયચરીના ગ્રામની વાત સાંભળીને એનું લોહી ઊકળી ઊઠ્યું હતું. એને વિચાર આવ્યો, કે એના બેદા છતાં એક વયોવૃદ્ધ આઈનું ચીમળાયવું માથું કપાય એ ઠીક નહિ. ગ્રામની યાજ્ઞમાં તો તાજું, લીલા નાળિયેર જેડું માથું જોઈએ. અને દેવલ માતાએ એના

પોતાના લીલા માયાનું દાન કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પાંચ વર્ષના પોતાના પુત્ર વાસાને પતિને હવાથે કરી તે પરોઢમાં ખોડા-સરથી નીકળી રાયચરી આવી પહોંચી.

“દેવલ તું આવી ? હાથે આવી ! હવે આ આઈના માથાને જરા હીક કરી પકડ તો ઝટ એક ઝટકે બે કટકા પડી જાય !” ગામના ગલદેરાએ દેવલનો સત્કાર કરતાં કહ્યું.

“પણ દાદા ! આઈના આવા ચૂકા ડોચલા જેવા માથાને છું કરશે ?” દેવલ માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“એ તો દીકરી, થેલો કટારિયાવાળો હૈત જરાજ છે ને ! એને પોગાડવું છે. ચાલ, હવે વાર મ કર !”

“પણ આઈના આ કુરચલિયું વાળા માથા કરતાં મારું લીધું માથું આપું તો ?” દેવલની આંખમાં વીજળીનાં કિરણો ફૂટી નીકળ્યાં.

“તું તો દેવલ, રાયચરીની દીકરી ! તારું માથું વાઢીએ તો અમારું જડાખીટ નીકળી જાયને !”

“પણ કટારિયાના એ કાળિયાને ખારણે લોહીના થાપા પૂં લગાવીશ દાદા ! આ ડોશીથી નહિ લાગે ! ચાલો, એકવાર કટારિયાની પાદરે પોખીએ !”

અને દેવલનું આપું કમ પલટી ગયું. આંખોમાંથી જાણે આગ વરસવા લાગી. માફાત ચંડી સામે ઊભી હોય એની દેખાવા લાગી. આપું ચારણ મંડળ એના ચિત્રાણ રૂપથી દેખાઈ ગયું. એની આગાને વશ થઈ ગયું.

આગળ રણચંડી જેવી દેવલ અને પાછળ આપા ગામનાં ચારણો કટારિયાને મારે આલવા લાગ્યાં. સતીને જાણે સન ચડી ચૂકયું હોય એવી દેવલ, તીરની ગતિથી સોથી પહેલાં સપાટાખંધ રસ્તો કાપ્યે જતી હતી.

કટારિયાના પાદરમાં સતીમા થોબ્યાં. ખુલ્લી તલવારથી એમની સાથે જ દોડ્યા આવતા ચારણ વીરને એની ફરજ બજાવવા સૂચના કરી અને મરનક તમાલી ગિલાં રહ્યાં.

‘હર હર મહાદેવ !’ના ગગનભેદી નાદ સાથે તલવારને એક જ ઝાટકે દેવલ માતાનું માથું ઘડ્યી દર ચર્કી ગયું. ચારણોએ એને અદ્ધર ઝીંલી લીધું.

દેવલ માતાના મરતકને એક મોટા યાજમાં મૂકી, ચારણ મંડળી આગળ વધવા લાગી. માયાની પાછળ પાછળ દેવલમાતાનું ધડ પણુ આલવા માંડ્યું.

આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ, કટારિયાના લોકો રતબ્ધ બની ગયા. કેટલાક તો પોતાનાં સાંતીડાં છોડી, શેડને ખબર આપવા દોડ્યા, કે રક્ત-નીતરણું દેવલ માતાનું ધડ તમારે ખારણે ધાપા દેવા દોડ્યું આવે છે માટે ચેતજો !”

આ સમાચાર સાંભળી જેરાજ શેઠ એકદમ દેખતાઈ ગયો. દેવલ માતાના ત્રાગનો તાપ એનાથી ઝીલાણો નહિ. એ એની મેડીની ખારીએ બેઠો હતો ત્યાંથી નીચે લિયલી પડ્યો અને ખોપરી તટ્ટી જતાં તે જ વખતે મરણ પામ્યો.

એનો બાઈ હીરજી મોઢામાં તરણું લઈ ત્રાગે ચડેલા ચારણો સામે આવ્યો અને માતાને પગે પડી માફી માગવા લાગ્યો.

શરણે આવેલા હીરજીને ક્ષમા આપનાં ચારણમંડળે પોકાર કર્યો, “હીરજીની જો અને જેરાજની ખે !”

આજે પણ ચારણ લોકો, મરનકનાં દાન દેનારી એ દેવલ માતાને બિરદાવતાં કહે છે—

બલ્લાં જેનાં ભાગ, દેવલ જેવી હીકરી,
સાસરિયે સોલાગ, પિથર પરચા પૂરિમા.

દેવલ દોયલાં ટાળિયાં, રાખ્યાં કાયમ રાજ,
મન માન્યાં મ્યાજર તણાં, કવિ સુધારણ કાજ.

અને દેવલ માતાનો દીકરો વાસો, જેને પાંચ વર્ષનો છાડીને દેવલ બાપ જોડાસરથી નીકળી પડ્યાં હતાં, એ વાસાને પણ એની માતાનો વારસો મળી ચૂક્યો હતો.

ચિત્રોડ-જાગીરના દાકોર એ સમયે પૃથુરાજજી બાવા હતા. વાસાએ ચિત્રોડ જાગીર સામે પોતાને થએલા ખેતરના અન્યાય માટે ત્રાથું કરેલું. ચિત્રોડથી એક માઈલ દૂર એણે ત્રાથું કરી, તેલિયો ડગલો પહેરી લીધો હતો. સજગતા ડગલા સાથે સજગતા વાસાએ છેક ગામમાં આવી દરબારગઢ પર થાપા માર્યો હતા. દરબારગઢની મેડી સામે ખારી ભાગળ પામે એનું સજગતું શરીર જમીન પર આવી પડ્યું હતું. ચારણો કહે છે—

ભલાં જેનાં માત, દેવલ દે સાક્ષાત,
એ દેવીનેા દેવ, વાડો થયો વિખ્યાત.

વાડો પોતે પણ ત્રાપા વખતે દુહા બોલતો બોલતો ચાલતો હતો. એ મળુમેા સાઠ દુહા બોલેજો એમ કહેવાય છે. એમાંનો એક આ છે—

ચોક્કસ જડે ચિત્રોડ, લે પેથલ તું ખેતા,
હીંહવા-પાવડા લીધા હાય, ઇંગડ-કોઠા દિન કેતા?

ચિત્રોડ હવે ચોક્કસ જયો. હે પૃથુરાજ! તું ખેતર ભવે લઇ લે! પણ કોદાળી-પાવડા હાયમાં લઇ લીધા છે, તો હવે આ ગઢ અને કોઠા કેટલા દિવસ રહેવાના છે?

વાહાના ત્રાપા પછી ચિત્રોડ-દાકોર પૃથુરાજજી કંઈ પ્રવાડી જોઈ શકતા નહિ. કોઈ પણ પ્રવાડી પદાર્થ જોતાં તેમાં તેલિયો ડગલો પહેરીને સજગતો વાડો ચારણ સામે દેખાતો.

બા શ્રી જોડીબા

વિક્રમ સંવત ૧૯૨૭ માં કચ્છના ભોજન્ય ગામના જાડેજા જાગીર-
દાર કલાજીને ત્યાં એક તેજસ્વી કુમારિકાનો જન્મ થયો. એમનું
નામ જોડીબા રાખવામાં આવ્યું. એમની માતાનું નામ નાનીબા હતું.

બાલ્યકાળથી જ કુવરી શ્રી જોડીબાના પ્રત્યેક કાર્યમાં દૈવી
શક્તિનાં દર્શન થવા લાગ્યાં હતાં. નાનપણથી જ એમની વૃત્તિ ભક્તિ-
ભાવ તરફ વળવા માંડી હતી. એમનાં માતૃથી તેમજ જૂઠ્ઠા કાકીમા
અતિ ધર્મ-પરાયણ હોવાથી એમનામાં પણ ધર્મ-પ્રેમ અને ધર્મ-
ભક્તિના અંકુર પ્રકટ થવા લાગ્યા હતા. વિશેષમાં એમની યાદદાસ્ત
અને શુદ્ધિ અતિ તીવ્ર હોવાથી એ દરેક વસ્તુને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં
સમજી શકતાં.

આજથી પોણી મહી પૂર્વેની કચ્છની કેળવણી એટલે પાટલા
પર ધૂળ નાખીને આદર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ. અને આ
કેળવણી પણ ધણે ભાગે વિદ્યાર્થી બાળકોને માટે જ. કન્યાઓને માટે
તો એટલી સગવડ પણ ભાગ્યે જ ક્યાંક જોવામાં આવતી ! કુમારી
જોડીબાને તો બાલ્યકાળથી જ કેળવણીની ઝંખના લાગેલી હતી.
પરંતુ મુશ્કેલી એ હતી, કે એ કેળવણી લેવી ક્યાંથી ? છાત્રાઓ
માટે પણ ત્યાં ભાગ્યે જ કંઈ સગવડ હોય, ત્યાં બાળાઓ માટે તો
પૂજ્ય જ શું ? પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી બા શ્રી જોડીબાને કેળવણી
કેવી રીતે આપવી તે એક પ્રશ્ન યદ્યપિ પડ્યો. પરંતુ થોડા વખતમાં આ

મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઉકેલ પણ મળી આવ્યો. એમનાં વૃદ્ધ કાકીમાએ એમના વિદ્યાગુરુ બનવાનું માથે લીધું અને એમની પાસે જોસીને બાપીએ થોડા જ સમયમાં જરૂર પૂરતું અક્ષરગણ મેળવી લીધું. પછી તો એમણે જાતે જ પોતાના ગુરુ બનીને ધાર્મિક પુસ્તકોના વાચનથી પોતાના અભ્યાસનો વિકાસ સાધવા માંડ્યો. સંસ્કૃતના વિષયમાં પણ એમણે દિવસે દિવસે વધુ ને વધું પ્રગતિ કરવા માંડી. “ દરેક માનવીનો સાચો ગુરુ આત્મા છે. ” એ સૂત્ર એમણે જાતમહેનત અને સ્વાધ્યયનથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

પંચીકરણ, રામાયણ અને ભગવદ્ ગીતા પણ ભણ્યાં. ભણ્યાં તો ખરાં પણ એમને જીવનમાં વણ્યાં. એમનાં વાચન અને મનન ઉપરછલ્લાં ન હતાં. દરેક વસ્તુ વાંગી, વિચારી અને સમજીને તેને જીવનમાં ઉતારવાનો એમનો યત્ન સતત ચાલુ હતો. ધર્મપુસ્તકોનું આ રીતનું બહોળું વાચન એમના જીવનનો વિકાસ સાધવામાં એમને અતિ ઉપયોગી થઇ પડ્યું.

અભ્યાસ કરતાં કરતાં બાપીની ઉંમર સોળ વરસની થઈ. કચ્છ જેવા પ્રદેશમાં અને તેમાં પણ જાડેજ વંશમાં કુમારી કન્યા સોળ વરસની થઈ જાય એ તો અતિ ગંભીરનાક બનાવ ગણાય. બાપીના સહુ છોડાની સૌને જાણ થતાં એમના સગપણ માટે ચોતરફથી માર્ગ આવવા લાગ્યા હતાં. પરંતુ એમણે સૌને ચોકપુ નજીવી દીધું હતું, કે એમનું સગપણ કરવાનો કોઈએ વિચાર જ કરવો નહિ.

જાડેજ કલાજી તો પુત્રીનાં લક્ષણ પારણામાંથી પરખી ગયા હતા. આજીવન કૌમાર્ય મત ધારણ કરવાના, પોતાની ધર્મ-ગ્રંથી પુત્રીના પવિત્ર નિશ્ચયને એ તો અતિ હર્ષપૂર્વક વધાવી લે એવા હતા. પરંતુ ખીજી બાજુ એ નીરૂપાય હતા.

જાડેજ રાજપૂતોમાં જુના વખતથી કન્યાઓને જન્મતાં વેંત જ દુધ-પીતી કરી દેવાનો લાયકર રિવાજ આજે આવતો હતો. આ

રિવાજ એવો હતો, કે કોઈ પણ જાડેજને ત્યાં બાલિકાનો જન્મ થાય તો તેને તે જ વખતે દૂધની કઠાઈમાં બોળાને તેના જીવનનો અંત આણવામાં આવતો. આ રિવાજની પાછળ હિંદુ આદે તે હોય, પરંતુ તમામ ક્ષત્રિયમાં આ ઘાતકી રિવાજ વ્યાપક બન્યો હતો. અંગ્રેજ સરકારનો અહીં પગપેસારો થતાં એમણે આ કૂર પદ્ધતિનું નિકંદન કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કારણથી એમણે નાના-મોટા દરેક જાડેજ પર એક મોઝસ પ્રકારનો અકેશ મૂકી દીધો. આ અકેશને અમલમાં આણવા માટે એક ખાસ ખાતું બોલવામાં આવ્યું, અને જાડેજ બાપાતો પર સતત નજર રાખવામાં આવી.

કોઈ પણ જાડેજને ત્યાં બાળક જન્મવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં જ ‘બાઈઓના મહેતા’ ના નામે બોળખાતા અધિકારી દ્વારા તેની નોંધ થઈ જાય, અને એ બાળકમાં સતત અને ચાંપતી હેખ-રેખ રાખવામાં આવે. કોઈ કન્યાનું જન્મતા વેંત કે નાનપણમાં જ મૃત્યુ થઈ જાય તો તે મૃત્યુ કેવા પ્રકારનું હતું, તેની પણ અમુક પ્રકારની સાબીતી-સાક્ષીઓ સહિતની-રજુ કરવી જ પડે. આવા પ્રકારના કાયદાથી કચ્છના જાડેજોને જકડીને આ અમાનુષી રિવાજને મહા મુશ્કેલીએ નાબૂદ કરવામાં આવ્યો. તેની સાથે જાડેજ-કન્યાઓ જરા ઉંમરલાયક થાય એટલે એમને પરણાવી દેવાનો કાયદો પણ અમલમાં આવ્યો.

ઉપર્યુક્ત કાયદાને લઈને જાડેજ કલાજીને માટે પણ મોટી મુશ્કેલી બની અર્થ હતી. જેડીઆ હવે ઉંમરલાયક થયાં હતાં, છતાં તે પરણવાનો સખત વિરોધ કરી રહ્યા હતાં. બીજી તરફ બાઈને પરણાવી દેવા માટે સરકારી લૉસ પણ દિવસે દિવસે વધુ સખત બનતી જતી હતી.

આ ધર્મ-સ કટ જાડેજા કલાજીને ખૂમ સતાડી રહ્યું હતું. સરકારી તીખા લખાણોના પ્રશ્નોના જવાબો આપી આપીને કલાજી હવે ખૂબ કટાણી ગયા હતા. કુવરી જેડીયા પણ હવે કંઈ નાના નહતા. પિતાની મૃત્યુએ એમની નજર મહાર રહી નહિ. એક દિવસ જેડીયાએ પિતાને જાગ્રતી દીધું, કે “ હવેથી જે કાર્ડ સરકારી લખાણો આવે તેના જવાબ તમારે બિનકુન આપના નહિ માત્ર એટલું જ જાણાવવું કે કુવરી હવે ઉંમરલાયક હોનાથી આ બાબતમાં એ જાતે જ જવાબ આપી શકશે ”

પિતાને મોટા ધર્મ-સ કટમાંથી ઉગારી લેવાની જેડીયાની આ સલાહ તદ્દન વાસ્તવિક હતી. આ સનાહને માન્ય રાખીને તે દિવસથી જાડેજા કલાજીએ પોતાની તમામ જવાબદારી બા. શ્રી ઉપર ટોળવા માડી અને એ સબ ધર્મા પોતાની તદ્દન લાચારી બ્યક્ત કરવા માડી. આથી એકધારા ચાલ્યા આવતા સરકારી બધારણનો ભગ થયો. વખત આની લાગ્યો. એને ખરી હકીકતની તપાસ માટે અને જેડીયાને જાતે આવીને સમજાવના માટે સરકારી અધિકારી ખાસ બોળાય આવી પહોંચ્યો. દરબારગઢમાં જઈ એણે જેડીયાને તરત પરણી જવાની સમજાવતી આપના માડી.

‘ કુવરી બા ’ તમે આખા કચ્છના કાપદાનુ ઉત્પાદન કરીને સરકારને મેળી તકનીકમાં ઉતારી રહ્યા છો તે તમારા અને તમારા વડીલોના હક્કમાં સાફ નથી.

“ સરકારને તકનીકમાં ઉતારવાની અમારી કોઈની જરાએ ઇચ્છા નથી. બાઈએ તરત જવાબ આપ્યો.

“ તો પછી તમે શા માટે આવતા આવતા ધોરણનો ભગ કરીને પરગુવાની ના પાડો છો ? ” અધિકારીએ વાતને સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું.

“આ તો એક વ્યક્તિગત પ્રશ્ન છે. સંસાર-વહેવારમાં મારે પડવું નથી. ઓળસ પાળવાનો મને અવકાશ નથી.” જેઠીબાએ ખુલ્લા શબ્દોમાં જણાવ્યું.

“નહિ સમજે તો બા સાહેબ, હવે પરાણે પરણવું પડશે. આ તો સરકારી કાયદો છે. તમારા ઘરનો નથી સમજ્યાં ને ?” અધિકારીએ ભવાં ચડાવીને કહ્યું.

“પરણવું જ પડશે એમ કે ?” આટલું કહેતાં જ જેઠીબાનું મુખ-મંડળ લાલચોળ બની ગયું. એમની મોટી અને તગતગતી આંખો જાણે હમણાં જ બહાર આવી પડશે એવી બની ગઈ. એમનું આખું શરીર ધૂનવા લાગ્યું. અમુર-સંહારક મહાકાલી જાણે બચંદર ૩૫ ધારણ કરીને અબની પર ગિતરી આવી હોય, એવું આ દૃશ્ય જોઈને સૌ થંભી ગયાં. એનાં તેજની ઉગ્રતા ગ્રીલી શકવાને સરકારી અધિકારી અસમર્થ હતો. એ તો એકદમ બેખાકગો બનીને બાપ્રીનાં ચરણોમાં આવી પડ્યો, અને પોતાની ભૂલ માટે હાથ જોડીને બાપ્રીની ક્ષમા યાચવા લાગ્યો.

બાનું આત્મ-તેજ કેવું અદ્ભુત છે તેની સૌને ખાતરી થઈ ગઈ. સૌએ અતિશય નમ્રતાથી બાપ્રીને શાન્ત પાડવા માંડ્યા કેટલીક વાર પછી બાપ્રી જેઠીબાના હૃદયનો જ્વાળામુખી શાન્ત તો થયો, પરંતુ આંખોને આવેલ વધુ પડતી જ્વાળા કારણે તે દિવસથી બાપ્રીની એક આંખના મણકામાં થોડોક ફેર રહી ગયો અને એ ફેર જીવનભર કાયમ રહ્યો.

આમ બાપ્રીએ પોતાની અત્યંત આત્મ-શક્તિ વડે સરકારી અંકુશને એક પલ્લકારમાં દૂર ફેંકી દીધા. એમના અને એમના પડોશીના હૃદય પરથી એક મોટો જોગે આ રીતે દૂર થયો. બાપ્રી ત્યાર પછી શાન્તિપૂર્વક પોતાનું જીવન પ્રભુમંડિતમાં ગાળવા લાગ્યાં.

સનાતન ધર્મના આલતા આવતા ગુરુગમના નિયમ અનુસાર બ્રાહ્મીએ દેવા સાહેબના પંથના વાંદાવના મહાનુભાવ મહાત્મા દત્ત-દાસજી પામેથી ગુરુમંત્ર મહાશુ કર્યો અને એમને ગુરુના સ્થાને ધ્યાપ્યા.

બ્રાહ્મીએ ધાધુ* હોત તો એઓ ખૂબ વૈભવમાં રજવાડી હાકમાઈથી રહી શકત. પરંતુ એમનો આત્મા જગતની ખટપટોથી દૂર દૂર એવી ઉચ્ચ જૂમિકા પર પડેલી ચૂડેલો હોવાથી એમણે સધળા વૈભવોને દૂર કરીને પોતાનું જીવન અતિ સાદું, સરલ અને આદર્શ બનાવેલું હતું.

એમનું વ્યક્તિત્વ એટલું તો તેજસ્વી હતું, કે કોઈ પણ માનવી પર એમના વ્યક્તિત્વ અને વચનની અનેરી છાપ પડતી. બ્રાહ્મીના નામને લીધે બોખલ ગામની ખ્યાતિ પણ અનેકગણી વધી ગઈ. આજ પણ 'બોખલ જોડીયા વાળી' એમ કહેવાય છે.

એમનું સમસ્ત જીવન કાચ જેવું પારદર્શક અને સ્વચ્છ હતું. આ પરમ પવિત્ર જીવન-જ્યોતિ વિક્રમ સંવત ૨૦૦૨ માં પોતાનો પ્રકાશ સમપ્ત કર્યામાં પ્રસરાવીને મહાન્વિયોતિ સાથે મળી ગઈ.

બ્રાહ્મી જોડીયા એક મહાન બક્ષિશાળી આત્મા હોવા ઉપરાંત એક સારા કાવ્યકાર પણ હતાં. એમણે બનાવેલાં પદો આજ પણ ઘણા બાવથી ગવાય છે. એમનું એક પદ નમના દાખલ અત્રે આપવામાં આવે છે.

ગુરુ-મહિમા

રાગ—પૂનમ ચાંદની

સત્ય દેવ ગુરુની, હું ચિદાનંદ બાલકી રે,
શુદ્ધિપલ ગુરુ ભારા, શત ચિત્ત ને આનંદ. સત્ય૦

સાખી

હરિ હંતુ નવ આવિયા, પૂરણુ બ્રહ્મ કૃપાલ,
નહિ વિસારો નાથજી, નિજ જનના પ્રતિપાલ.

ખારા બિરદ સંભાળો, પાળો પૂરણુ ટેકને રે,
ભાવે ભક્તિ આપો, કાપોને ભવ-ફંદ. સત્ય૦

સાખી

શ્રી શુર સમ ત્રણ લોકમાં, નહિ કો સુખનું ધામ,
દામ લિયે ના, દુઃખ હરે, પૂર્ણું કરે મન-કામ.

તારો તારો અમને ભવજલ તારણુ બૂધરા રે,
આહ થકી ઉગાયો, આપે જેમ ગજેન્દ્ર. સત્ય૦

સાખી

આપ વિના આશ્રય નથી, ત્રિકમ રાખો ટેક,
દીન દયાળ દયા કરી, અરણ સુભુજો એક.

કહે “જેઠીબા” જગમાં ઈશ્વર ને શુર એક છે રે,
રાખો જલમાં જેમ અલેપ રહે અરવિંદ. સત્ય૦

‘સેવામૂતિ-સાધવી મૈયા

કચ્છના મધ્ય ભાગે આવેલા નખત્રાણા તાલુકાના મંજલ ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૩૬ ના કાન્તક વદિ ૧ ના રોજ એક તેજસ્વી બાલિકાનો જન્મ થયો. એનું નામ કલ્પિમણી રાખવામાં આવ્યું. પિતાનું નામ વાલજી પારખા. વાલજીમાઈ પ્રથમથી જ સંસ્કારી, પ્રભુભક્ત અને સાધુ-મતોની સેવામાં આનંદ લેવાવાળા હતા. મુનશ્રમિ એમનો હવાસીનો ધંધો હતો. છતાં અવારનવાર કચ્છ આવીને શાન્તિપૂર્વક એમનો સમય વ્યતીત કરતા.

મંજલથી પાંચેક માઈલ દૂર વાંઘાય નામનું એક સુંદર નાનું ગામડું આવેલું છે. અહીં એ વખતે હમ્મરરામજી મદારાજનો નિવાસ હતો. આ હમ્મરરામજી મદારાજ મદાન પ્રતાપી પવિત્ર અને પ્રેરણા દાયી મંત્ર હતા. શ્રી વાલજીમાઈ આ મદાપુરુષના અનન્ય ભક્ત હતા. જ્યારે જ્યારે એમને અવકાશ મળતો ત્યારે શ્રી હમ્મરરામજીના માર્ગમંત્રો

લાભ લેનાનું ચૂકતા નહિ એમના સગ્કારી સુપુત્રી ડહિમણી બેનને પણ આ સત મહાત્માના સદ્દુર્દેશનો લાભ મળતો હતો.

ડહિમણી દેવીના લગ્ન એમની ૧૧ વર્ષની નાની ઉંમરે મળ્યા પાસે જ આવેલા તરા ગામના રહેવાશી ભાટિયા ગૃહસ્થ માડવાલાને ત્યાં થયેલા. પરંતુ લગ્ન પછી એક દિવસ પણ એ કદી સાસરે ગયા ન હતા.

માત્ર બાર વરસની બાલવયમાં જ એમના પતિનું અકસ્માત અવસાન થયું વાલજીભાઈના કુટુંબ પર જાણે આમ તૂટી પડ્યું. જેને સસારનું કશું જ લાભ નહિ, એવી નિર્દોષ બાલપુત્રીને વિધવા બનેલી જોઈને એમનું હૃદય કંકળી ઊઠ્યું. પરંતુ આ કારી ધા સહન કરી લેવા સિવાય બીજો ઇલાજ ન હતો. વિધવા પુત્રી ડહિમણીને મુબઈ લઈ જવાનો શ્રી વાલજીભાઈએ વિચાર કર્યો પરંતુ મુબઈ જતા પહેલાં એકવાર શ્રી ઇશ્વરરામજી મહારાજના દર્શન અર્થે આ બંને પિતા-પુત્રી વાઢાય આપ્યા એ વખતે ડહિમણી દેવીની ઉંમર ૧૪-૧૫ વર્ષની હતી.

આ ગલત્ત માળા પર આવી પડેલી મહાન આશ્વતની વાત સાંભળીને શ્રી ઇશ્વરરામજી મહારાજની આખોમા ઝળઝળીઆ આરી ગયા. એમણે આશીર્વાદ સાથે સાન્ન્યન આપતા કહ્યું, કે “આ સસાર તો દુઃખનો સમુદ્ર છે એમા એક હરિમંજન અને જનસેવા સિવાય સર્વ વાતો ખોટી છે.”

આમ કહીને મહારાજશ્રીએ ડહિમણી દેવીને કરી બાધી અને કહ્યું, કે “તમારે હાથે તો ઘણા સેના-કાર્યો થાય એવું” ઉદરતનું નિર્માણ થાશે છે.”

ત્યાર પછી ડહિમણી દેવીએ પોતાની તમામ શક્તિ અભ્યાસના કાર્યમાં એત-એત કરી દીની મંજલના જાણીતા વ્યાસ શ્રી રતનજી

મેઘજી એમના વિદ્યાર્થુ હતા તેમની પામે એમણે બાળમોધ લિપિ, સસ્ત્રુત બારા, ગ્વાકરણુ તથા શાસ્ત્રીય ગાનનો અભ્યાસ કર્યો એ ઉપરાંત ભાગતભરમા વિખ્યાત થએના મજલના શ્રી પીતામ્મર પડિત પામે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરી ૩૦ વર્ષની ઉમર થતા સુધી કુકે મમા રહીને એમણે સેનાપરાયણુ કૃત્તિથી પોતાનો સમય ધન્ધર-લગ્નમા વ્યતીત કર્યો ત્યાર પછી કુકે મમાથી મુક્તિ મેળવી એમણે નિવૃત્ત જીવન ગાળવાનું નક્કી કર્યું

શનુઆતમા ડક્કિમણી દેવીએ આશ્રમની ન્યાપના કરી અને ખલનિજ પતિ પીતામ્મરજી પાસે પચ્ચીસ વર્ષ મારેનું છેડા નત લીધું આ છેડા નત બહેનો મારેનું એક કદિન નત છે આ વ્રત લેનારે કોઈ પણ પુરુષના કપડાના છેડાનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ એવો નિયમ છે અને કદાચ સરત ચૂકથી એવો સ્પર્શ થઈ જાય તો એક દિવસના નોકરડા ઉપનાસનું પ્રાથશિત કરવું પડે આ નત લઈને એમણે પાંચ વર્ષ સુધી એકાંતમા માધના કરી દૈનિક કાર્યક્રમ સિવાયનો બધો વખત ધ્યાન અને ચિંતનમા જ ગાળતા એમનું નામ ડક્કિમણી દેવીને બદલે હવે સાધ્વી મૈરા તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયું

એ સમય દરમિયાન વાઢાવમા ગુરુદેવ શ્રી ધન્ધરરામજીનો દેહાંત થઈ જતા તેમની ગાદીએ લાનરામજી મહારાજ આવ્યા એમની પામે એમણે વૈરાગ્ય શત્તનો અભ્યાસ કર્યો

વિક્રમ સવત ૧૯૭૧ મા વાઢાવમા શ્રી લાનરામજી મહારાજનું શરીર શાન્ત થતા તેમના શિષ્ય શ્રી આધનારામજી મહારાજ સવત ૧૯૭૬ મા ગાંધીએ આવ્યા એમની પામેથી તેમણે શાસ્ત્ર-પાઠ, મુતિ-સ્મૃતિ, ગીતા, વેદાંત વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો.

શાસ્ત્ર-અભ્યાસ, નતો અને નિયમો સાથે સાધ્વી મૈરાએ હવે સામાજિક ક્ષેત્રનું સેવા-કાર્ય હાથમા લીધું. પ્રથમ એમણે મજલમા

કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી. માત્ર બહેનો પાસેથી પત્રો દ્વારા યાગના કરી, એમણે રૂપિયા પાંચ હજાર એકઠા કર્યા અને સંવત ૧૯૭૨ માં કન્યાશાળાનું મકાન તૈયાર થઈ જતાં ત્યાં કન્યાશાળા ચાલુ કરવામાં આવી જે આજ પૂર્વે ચાલુ છે.

ધર્મ-અર્ચા તેમજ કથા-કીર્તન વગેરે માટે એમણે શ્રવણશાળાનું મકાન બંધાવ્યું. એમાં દરરોજ ગીતા-પ્રવચન થાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

સંવત ૧૯૮૨ ની સાલે એમણે વિધવા આશ્રમની સ્થાપના કરી. નિરાધાર વિધવા બહેનો એમાં સીવણ, ગૂંથણ વગેરે મુશ્કેલીગો સાથે પ્રભુભક્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે, એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

ગામની બહેનો માટે એમણે કાંતણશાળા ચાલુ કરી હતી. તેની સાથે વણાટશાળાની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

સાધ્વી મૈયાના મોટા ભાઈ થી ખટાઉ ભાઈ પણ સેવાની મૃતિ લેવા હતા. ખેતીના વિકાસ માટે એમણે અનેક યોજનાઓ કરી હતી. ‘ ખેડૂતોના દેવ ’ તરીકે એમનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. આ ખટાઉ ભાઈએ મંજલમાં એક હરિજનશાળાની સ્થાપના કરી હતી. ખટાઉ ભાઈના અવસાન બાદ સાધ્વી મૈયાએ આ સંસ્થાનું પણ કેટલોક સમય સંચાલન કર્યું હતું.

સંવત ૧૯૭૫ ની સાલે જ્યારે સારાયે દેશમાં ઇન્ફ્લુએન્સા ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે રાત-દિવસ જોયા વિના સાધ્વી મૈયાએ પોતાના આશ્રમમાં દવાઓ ખંડાવી, તૈયાર કરાવી, મંજલ અને તેની આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાં આશ્રમની બહેનો મારફત તે પહોંચાડવાનું કાર્ય સફળ રીતે પાર પાડ્યું હતું. જરૂરિયાત જણાતી ત્યાં દવાની સાથે ખોરાકનો બંદોબસ્ત પણ તેમના તરફથી કરવામાં

આવતો હતો દુકાળના વખતમા પણ તેમના તરફથી ગરીબ જનતાને અન્ન-વસ્ત્રની મદદ આપવામા આવતી

દેશહિતના કાર્યોમા પણ સાધ્વી મૈયા પોતાનો ફાળો આપ્યા વિના રહેતા નહિ. સન ૧૯૦૧ માં જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્વરાજ શાળા માટે એક કરોડ ઉપિયાની ટહેન નાખી હતી ત્યારે સાધ્વી મૈયાએ મજલ અને તેની આજુબાજુના ગામડામા જાતે ફરીતે સારી એવી રકમ એકઠી કરી મોકલી આપી હતી

સને ૧૯૨૬ માં જ્યારે પૂજ્ય ગાંધીજી કચ્છમા પધારેલા ત્યારે મજલથી ત્રણ ગાઉ દૂર સડક પરથી પસાર થવાના હતા એ પ્રસંગે પૂજ્ય બાપુજીના દર્શનાર્થી લોઠાના ટોળા સાથે સાધ્વી મૈયા ત્યાં પહોંચી ગઈેલા ત્યાં ગાંધીજીનો સત્કાર કરી, જનમડળ તરફથી ગાંધીજીને આગ્રહ કરીને એમના પ્રવચનનો લાભ પણ લીધેનો આ પ્રસંગનો ચિતાર શ્રી મહાદેવ બાઇ દેશાઈએ એ વખતના 'નવજીવન'મા 'સુકામા લીનુ' એ શીર્ષક હેઠળ આપ્યો હતો

મૈયાજીનો સ્વભાવ શાન્ત અને મધુર હતો એમની આખોમાથી જાણે અમીનું વર્ણણ થતું હતું એમનું સાન્નિધ્ય બની ચિતાએને દૂર કરી દે એવું પાવનકારી હતું

સવત ૨૦૦૬ ના પોષ વદિ અમારાસ્થાને રોજ જીવનને સાથેક કરનારી એમની સસાર યાત્રા સમાપ્ત થઈ ટેક છેડેની ઘડી મુધી એમનો ઓમકારનો જાપ અખડ હતો

બાલ-વૈધવ્યના અસલ તાપને એવાભાવ અને જનમહેનતથી આશીર્વાદરૂપ બનાવીને સાધ્વી મૈયાએ સમસ્ત નારી સમાજ સમક્ષ એક ઉમદા દષ્ટાંત રજુ કર્યું છે

આજે પણ મજલની પશ્ચિમે ભાવેશ્વરના મંદિર મામે એમની સમાધિ એમના સેવાનારી ધાર્મિક જીવનની જીવંત સ્મૃતિ સમી

જીભી છે પોષ નદિ ૩૦ ના દિવસે સાધુ-સ તો અને ભાવિક
લક્તો અહીં એકન થઇને સાખી મૈયાના પવિત્ર આત્માને અજલિ
આપે છે

યોગિની આનંદ-લહરી

જગતના સમસ્ત જીવોને મહામાયાના રમકડા માની, દેહની
વાસનાએ તે બમ્મસાત્ કરી, વૈરાગ્યનો ધ્યાનો પી, ભુજનગરીને છોડી
મલામ કરીને ખારી નદીને રમશાનવાટે પર્ણકુટિ-નિવાસને અપનાવી
લેનાર નાગર-સન્યાસિની આનંદ-લહરીના ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો
વિચાર કરતા આપણુ મસ્તક એમના ચરણોમા નમી પડે છે

સુકોમળ અને સુખવાચ્છુ નાગર શાંતિને કરોર જીવનના પાઠ
પદ્માનનાર નિર્ભંજતાની મૂર્તિસમી આ મહાદેવીએ પોતાના દહ આત્મ
બળ નડે સામાજિક ક્રાન્તિનો એક અગ્રેજ દાખનો ખેસાડ્યો છે

યોગિની આનંદ-લહરી જે પાછળથી ‘માજી’ ને નામે પ્રખ્યાત
થયા હતા, તેમનુ મૂળ નામ જ્યાલક્ષ્મી હતુ એમના પિતા લાનજી
માકડ ટૂંકા પગારમા કચ્છ દરબારની નોકરી કરી, પોતાના બહોળા
કુટુંબનો નિર્વાહ કરી રહ્યા હતા એમણે પોતાની પુત્રી જ્યાલક્ષ્મીના
પદર વર્ણની ઉંમરે લગ્ન કરી દીધા જ્યાલક્ષ્મીના પતિનુ નામ
હાથીરામ હતુ અમદાવાદની એક મિલમા તે સારા પગારે નોકરી
કરતા હતા પાછળથી એ જ મિલમા એમને ભાગ પાડુ કરી આપ
ામા આવેનો વડોદરાના શ્રય-સાધક અધિકારી વર્ગના યોગીશ્વર
શ્રીનૃસિંહાચાર્યના તે સિધ્ધ હતા શ્રીમતિ જ્યાલક્ષ્મીને પણ એમની
પામે જ દીક્ષા આપનામા આવી હતી ઉભય પતિ-પત્ની મુસન્કારી
હોવાથી એમનુ સસાર-શકટ સુખશાન્તિપૂર્વક ચાલતુ હતુ સમય
જતા એમને સતાનોનુ સુખ પણ પ્રાપ્ત થયુ હતુ

એટલામાં એમના સંસારરૂપી નંદનવનમાં એક ભયંકર વાવા-
ઝોડું ફરી વળ્યું. આ વાવાઝોડાએ અણુધારી ઊથલ-પાથલ કરી
નાખી. ગૃહલક્ષ્મી સમાન જ્યાલક્ષ્મીને વિધવા બનાવી એ આત્મ
ગયું. એક હરિયાળા બાગમાં એકાએક આગ ચંપાઈ ગઈ.

વૈધવ્ય-દશા પ્રાપ્ત થયા પછી જ્યાલક્ષ્મી પોતાનાં બાળકો સાથે
કચ્છ-મુળ આવીને ત્યાં જ રહેવા લાગ્યાં. અમદાવાદમાં પતિની
કમાણીમાંથી કંઈક બચાવેલું તેમાંથી તે પોતાનું યોગ્યેષેમ ચલાવવા
લાગ્યાં. કરકસર અને બચહાર કુશળતા એમણે સારી રીતે સાધ્ય કરી
લીધાં હતાં.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ જ્યાલક્ષ્મીનો સંસ્કારી
આત્મા ઇશ્વરભક્તિ તરફ દળતો જતો હતો. એમનું ઘર શાન,
ભક્તિ અને મત્સ્યગના ધામ સમું બની ગયું. જિજ્ઞાસુ લોકો એમનાં
દર્શન અને ઉપદેશવચ્ચનો લાલ લેવા એમને ત્યાં એકત્ર થવા લાગ્યા.

જ્યાલક્ષ્મી હવે યોગિની આનંદ-સહરીના નામે ઓળખાવા
લાગ્યાં. સંસારમાં રહીને ત્યાગી જીવન જીવવાનું દર્શાત એમણે જીવન-
નગરીની જાનતા સમક્ષ રજુ કર્યું. એમની વાણીની ખ્યાતિ રાજ
રાજ ફેલાવા લાગી. એમના ઉપદેશમાં ગૃહકાય-કુશળતા, પતિ-પરા
યણતા, કુટુંબવતસવતા, કરકમર, ભક્તિ અને પુરોના પરાસ્ત કરે
એવું સૌથી ટપકનાં રહેતાં. આથી એમનાં શિષ્યો અને શિષ્યાઓનો
સમુદાય દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. ઘેર ઘેર એમની પધરામ-
ણીઓ પણ થવા લાગી હતી.

જેમ જેમ એમના પ્રશંસકોની અંખ્યા વધવા લાગી તેમ તેમ
જાગૃતતા નિયમ અનુસાર એમનો વિરોધ કરનારા પણ ઊભા થવા
લાગ્યા. એમના અમુક મિદાંતોનો સામનો પણ થવા લાગ્યો. નામર
જ્ઞાતિમાં ખગબગાટ બની પડ્યો. એમના પર ટીકા-ખાણોનો વરમાલ
વરસવા લાગ્યો. એમનો સમુદાય એક પંથ તરીકે ઓળખાતા લાગ્યો.

અનેક સાચી યોદ્ધા કંપનાઓ પણ બહાર આવવા લાગી એમની શક્તિ અને ઓળસને સહારવા નાની મોટી સભાઓ પણ સ્થાપવામાં આવી. આમ છતાં માજી તો એમના સિદ્ધાંતોમાં જોવા ને તેવા મક્કમ હતા.

આ બધી પરિસ્થિતિ જોતા એમને એક વાત નિશ્ચિત સ્વરૂપે સમજાઈ ગઈ, કે આવી દુનિયાની વચ્ચે વસવા કરતા તેનાથી નિરાળા થઈ જવું એ વધારે સારું છે પરિણામે સવત ૧૯૭૧ ના કારતક સુદિ બીજીની આખી રાત એમણે વિચારોના સંઘર્ષોમાં પસાગ કરી. આખું એક મટકું મારવા જેટલી નિરાત પણ એમને મળી નહિ. રાત પૂરી થતા એમનો નિશ્ચય પણ દૃઢ થઈ ગયો એજ દિવસે શુદ્ધ ભગવાનની પેઠે ભયું-ભાદયું ઘર છોડીને ખારી નદીને કિનારે નિર્જન સ્થાનમાં એક પર્ણકુટિમાં એમણે વાગો કર્યો એમણે પોતાનું આખું જીવન ત્યાજ વ્યતીત કર્યું, સવત ૨૦૦૬ ના અધિક વૈશાખ સુદિ ૩ શુરવારે એમનો દેહાંત થયો એમની પર્ણકુટિ આજે પણ 'માજીની ઝૂપડી' ના નામે ઓળખાય છે.

યોગિની આનંદ-લહરીને હકયોગની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ સાધ્ય થઈ હતી એમ કહેવાય છે પરંતુ પ્રભુ-પ્રાપ્તિનો એ સાચો માર્ગ નથી, એમ એમને જણાતા પાછળથી એમણે એ માર્ગનો ત્યાગ કર્યો હતો.

એમની પર્ણકુટિ બુજીથી દૂર જંગલમાં હોવા છતાં અનેક મુમુક્ષુઓ એમના સત્સંગ અને હિપ્પેશ-શ્રવણનો લાભ લેતા એમનો શિષ્યવૃદ્ધ વિશાળ હતો આજે પણ છે. માજી અનારનવાર સત્સંગ મારે દેશાટન પણ કરતા પોતાના આશ્રમમાં હિસવો પગેરે પણ યોજતા એ પ્રસંગે પણ જ્ઞાન અને ભક્તિનો જ પ્રચાર કરવામાં આરતો માજી ભક્તિમાન અને તેજસ્વી હતા. જ્ઞાની છતાં નમ્ર હતા ત્યાગી છતાં પ્રેમાળ અને વ્યવહાર કુશળ હતા એમની ભવ્ય કાન્તિને બુજની જનતા કદી જૂનનાની નથી

મૂંડિયા સ્વામી

મૂંડિયા સ્વામીનું નામ કચ્છની જનતા અને ખાસ કરીને આંજલરની જનતામાં સુવિખ્યાત છે. એમનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં ખીલ-ખાપી ચાચેક માઈલ દૂર આવેલા રમગળા ગામમાં બ્રાહ્મણકુટુંબમાં થયો હતો. એમનું મૂળ નામ ટાશંકર હતું. જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં હોવા છતાં એમણે કચ્છને જ પોતાનું વન બનાવી દીધું હતું. નાનપણથી જ તે ચક્રોર, દક્ષ અને દિગ્મતવાન હતાં. એમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક હતું. પોલીસ ખાતાની કામગીરીથી જ એમના જીવનની શરૂઆત થયેલી. આગળ વધીને તે જૂનાગઢના નવાખી રાજમના કોજદારની પદવી સુધી પહોંચ્યા હતા. એક દિવસ અણધાર્યો જ એમના જીવનમાં પલટો આવી ગયો.

વાત એમ હતી, કે એક વખત એક નિર્દોષ માણસને એમના હાથે ભારે સજા મળી ગઈ. બસ, આ એક જ પ્રસંગ પર એમનું હૃદય-પરિવર્તન થઈ ગયું. માત્ર નોકરી પરથી જ નહિ પણ આખા સંસ્કાર પરથી એમનું મન ઝીંટી ગયું. એમને થયું કે જે સંસારમાં આટલાં કાળાઘોળા કરવા પડે તે સંસારમાં રહેવું શું? અને ખરેખર એમણે પોલીસની નોકરીને તિલાંજલિ આપી દીધી. જૂનાગઢથી મીઠા એ મૌરાણીની પ્રખ્યાત પર્વની જગ્યાએ આવ્યા. અહીં એ જગ્યાના મહંત સાધુ અહ્યાનદના શિષ્ય બની ગયા. એમનું નામ દયાનંદ રાખવામાં આવ્યું. પર્વની જગ્યાના માધુ મૂંડિયા કહેવાતા હોવાથી આગળ જતાં એ મૂંડિયા બારાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

એક વખત આ મૂડિયા બાવા ગિરનારની યાત્રાએ ગયા હતા. અહીં જમિયલ સાહે દાતારની ટેકડી પર એમને એક દુધારનો મેળાપ થયો. આ દુધારનું નામ ઘોડાસાર્વ હતું. સાધુએ મૂડિયા બાવાને એક રૂમાલ, એક ઘોડો અને એક તૂળડી આપી અને કહ્યું, કે “જ્યાં બે આમલીનું એક જ થડ જતી ગયું હોય ત્યાં જઈને તું આશ્રમ બાધજે, ત્યાં તને સદગતા મળશે.”

પછી તો મૂડિયા બાવા ફરતા ફરતા સૌરાષ્ટ્રમાંથી ૬૨૭-અંજાર આન્યા અંજાર તો સાધુ-સંતોનું પરમ ધામ ગણાય અજયપાળ ચકુઆણ, સ્વામી સાગરગિરિજી, જેસન-તોળલ આદિ અનેક સંતો-ભક્તો અંજારને ખોળે આવીને આખરે એ જ ભૂમિમાં પોતી ગયા છે એ જ પવિત્ર ભૂમિમાં જેસન-તોળલની જગ્યા પાસે આવેલ આમલીઓના ઝુંડમાં મૂડિયા સ્વામીને ગુરૂએ આપેલી એ ધાણીનાળી આમલી મળી આવી એટલે એ જ સ્થળે એમણે પોતાના આશ્રમની સ્થાપના કરી દીધી પોતે પ્રભુપ્રેમી અને સમર્થ આત્મા હોનાથી એમના આશ્રમની રોજ રોજ યડતી થતી ગઈ પછી એમનું સ્થાન સાધુ-સંતોનું ધામ થઈ પડ્યું જ્યારે જુઓ ત્યારે સાધુઓના ટોળા અહીં ધામા નાખીને પથ્થા જ હોય. અહીં કોઈને પણ ભોજનની મનાઈ ન હતી હિંદુ હો કે મુસલમાન, સર્વેને એમને ત્યાં જમવાની છૂટ હતી દિવસમાં બે વાર અન્નના મુધાર્થીઓને બોનાવના માટે ત્યાં સાદા પડતો ગમે તેટલી મજબાબા આવેના સાધુ-સંતો અને મુધાતુગેને અહીં ભોજન બાપનામાં આવતું એમનું આશ્રમ એક મહાન અજયેવ સમાન જતી ગયું એમને ત્યાં અનાજ વગેરે વસ્તુઓ કંઈ ખૂટતી જ નહિ લોકો કહેતા, દેવી અજયપૂર્ણા એમના પર પ્રસન્ન છે કોઈ એમ પાછું કહેતા, કે એમની પાસે જે તૂળડી છે તેમાં જ એ રક્તિ છે કે એમનો બહાર સર્વ ભરપૂર જ રહે

અંજાર-આશ્રમ કાયમ થયા પછી એમણે જામનગરમાં પણ

એ જ પ્રકારનું ધામ બિલું કરેલ હતું. રાધાએ નામે એમનાં શિષ્યા એ આશ્રમ ચલાવતાં. પાછળથી આ રાધા બહેને સૌરાષ્ટ્રના મેઢરડા ગામે સંન્યાસ-આશ્રમ શરૂ કર્યો.

મૂંડિયા બાવાની મંડળી સાધુઓના શંભુમેળા જેવી હતી. આ મંડળીમાં કાને કકલ પડેરેલા એક નાયજી હતા. એક વેદાંતી સ્વામી અને એક સાંઈ પણ હતા. એ સિવાય પણ એમાં ગાવા-બજાવાની કૃષ્ણજ્ઞતા ધરાવનાર ઘણા સંતો-ભક્તો હતા.

એમની આ મંડળીને કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી ચારે તરફથી આમંત્રણો મળતાં. મૂંડિયા બાવા જ્યાં જ્યાં જતાં ત્યાં ત્યાં એમનું ભક્ત-મંડળ એમની સાથે જ રહેતું. સમઘટિ અને ઔદાર્યના ગુણોને લીધે એ ચોતરફ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની જનતા મૂંડિયા સ્વામીનું નામ જૂલવાની નથી.

સ્વામી જ્ઞાનગિરિજી

વાગડનું જૂટકિયા ગામ જેના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું એ સ્વામી જ્ઞાનગિરિજી ધણા શક્તિમાન અને ઉનાર હૃદયના પુત્ર હતા. એમનું આશ્રમ એક અજોક્ષ સમાન બની ગયું હતું. ઠાણ પણ અતિથિ કે અજ્ઞાત અહીંથી જુઓ જાય નહિ. એમના લંડારમંથી અફીણના તો ગોટાના ગોટા નીકળે. લાલ કસૂંઓ આંખો દિવસ ઘૂંટાતો જ રહે. અફીણના બધાણીઓ દૂર દૂરથી અહીં તણાઈ આવે. પાટા કસૂંબાના ઘામેઘાબા લેડતા હોય, ‘મારા હમ’ ‘તારા હમ’ની પ્રેમભરી રમઝડ જમી હોય અને કવિઓ લલકારતા હોય કે—

અમલ પિયો રે ઠાકરાં, અમલ અળાડે મલ્લ,
પૂરણ હારો પૂરશે, જળ મારે જેમલ્લ.
નગારાં ત્રંબક ગડે, હોય મરદાં હલ્લ,
સિર પડે ને ધડ લડે, આયો સેણ અમલ.
પરજાતો જિણ ના પિયા, ઘાટા કસૂંબા ઘૂંટ,
એ નર સરજ્યા હાટ, વેરાગીને આંગણુ.

જ્ઞાનગિરિજી મહારાજ આજે તો વિદાય લઈ ગયા છે, પરંતુ એમનું અમર નામ વાગડની જૂમિ કદી જૂલવાની નથી.

ભભૂતગિરિજ મહારાજ

વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ અંગ પર એકે કરચલી નહિ, એવો વિચો પડછંદ દેહ, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, બધ્ય કપાળ એવા આગનખાંડ યોગીરાજ ભભૂતગિરિજને વાગડની જનતા અને ખાસ કરીને વીથરોધ-બહાદુરગદની પ્રજા ભૂવી સકવાની નથી. એ ક્યાંના હતા, ક્યાંથી આવ્યા એ વાતની પણ કોઈને ખબર પડી ન હતી. ઉમરનો અડસદો પણ બાંધી શકાય તેમ ન હતું. સૌ કોઈ એમ જ કહેતા, કે "અમે તો એમને એવા ને એવા જ જોતા આવ્યા છીએ." પ્રથમ તો તે વીથરોધવા હુંગરની ખીજમાં એકાંત વાસમાં જ રહેતા. પાછળથી લોકોના આગ્રહથી ગામ બહાર એક નાનકડા આશ્રમ જેવા સ્થાનમાં એમણે નિવાસ રાખ્યો હતો.

એમણે ભારે પ્રયાસ કરીને અમુક સમય નિદ્રા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો એમ કહેવાય છે.

એમની જરૂરના વાળ દીંચણ મુખી પહેંગે એટલા લાંબા હતા. પાછળથી એ વાળ એમણે કઢાવી નાખેલા અને સાચી રાખેલા.

ગાયો પર એમને ખૂબ પ્રેમ હતો. એમની ગૌશાળાની ગાયોની સેવામાં જ એ મગ્ન રહેતા. એમની પામે આવનાર અતિથિને દૂધ વડે સત્કાર કરવા એ ચૂકતા નહિ. દુષ્કાળના વખતમાં પણ એમની ગૌશાળાની ગાયોને ઘાસ-ચારાની તંગી પડી ન હતી.

હાલમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં જ એમનું દેહાવસાન થયું છે. બહાદુરગદની પ્રજાનો એમના પર અનન્ય પ્રેમ હતો.

વરણુ દેવ

હરજના રણુને કિનારે વાગડની સરહદ પર આવેલ વરણુ પીર આજે કચ્છ અને વાગડની પ્રજામાં બાવથી પૂજાય છે. વરણુ પરમાર જાતિના રાજપૂત હતા. હરાઈ જતી ગાયને પાછી વાળવા એ ચોરીને માંડવડેથી ચડી નીકળ્યા હતા અને લટારા સાથે લડતાં કામ આવી ગયા હતા. માયું કપાઈ જવા છતાં એમનું ધડ લડતું લડતું એમના હાલના સ્થાનક સુધી આવેલું એમ કહેવાય છે.

હંતકથા એવી આસે છે, કે જ્યાં વરણુ પરમારનું મસ્તક પડેલું હતું ત્યાં દરરોજ એક ગાય આત્મિ બેસતી, એના આંચળમાંથી દૂધ વહેવા લાગતું અને વરણુના મસ્તકના મોઢામાં પડતું. ગાયના માલીકને નવાઈ લાગતી, કે એની ગાયને દરરોજ કોણ દોહી લે છે ? તપાસ કરતાં તેને વરણુના મસ્તકની લાજ લાગી અને એ પીર તરીકે પૂજાયા.

વરણુ પીરના સ્થાનકમાં આજે પણ દૂધની તાંબડીઓ હાલવવામાં આવે છે. એ દૂધ ક્યાં જાય છે. તેની ખચર પડતી નથી. આજે પણ અહીં ખુબજ ગાયો પાળવામાં આવે છે. વરણુ દેવની ગાયોનું દૂધ વેચવામાં આવતું નથી.

હાથ પીર

ઈસ્વી સનની ખારમી સદીમાં શાહજહાન ગોરી ન્યારે પોતાના સાગર-વિશાળ સૈન્ય સાથે હિંદુસ્તાન પર ચડી આવ્યો ત્યારે એ લશ્કરી સૈનિકોની ફાજ સાથે ફકીરી હૃદયના એક ફિરસ્તાએ સૈનિકના સ્વરૂપમાં હિંદની જૂમિ પર પગ મૂક્યો. હિંદ પર લાખો કરોડો પરદેશી સૈનિકો ચડી આવ્યા અને આત્મ્યા ગયા. પરંતુ તે બધા કોણ જાણે કાળની કંઈ ગતીમાં જેવ થઈ ગયા? આજે એમનું નામ પણ ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હોય છે. પરંતુ આ સેવાભાવી સત સૈનિક તો આજે પણ અમર છે અને જુગોજુગ રહેશે.

આ સૈનિક તે અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ કચ્છના રણની કાંધી પર શાન્તિપૂર્વક સૂતેલા હાથ પીર. એમનું મૂળ નામ અલી અકબર. અલી અકબર બાળવ્યક્તિયારી હતા. એ ગોરી સુલ્તાનના સૈન્ય સાથે આવ્યા તો ખરા, પરંતુ એમનું સંતહૃદય એમને લશ્કરી કાર્યવાહીમાં લાખો વખત રહેવા દે એમ ન હતું. લશ્કરના સૈનિકોને મળતા કેટલાક લાખો પણ એમને લવચાવી શક્યા નહિ.

આખરે એમણે દમામદાર ટિફ્ટી શહેરને છેડવી સલામ કરી. લશ્કરી પોશાક ફેકી દઈ એમણે કંઈની ધારણ કરી લીધી. તલવાર અને બંદૂકને તિર્થાંજલિ આપી. એમણે એક માત્ર ફિરતો અંગીકાર કરી લીધો. આમ આ શરવીર સૈનિક સમારની એવા કરવાનો અડગ નિશ્ચય કરી, ગોરી સુલ્તાનનો લડવૈયો મટીને ફખીર બની ગયો અને દેશાટન કરવા નીકળી પડ્યો.

અલી અકબર હવે સૈનિક મટી સાંઈ બન્યા. એ ફરતા ફરતા પંજાબ આવ્યા, ત્યાંથી સિંધ આવ્યા અને સિંધમાં કેટલોક સમય પસાર કરી, રણુ ઓળંગી કચ્છની ઉત્તર સરહદના નરા ગામ પાસે પોતાનો મુકામ કરી, ત્યાં ખુદાની છાયાદતમાં સમય ગાળવા લાગ્યા. જનસેવા એ એમના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય બન્યું. અરબ લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, ખીમાર માણસોની ખરદાસ્ત કરવી, ગરીબની વહાર કરવી અને મુસાફરોની ખિદમત કરવી એ એમનું દરરોજનું કાર્ય હતું. કચ્છના બગીચા, પચ્છમ, ગરડા વગેરે પ્રદેશોમાં વારંવાર ફરતા રહી એમણે ધર્મામ ધર્મનો પણ ખૂબ ફેલાવો કર્યો. અનેક સમા અને મોલકી રાજપૂતોએ એમના ઉપદેશથી ધર્મામનો સ્વીકાર કર્યો.

આ કાર્યમાં કેટલોક કાળ વીતાવી, અલી અકબર હજુ પડવા માટે મક્કા શરીફ ગયા અને 'હાથ' બન્યા. ત્યાંથી પાછા આવવા બાદ તે હાથ પીરને નામે પ્રખ્યાત થયા. નરા ગામથી પાંચેક માઈલ દૂર આવેલા સોદ્રાણા નામે તળાવ પર હાથ પીર ગાયો-બેસોની પોતાની મોટી આંધો સાથે રહેવા લાગ્યા અને માલીકની બંદગીમાં સમય નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

આ વખતે કચ્છમાં કેર રાજપૂતોનું ધણું જોર હતું. આ કેર લોકો એક દિવસ નરા ગામની ગાયો-બેસોના મોટા ધણુને હાકીને આવતા થયા. આખા ગામમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. પણ માથું હાથમાં લઈને લૂટારાઓની પાછળ પડે એવો એક પણ વીર પુરુષ નરા ગામમાંથી નીકળ્યો નહિ.

એક ગરીબ ડોશીની ગાય પણ આ ગાયો-બેસો સાથે જ હરાઈ ગઈ હતી. ડોશી નિરાધાર હતી. એનું બરણુપોષણ કરનાર તમામ કુટુંબીજનો આ કાની દુનિવા છોડી ગયા હતા. એક ગાય જ આ ડોશીનો આધાર હતી. આ ગાય હરાઈ જતાં ડોશી ધૂરકે ધૂરકે

રહ્યા લાગી. પણ એનું કદમાં કોઈ સાંભળે તેમ ન હતું. આખરે આ ડોશી સોદાણાના તળાવ પર આમન જમાવી બેરેવ હાથ પીર પાસે પડોચી. તમામ હકીકત એણે પીગનીનાં ચરણોમા વિદિત કરી, અને ગામની ગાયો પાછી વાળવા એ હાથપીર પામે હાથ જોડી કગરવા લાગી.

દીન ડોશીમાની અતિ દયામનક સ્થિતિ અને એનું કરણામય કદમાં જોઈને પીરશીનું કોમળ હૃદય અત્યંત દયાભાવથી આર્દ્ર બની ગયું. તરત એમણે પોતાના તમામ સોલકી મુરીદોને નરા ગામનું હરાધ ગએયું ગૌ-ધન પાછું લાવવા આજ્ઞા કરી.

માતકીઓ ધરવીર હતા. આચાર્કિત હતા. પીરનો હુકમ થતા કાળી ગાયે કૃપામા પડ્યા પણ તૈયાર હતા. તરત જ નમામ મોવકી મરદારો શસ્ત્ર-સજ્જ થઈ ગયા અને કેમરિયાં કરી કેર લોકોની પાછળ ફૂટી પડ્યા.

લૂટારાઓની મધ્યા અતિ વિગાળ હતી સોવકીઓ એમની ઝીક આવી શકે તેનું ન હતું. ઈલા મોવકીઓ પીરના વચનની ખાતર જૂટારાઓને બેટમબેટ થઈ ગયા. રણનો પ્રદેશ આ ધોંગાણાથી ધમ ધમી ઊછ્યો. તથયારો ચમકવા લાગી અને ઝાટકાઓની ઝડીઓ વરસવા લાગી. અત્યંત વીરતાપૂર્વક લડતાં છતાં આખરે આ સઘળા સોલકી પોદાઓ લૂટારાઓને હાથે કપાઈ ગયા. લૂટારાઓ પાછા પોતાને રરતે આગળ આવવા લાગ્યા.

આ તરફ પોતાના તમામ મુરીદોને રણભૂમિમાં રવાના કર્યા પછી હાથપીરનું હૃદય પણ હાથમા રહ્યું નહિ. સોવકી વીરોની વહાર કરવા એમની અસલી વીરતા ઊછળા આવી. તરત એમણે અંગ પરની કદની ફેંટી દીધી અને હથિયાર મજા પોતાના મુરીદોની મદદ કરવા તૈયાર થઈ ગયા. જતા જતા પાછળ રહેલા પોતાના શિષ્યોને વસિયત કરતા ગયા, કે “ જો મારો દેહ આ અપાઝખીમા

કામ આવી જાય તો મારા દેહને આ તળાવની પાસેના સ્થાનકમાં જ દહન કરજો, પણ મારી કબર પર કુમેા બાંધશો નહિ. ”

આમ કહેનાં જ એ પોતાના ઘોડા પર સવાર બનીને તેને પૂરપાટ પેલા લૂટારાઓની પાછળ મારી મૂક્યો.

પવનવેગી ઘોડા પૂરે ઝડપે ચાલવા લાગ્યો અને અદ્ય સમયમાં જ આ એકલવાયો સૈનિક—ફકીર નરો ગામનું ગૌધન હરી જનાર, કેર-રાજ-પૂતોની વચ્ચેવચ્ચ આવી ઊભો.

હરી તલવારો ચમકી ઊઠી. પીરશ્રી એક ચરવીર સૈનિકને જાગે એવી રીતે અતંત સુધી લડી આખરે કામ આપ્યા. એમની લાશને એમની વસિયત અનુસાર મોદ્રાણાના તળાવ પાસે એમના મૂળ સ્થાનકે લાવીને દફનાવવામાં આવી.

પીરશ્રીના સોલંગી મુરીદોના વંશમાં માત્ર એક નાનો બાળક બાકી રહેવા પામ્યો હતો. તે પીરશ્રીનો મુજવર બન્યો. આજે પીરશ્રીની સેવા કરતા મુજવરો એના જ વંશજો છે.*

હાલ પીરનું નામ કચ્છમાં ‘ઝિન્દા પીર’ તરીકે પ્રખ્યાત છે. ચિત્ર માસના પહેલા સોમવારે, તપતા રણના સખત તાપ વચ્ચે પીરશ્રીનો મેલો બરાબ છે. દર વરસે કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, ગુજરાત અને દૂર દૂરના દેશાવરોથી અનેક યાત્રાળુઓ મુસાફરીની તકલીફની કષ્ટપણુ પરવા કર્યા વગર છેક કચ્છને ઉત્તર કિનારે રણની વચ્ચે પીરશ્રીનાં દર્શન માટે આવે છે અને પોતાની માન્યતાઓ પૂરી કરે છે. અહીં દરતા યાત્રાળુઓ સિવાય કોઈને પણ રાત રહે-

* લોક-કથા એવી છે કે સોલંગી વંશનો આ મુજવર જત લોકોની કન્યા પરણ્યો હતો. જત લોકો પોતાની હાતિ બહાર કન્યા આપતા નથી. આથી એ એની સાસુના શાપથી કોઈયો જન્મી ગયો હતો. પરંતુ પીરશ્રીની સેવાથી એનું કોલનું દર્દ આગળ જતાં દૂર થઈ ગયું હતું.

વાનો હુકમ નથી. લગભગ તમામ યાત્રાળુઓ મેળાને દિવસે સાંજનાં ભાગમાં જ અહીંથી વિદાય થઈ જાય છે.

પીરશ્રીની દરગાહ એક નાના સરખા સાદા ડેવામાં જ છે. આ સાદાર્થ એ જ એમની મહત્તા છે.

અહીં આંધળા, લૂવા, લંગડા, ઠોઢિયા એવા અનેક દર્દીઓ પોતાનાં દુઃખ-દર્દોના નિવારણ માટે આવી રહે છે. અને તે પીરશ્રીના 'સુવાણી' કહેવાય છે.

પીર શાહ મુરાદ

ગઝોશ્રી રામધણુજી પડેવાના અમયમાં કચ્છને ક્ષિત્રે એક તેજસ્વી પુરુષ ઊતર્યો. એનું નામ હતું શાહ મુરાદ. શાહ મુરાદ મૂળે બોખારાના વતની હતા. આથી તે શાહ 'શુખારી' ના નામથી પ્રખ્યાત થયા છે.

આ વખતે રશિયાનો ઝાર આઝ્વાન એથો, આઝ્વાન બયંકરના નામથી ઓળખાતો હતો તેણે મધ્ય એશિયામાં કીરગીસ તાવકાના સુલક પર ચડાઈ કરી. આ સમયે શાહ મુરાદ બોખારાના અગ્રીર હતા. એમણે કીરગીસ લોકોના દરેક ખાનને જુદા જુદા પત્રથી જણાવ્યું, કે "તુકાનો સુલ્તાન જે આ દુનિયામાં ખુદાતઆલાનો નાવખ છે, તે એમ ફરમાવે છે, કે રશિયન લોકો સામે ખુબ સડો!"

શાહ મુરાદના આ તમામ પત્રો રશિયાના ઝાર આઝ્વાન બયંકરના હાથમાં આવી ગયા. આથી એણે કીરગીસ તાવકાવાળાને પડતા મુકીને, બોખારા પર ચડાઈ સર્જ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

ખોખારાવાળા એટલા બળવાન ન હતા, કે તેઓ એકલે હાથે આઈવાન લયંકરની સાથે ટક્કર ઝીલી શકે. આથી તેમણે આપસમાં સંસ્લત કરીને ત્યાંના અમીર શાહ મુરાદને મક્કા શરીફ હજ કરવા જવાની સલાહ આપી. અને રશિયનોને એમ સમજાવ્યું, કે એમણે અમીર શાહ મુરાદને બરતરફ કરી દૂર કરેલ છે. આ બનાવ પછી આઈવાન લયંકરે ખોખારા પર ચડી આવવાનો વિચાર બંધ કર્યો.

ખોખારાથી આ રીતે નીકળેલા 'શાહ છુખારી' કચ્છમાં આવીને મુન્શા બંદરે ઊતર્યા ત્યાંથી તે જુજ આવ્યા, અને થોડા જ સમયમાં પોતાની કાય-કુશળતાથી કચ્છ-રાજ્યમાં મનીતા થઈ પડ્યા.

શાહ મુરાદ અતિશય બુદ્ધિશાળી હતા. એ રાજવંશી ખાનદાનના હોવા છતાં ફકીરી વેશમાં જ રહેતા. એમનું તપસ્વી જીવન દરેકના અંતરમાં એમને માટે માન ઉત્પન્ન કરતું. એ પોતાની ઉચ્ચ પ્રકારની રહેણી-કરણીને લીધે થોડા સમયમાં જ ચારે તરફ પીરની પેઠે પૂજવા લાગ્યા. ખુદ રાવશ્રી પણ એમના પ્રત્યે અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવથી નિહાળતા.

એ અરસામાં એક નવો બનાવ બન્યો. કચ્છ પરની ખંડણી દિલ્હીના પાદશાહ જહાંગીર શાહે માફ કરી હતી. આ ખંડણી વસૂલ કરવા માટે અમદાવાદના નવાબે પદાણુ મોઆઝીમ બેગને મોટા લશ્કરથી કચ્છ પર મોકલાવ્યો. મોઆઝીમ બેગે પદર પાસે આવીને ડાવણી નાખી.

આ વખતે રાએ શ્રી રાયધણુજીની નજર પીર શાહ મુરાદ પર ફરી. સુખાને સમજાવવા માટે એમણે શાહ મુરાદને મોકલ્યા. શાહ મુરાદ એક નાના વકીલ-મંડળને પોતાની સાથે લઈને મોઆઝીમ બેગ પાસે પહોંચી ગયા. ઘણી જ કળા, કુનેદ અને કુશળતાપૂર્વક એમણે મોઆઝીમ બેગને કચ્છની ખંડણી માફ થવાનાં સંચોટ કરાવ્યાં હતાં.

દીધાં. સવાના મનનું મમાધાન થતા તે કચ્છની ખંડણી માફ થાનો પરવાનો આપીને ત્યાંથી આવતો થયો.

આ પ્રસંગે પીર શાહ મુરાદની પ્રશંસા ખૂબ ફેલાવી દીધી. અમે ચોતરફ એ પ્રખ્યાત મુદ્ર ગયા એમના સંબંધમાં અનેક ચમત્કારી કથાઓ આવે છે. શાહ મુરાદ પીરનું જીવન એક સાચા સંતને જાણે એવું પવિત્ર હતું.

મુન્દ્રા બંદરમાં એમનું સ્થાનક આજે મોજુદ છે. રાજ તરફથી એમને કેટલાક ખાસ હક્કો આપવામાં આવેલ હતા. મુન્દ્રા તાલુકાનું ઘેવડા ગામ રાજ્ય તરફથી શાહ મુરાદ પીરને બેટ તરીકે આપવામાં આવ્યું હતું.

કચ્છના કવિઓ

કચ્છના રાજવીકવિ

મહારાઓ શ્રી લખપતજી

કચ્છમાં વિદ્યા અને દુનિયનો વિકાસ સાધનાર મહારાઓ શ્રી લખપતજી એકે ઉત્તમ કોટિના કવિ પણ હતા. વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ માં તે કચ્છની રાજગાદી પર આવ્યા, પરંતુ એક રાજ તરીકે તેમની જી ખ્યાતિ છે તે કરતાં એક કવિ તરીકે અને કવિઓના ધડનાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ અનેકગણી વધારે છે. આ ખ્યાતિ એમના નામને અમર કરવાને ખસ છે.

મહારાઓ શ્રી લખપતજીનો સાહિત્ય-પ્રેમ અદ્ભુત હતો. જેટલા એ સાહિત્યપ્રેમી હતા તેટલા જ સંગીત અને કળાના પણ ઉપાસક હતા. એમના રાજ-દરબારમાં કવિઓ અને સંગીત-શાસ્ત્રીઓની મોટી મોટી સલાઓ ભરાતી અને ચર્ચાઓ ચાલતી. કવિતા, કલા અને સંગીતના નિષ્ણુતોનો એમના રાજદરબારમાં ઘણા જ પ્રેમથી સત્કાર કરવામાં આવતો.

કચ્છ-ભુજમાં મહારાઓશ્રીએ કવિઓ તૈયાર કરવાની-કાવ્ય ક્ષાનો અભ્યાસ કરવાની એક 'વજ્રભાષા પાઠશાળા' સ્થાપી. આ સંસ્થાની સ્થાપના કરીને કવિશ્રી લખપતજીએ સમસ્ત દેશ પર એક મહાન ઉપકાર કર્યો. ભારતભરમાં કવિની સન્દ પ્રાપ્ત કરી રાકાય એવી એકે સંસ્થા ન હતી. આ સંસ્થા સ્થાપીને મહારાઓશ્રીએ

આપ્તા દેશની એક મોટી ખામીને દૂર કરી આ પાઠશાળાના પ્રથમ અધ્યાપક તરીકે એક વિદ્વાન જેન ચતિ કનક કુશળજીની નીમણક કરવામાં આવી અહીં અભ્યાસ કરતા જિગતા કવિઓને ખાનપાનની, છાત્રવાસની અને બજવાની તમામ સગવડો આપવામાં આવી કવિ તરીકેની છેલ્લી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીને યોગ્ય ધનદાન, પોશાક અને કવિની પદવી આપીને ઘણા માનમર વિદાય કરવામાં આવતો આ સરથામાંથી બહાર પડેના કવિઓએ સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનના અનેક પ્રદેશોમાં પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી આ સરથાને ઉજ્જવળ બનાવી છે

ગુજરાતના કવિ-સમ્રાટ ન્દાનાવાલ દલપતરામ કવિ આ સરથાને પોતાની લાક્ષણિક સૈનીમાં અજલિ આપના લખે છે કે -

“ કાવ્યકલા ગીખવવાની કચ્છ-સુઝમાં પોશાળ હતી આજે પણ છે કવિઓ સન્નવાની એ કાવ્યશાળા કદાચ દુનિયાતરમાં અદ્વિતીય હશે વપુઃ કાવ્યગસિદ્ધે ત્યા બણી રાજદગ્ધારામાં મિશરભે થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શીખવાય છે તે રમેયપામકોને નવરસની વાડીઓમાં ઘૂમવારી, ઝતુઓ ને તકડીઠાવડી પ્રીઠાવી, અભિ સિચન, ઉછેર, શાન, વીણણુ, ગૂંથન, બગીચાતાઓ શાસ્ત્રી ઉછગતા બાગવાનેને બણાવે એમ, ત્યા બણાવાય છે કચ્છના મદારાવડુ જુજિયો મિહાસન છે, પણ જુજીની પોતાળ તે કચ્છના મદારાવડો કીર્તિમુગટ છે ”

(કવિશ્રી ન્દાનાવાલ કૃત “ દલપતરામ
ભાગ ૧ લો ૫૪-૧૫૬)

મદારાવડો શ્રી લખપતજીના વખતમાં વપુઃ દિ દી કવિઓ કચ્છમાં આવીને વચ્ચા હતા રાજ તરફથી એમને ધનાગો, વાંમનો અને ગામો પણ આપવામાં આવતા હતા પાઠશાળાના અધ્યાપક શ્રી કનક કુશળજીને ‘ ભાડક ’ નો ખિતાબ અને મેદા ગામ કન્યામમાં આપવામાં

આવ્યાં હતાં. એ સિવાય અન્ય મારવાડી, હિન્દી તેમજ કચ્છી ભાટ-
ચારણો અને કવિઓને પણ ગામ-ગ્રામ અર્પણ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

દુનરકળાને પણ મહારાઓ શ્રી લખપતજીના સમયમાં ખૂબ
હિતેજન આપવામાં આવ્યું હતું. રામસિંહ નામના એક દારિકાના
વાઘેરનું વહાણ દરિયામાં તોડાનના સપાટામાં સપડાઈ જતાં ચૂરેચૂરા
ચક્ર ગયું. દરિયાની અધવચ્ચે પોતાનો જીવ બચાવવા કાંઈ મારતા
આ રામસિંહને ફિરંગી વહાણના એક નાણુદાએ પોતાના વહાણમાં
ઉંચકી લીધો. ત્યાંથી રામસિંહ હોલાંડ જઈ પહોંચ્યો. હોલાંડ એ
વખતે મીનાકારી અને અન્ય દુનર-કળા માટે મશહૂર હતું. અહીં
એક કારખાનામાં નોકરી કરીને એણે ધણા દુનરોમાં પ્રાવીણ્ય મેળવી
લીધું. ત્યાર પછી રામસિંહ ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો.
સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓને હાંબરે હાંબરે એ આશ્રય માટે ભટક્યો, પરંતુ
એક પણ રાજાએ એને આશ્રય આપ્યો નહિ. આખરે નિરાશ બની
એ કચ્છ આવ્યો.

રામસિંહની દુનરકળાથી મહારાઓશ્રી પ્રસન્ન થયા અને એને
બુજમાં જ રાખી લીધો. બુજના દરબારમંડપમાં દુનરકળાની રચાપના
કરવામાં આવી. બુજના સોનીઓ અને અન્ય કારીગરો રામસિંહ
પાસે જાત-જાતના દુનરો શીખવા આવવા લાગ્યા. રામસિંહે એમને
મીનાકામ અને કચ્છ-વર્કના કામમાં પ્રવીણ બનાવી દીધા.

મહારાઓશ્રી લખપતજી વિદ્યારસિક હોવાથી એમણે યજ્ઞભાષા
પાશાળાના અધ્યાપક કનકકુશળજી પાસે યજ્ઞભાષાનો અને કાવ્યકળાનો
અભ્યાસ કર્યો હતો. ‘લખપતિ સંગર’ નામે શૂંગાર રમતો એક અતિ
સુંદર ગ્રંથ એમણે યજ્ઞભાષામાં રચીને તૈયાર કરેલ છે. જેની રીતે
રાજકોટના જડેજ કુમારશ્રી મહેરામજીજીએ ‘પ્રવીણસાગર’ નામે
સાહિત્યના સાગર મહાન ગ્રંથ પ્રગળે વારસામાં મોકલ્યો છે એ જ

રીતે કચ્છના મહારાજાશ્રી લખપતજીએ 'લખપતિ શુંગાર' નામે ગ્રંથ પણ વારસામાં આપેલ છે. આ ગ્રંથ જો દીકા સહિત જપાધને પ્રકટ થાય તો ગુજરાતની જનતાને એક અમૂલ્ય ગ્રંથ સાંપડી જાય. આ ગ્રંથની થોડી પ્રસાદી નમૂના રૂપ અત્રે આપવામાં આવે છે.

દોહા

ગૌરીનંદ ગનેશ ઠેા, કરૌં અરજ કર જોર,
લખપતિ કે હિત લહિર સોં, દેહુ ઉક્તિ કી દોર.

ગૌરીના પુત્ર ગણેશને કરજોડીને વિનંતિ કર' છું, કે લખપતિને મારે આનંદપૂર્વક વાણીની શક્તિ આપ !

છાંપય

મુકુટ સુધટ શુભ મુંડ, કાન છપિ કુંડલ છાઈ,
દિરદ લુંડ દિજ એક, મુંડિ કુંડલિ સુહાઈ;
ગરૌં ઉદર ગિરિ શુહા, ચંડ ભુજ-દંડ ચાર ધર,
ધન લેખિનિધર ધીર, કૃપા મો લખપતિ પે કર;
ભરિ ઇંદ્ર એક ભક્તિ હિ ભલી, દળત દુષ્ટ કષ્ટ રૂ દુવન,
ચંડી આખંડ હિત જુંડ ચિત, વર મંગલ કર મૃદ સુવન.

મસ્તક પર સુંદર મુકુટ છે, કાનમાં કુંડલ શોભે છે, હાથીનું મસ્તક, એક દાંત અને ગોળાકારે વર્ણવી મુંડ શોભી રહી છે. ગિરિ-શુહા જેવું જીરું ઉદર અને ચાર પ્રચંડ ભુજ દંડ છે, એવા લેખિનિને ધરનાર ધીર ગણેશ દેવ, મુજ લખપતિ પર કૃપા કરો ! જ્ઞામાં એટલે ભક્તિ ભરેલી છે, જે કુષ્ટ, કષ્ટ અને દુઃખનને દાખી દે છે, જેને દૈવે કલ્યાણની અનેક લાવનાઓ વમેલી છે, એવા પાર્વતી પુત્ર અને શંભુનંદન ગણેશજી અમારું કલ્યાણ કરો !

સવૈયા

શ્રી મનરંજન કાલ કો લંબન, હૈ જુ નિરંજન ભક્ત ઉગારી,
નંદ કો નંદન કંસ નિકંદન, હે જગ વંદન દેવ મુરારિ;
માનિનિ મોહન ત્યેં મુર સોહન, ધેનુ કો દોહન હૈ ગિરિધારી,
પૂરે હૈં ચીર કહે લખધીર, હમારે સદા બલવીર સોં તારી.

મનને રંજન કરનાર, કાળને મારનાર, નિરંજન, ભક્તને
ઉગારનાર, નંદનાનંદન, કંસનું નિકંદન કાઢનાર, જગતના વંદનને
યોગ્ય, મુરારિદેવ, મોહ પમાડનાર, દેવાને પ્રિય, ગાયોને દોહનાર,
ગોવર્ધન ગિરિને ધારણ કરનાર અને દ્રૌપદીનાં ચીર પૂરનાર હે કૃષ્ણ
ભગવાન ! અમને તારનાર બલવીર તમે છો એમ લખધીર કિંવા
લખપતિ વદે છે.

કવિત

નંદ જુ કો લાલા બાલા, ગોકુલ સુગામ વાલા,
સંગ લિયે પ્રિયબાલા, ડોલત હૈ બન મેં;
ચંદન કી ધારી માલા, ગલે શુંગમાલા આછી,
ઓઢત હૈ પીત સાલા, રયામ રંગ તન મેં;
ટેદી ટેદી ચલે ચાલા, મુખ મુરલી રમાલા,
સમે શુન આલા, હૈ દયાલા મુરગન મેં;
એલે લીન લોક ખાલા, જાદોં કુલ અનુખાલા,
લખધીર પ્રતિપાલા, રાજેં આપ યન મેં.

નંદજીના લાલ બાલ, સુંદર ગોકુળ આમવાળા મજબૂતાઓ
સાથે યનમાં રોલી રહેલ છે. ચંદનની માલા અને ગળામાં શુંગની
માલા ધારણ કરેલ છે. ગૂંચ રંગની સાલ એટલે છે અને તનનો
રંગ રયામ છે. વાંકી વાંકી ચાલે ચાલનારા, મુખ પર રસમય મુરલી

ધારવાવાળા, સર્વે ઉત્તમ ગુણવાળા અને દેવતાના મંડળમાં દયાળુ છે. ત્રણે લોકમાં ખ્યાલપૂર્વક બેઠી રહેવ છે. જાદવ કુળમાં જે પ્રકાશ-માન છે એવા લખધીરના પ્રતિપાલક કૃષ્ણ લગવાન પોતાના પછુના પાલનને કારણે શોભાયમાન છે.

‘લખપતિ શૃંગાર’ માં નાયિકા-પ્રકરણમાં નાયિકા-બેદના વર્ણનની આ રીતે શરૂઆત કરવામાં આવી છે—

દેહા

કવિ રસમંથ કિયે જિતે, તિત્તે અનુપ અપાર,
રસ તરંગ લખપતિ રચત, અપની મતિ અનુસાર.

કવિઓ જે રસમંથો રચે છે તે અનુપમ અને અગણિત છે. લખપતિ પણ પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે આ રમતરંગ રચે છે.

નવ રસ મેં શૃંગાર રસ, સરસ રસિક રચિ પામ,
અધિકી યા મેં નાયિકા, સખ જન ચિત્ત સુહાય.

નવે રસમાં શૃંગાર રસ સૌથી શ્રેષ્ઠ-રસિક છે. તેમાં પણ નાયિકા સૌથી અધિક ગણાય છે. સૌનાં અંતરને એ મોહામણી લાગે છે.

ત્રીન તરહ કી નાયિકા, રસમંથન રચિ પામ,
સ્વકીયા પરકીયા સહી, સામાન્યા જુ સુહાય.

નાયિકાના ત્રણ પ્રકાર છે. રસમંથોમાં એ રચિકર હોય છે. એમાં એક અકીયા, બીજી પરકીયા અને ત્રીજી સામાન્યા કહેવાય છે.

બ્યાહી સ્વકીયા બરનીચે, પરકીય સો પર નાર,
ધન સોં પ્રીત ધરે ચઠા, સામાન્યા સુ ઉચ્ચાર.

પોતાની પરજોતર તે અકીયા, પરનારી તે પરકીયા અને

જે માત્ર ધન સાથે જ પ્રેમ રાખનારી હોય છે તે સામાન્ય કહેવાય છે.

એક નવોદા-નવવધુની મધુરજની માણી લીધા પછી ઠેવી રિધતિ હોય છે, તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

સવૈયા

ગોને કી રાતિ ગઈ બઈ પ્રાત હિ, હલહી બેઠી હે કોને મેં છાની,
શીથ નવાય કપોલ દુરાય કે, છાતી પે હાથ છિપાય સિયાની;
આઈ સખે સખિયાં મુખ દેખન, ધૂધટ ખોલત હે મુસિકયાની,
પૂછત પ્રેમ કી ખાત ગહે કર, હાંસિ કરે ચોં નનંદ જિહાની.

મધુરજની વીતી ગઈ અને સવાર થઈ. નવવધુ જાનીમાની એક ખુશમાં બેઠી છે. માથું નમાવેલું છે, ગાલ છુપાવેલા છે અને છાતી પર હાથ સંતાડેલા છે. સહુ સખિઓ એનું મુખ નિહાળવા આવી પહોંચે છે. ધૂધટ જરા ખોલતા જ તે દસી ગેઠે છે. સખિઓ એનો હાથ પકડી પ્રેમની વાતો પૂછે છે. નજુદ અને જોડાણી પણ ગીડી મરકરી ઉઠાવે છે.

રતિકેલીમાં નવોદા નારી વિગ્રખ બની જાય છે તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે.

શીથ સોં શીથ મુજેં મુખ સોં, છતિયાં અપની છતિયાં બર જોરી,
ખાહુ સોં ખાહુ લપેટી લઈ, કટિ સોં કટિ ગાંઠી કરી હે કિસોરી;
જાંઘ મેં જાંઘન પીંડિ સોં પીંડિયેં, બાથે પગેં પગ ધૂધડ ડોરી,
રાત કી રીઝ લખી મેં સખિ, તબતેં મેરે ચિત્તમેં મિત્ત બસારી.

મસ્તક માથે મસ્તક, મુખ સાથે મુખ અને છાતી સાથે છાતી બાપૂવંદ જોડી દીધી છે. બાપુ સાથે બાપુ લપેટાઈ ગયા છે, કટિ માથે કટિ મંદાઈ ગઈ છે. જાંઘ સાથે જાંઘ, પીંડી સાથે પીંડી અને

પગ જાણે ધૂવર-દોઝીયા બધાઈ ગયા છે હે સખિ ! મેં રાતની આ રીઝ અનુભવી ત્યારથી મારા મનની અદૃશ મારા મિત્ર વમી રહ્યા છે

એક દિવસ કૃષ્ણ-રાધિકાને કેવી રીતે બનાવે છે તેનું વર્ણન કરતા કવિ કહે છે—

ગોપકુમાર કે લાલ પે બેંદી દે, અંજન આજન મધ્ય ભરી,
કંચુ કસ્યો ફલ ખીલ કે દે ધરિ, ભૂષન ચીર છી શોભ ભરી,
સંગ લે આયે રિસાની હૈ રાધિકા, બોલત હી ચળ જાની પરી,
ગોપિયે રાધા હંસે ઇક ઔર હી, ફસરી ઔર હંસે શ્રી હરિ

એક વખત એક ગોપકુમારના કપાળ પર આદનો કરી, આખા અંજન ભરી, બે બીજા ફળ વડે કચુખી કરી, શ્રીકૃષ્ણે તેને નારીના વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરાયા અને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા આ જોઈને રાધિકાજી રીમાઈ પડ્યા પણ તેના અજાણ પરથી બધી વાત જણાઈ ગઈ એક તરફ ગોપીઓ હસવા લાગી, રાધા હસના લાગી અને બીજી તરફ શ્રીકૃષ્ણ પણ હસના લાગ્યા

આ ‘લખપતિ સિંગાર’ અંથને શ્રી લખપતજી આ ગીત સમાપ્ત કરે છે—

દોહડા

૧

છીનો લખપતિ કચ્છપતિ, બલો સુનો કવિ ભૂપ,
સુંદર કૃત અનુદય ચહી, રમ તરંગ રસ રૂપ

૨

મહાગવ લખપતિ કિયો, શુભ લખપતિ સિંગાર,
રમ્યો દેખિ રસમંજરી, સફલ રમન દો સાર.

અંતમાં કવિ લખપતજી કૃત એક કચ્છી કાફી અહીં આપવામાં આવે છે.

સાંવરો

નિત નિત ચુષ્કે ગુંજે ચિત રે લેણું !

સાંવરો ઘડી ન તો વિસરે મોહન ઘટ, ટેકો

અસીં મહિયારિયું રાત્રની કંસ જીયું,

મહી તાં ભયો જો મથે મદ રે લેણું ! સાંવરો

આંજની ભાંધયાં કાનું હેકલડો રે,

ગોપીજો સંધા જો વટે ધટ રે લેણું ! સાંવરો

લાલ હોંડારે કાન કે લોડિયાં,

હીર જી ઠોરી તાં કરે હથ્થ રે લેણું ! સાંવરો

રા'ની 'લાખો' થવે વીનતી રે,

ખાવે તાં ડિની અથ જોડી મત રે લેણું ! સાંવરો

જાડેજા કવિ વીસાજી

કવિ વીસાજી કચ્છના મહારાજાશ્રી ગોડજી પહેનાના બીજા કુંવર રાયમજીના પુત્ર હતા. રાયમજીને માસમા મોટી ખાખર પગેરે ગામે મળ્યા હતા.

રાયમજીના કુંવર વીસાજી સારા વિદ્વાન સાહિત્યપ્રેમી અને કવિ હતા. મળ્યાપામા અને કચ્છી ભાષામા પણ તે કવિતા કરી શકતા એમના રચેન કેટલાક દોહરા કહેવતો જેવા પ્રચલિત બની ગયા છે જેમકે—

વીસા ! ઇસ સંસાર મેં, એસી જગ દી રીત,

આપ સમોવડ કીજીયે, જૈર બધાહ અરૂં પ્રીત.

અર્થાત આ સંસારનો બ્યવહાર એવો છે કે વેર, વિવાદ અને પ્રીત એ મનોનરિયાથી જ કરવા

સમુદ્ર નામના ઋષિએ મંત્રરૂત ભાષામા એક મામુદિક શાસ્ત્ર રચેન છે. વીસાજીએ આ મંથને મળ્યાપામા ઉતારેન છે આ રચો એનો થોડો નમનો !

દોહરા

પહિલે નિરખો આયુ જલ, લગ્નન બાદ બિચાર,
આયુ બિના લગ્નન વૃથા, યહી અંથ બ્યવહાર
તિથ^૧ કે વામ^૨ દી અંગ, પુરૂષ અંગ બલ શક્તિને^૩,
કરો બિચાર અભંગ, ચયા જયન સમુદ્રગ કહે.

૧ શ્રી. ૨ યયુ. ૩ જમપુ.

ચોપાઈ

હસ્ત પાંવ તલ લોચન અથ, નખ તાલુ અરુ જીભ સમથ,
અધર લાલ ચહ સાત મુરંગ, વહ વિલસે નિત રાજ અભંગ.

સોરઠા

જાકે લોચન લાલ, તાકે તરુનિ ના તર્જ,
તા ઘર લચ્છ ખિસાલ, જા દમ પીરી કનક સી.

દોહા

ઉર ખિસાલા ધન બહુત, સિર ખિસાલ નર નાય,
કર વિસાલ બહુ પુત્ર વર, પદ વિસાલ મુખસાથ.
નેન-તેજ સૌભાગ, દંત-તેજ લોજન ભલા,
ત્વચા-તેજ બડ ભાગ, પાંઉ-તેજ પાહન^૧ રહે.
કઠિન હોય કર કાજ ખિન, પદ કોમલ ખિન પંથ,
વહ વિલસે મુખ-સંપદા, જદપિ હો નિરથંથ.

સોરઠા

દીરધ લિંગ દરિદ્ર, સ્થૂલ લિંગ હોવે દુઃખી,
કૃશ લિંગ જશ હદ, રહરિ લિંગ ભૂયતિ સદા.

હસ્તરેખા-દોહરા

બહુ રેખા દારિદ્ર બસ, અલ્પ રેખા ધન હીન,
ચારિ રેખા મુખ કારની, જાન હું જાન પ્રખીન.

અંગુલિ-દોહરા

છોટી હોય અનામિકા^૨, સો લંપટ અતિ હોય,
મનમે^૩ કછુ મુખતે^૪ કછુ, લખે ન કોઉ લોય.

૧ પાહન. ૨ દમલીની બાજુની આંગળી.

નખ-ચોપાઇ

ખાંકે ફાટે થૂલ નખ બાંકે, કબહુ દરિદ્ર મિટે નહિ તાકે.
હરે રંગ નખ હોવે અષ્ટ, પાપ કર્મે રાચે પાપિષ્ટ.
ખીર બહોટી^૧ સમ નખ રંગી, સો નિત વિલસે સુખ અસંગી,
તામ્ર રંગી નખ ધનવંત, ગરબ તેજ ફૂલે શુનવંત.

જંઘા-ચોપાઇ

સિંધ સમાન હોય જસ જંઘા, ધન દીરત સુખ તજહિ ન સંગા,
રોમ રહિત જંઘા જિહ્વિ હોય, દારિદ્રવંત જનમકો સોય.

રોમ-ચોપાઇ

એક રોમ વહ બૂધતિ લોગ, ઉભે રોમ બહુ ધન સંજોગ,
તીન રોમ વહ વિધાવંત, બહુ રોમ દારિદ્ર અનંત.

ગતિ-દોહા

જા ગતિ હસ્તિ હંસ કી, હોય નરાધિપ સોય,
વૃષભ ચાલ અરૂ શુક ગતિ, શુભ ગતિ કહ સખ દોય.

કટિ

જા કી કટિ સુ નિસાલ, પુત્ર જથ સુખ લહે,
માસ હીન કટિ હોય, સોય અતિ દુઃખ ગહે.

હૃદય-ચોરસ

જા હો હૃદય નિસાલ, સહલ સલોમ સુધાટ સમ,
અરિ હો ઠાલ કરાલ, સજ્જન જન હો સુખ કરન.

---

^૧ દિગ્ગોપ નામનું અર્ધુ જે કચ્છમાં 'ખીન મામા' કહેવાય છે.

બાહુ-દોહરા

લંબી બાહુ નર ગુન સહિત, હીન બાહુ ધન હીન,
સામુદ્રગ તે જાનિયે, લચ્છન જાનિ પ્રબીન.

અધર-ઝોપાઈ

અધર લાલ ધનવંત રહેસા, શ્યામ વક્ર બહુ દુઃખ સહેસા,
થૂલ મધ્યમ અધમ કૃશતાર્ધ, સમ મધ્યમ ઝોડન અધિકાર્ધ.

રસના-ઝોપાઈ

રસના શ્યામ દાસ પદ દાતા, સમ રસના દારિદ્ર વિખ્યાતા,
થૂલ અલીક^૧ કઠિન મુખ લાપી, ચેત છલ લંપટ જગ લાખી.

તાલ-દોહા

શ્યામ તાલ^૨ જા કે પ્રકટિ, સો કુલ નાશ કરેહ,
લાલ તાલ ભૂપાલ નર, અગણિત લચ્છ^૩ ધરેહ.

શ્રવન-દોહા

લવ કાને લોગી મહા, દીરઘ બહુ ધનવંત,
શ્રવન સલોમ બખાનિયે, વિદ્યાવંત મહંત.

મસ્તક-લચ્છન

છત્ર આકારે શીશ, હોય નર રાજ કે,
દીરઘ સો દારિદ્ર, નહિ કહિ કાજ કે;
ઘટાકાર પાપિષ્ઠ, અમિષ્ટ બિચારી ચે,
બિષમ જાસ શીશ નરદુઃખી નિરધારી ઓ.

કવિ ઉત્તમજીએ બધા મળીને લગભગ આઠીસ ઉપરાંત પુસ્તકો રચ્યા છે. કમનગીમે આજે એમની ઘણીખરી રચનાઓ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. જે કંઈ બાકી રહી જતા પામી છે તેમને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. 'ખુશબૂકુમારી' અને 'મેવા ડમ્બર' નામે જે પુસ્તકો કવિ જીવરામ અજરારમ ગોર તરફથી જાપાની પ્રસિદ્ધ કરનારા આવેલ છે એમનું નીચું પુસ્તક 'ભગવત પિંગળ' કવિ જીવરામે પોતાની ટીકા સાથે જાપાની પ્રકટ કરેલ છે.

મહારાઓ શ્રી દેશજીના સમયમા દેશજી દરબારના ચૌદ ગ્લોના કવિ ઉત્તમજીનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એમણે દેશજી બાવાને અમુક સમય સુધી મજા લાપાનો અભ્યાસ પણ કરાવ્યો હતો. દેશજી બાવાને કવિ પ્રત્યે ખૂબ માન હતું. કવિને તે મુરખમી તુલ્ય ગણતા.

એ વખત મહારાઓ શ્રી દેશજીએ કવિને મહાભારતનું બાપાતર મજા બાપાની કવિતામા કરનાની આજ્ઞા કરી. કવિ એ વખતે વૃદ્ધાવસ્થામા આવી ગયા હતા. આમ છતાં એમણે મહારાવશ્રીની આજ્ઞાને મસ્તક પર ચઢાવી અને મહાભારતને કવિતામા ઉતારવાનું ચાલુ કર્યું.

૭ મહીનામા એમણે મહાભારતના અઢી પર્વ પૂરા કરી લીધા. પરંતુ દૈવી કૃપા જૂદી જ હતી. અઢી પર્વ પરિપૂર્ણ થતા સવત ૧૮૬૨ ના શાગણ સુદિ ૪ ના રોજે મોતી ખાખર મધ્યે કરિતું અવસાન થયું.

એમની નિધ વિધ સાહિત્ય સામગ્રીના રસાસ્વાત્નો હવે અનુભવ કરીએ.

હેનો-મરનો એક હે, દાતા-શૂર કહાય,
શૂરા સો સન્મુખ લહે, કાયર શીય નભાય

દેવું અને મરણું સરખું જ છે. દાતા પોતાના હાથે આપીને આત્મસંતોષ અનુભવે છે. અને કૃષણ પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે શરવીર સામી છાતીએ લડે છે. અને કાયર મસ્તક નમાવીને.

હુન્નર બિન જો નર રહે, ખર કે હોત સમાન,
હુન્નર ચાહે સો કરે, બિન હુન્નર નહિ માન.
સાજન સાજન આપ મેં, મિલે એક રસ જાન,
મનો ખીર હી નીર મેં, મિલત ન પડે પિછાન.

સજ્જનો એક ખીજ સાથે મળતાં એકરસ થઈ જાય. દૂધ અને પાણી મળી જાય અને ઝોળખાય નહિ એમ.

‘પુશખૂકુમારી’માંના ઉપરના દોહરા પરથી સમજી શકાશે, કે કવિ એક સાદી વસ્તુ કેવી સુંદર રીતે રચી શકે છે.

હવે કવિ ઉન્નડજીના અન્ય સાહિત્યનો થોડો પરિચય સાધીએ.

કક્કાના કુંડળિયા

૧

કક્કા એસો કહત હૈ, જયન ધરે બિસબાસ,
જા કે સિર પર શુરુ રહે, પુરૂષોત્તમ તા પાસ;
પુરૂષોત્તમ તા પાસ, શુરુ સોં રહ શુલતાના,
શુરુ ગોવિંદ મિલાપ, ધરી લે ઉનકા ધ્યાના.
પૂજન પરમાનંદ સહજ, મન મિટ ગઈ સંકા,
દાસ ‘ઉન્નડ’ કહ દેત, કહત ઇન બિધ સોં કક્કા !

૨

ખરચી લે આગે ખરી, પીછે કરજો પંચ,
ઉઠાં મિત્ર તો એક હૈ, કમલા કેરો કંથ;

કમલા કેરો કંથ, તાહી સોં કર મિત્તાર્થ,
ચલ્યો અકેલો જાય, દેવ કો દેવ ન પાઈ.
હંડ દેત જમદૂત, હસ્ત રહે ઉન સોં દરચી,
કહ ‘ઉત્તડ’ બહુ બાર, ખૂબ મન કર લે ખરચી.

૩

ઘરમેં રહ્યો ધુચાય કે, પૂરબ કીને પાપ,
આગે રાધા કૃષ્ણ સોં, કર્યો કહા જબાપ;
કર્યો કહા જબાપ, મૂઢ રહે મત મુરકાઈ,
લકરી લીની લાર, ચિત્ત તોઉ ચેત ન આઈ;
ગઈ જુવાની જોર, સોઈ તો બઈ ન સરમે,
કહ ‘ઉત્તડ’ ધિક તોય, ધુચાઈ રહેચો ઘરમેં.

૪

ચિત અતુરાઈ છોડ દે, કર લે તુ શુભ કાજ,
કાલ ચળીના કરત હે, જ્યો તેતર પર બાજ;
જ્યોં તેતર પગ બાજ, દેવ કહા દાનવ ભારી,
છોટે બડે ન છોડ, બચે કયા ખલક બિચારી ?
બચ્યો કો ચહ બાર, મોહન સોં કર મિતરાઈ,
‘ઉત્તડ’ ન જમ કો જોર, છોડ દે ચિત અતુરાઈ.

૫

છક્યો છાક અહંકાર કી, બક્યો રહત મુખ બાન,
ગવન માન શુમાન મોં, મો તો ગયો નિદાન;
સો તો ગયો નિદાન, માન દુરજોધન હાયો,
હેસ હેસ પ્રભુ પકર, દૂક દૂક કર ડાયો,

માન કે છોડ ગંવાર, નામ શ્રી રામ ઝળક્યો,
દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, છાક અહંકાર જ છડ્યો.

૬

જેતો ધન પાચો જળે, અરણ અરણ લોં ફૂટે,
મન વરના તો ના મિટી, દયોં જાને જગ લૂટે;
દયોં જાને જગ લૂટે, અરથ ઇંક દામ ન ખાવે,
અરે મૂઠ અગ્યાન, સંગ એક રતી ન આવે;
ચોરા બજ ભગવંત, કહોં સમજાઈ કેતો ?
દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, જોર હિંત હરિ સોં જેતો.

૭

હકુરાઈ કે ઠાઠ મેં, મગન ભયો મરતાન,
ઠોર ઠોર ઠાઠ હી ઠયે, ભજત નહીં ભગવાન;
ભજત નહીં ભગવાન, અવિદ્યા મન અરપાયો,
અહોનિશ કરત ઉપાય, પાપ કે પાર ન પાચો.
અરે હીન આચાર, મૂઠ તજ કે મકરાઈ,
દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, ઠંટી મત કર હકુરાઈ.

૮

ડરતે નહીં ડાપન કરત, કમત ફિરત સખ ઠોર,
કરત કાજ ગિયરીત કે, અરત ડરત ધન ચોર;
અરત કરત ધન ચોર, સાહ જયોં અલતે સાજી,
રહે ન આજે રાજ, પોપાં કે સુન રે પાજી.
ડગર પકર લે હૂત, ધૂર મેં લેકે ધરતે,
દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, દીન કયોં નહિ રે ડરતે ?

૬

તેરા કો નહીં જગત મેં, મૂખે રહ્યો કયો માન,
 બિહંગ પેઠે અચ્છ પે, અવસર સરે ન આન;
 અવસર સરે ન આન, ફજર મેં જાત ફેલાઈ,
 ત્યોં યહ કુટુંબ તમામ, કોઈ કાહુ કો નાંહી.
 સંમંધે મિલતે સોય, મોહ તેં કહ હૈ મેરો,
 દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, નાંહિ કો જગમેં તેરો.

૧૦

નંદ-નંદન સોં નેહ કર, ખાપ ન તેરો જેત,
 હેત ધરે હુશિયાર હો, અન્નેં ચેત હી ચેત;
 અન્નેં ચેત હી ચેત, ખાર હરિ નામ ખનાવે,
 ખીરાસન મન ખેઠ, કૃષ્ણ સખ કાર કરાવે;
 કામ સુલભ વહ કરે, ભક્તિ કર કર નહિ ભંડન,
 દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, નેહ કર રે નંદ નંદન.

૧૧

ફિરિયો જગ કે ફંદ મેં, ફિરતે ભયો ફજત,
 કેતે સુખ દુઃખ કો સહે, પરી ન પ્રભુ સોં પ્રીત;
 પરી ન પ્રભુ સોં પ્રીત, ગીત નહીં ગોવિંદ ગાયો,
 ઔરન મેં અટવામ, સદા પર છવ સતાયો.
 પેટ ભયો કે પ્રેત, અભાગી જિત તિત અરેયો,
 દાસ 'ઉત્તર' કહ દેત, ફંદ જગ હી કે ફિરિયો.

હવે કવિશ્રીએ રચેલ કર્મ-આવનીના કવિતનો નમૂનો અત્રે
 આપવામાં આવે છે.

ઝોહી નર દામ કાળ, આગે જામ કરે કાળ,
 ઝોહી નર કે કિરોરધારી સોં વિસેખ્યો હે;
 સખે બખત હૂં કી બાણ, તા તેં મન હોવે રાણ,
 યાહી તેં બખત કિરવાર સમ લેખ્યો હે.

કર્મ કી રેખ

બખત કે લગે હે ડંકા, સંકા જગ સારા ધરે,
 બાલ હું કે અંકા બંકા, કાહું પે ન મિટે હે;
 નલ હરચંદ સે નરંદ સોઈ મંદ ભયે,
 દુઃખ કે સમંદ પરે, દિન હું કે કટે હે;
 આપ અવનાસ બનવાસ કેા નિવાસ કીન,
 બખત કેા બડાઈ દીન, જગત જા કેા રટે હે;
 દેખ રી બિસેસ રેખ, લેખ કેા લિખતહાર,
 કર્મ કી લખાઈ રેખ, શેષ હું ન ઘટે હે.

સંસાર-સતરંજ

ઠાઠ ઠાઠો દેસ ખડે, મહૂરે પિયાદે મડે,
 પાતસા વણર ઝડે, હાથી ઘોરે રંજ હે;
 જિંઠ રૂ પિયાદે આય, પીછે ના ધરત પાય,
 સૂખે મનસૂખે કેતે, ભેરત હું જંગ હે;
 માત ભયે લગી સેહ, બાણ બિન રહાય રહી,
 નયો ખેલ નઈ ભઈ, ઘાતે કર ચંજ હે;
 'ઉત્તડ' જુ કહે વહે, ગ્યાની જુ બિચાર રહે,
 કર્મ કાલ ખેલે માયા, બાણ સતરંજ હે.

કર્મ ખાવની

દહ ભક્તિ દીજિયે સુ કીજિયે કૃપાલ કૃપા,
 આપન કે દાસ કે, હુલાસ-ખાસ ધારખો;
 સંવત અઢાર અડચઠ કે બરસ સાર,
 માસ કારતક સુદ, દ્વાદશી બિચારખો;
 ચંદ્રવાર કે નિહાર, આય બલ ધાર હું તેં,
 જાગે જગદીસ પ્યારે, આનંદ ઉચ્ચારખો;
 ‘ઉત્તર’ જી કહે કર્મ ખાવની બનાઈ તમે,
 ભાવની હૈ સંતન દી, ગાવની સો તારખો,

કવિ શ્રી ઉત્તરજીના બીજા અપ્રકટ ગ્રંથ મેધાડખરનું સાહિત્ય લોપપયોગી હોતાં સંપૂર્ણ રજુ કરવા યોગ્ય હોવા છતાં સ્થળ સંકેતના કારણે અહીં માત્ર આદિ-અંતની વાનગી જ આપવામાં આવે છે.

ટોહા

ઈશ્વર કહે શક્તિ સુનો, મેધાડખર માન,
 ગનતી કારતક તેં જિનો, ખારે માસ બખાન.

ચોખાઈ

કારતક સુદ દ્વાદશી કહાવે, પૂનમ લોં જો નજરે આવે,
 બાદલ અપલ મેઘ હી બરસે, સમીર લગે તો બરસ હું સરસે.
 કારતક પૂનમ કૃતકા કહાવે, પૂરન અતિ સુકાલ હું પાવે,
 બરની હોત દુકાલ હું ભાવે, એવી વિધ જો નજરે આવે.

ચોપાઈ

ચેત્ર માસ પક્ષ અંધારા, આઠમ ચૌદશ દો દિન સારા,
 જો વાળે પૂરવનો વાઉ, તો ધાન વસાવણુ સખ જાઉ,
 જો વાળે દકખણનો વાઉ, તો ઘોડાનો વેડ જાલાઉ,
 જો વાળે પચ્છમનો વાઉ, તો અનાજ બહુલા ઉપાઉ,
 જો વાળે ઉત્તરનો વાઉ, તો ઘણુ મેઘ ઘણુ કતાઉ.

આ ઉપરાંત કવિશ્રી ઉત્તરુનું કેટલુંક સુદર, લોકોપયોગી
 અપ્રકટ સાહિત્ય વિસ્તારના બધે રજુ કરવાનું રહી ગયું છે, તે
 માટે દિલગીરીપૂર્વક ક્ષમાયાચના કરવી પડે છે કવિશ્રીનું બધું બધું
 સાહિત્ય તો આજે હાથ અડતું પણ મુશ્કેલ બની ગયું છે. ઉત્તરુ
 ખરેખર, કચ્છના એક મહાન કવિ હતા. એમની સુદર કૃતિઓ એમને
 સદા અમર રાખશે.

નડેજ કવિ હમ્મીરજી

મહારાજો શ્રી દેશજીના સમયમાં ૧૨૭-અબકાસામાં આવેલ વિઝાણુના દીલાયત નડેજ હમ્મીરજી હતા. હમ્મીરજી નિરભિમાની અને સાહિત્યપ્રેમી તેમજ વિદ્વાન હતા. સાથે સાથે એક ઉત્તમ કોટિના કવિ પણ હતા. લિટારાના કવિ કેશવ સાથે એમને ઘણી મિત્રતા હતી. એમની વચ્ચેના પત્ર-વ્યવહારમાં પણ સાહિત્ય રસની રસછાજો જીજ્ઞાસી.*

હમ્મીરજી કવિએ ૧૨૭ના ચન્દ્રવંશી નડેજએની હકીકતથી સમૃદ્ધ 'વંશપ્રભા' નામે એક ગ્રંથ રચી તૈયાર કરેલ છે. એની રચના અતિ મનોહર અને સુંદર છે. આ ગ્રંથમાંનું 'થોડું' સાહિત્ય અત્રે રજૂ કરવામાં આવે છે.

જાપો

શુર પ્રતાપ કી રેખ, દયા દેહ ભાવ જનાવૈ,
શુર પ્રતાપ કી રેખ, પ્રકટ અંતર મેં પાવૈ;
શુર પ્રતાપ કી રેખ, અધિક નૈનન મેં ઝલકૈ,
શુર પ્રતાપ કી રેખ, સકલ અંબુજ રસ ખલકૈ;
શુર પ્રતાપ રેખ હી સુવટ, ઘટ મધ આનંદ ખરસહી,
શુર પ્રતાપ હામુઃ રહસ, સદા બઢત કુલ સરસ હી.

* કવિ શ્રી હમ્મીરજીની કેટલીક હકીકત કવિ કેશવના જીવન-વૃત્તાંતમાં આવી ગઈ છે.

× હમ્મીરજીનું દ્વંકં ઉપનામ.

કવિત

અજબ અનૂપ ગ્યાતા, દેખ્યો એક રંગ દાતા,
 વ્યાપક અદાતા રૂપ, જગ મેં દિખાતા હે;
 ગ્યાન હું કા નાતા, આપ ધ્યાન મેં વિખ્યાતા જાતા,
 અંતર અલેપ સોહી, કાંતિ સોં વિભાતા હે;
 સખત દીપ દરસન મેં, જાતા હે ન આતા આપ,
 સ્વાતા ભાવ પાતા, સોઈ દિલ દરસાતા હે;
 કહત હે 'હમ્મીર' મો પે, શુરૂ દી અખ્યાતા મહેર,
 ધ્યાતા સોહી ધ્યેય બયો, ધ્યેય સોહી ધ્યાતા હે.

કવિત

સામર દી સોધ નાંહી, મોધ નાંહી દુજન કો,
 પવન કો રોધ નાંહી, ક્રોધ નાંહી સાધ કો;
 હીરા હું કો પ્રોધ નાંહી, આધ નાંહી ખિરાડૂ કો,
 દુઃખ હું કો લોધ નાંહી, નાંહી જોધ બાધ કો;
 સંપત કો ગોધ નાંહી, નાંહી ઠોર અંખર કો;
 અજ-કંઠ કોધ નાંહી, નાંહી ક્રોધ આધ કો;
 પાહન કો પ્રોધ નાંહી, ઉત્તર કી નોધ 'હાસુ,'
 પાની હું મેં ધોધ નાંહી, નાંહી સાંહી બાધ કો.

સવૈયા

સાજ કે સેન અલ્યો અતુરંગ, મહમ્મદ જગ બલી રસ બીના;
 સિંગ સિકાર ખેંગાર કિયો, સંગ હોઠ બલી દલ સાહ કો બીના,
 વીધ 'હમ્મીર' હરોલ કી ચોટન, સિંગ પે ધાવ કડાક સુ દીના;
 દેખત ગ્રાહકયો સિંગ દો અંક, રાવ કો પાટ ઇનામ સુ દીના.

કવિત

અંતર મેં ચાર વેદ, ચાર હી કિતાબ યુનિ,
 અંતર મેં વારિ ગંગ, અંતર ણિગાર હૈ;
 અંતર ણિચાર સાધુ, અંતર અપાર પંથ,
 અંતર મેં સાર દેખ, અંતર અંગાર હૈ;
 અંતર મેં ન્યારે ન્યાર, નીતિ કે પ્રકાર સખ,
 અંતર મેં પારાવાર, પ્રીત રીત ખ્યાર હૈ;
 અંતર મેં સાર હૈ, સંસાર 'હામુ' અંતર મેં,
 અંતર કે ચાર, પાકે પુશ્વર કિંગાર હૈ.

સવૈયા

કાવ્ય કવિત સદા લરપૂરન, છત લઈ તિન રાજ સભા કૈ;
 આનંદ ચિત ખડંત અપાર હી, ગ્યાન સુગ્યાન અદંત અભા કૈ;
 ધીર સુધીર સદા નિરવર્તિત, આનંદ પ્રેરિત નીત વિભા કૈ;
 કહત 'હમ્મીર' વિવેક કી ટેક સૌ, શીખત શોધન વંશ પ્રભા કૈ.

દોહરા

સંવત અઠારહ ચૌસઠી, વંશ પ્રભા શુદ્ધ ઉક્ત,
 વિદ તિથ હસમી વાર બુધ, માસ અષાઢ સંયુક્ત.

કવિ કેશવ

૧

કચ્છી વાણીના કવિઓમાં કેશવ કવિનું સ્થાન અનોખું છે. કેશવ કવિ વિનોદી હતા, રંગીના હતા અને ગીખગી ખણ તેવા જ હતા. કોઈના દીખળને કાબ્યની ગોઠણમાં ગોઠવીને સચ્ચોટ નિશાન પાડવાનું કામ એમને માટે એક રમત—નાત હતી. ખીમના ગીખળ તો બને કરે, પણ ચોતાનું ગીખળ કરતાંયે એમને નાર નાગની નહિ.

કેશવ કવિનું જીવન સુખ-દુખના અનેક રંગો રંગે રંગાડેલું. એમનામાં એક મોટો ગુણ એ હતો, કે ગમે તેવી નિઝડ પરિસ્થિતિમાં પણ એ ચોતાની કાબ્યકળા વડે આનંદ માણી શકતા. એમની કાબ્ય-કળામાં ખેનદિની અને રસિકતાના પદે પદે દર્શન થાય છે.

કેશવ કવિનો જન્મ કચ્છના બિટારા ગામમાં થયો હતો. એમના જન્મનો સમય નિશ્ચિતપણે જાણી શકતા માટે કોઈ સાધન નથી પરંતુ કેટલીક હકીકતો પરથી એમ જણાય છે, કે એમનો જન્મ વિક્રમની ઝાગણીસભી સદીની બીજી પચ્ચીસીના આરંભમાં થયેો. હોવો બ્રેહ્મ મહારાષ્ટ્રોશી દેશજીના સમયમાં એમની પ્રીતિ આજે તરફ ફેલાઈ ગઈ હતી તેમજ જાણ એમને કાકા કહી જોતા વતા દેશજ દરબારના ચૌદ રત્નોમાં એક રત્ન તરીકે એમની પણ ગણના થતી હતી નીચે આપનામાં આવેલ એક છંદમાં આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

મોતી, મેર, અરૂ ખંત, કુતુ ઔર અકબર અલી,
રૂઢ, ચન્દ્ર, ગોવિંદ, ઉન્નડ કવિ, કેશવ કલ્લી,
ઢહાન, વીર ખેંગાર, વાલ અરૂ લાલા છલ્લી,
ભુગ મયંકે સમ અંક, રતન નર મહા પ્રબલ્લી,
જ્યેં લોજ ભૂપ ધારાપતિ, લસત ખસત ખલખુદિ યુત,
ત્યેં ઇત રાજ રાજેન્દ્ર, રાઓ દેશલ કચ્છપત્ત.

ધારા નગરીના ભૂપતિ બોજરાજનો દરબાર જેમ નવ રત્નો
વડે શોભતો હતો તેમ કચ્છના રાજની દેશળ રા'નો દરબાર પણ
ઔદ રત્નો વડે દીપતો હતો. આખા કચ્છમાંથી વીણી વીણીને એમણે
આ રત્ન-સંઘ્ય કર્યો હતો. અંગરના યતિ મોતીચંદણ, ભુજની
પોશાળના ગોરણ માણેકમેરણ, માંડવીના યતિ ખાંતિવિજયણ ઉદ્દે
મોડા ગોરણ, ભુજના જમાદાર કુતુ મણેક, કુમરાનો અકબરઅલી
જે અલીચોરના નામે ઓળખાય છે, રૂઢ અર્થાત દરણ ખંડયા શુદ્ધિ-
યાળીના સારસ્વત, નાચેયાના ચાંદણ, ગોધરાનો ગોવિંદો જ્ઞેશી,
મોટી ખાખરના કવિ ઉન્નડણ, જિટારાના કવિ કેશવ, કાનપરના
કાનો ખારોટ, રોહાના જડેજ ખેંગારણ, ભુજનો વાઝો ખવાસ-
દેશળણ ખાવાનો ખાસ હબૂરી અને અંગરનો સારસ્વત લાલણ જે
લાલા ફગના નામે પ્રખ્યાત છે, એ ઔદ રત્નોમાં આપણા કેશવ
કવિનું પણ સ્થાન હતું.

કેશવ કવિએ એમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોને નાનાં-નાનાં
કાવ્યોમાં ગૂંથેલા હોવાથી, તેમાંથી એમના જીવનની કંઈકે ઝાંખી
થઈ શકે છે. એ પ્રકારની એમની નાની-મોટી કૃત્તિઓ તો પુષ્કળ
હશે, પરંતુ એ અંધી અવસ્થિત રીતે સંકલિત કરેલી ન હોવાથી
આને પ્રાયઃ હુપ્ત થઈ ગયેલી જણાય છે. જે છે તે પણ કહોંપ-
કર્ણુ જેતરી આવેલા કંઈકે લોક-સાહિત્યમાંથી જ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

કચ્છી પ્રજા આગે પણ કવિ કેશવના વિનોદાત્મક કિસ્સાઓનું પશુન કરી કરીને એમનું સ્મરણ કરે છે.

કેશવ કવિએ પિંગળ અને વજ્ર લાપાનો પણ સારો અભ્યસ કરેલો હોવા જોઈએ એમ એમની કૃત્તિઓ પરથી જાણી શકાય છે.

૨

કવિની ભેંસ

કેશવ કવિને ઘેર એક ભેંસ હતી. એનું નામ કવિએ 'પટોરી' પાડ્યું હતું. આ ભેંસ જ્યારે જ્યારે વિચાતી ત્યારે પાકું જ આપતી. ભેંસને પાકું અવતરે એ એના ધણીને ગમે નહિ. સૌને એમ થાય કે પાડી આવે તો કીક. પાડી હોય તો ત્રણ વર્ષમાં પાછી નથી ભેંસ તૈયાર થઈ જાય. પણ કમનસીબે કવિની ભેંસને તો પાકાં જ આવે. આમ એમને ત્યાં ૭ પાકાંનું ટોણું જન્મી ગયું. આથી કવિ-પત્ની ખીજતાં અને ભેંસનાં પાકાંને 'મુઆ,' 'પીટયા' અને 'મર' ના શબ્દપ્રયોગોથી નિવામતાં.

કેશવ કવિને એમનાં પત્નીની આ રીત ગમતી નહિ. એક દિવસ કવિપત્ની પટોરીનાં પાકાંને 'મર ! મર !' કરતાં હતાં એક લામા કવિ બહારથી આવ્યા. પત્નીના શબ્દોએમના કાન પર પડ્યા. પટોરી પામે આવી, તેની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં તે બોલ્યા—

પટોરી ! પુત્રે વિચાલિયે, તો ધી ન ધારે;
ઈ સરસ્વતી સચ્ચી વે, ત અજ કિતરાતી મારે ?

બાવાર્થ—હે પટોરી ! તે તો પુત્રોને જ જન્મ આપ્યો છે. તને એક પણ પુત્રી થઈ નથી. એથી જ તારા પુત્રોને એ 'મર મર !' કહે છે. પણ હવે જોઈએ, કે એની સરસ્વતી સાચી હોય તો આગે તારા કેટલા પુત્રોને એ મારી શકે છે !

તે દિવસથી કવિ-પત્નીએ ‘પટારી’ના પાડાને “મર! મર!” કહેવાનું છોડી દીધું.

૩ જિંદાનો વેશ

કેશવ કવિ મોજલા અને આનંદી હતા. એ જમાનો નાટકો અને ચિત્રપટોનો ન હતો. મનોરંજનમાં ખાસ કરીને બવાઈની રમતો હતી. નવરાત્રિના દિવસોમાં ઘણાં ગામોમાં બવાઈનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવતો. કવિની હાજરીને લીધે ભિટારામાં નવરાત્રિના દિવસોમાં બવાઈની રમતો ખૂબ જામતી. આ પ્રસંગે કેશવ કવિ જિંદાનો પાઠ બજાવતા. જિંદાના વેશમાં પ્રથમ શૃંગાર અને પછી વૈરાગ્ય રસની જમાવટ થાય છે. હાસ્યની પણ ઊંજો ઊડે છે. જિંદાના રેખતા અને એના પ્રેમ-વૈરાગ્યના સાહિત્યનો પ્રવાહ પ્રેક્ષકોના અંતરને ઘડીબર ડોલાવી દે છે. ભિટારામાં તો જિંદાનો વેશ કેશવ કવિ પોતે બજાવતા હોવાથી અહીં નવરાત્રિના દિવસોમાં ચારે બાજુથી પાણીના પૂરની પેઠે લોકોની મેદની ઉલટી પડતી.

આજે નવરાત્રિનો છેલ્લો દિવસ હતો. ભિટારામાં માણસોનાં ટાંગેટાળાં ઝબકતાં હતાં. છેલ્લો છેલ્લો ભવાઈનો ખેલ અને તેમાં પણ જિંદાનો પાઠ જોવાને લોકો ઉત્સુક બન્યા હતા.

પણ આજે જ એક વિદ્યમાની આવી પડ્યું હતું. કેશવ કવિને ત્યાં આજે સજ્જપરથી એમના સસરા મહેમાન બનીને આવ્યા હતા. સસરાજી ગામમાં હાજર હોવાથી આજે કવિએ જિંદાનો પાઠ બજાવવાનું માંડી વાળ્યું હોવાથી લોકો નિરાશ બની ગયા હતા. સૌનાં મન ખિન્ન થઈ ગયાં હતાં.

આખરે સૌએ મળીને એક નવો રસ્તો શોધ્યો. કવિએ વેશ પહેરવો અને એમના સસરાએ ઘેર સ્થઈ રહેવું. આ ગોઠવણ બધાને ગમી ગઈ. લોકોનાં હૃદય ફરી એકવાર આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં.

ગરબા ગવાઇ રહ્યા અને રમત શરુ થઇ. સૌથી પ્રથમ ગણેશનો વેશ આવ્યો, પછી મિથા-બીમી અને ત્યારબાદ એક પછી એક વેશ આવવા લાગ્યા. આખરે બૂવાણુ જિંદાનો વારો આવ્યો કવિ રમ બૂમિ પર હાજર થયા.

ગામના ગરાસીઆઓએ કવિની મસ્તરી ઉડાવવા કવિથી ધાની રીતે એવી ગોઠવણુ કરી હતી, કે બ્યારે જિંદાનો વેશ આવે ત્યારે એમના સસરાને ઘેરથી ઉઠાડી આપવા. આ યોજના મુજબ કવિ જિંદાના વેશમાં આવ્યા, કે તરત એ કુવરો એમના સસરાને બોલાવી આવ્યા. કવિની નજર ન પડે એવી રીતે એમને બેસાડવામાં આવ્યા.

જિંદાના વેશમાં હાસ્યના કૂવારા ઉડાવતા કેશવ કમિને ભેંકી પ્રેક્ષકો ખુશ ખુશ થઇ ગયા. તેજસ અને હાગધાના પાત્રો પણ સરસ હોવાથી રમત ખૂબ રગમમાં આવી હતી. ઘેરદાર જામા સાથે રમ બૂમિ પર રમતા આવતા રદિવાળા લાવ જિંદાને ભેંકને પ્રેક્ષકો વાહ વાહ ! ના પોકારો કરવા લાગ્યા.

આખરે પ્રભાતના ઘાન્ત વાતાવરણમાં જિંદાના રમતા શરુ થયા. એક તો કેશવ કવિરાજ અને બીજાને જિંદાનો પાદ, પછી શુ બાકી રહે ! વાહ વાહ ! ના પોકારો વડ રમ બૂમિ વારેવારે ગાઇ જાતી હતી

ઠંક તવાર સુધી જિંદાના તરવગાન અને વેગવરસતુ સાહિત્ય ગુજન આનુ ગ્યું.

આખરે રમત ખતમ થઇ ત્યારે કવિના સસરાથી મહેવાયુ તદિ અને એ જોયા થકને મોતી જોડયા—“વાહ કેલવડ વાહ !”

આ માન્ય કવિ સ્તમ્ભ નની નવા. હમજાજ એમને પાપર પડી, કે ગામના ગરાસીઆઓએ આ ગાળો રમ્યો દોહ એમને યાત્રાવી આપતા કવિ બોલ્યા—

ફાંટ ફાંટ ફટાછયેં કે, ગરદે રેં કે ધણી,
ધાં કેણી કિતે, જડેં ધગો ડે ધણી.

ભાવાર્થ—ફટાયાઓને પણ ફાંટ ફાંટ સાબાશી છે અને ગોટરા-ઓને તો ધણી છે. જ્યારે ગામઘણી પોતે બીડીને આમ દગો કરે ત્યારે ફરિયાદ ક્યાં કરતી ?

૪

કવિ હમ્મીરજી

ચિંંતાલુના હાકોર હમ્મીરજી એક સારા વિદ્વાન અને કવિ હતા. કેશવ કવિના એ મિત્ર અને ગુરુબંધુ હતા. બંને સાહિત્યપ્રેમી હોવાથી એમની વચ્ચે સારો સ્નેહ બંધાઈ ગયો હતો. એકવાર કેશવ કવિ હમ્મીરજીને મળવા ચિંંતાલુ ગયા. હમ્મીરજીએ એમનો સારો આદર-સત્કાર કર્યો અને કેટલાક દિવસ એમને પોતાને ત્યાં રોકી રાખ્યા. કવિની વિદાય વખતે હમ્મીરજીએ એમને એક બેંસ છાંડી આપવાનો પોતાના માણસને કુકમ કર્યો. તરત જ બેંસને હાજર કરવામાં આવી. એની રાસ કવિના હાથમાં આપવામાં આવી.

બેંસના દીદાર જોઈને કવિ દરી ગયા. બેંસ દુબળા, ફાંટ વિનાની અને ધરડી હતી. કવિ સમજી ગયા, કે આ બુઝ્યાઈ બેંસને લાવનાર માણસની જ હતી. હમ્મીરજીને તેનો ખ્યાલ આપવા કવિએ એક યુક્તિ કરી. બેંસના કાન તરફ મોઢું કરી, બાજુ તેને કંઈક પૂછતા હોય એવો દેખાવ કર્યો. પછી બેંસના મોં પાસે પોતાનો કાન ધરી, થોડીવાર બિભા રહ્યા. આ જોઈને હમ્મીરજીને નવાઇ લાગી. એમણે કહ્યું—“કવિરાજ ! આ શું કરતા હતા ?”

“કંઈ નહિ એ તો અમસ્તું જ !” કવિએ જવાબ આપ્યો.

“ના, મારા સમ, ન કહો તો !” હાકોરે કહ્યું.

“એ તો બેંસને એક વાત પૂછતો હતો ખાવા !”

“પણ મું પૂછ્યું, એ કહો તો ખરા!” ઠાકોરે આશ્ચર્ય કરવા માંભો.

“તો સાંભળો!” કવિ કહેવા લાગ્યા. “મેં પૂછ્યું, કે એ પાતળી-ઝીણી અખિા વાળી, મારી દાદીના નેવડી બેંસ માતા! કે કહે તો ખરી, કે તને કેટલાં વર્ષે થયાં છે અને તુ કેટલા ખં ફરી આવી છે?”

આંખ પાત્રા! તને વરસ કેત્રા હુવા?

કેતરા ખંડ કરેલ તું ખોખી?

કવણ લંઠા તણે તખત બેઠો હતો?

તે તણી દે ખબર આજ ડાખી!

કવિએ અજળ રીતે વાત બિપાદી હતી. એ સાંભળી હાન્યરજી હકીકત તો બધી સમજી ગયા. હતાં કવિની વાત સાંભળવા એમણે જિત્સુકતાથી પૂછ્યું, “પણ મેંશે તમને મું કયું, એ પણ કહો!”

“હવે એ જ વાત પર આવું છું બાવા! બેંએ કહ્યું, મરે કાલના છોકરા તું મારી ઠેકડી મું ઉગ્રવે છે! તું તો કીરવ-ખં વનો કનિયો થયો એથી પણ આગળની વાતો અલ્પ મું.”

કાલણા છોકરા! મોરી કસી ઠાલ કરે!

આજ અંતર તણી વાત આપાં,

કીરવાં-પાંડવાં તણે માચ્યો કજો,

એ ચકી આગલી ખબર રાખાં.

ઈન્દ્ર મહારાજની ચેરીએ આડતી,

ગોપ ગંધર્વનું મુવ્યું ગાણું;

મુશુ આલિયા હસ્તિ ઉગારવા,

મૂડને મારિયો તેય હું નાણું.

વાતની વાતમાં કંસને મોધિયો^૧,
 તે દી' હું હતી જોરાણી બહી,
 વીઠલે વહેંચિયા ચૌદ રતન તે દિને,
 પંદરમો રતન હું હતી પાડી.
 જનક રાજાને ત્યાં આસી દીધી ઝુડી^૨,
 વિયાઈ વિયાઈને લખાં વાડા,
 ધૃત-માખણ તણા તાવિયા ઘોણિયા^૩,
 દોહી સીતાજીએ કેક દા'ડા ।
 ખંડ ખંડ બટકતો કોયલો આવિયો,
 રામ રાજા તણી સેવ કીધી,
 રામ રાજા તઈ તે પરે રીઝીયા,
 કોયલા ભગતને દાત દીધી.
 બાર માસ માવલ^૪ જગત આદર્યો,
 કોયલો ભગત ત્યાં કચ્છ આબ્યો,
 હાથ ગયણાં સટે^૫ માત સીતા તણી,
 જોખી આ ખાંડલી^૬ સાથ લાબ્યો.
 જોખલી ખંતથી જૂળ ખીલી રહી,
 ભલી ત્યાં સહુને મન લાખી;
 તેર મહિના તિયાં આપટી લાપસી,
 જોખલી જગનમાં જૂળ ફાપી.

૧ માર્યો. ૨ દૂધની ઝડી વરસાવી. ૩ બોધરણા. ૪ લાખા ફૂલાળીના વખતમાં માવલ ચારણે મોટો વન કર્યો હતો. ૫ હાથગરણા તરીકે. ૬ બાંગેલ શીંગડાવાળી બેસ.

રખડતી રવડતી અહીં આવી ચડી,
 પુરખ પૂરા વિના કોણ પૂરે ?
 આટલા દી હતી આળસુદાર,
 હવે હમ્મીરે લેંચને કીધી હૂરે !

કવિની વાણી સાંભળી હમ્મીરજીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કવિની કવિતાનો મર્મ તો એ કપારના ચે પામી ગયા હતા !

હમ્મીરજીએ તેજ વખતે કવિને માટે એક સારામાં સારી તુલા ભેંસ લઈ આવવાનો દુકમ કર્યો.

હાકારનો દુકમ તત્કાળ અમલમાં આવ્યો. કવિ માટે એક રૂપાળી દુધાળી, સારી સુવા ભેંસ હાજર થઈ ગઈ.

૫

અથ અને ઉત્તર

વિંઝાણના હમ્મીરજી સાહિબજીએ તો હતા જ. એક દિવસ એક દરજ્જા એમની નજરે ચડ્યું. એક બાઈ માથામાં ગેટ^૧ નાખીને નદીમાં માથું ધોતી હતી. ગેટને લીધે માથામાંથી દૂધ નેત્રી સેત ધારા પાણીમાં પડતી હતી. આથી નદીનું પાણી પણ સફેદ બની ગયું હતું. આ જોઈને હમ્મીરજીએ એક સમસ્યા સૃષ્ટી. એ સમસ્યા એમણે કવિને આપી માટે મોકલી.

ધર ઊઠી ગિરિજા ગઈ, હુધ લપેટા લપેટ,
 પાણી કેરે પેટ મેં, દૂધ વૂઠા મેહ.

આ સમસ્યાના જવાબમાં કવિએ નીચે મુજબ દોહરા મોકલાવ્યો.

કેશવ ઈસ મેં કયા કહે ? નિશ્ચય હોગા નેસ,
 કેશ વછૂટી કામિની, મસ્તક ડાલ્યા મેટ. "

૧ માથું ધોવા માટે વપરાતી એક જાનની સફેદ માટી.

ઉપયુક્ત દોહરો હમ્મીરજીને મોકલવા પછી કવિને વિચાર આવ્યો, કે “કેશવ ઇસ મેં કયા કહે?” એ શબ્દોમાં તો અહંકારનો ભાસ આવી જાય છે. આ કારણથી એમણે એ દોહરો સુધારીને ફરીથી આ રીતે મોકલાવ્યો.

કેશ વહુટી કામિની, મસ્તક ઘોલી મેટ,
કેશવ કંચન તબ લયા, હામા પારસ નેટ.

૬

એક વિચિત્ર ઘટના

કેશવ કવિના જીવનનો આ એક નાજુક પ્રસંગ છે. એકવાર શ્રી દેશજી બાવાએ કંઈ કાર્યવશાત્ કવિને જામનગર મોકલાવેલા. જામનગરમાં ઉતારા માટે જાહેર રસ્તા પગનું એક સરસ મકાન એમને આપવામાં આવ્યું હતું.

તાજિયાના દિવસો ચાલતા હતા. સાંજનો સમય હતો. આખા જામનગરના તાજિયા ઉપડી નીકળ્યા હતા. કવિના ઉતારા પાસેથી આ તાજિયા પસાર થતા હતા. અહીં એક ચોક લેવું હોવાથી ત્યાં રમત-ગમતનો કાલ્કંગ રાખવામાં આવતો હતો.

આ વખતે કેશવ કવિ પણ તાજિયા જોવા માટે પોતાના ઉતારાની ડેલીના દરવાજામાં આવીને બિભા. એમની નજીકમાં જ ચોહાણુ શાખાની એક ખવાસ યુવતિ પણ તાજિયા જોવા માટે બેસી હતી. કેશવ કવિ જામનગરમાં નવા આવેલા હોવાથી અને જરા દારૂમાં હોવાથી આ યુવતિ વારંવાર એમના તરફ જોયા કરતી હતી. કવિની નજર પણ એના પર પડી. કવિ એટલું સમજી શક્યા, કે યુવતિ માત્ર નિર્દોષ ભાવે જ એમના તરફ નિહાળી રહી છે.

આ દરય પેલી યુવતિની સાસુની નજરે ચડ્યું. એના દિલમાં તો આ જોઈને આગ લાગી ગઈ.

તાજિયાનો કાચુંકમ મમાખત યતાં લોકો વિખેરાવા વાગ્યા. સો સોને ગેર ચાલતા થયા. પેલી ખવાસ યુવતિ પણ પોતાને વેર પહોંચી ગઈ. ઘેર તો સાસુએ એને માટે બીજું જ ઓસડ વાગી રાખ્યું હતું. સાસુએ એના પુત્રને સમજાવ્યો, કે તારી ભેરી તો પેલા જમારી ઉતારાસાળા કચ્છી મહેમાનને નિરખરામાથી તરરી જ થતી ન હતી. આ સાબળી એના ધણીને પણ એવી દાઝ ચડી, કે બાઈએ ઘરમા પગ મૂક્યો, કે મા-દીકરો એના પર તૂટી પડ્યાં. મારી મારીને એને અધમૂર્છ જરી નાખી. એટલું જ નહિ, પરંતુ એનો કાથ ઝાલીને ઘરમાંથી બહાર કાઢી અને કહ્યું, કે “જા, પેલા કચ્છી મહેમાનના જ ઘરમા જઈને બેસ ! તારું અહીં કામ નથી !”

રાતના વખતે આ બાઈને એવી સાસુ અને એના માવડિયા ધણીએ ઘર બહાર કાઢી મૂક્યા. બાઈને ઊંચે આગ અને નીચે ધરતી હતી. સગા-વહાલામાંથી પણ કોઈ ન હતું. દુવામા પડવું કે શું કરવું એનો એ વિચાર કરતી હતી. એટલામા એને એક ઉપાય સૂઝી આવ્યો. એણે કપિના ઉતારા તરફ મીટ માડી. અને ખરેખર, એ કવિને ઉતારે ધૂધટ વાળાને આવી પહોંચી રડતાં-રડતા બધી હાકન કવિને કહી સંભળાવી વધુમા એમ પણ કહ્યું, “મને આશરો નહિ આવો તો દુવો પૂરવા સિવાય મારો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.”

૧ યુવતિની હૃદયદ્રાવક કથા સાંભળી કવિનું દિલ દ્રવી ગયું. જગતની જરાયે પરવા કર્યા વગર આ નિરાધાર યુવતિને એમણે પોતાને ત્યાં ખરેખર આશરો આપ્યો.

બીજો જ દિવસે કવિ કચ્છ તરફ જણી ગયા અને સીધાં પુન આવ્યા. દેશગજ બાવા પામે આવીને એમણે અચ્છી દતિ મુખી સઘળી વાન રપટાણે રજુ કરી અને કહ્યું કે—

ધાસૂરેં ને ઘોંસ મેં, અણિયેં અસીં ડિડી,
ગુર ને ઘર મેં અચી, ધૂંધટ વારે વિડી.

ભાવાર્થ—તાજિયાના ઉત્સવમાં જ અમે એને નજરે નિહાળી.
તો એ ધૂંધટ વાળીને ગુરના ઘરમાં આવી બેસી ગઇ.

દેશગજ ખાવાને કવિ પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન હતું. એમના વચનમાં
શ્રદ્ધા હતી. બુજમાં આ ખાધને રહેવા, માટે દેશગજ ખાવાએ
દુલોઝ માસ આપ્યો અને દરબારી ખોરડાં પણ આપ્યાં. આને પણ
જમ્યા 'ઔદાણ માના ડેલા' તરીકે ઓળખાય છે.

દેવાજી દરબાર

એક વાર દેશવ કવિ ખરોડા ગામે ગયા હતા. ત્યાંના કાકોર
વાજાએ પોતાની પ્રજા પર ઠીક ઠીક કર નાખી દીધા હતા. કોઇ
પારી ગામમાં કંઈ ચીજ વેચવા માટે લઇ આવે તો પાંચમો ભાગ
એક વાર દેવાજીને આપવો પડતો. આટલી જકાત આપ્યા પછી જ
પારી અહીં વેપાર કરી શકતો. આ વાત કવિને ખટકતી હતી.

દેવાજી દરબાર પોતાની ડેલીમાં કાયરો ભરીને બેઠા હતા ત્યાં
દેશવ કવિ જઈ પહોંચ્યા.

કવિને જોતાં જ એક નાનાં શુભિયાંવાળી કૂતરી એમને ભસવા
લાગી. કવિના હિલમાં જે વાતની ખટક હતી તે વ્યક્ત કરવાની તક
મળી જતાં તે બોલી બહ્યા:—

મ ભસ ! કુત્તી ! માઠ કર, નકાં ડેવો ડનીધે,
પંખેં શુભિયેં શુભિયો, ગિની છડીધે,

બાવાઈ—અરે, ફતરી ! તું જસ નહિ, ચૂપ કર ! નહિ તો દેવાજી દંડી નાખશે. તારાં પાંચ ફરફરિયાંમાંથી એક એ વર્ષ લેજો.

અને કવિની ટકોર કારગત નીવડી. દેવાજી દરબારે ત્યાર પછી જકાતનીતિ બદલી નાખી.

૮

લાખાસાઈ લોટિયા

કવિ કેશવ એક વાર બીમપર ગયા હતા. બીમપરના હકર લાખાજીની ધણી વાતો એમને કાને આવી હતી. આજે એમને જોવાની કવિની હચ્છા થઈ.

લાખાજીના મસ્તકમાં એક ધૂન જાગી હતી. પોતાવું નામ રહી જાય એવું કંઈક કરવાની. એમણે વિચાર્યું, કે ધણી માણસોનાં નામ અમર થઈ ગયાં છે. તો પછી માફ નામ પણ અમર થઈ જાય એવી કોઈક સુકિત કઈ.

બીમપરમાં બીજું તો કંઈ નહિ, પણ કુંભારોનાં વાસણ જરા વખણાય ખરું ! દોકારને થયું, કે આ વાસણો સાથે જ માફ નામ નેડી દઉં તો જરૂર આપણું નામ રહી જાય !

ગામના કુંભારોને બેળા કરી એમણે પૂછ્યું, કે “આખા ગામનાં કયાં વાસણો વખણાય છે ?”

કુંભારોએ કહ્યું, કે “બાવા ! પાંજે ગામ જ લોટિયા બારી ખાત્રા જનેતા” અર્થાત આપણા ગામના લોટિયા બહુ સારા થા. કે.

બાવા બોલ્યા, “તડે પાંજે લોટિયે” કે હાલે લાખામાઈ લોટિયા ભોગવ !” અર્થાત ત્યારે આપણા લોટિયાને હવે લાખામાઈ લોટિયા કહેજો !

ખાવાને આસરે ગામમાં રહેનારા કુંજાર બિચારા ક્યાં જાય ? એમણે કહ્યું, “ જોડી ખાવાજી ખરજી ! ”

અને લાખાસાઈ લોટિયાતું નામ પ્રચલિત થયું. કવિ જીમખર આવી લાખાજીને મળવા ગયા. લાખોજી ડેલીમાં કાપરો ભરી બેઠા હતા. કાવા-કસુંબા નીકળતા હતા. અલકમલકની વાતો ચાલતી હતી.

લાખાજીએ કવિને સત્કાર કરી ખોતાની પાસે બેસાડ્યા. એટલામાં કસુંબો ઘૂંટવા માટે હળમ એ જ લોટિયામાં પાળી ભરી આવ્યો.

લાખોજી બોલ્યા, “ ન્યાયો કવિરાજ ! તી અસાંજે ગામત્ત લાખાસાઈ લોટિયા ! ”

કવિને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એમણે એ જ વખતે, લાખાજીને સંમળાવી દીધું કે—

જીમસાઈ વાલો ને ડેસર સાઈ ખડગ,
પણ લાખાસાઈ લોટિયા, ધ ડી ઉથે નાં પગ.

અર્થાત જીમસાઈ ખાસો અને દેશજસાઈ તથા તો કહેવાય છે. પણ ‘ લાખાસાઈ લોટિયા ’ એ તો દિવસ બિચારાનાં નિશાન છે.

ત્યાર પછી લાખાજીએ લાખાસાઈ લોટિયાના નામનો અલખરો તો છોડી દીધો, છતાં આ કિસ્સો તો આજ પણ અમર છે.

૯

એક વખત અખડાસાના એક ટીલાયત પત્તાજીએ રાજગોરો પર કંઈક કર નાખવાનો વિચાર કર્યો. રાજગોર આઠાણો કચ્છના જનકેળ રાજવંશના ગોર હોવાથી એમને ઘણા કરોમાંથી સુકિત આપવામાં આવી હતી. પત્તાજીને આ ઠીક ન લાગતાં એમણે રાજગોર આઠાણો

પર પણ ખીજ લોકોની માફક કર નાખી દીધા. રાજગોરાએ કવિ પાસે ફરિયાદ કરી. કેશવ કવિએ પતાજીને નીચે મુજબનો એક દોહો લખી મોકલ્યો—

રાવણુ ઋષિ રંભડેઆ, તેંજા હીં થેઆ માઠા,
પતા ઠક્કર તું મ કર, કવલિયેં તેં કાંઠા,
ઠાં તાં હાણે હિસજેંતા, યાં તોજા માઠા.

સાવાર્થ—રાવણુ ઋષિઓને રંભડયા, કારણ કે એના દિવસે માઠા થયા હતા. પતાજી! તુ પણ કવલી ગાયો પર કાઠાં કરતો નહિ! નહિ તો તારી યદુદશા પણ અવળી છે એમ દેખાય છે.

કવિની ટકોરથી પતાજીએ રાજગોરા પર કર નાખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

૧૦

કેશવ કવિ એક વખત નારાયણ સરોવરની માત્રાએ જતા હતા. ત્યાં જતા માટે એક ચારણનું ગાડું એમણે બાંધે કરી લીધું હતું. ગાડું નરસિંહ મહેતાની વેવડી બેસું માંડ માંડ ચાલતું હતું. બળદોના ચોટીઆ પણ જોમ-તોમ સાંધીને ટાંકે-ટાંકે સરખા કર્યા હતા.

આ જોઇ કવિએ ગાડાવાળાને કહ્યું, “તમે ચારણ લોકો આજસમાં ૬૮ ખુઆર ચઇ ગયા છે. બળદોના ચોટીઆ વારી તૈયાર કરવામાં પણ તમને આજસ!”

ગાડાવાળો ચારણ પણ તીખો હતો. એને કવિની આ ટોર ગમી નહિ. એણે આ વાતને મનમાં રાખી લીધી.

નારાયણ સરોવર પહોંચી કવિએ ત્યાંનું કાપું વિધિ પુર નરે સંપૂર્ણ કર્યું. સરભાગુની કિયા પણ કરાવી. આ કિતા વખતે દારી-મૂઠો બોઝારવાં પડે છે. કવિએ પણ દારી બોઝાદિ દાન-પૂન પણ કર્યું.

ચારણને ચોટીઆ વાળી કવિની ટકોર ખટકતી હતી. એનાથી રહેવાયું નહિ. કવિની મસ્કરી કરવાનું એને મન થયું. અને તરત જ ચારણ ખોલી બિચ્ચો—

હાતાર ! કે હાડી, ત ચારણ વટે ચોટીઆ.

અર્થાત હે હાતાર ! તું તારી દાઢી મને આપ તો હું તેમાંથી મારા બળદોના ચોટીઆ વાડીને તૈયાર કરું.

કવિએ વિચાર્યું કે ચારણે ઘા તો કર્યો. કવિ પણ ક્યાં ઓછા હતા ! એમને થયું કે ચારણને એવો જવાબ આપવો કે બીજા વાર મસ્કરી કરવાનું ભૂલી જાય. અને કવિએ એક ગ્રામ્ય ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો. પ્રયોગ જરા અશિષ્ટ છતાં દાઢીવાળાઓને દાઢીની કેટલી કિંમત હોય છે તે એથી સમજી શકાય છે. ચારણની મસ્કરીના જવાબમાં કવિએ જડબાતોડ ઉત્તર આપતાં કહ્યું—

બારોટ ! કે...., ત ઘર વસાઈ ગોઠીઆ.

કવિના જવાબથી ચારણ ફરી ગયો. ત્યાર પછી કવિની મસ્કરી કરવાનું એ ભૂલી ગયો.

૧૨

કવિનો ઘોડો

કેશવ કવિનો એક ઘોડો હતો. ઘોડો આજા લાલ રંગનો હોવાથી કવિ એને રોઝાના નામથી સંબોધતા. રોઝો ચાલવામાં તેજ ન હતો. માંડો હતો. કવિનો ઘોડો પછી પૂછતું જ શું ? એના પર સવારી કરનાર સવારનો હાથ એને સતત હાંકતા રહેવા માટે બંધો ને બંધો જ રહેતો. આથી કવિ વિનોદમાં ઘોડાને કહેતા કે—

રોઝા ! તો કે રંગ અય, ઝિઝા તો કે જુઆર,
તોભે ને અસવાર, તેંબ હય હનુમાન છં.

બાપાર્થ—રોઝા ! તને તો રંગ છે. તને ઝાઝા જુદાર છે. તારા પર ચડનારનો હાથ પર્વત લાઇને ચાલતા હનુમાનની માફ ઊંચો ને ઊંચો જ રહે છે.

કવિનો થોડો બિટારાની આખી સીમ ફરી ફરીને ચરી આવતો મને ત્યાંથી એ પોતાનું પેટ ભરી લેતો. થોડો પલ્લુ કંઈ કાઢી ન હતો. પૂરો હતો. બિટારાની નજીકમાં જ આવેલી ટબકા નદીમાં એક મોટો ડ્રો હતો. અહીં લીલું થામ ડાંગણું હતું. પલ્લુ ચોક્કસ ટબકાના એ ડ્રો પાસે ચરતો નહિ. કારણ કે ત્યાં ચરતો રહે તે કવિ કામ પડે ત્યારે એને જટ શોધી લે ! રોઝો પલ્લુ કવિનો થોડો હતો ને ! એ એમ જટ હાથમાં આવે ખરો ? એ તો ટબકાને ટાંચે દહને બિટારાથી એ-અટ્ટી માફલ દૂર આવેલા ચાવડકા કુંજરોં ચરવા આવ્યો જતો. ક્યારેક પડસર પલ્લુ પહોંચી જતો. કવિ કહે છે—

રોઝા ! તો કે રંગ આવ્ય, પડસર પારીએ પેટ,
ટબકા કે ટારો ડિયેં, ચરેં ચાવડકે હેં.

બાપાર્થ—અરે રોઝા ! તને સાબાસ છે ! તું પડસર પડે. મને તારું પેટ પાળી આવે છે. ટબકાને ટાંચો દહને તું ચાવડકામાં જઈને ચરી આવે છે.

જ્યારે નજીકમાં ચરવાનું ખૂટતું ત્યારે રોઝો દૂર ફરે વાડીઓના નીડળી પડતો અને ચોરી-ફૂંચીથી ચાંદે ત્યાંથી ચીંચી આવતો. એટલે કવિ એને ઘેટાચાળા પડિવારોની ગણમાં આવડે કહે છે—

રોઝો કહે રોડ, ચરે વાડીએં વિચ્ચમેં,
ઘેટાડે માયલો ચોર, જીતું પડેચાર બાગેઓ.

૧૨

કવિનું જન્મસ્થાન બિટારા ગામ બહુશ્રીમંત નહિ. બિટારાના માસીઆઓ મોતાનો ઘણોખરો ગ્રાસ ખાઈ ગયા હતા. પણ કવિના વખતમાં નવી પેઢીના યુવકો મહેનતુ થયા એટલે જે પાંદડે પણ થયા. એમના વખતમાં બાડઈની સ્થિતિ બિટારાથી પણ ખરાબ થઈ પડી હતી. આ પ્રસંગ પર કવિએ કયું છે કે—

છોરે' છાંછોડે કહય, સે બિટારે વારી ભુખ,
ડેમે' ડાલાવે ચકય, પોચ બાડઈ પામઈ સુખ.

ભાવાર્થ—છાકરાઓએ છાંછોડીને બિટારાની ભૂખને કાઢી મૂકી. પછી આખા દેશમાં એ ડાલાવે ચડી અને આખરે બાડઈમાં સુખી થઈ.

મચી થઈ મતારી, પાસે ભર પઈ,
બાડઈ છ લાભર મે', ઠરી ઠામ થઈ.

ભાવાર્થ—અહીં તો એ પુષ્ટ અને માતેલી થઈ જવાથી નિરાંતે પડખા ભેર પડી રહી. બાડઈની બઝારમાં એ ઠરીને ઠામ થઈ.

૧૩

કવિની લાકડી

એક વખત કેશવ કવિ હાથમાં લાકડી લઈ ચાલ્યા જતા હતા. અવસ્થા પણ વૃદ્ધ યર્ષ ગઈ હતી. જમીન પથરાયી હતી. લાકડીને ટેકે ટેકે એ ચાલ્યા જતા હતા. એટલામાં એમને પગે એવી ઠોકર વાગી, કે એક બાળુ પોતે પડી ગયા અને બીજી બાળુ લાકડી પડી ગઈ. કવિ વૃદ્ધ થયા છતાં એમનામાં વિનોદનો ગુણ જેવો ને તેવો તાજે જ રહ્યો હતો. આમ એમીતા પડી જવાથી એમને પોતાને હસનું આનંદુ. બીડીને લાકડી હાથમાં લીધી અને લાકડીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે—

તું હલણી, તું ચલણી, તું બાર જલણી ભિત,
પણ કેશવ કન ખોડેઆ, તડે હુધયે કિત ?

ભાવાર્થ—તું હાલવા—ચાલવામાં આધારૂપ છે. તું તો બાર
જાલનારી ભીંત જેવી છે. પણ કેશવ કવિએ ત્યારે કાન ખોડ્યા
અર્થાત પડી ગયા ત્યારે તું ક્યાં હતી ?

પ્રાયત્તરમાં લાકડી શું કહે છે ?

આંઉં હલણી, આંઉં ચલણી, આંઉં બાર જલણી ભિત,
પણ પાણે તેં પછાડેઆં, તડે હુવા કિત ?

ભાવાર્થ—હું હાલવા—ચાલવામાં રેકારૂપ છું એ વાત ખરી
ભીંત જેવી બાર જાલનારી પણ છું. પણ મને પથરામાં પછાડના
હતા ત્યારે તમે ક્યાં હતા ?

૧૪

રીઘ કવિ

એક વખત કેશવ કવિ મહારાજો મી દેશગજના દરબારમાં
જઈ ચડ્યા. મહારાજોશીએ કવિનો સરકાર કયો અને એમના જીવનની
હાલ-હાલકત પૂછવા માંડી. જવાબમાં કવિએ જણાવ્યું કે—

માંધાણેં છ માની, અર્સી કુદે પિદે પયેં,
અછે બર ચોતરા, હાણે વતાયો તિત વ્યેં.

ભાવાર્થ—અમે માંધાણને અર્થાત ચેકને કૂટીપીટીને લેના
રેટલા બનાવી ખાઈએ છીએ. રહેવાનું તો આકાશને પરમે છે.
હવે તો તમે ત્યાં જતાવો ત્યાં બેસીએ.

દેશગજ જાવાએ પૂછ્યું, “ કવિરાજ તમને બાર મહિનાના
દાણા કેટલો અને કેવા લેણે ? ” જવાબમાં કવિ જોડ્યા —

બાવા ! કરસી બાજર, બડેબલ ! કરસી બુઆર,
કરસી વે કોયડ છ, ત સજે વરે સુગાર.

બાવાજી—હે બાવા ! એક કળશી બાજરો, એક કળશી બુવાર
અને એક કળશી કોરડ હોય તો અમારું આખું વરસ સુકાળ
બની જાય.

મહારાજોશ્રીએ તેજ દિવસથી કવિને નિર્વાહ માટે વર્ષાસન
બાંધી આપ્યું. અને ફેટલોક આસ પછુ આપ્યો.

કેશવ કવિની પ્રત્યેક કૃતિમાં એમનો વિનોદી સ્વભાવ ઝબકી
જાય છે. લગભગ પોણી સદીની જિંદગી ગોગવી વીમની સદીની
રાજ્યાતમાં એમણે દુનિયાની વિદાય લીધી. કરઠે એક ખેલ-દિલ,
રઠિયાળો અને વિનોદી કવિ શુભાખ્યો.

૧૫

ફતેહ સાગર

કેશવ કવિએ કચ્છના જમાદાર ફતેહમહમ્મદની પ્રશસ્તિમાં
'ફતેહસાગર' નામે એક ગ્રંથ તૈયાર કરેલો. એ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ
નથી. નીચે આપેલા એના દોહરા કવિનું શબ્દ-ચાતુર્ય રજુ કરી
જાય છે.

દોહરા

ફતિયા ! તારી ફ્રાજરો, ભય ડંકો બારી,
સૂતી થડકે રાતમાં, નગરની નારી.
ઓખો તુથી ઉઘડકે, ખરડો તુંથી બીચે,
ગઢ ધૂજે ધોરાજી રો, નોતિયાર નગર લીચે.
હાલા ગાલા ને જોડવા, તેં હટાડ્યા હમીર,
વળ બિતારી મૂછના, કીધા પાંસરા તીર.

૧૬

પ્રસ્તાવિક સાહિત્ય

કેવલ કવિની સીન કાન્ય કરનાતી શક્તિ અને એમણે જોન વેલી અવસ્થાનો વિચાર કરતા જણાય છે, કે એમની કાન્ય-સામનો પુષ્કળ હોવી જોઈએ પરંતુ કાળના પ્રભાવે એમની કવિતાને કંઈ કરી નાખી છે આમ છતાં જેટલું માહિત્ય કાળના જડબામાંથી બચી જતા પામ્યું છે, તેનો અહીં ઉપયોગ કરનામા આન્યા છે. એમનું પ્રસ્તાવિક સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં હોતું જોઈએ, એવું અનુમાન થઈ શકે છે એમની થોડીક કાન્ય-પ્રમાણી નવે આપવામાં આવે છે.

યોવન અને જીવનને કવિ કઈ દૃષ્ટિએ નિહાળે છે તે જરા જોઈએ.

જોખન સસો, જરા કુત્તી, જરા આયડી જીવ,
કુસેણી જા ભુમલા, સે કુસલ રોધા કીય ?

માવાર્થ-યોવન એ યયન સસના જેવું છે દહાસરમાં દે શિકારી કુતરી એની પાછળ પડેલી છે અને યમ રૂપી શિકારી ના બવી ચોળના ચોછ રહ્યો છે આવી નિયતિમાં ચરીરરૂપી આ વર્ત રિત શૂંપડા કુવળી કયા સુડી રહેશે ?

પેલી ન કરીએ, પેણુ જી, ને જોયણ વેતો ધ,
તાણુ ઝડીધી વરજી, ન જુની થીધી જી,
સધા સધીને કિલસા, તું સધા સાજી રી ?
ઇ કપડ થીધી કી, જેજા કના કોઆ તા કતરી ?

માર્થ-કપડ, તૈયાર કરના માટે રથન સતરો તું પણ ન તો નથી ને તારા મેલી જન ન તારી સાગ મૂડી ધણી હા જાની ખેસ જાણી સહે તેમ નથી તું દર સાગ સાદીવાળ

કેટલા સાંધી શકીશ? જેની કિનારી ઉંદરડા કાતરી રહ્યા છે એવું
કાપડ આમ શી રીતે તૈયાર થઈ શકશે?

આ એક સામાન્ય દષ્ટાંત વડે કવિ જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન કેવી
સુંદર રીતે રજૂ કરી બતાવે છે?

યાગ્યકૃતિ તરફ કવિને પ્રેમ ન હતો. એ કહેતા કે—

સવૈયા

કોન હી આગર જાચન જાઉં, દેખત હું સખ લોક બિખારી,
દેશપતિ નૃપતિ ઉમરાવ લી, માંગત હે કુછ સાંજ સવારી,
સ્વર્ગ-મૃત્યુ-પાતાલ કે પ્રાણી, ઈન્દ્ર લી માંગન કે અધિકારી,
તીન હું લોક ફિરે દિજ કેશવ, દાતા મેં દેખ્યા એક મોદારી.

કવિની ધર્મપત્નીનું નામ મોતી હતું. એક વખત કવિની
પત્નીએ કવિને લોટ માગવા ન જવા માટે મહેલું માયું. જ્યાંજ્યાં
કવિએ કયું—

મોતી ! મ કે મિયણું, મિયણું લગે મું,
કેશવ ખયેા ન કરસિયો, પછ તસ ખણનિયે' તું.

બાવાર્થ—મોતી ! તું મને મહેલું માર નહિ ! મહેલાયી તો
મને લાગી આવે છે. કેસવે તો કદી લોટ માગવા માટે કદી કળસિયો
ઉપાજ્યો નહિ પણ તારે માટે તસવા લઈને લોટ માગવાનો વારો
ક્યારેક આવી લાગશે.

અંતમાં કવિનું ગૃહાર્થવાણું એક પ્રજ્ઞાતિયુ આ નીચે આપવામાં
આવે છે. હૃદયસ્પર્શક અર્થાત અંદરમાં દ્વારા કવિ ખગવતિના પતિ અર્થાત
ગરુડના સ્વામી-લગ્નવાનને સંદેશો કહેાવે છે.

દધિસુત સદૈશડો, ખગપતિ-પતિ દીને,
 રતિપતિ કે વાહન* મેં, છિજ મિલન કી કીને.
 દય શીશ અરિ સુત^૧ કે નામ, તરયલી મેં રચ્યો ધામ,
 ગૌરી તાત^૨ નામ ધાત, નગરી મેં બસીને. દધિ^૩
 રવિ રિપુ^૪ દગ ધરત ધ્યાન, ચાતક મુખ પહત ખાન,
 બન રિપુ તાસ રિપુ^૫, અંબર તન બોંને. દધિ^૬
 અંબુજ સુત^૭ અંક ભાલ, મેટત નહિ છુદ્ધિ વિચાલ,
 રવિ સુતા^૮ કે ઘાટ હું પે, ગોખી ગ્વાલ ખીને. દધિ^૯
 ગિરિ સુતા પતિ કે હાર, તા બક્ષ સુત પતિ ઉચાર,
 વાકી નાર હર ગયો, તાહી કયોં ઉપતીને ? દધિ^{૧૦}
 કરિ અરિ^{૧૧} કે નામ તાત, બ્રહ્મા સુત^{૧૨} મોરી ભાત,
 દેશવા શુભામ હું પે, રમા કંથ રીકે. દધિ^{૧૩}

* રતિનો પતિ કામદેવ, તેનું વાહન મન. પ્રજ્ઞામિત્રાં આનન્દ
 માટે મનમા સંકલ્પ કરવાનું કવિ કહે છે.

૧ દય શીશ-રામજી તેનો અરિ રામ તેનો સુત દય. એટલે
 દાનની પશુકૃતિ. ૨ ગૌરી તાત-દિમાનવ એટલે પરત-અર્થાત
 બિદ-બિદારા. ૩ રવિ રિપુ અર્થાત ધુવડ-ગ્રીમરી આદિ પદ્ધતિઓ.
 ૪ વન રિપુ-દાવાનળ તેનો રિપુ-પાણી. ૫ અંબુજ સુત-બ્રહ્મા-વિદિના
 લેખ. ૬ યમુના. ૭ ગિરિસુતા પાર્વતી, તેનો પતિ સંજર, તેનો હાર
 સપં તેનો બક્ષ પરન, તેનો સુત દ્યુમાન તેનો પતિ રામ તેની ઓ
 ગીતા, તેને હરી જનાર રાવળ. ૮ કરિ અર્થાત હાપીનો અરિ વાન.
 (કવિના પિતાનું નામ વાવજી હતું) બ્રહ્મા સુત-માલજી.

ગુજરાતી શાળામાં જડા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરી, સાતમું ધોરણ જુજ નંબર પહેલાની શાળાના શિક્ષક જગન્નાથભાઈ પાસે પૂરું કરી, એ વધુ અભ્યાસ માટે સંવત ૧૯૪૦ ની માટે કચ્છના કેળવણી ખાતા તરફથી અમદાવાદ ગયા અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાંથી પાછા ફરી થોડો વખત કબીરપંથીઓની જગ્યામાં નોકરી કરી, કચ્છના કેળવણી ખાતામાં લખપત ગામે ૪૦ ફોરીના પગારથી શિક્ષક તરીકે દાખલ થયા. ત્યાં ત્રણ વર્ષ કામ કરી મુન્શી તાલુકે જુજપુર ગામમાં માસિક ૬૦ ફોરીના પગારથી મહેતાજી તરીકે નીમાયા. અહીં એ ૭ વર્ષ રહ્યા. એ સમય દરમિયાન એમણે “મુન્શી ગોરક્ષક મંડળી” ની સારી સેવા કરી. આ કારણથી એમને સંવત ૧૯૫૦ ની સાલે ઘણા જ સન્માન સાથે સુવર્ણ-ચન્દ્રક અને “કવિપદ” અર્પણ કરવામાં આવ્યાં.

કવિ જીવરામ ત્યારે અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યકળા શીખવવા માટે ગુજરાતના મુવિખ્યાત કવિરાજ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ આવતા હતા. આ રીતે શ્રી જીવરામભાઈ અને કવિ શ્રી દલપતરામનો સંયોગ થઈ ગયો. આ અમૂલ્ય સંયોગમાંથી એમનું કવિ તરીકેનું જીવન ઘડાવા લાગ્યું. અમદાવાદમાં રહી એમણે પિંગળ, કાવ્યશાસ્ત્ર વગેરેનો ડાહ્યા અભ્યાસ કર્યો. એમની કવિતાઓ અને લેખો એ વખતના “સૌરાષ્ટ્ર-દર્પણ,” “વિજ્ઞાનવિલાસ,” “બુદ્ધિપ્રકાશ,” “કાવ્યકમળાકર,” “માસિકસાર સંગ્રહ,” “ચન્દ્ર,” “માસિક મંગલ” વગેરે માસિક પત્રો અને “ગુજરાતી,” “હિંદુસ્તાન,” “પ્રજામિત્ર” આદિ સાપ્તાહિક પત્રોમાં અવાર-નવાર છપાતાં હતાં.

સંવત ૧૯૫૦ માં જુજ નંબર પહેલાની શાળામાં પહેલા આસિસ્ટન્ટ અને કસરત-શિક્ષક તરીકે ફોરી ૧૦ ના પગારથી એ નીમાયા. શાળાની કામગીરી ઉપરાંત એમનો ધ્યેયપૂર્વક વખત કાવ્યશાસ્ત્રના

કવિ જીવરામ અજરામર ગાર

અબ્યાસમાં તેમજ કવિતાઓ-લેખો વગેરેની રચનામાં થતો હતો.

■

કવિશ્રીના જીવનનું એક મહત્વનું કાર્ય “સરસ્વતી શૃંગાર” નામક માસિકનું પ્રકાશન હતું. જે વખતે ગુજરાતી માસિકોની માત્ર જૂજ સંખ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી ત્યારે સંવત ૧૯૫૬ ના અશ્વિ માસથી “સરસ્વતી શૃંગાર”નું પ્રકાશન કરીને એમણે કચ્છી અને ગુજરાતી ગ્રંથનું સાહિત્ય પડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો. “સરસ્વતી શૃંગાર” એ નામ કંઈ અજબ રણકાર અને મીઠાશ ભરેલ જણાય છે. એમાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યકાગેના મનનીય લેખો આવતા. બાપાની કવિતાઓના નમૂના પણ એમાં અવાર-નવાર નજરે પાડપૂર્તિઓની રમઝટ પણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળતી. કરીને કાવ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યકળાની એમાં મીઠા પ્રમાણમાં ઉપકરણો આવતી. આજથી અર્ધી સદી પહેલાં કચ્છી જ સાહિત્યપ્રેમની ઘડતર માટે જેણે આટલાટલી જહેમત ઉઠાવી તે કવિ જીવરામ ખરેખર કચ્છને માટે એક ગૌરવકંપ હતા. જનતા એમનો જેટલો આખાર માને એટલો ઓછો છે.

સંવત ૧૯૬૧ માં દુબારી કેળવણી ખાતામાંથી છૂટા કવિ જીવરામ મુંબઈ ગયા. એ વખતે મુંબઈના કેટલાક શૃદ્ધથો તરફથી કચ્છના ગદસીસા ગામ પાસે આવેલ બી મહાદેવની જગ્યામાં “કાર્તીક વેદોદ્ધાર ગ્રંથકુલ” નામની આવતી હતી. આ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપક તરીકે કવિશ્રીની નીમંવન ૧૯૭૦ ની સાથે કરવામાં આવતાં મુંબઈ છોડી એખી આવ્યા. અહીં એ વર્ષ કામ કરી કવિ જીવરામ આવ્યા અને પાછા મુંબઈ ગયા.

આ વખતે કવિશ્રીની સાહિત્ય-સેવાની કદર કરી મુંબઈના ઠેટલાક સાહિત્યપ્રેમી સહજહૃદયોએ કવિશ્રીને એમની કદરદાની તરીકે એક થેલી આપવા માટે સંવત ૧૯૭૩-ની સાલે એક ફંડ ઊભું કર્યું. પરંતુ આ ફંડ પૂરું થાય તે પહેલાં બરાબર એ જ વરસામાં કવિશ્રીની તબિયત લથડવા માંડી. હવાફેર માટે કવિ ભુજ આવ્યા, પરંતુ એમનો મંદવાડ ઘટવાને બદલે દિવસે દિવસે વધતો ગયો. અને આખરે સંવત ૧૯૭૩ ના અધિક માદરવા સુદિ ૧૧ શુક્રવારે તારીખ ૨૮-૮-૧૯૧૭ ના રોજ સવારના આઠ વાગે કવિશ્રી આ દુનિયાને સદાને માટે છોડીને સ્વર્ગવાસી થયા.

જીવરામ કવિએ પોતાનું તખલ્લુસ-ટૂંકું નામ 'જીવન' રાખ્યું હતું. એમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યોના અંતમાં 'જીવન' નામ જોવામાં આવે છે.

કવિશ્રીના વડવાઓને કચ્છ રાજ્ય તરફથી ધોંસા ગામ કનામમાં મળ્યું હતું. અહીં 'જીવનાલય' નામક તેમણે તૈયાર કરેલ એક મકૂલીમાં જ તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થયો હતો. અહીંનું સુંદર રામસરોવર, નાની મોટી ટેકરીઓ, મહાદેવનું મંદિર એ બધાં કવિશ્રીના પ્રેરણાસ્થાન હતાં. કચ્છના એ વખતના રાજવી જોગારજી બાવાની ખુબી કવિ શ્રી પર સારી કૃપા હતી.

કવિ જીવરામ ગુજરાતી, હિંદી અને કચ્છી એમ ત્રણે ભાષામાં કવિતા કરતા. પરંતુ હિંદી અને કચ્છી કરતાં ગુજરાતી ભાષામાં એમની કૃતિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

કાવ્ય-કલાધર, ઉદો-કોથન, દાદાબાઈ સ્તોત્ર, વીર બત્રીસી, પ્રેમ પંચોતેરી, મહિયશમાલિકા, પિદ્ધર નીતિ, દામોદર શતક, શંકરચશમાલિકા વગેરે પુસ્તકો એમણે રચેલ છે. ગૃંજરી મહતા શંકરાચાર્ય શ્રી સગ્વિદ્યાનંદ શિવાલિનવ નૃસિંહ બારતી સ્વામીએ શ્રી જીવરામબાઈને 'કવિરાજશ્રી'ની પદવી અર્પણ કરી હતી.

આ ઉપરાંત કવિ હવરામકૃત મોઝદીન મહેતાબ અને કવિ
કૃત પ્રુથ્વી કુમારી, ભગવત્ પિંગળ તેમજ મેઘાકચર ગોરે
એમણે હપારી પ્રકટ કરેલ છે. રમ્મી પ્રગ્નમા સૌથી પ્રથમ
ના રમતું સિંચન કવિ હવરામે કરેલ છે.

કવિ હવરામનાજ પોતાની અતિ તંગ આર્થિક પરિસ્થિતિ
પણ અનેક જાહેરમાં ઉઘારી સાહિત્યની જે નેચા બતાવી છે.
જે તેમને જોઈતા પુસ્તકો આપીએ એટલા જોખ છે.

કવિ હવરામની કાવ્ય-જ્ઞાની ધોડી માનગી અને આપવાના
છે.

“ વીર બચીશી ”

કુંડલિયા

૧

શુભ રણરંગે ચડે, પડે નગારે પાવ,
જુએ રણજુઆર જે, ધરે ન પાછો પાવ;
ધરે ન પાછો પાવ, મરહ બંધા મૂછાગા,
વિકટ વાટ રણવટ, ભટ્ટ જેલે બાતાગા;
પડે ગોર ‘હવરામ’, છટે કાપર પન પૂરા,
પડે નગારે પાવ, ચડે રણરંગે શુભ.

૨

મુઝી નગારાં જનનાં, ચડે પલન પર રંન,
રિપુ-દગ પર તૂટી પડે, જેવા રીપ પતંન;
જેવા રીપ પતંન, અત્યંતી આશા પામે,
માર માર મુખ પડે, મ્યાન વલાર ન રામે,

કહે ગોર 'જીવરામ' વીર રણવંકા ન્યારા,
ચડે વહત પર રંગ, જંગનાં મુણી નગારાં.

૩

શંકા કરી મરણ તણી, રણ ન હો રજપૂત,
શત્રુ પર સામા ચડી, લડે જેમ જમફત;
લડે જેમ જમફત, પૂત કાત્રાણી કેરા,
શીશ કરે બક્ષીસ, દિયે સંઘામે ડેરા;
કહે ગોર 'જીવરામ', દેશમાં વાગે ડંકા,
રણ ન હો રજપૂત, કરી મૃત્યુની શંકા.

૪

ધડ ધડ માથાં-ધડ પડે, વહે રૂધિર તે ઠામ,
ખેલ ખડગના ખેલવા, નહિ કાયરનાં કામ,
નહિ કામરનાં કામ, વહે જ્યાં વીર વિચિત્રણ,
વીર-હાક રણ કરે, ઉડે ભાલા અતિ તીક્ષ્ણ,
કહે ગોર 'જીવરામ', પડે તત્વાર જ સડ સડ !
વહે રૂધિરની ધાર, પડે માથાં જ્યાં ધડ ધડ !

૫

અણઅણતા ભાલા જહાં, ખણખણતી ખગધાર,
સણસણતી ચક્રિત મહા, ઠણઠણ ગુરજ અપાર;
ઠણઠણ ગુરજ અપાર, અથ હસિ હણહણતા,
અણઅણતી લટ-હાક, છણછણે વીર હણતા;
કહે ગોર 'જીવરામ', શૂર શત્રુ સણસણતા,
અણઅણતી ખગધાર, જુલ-ભાલા અણઅણતા.

૬

કોડીલા કચ્છ દેશમાં, નાગમતી નદી તીર,
 ભોજપુરીમાં ભાવથી, કરી ખત્રીશી વીર;
 કરી ખત્રીશી વીર, ધીર દિલ ધીર દ્રઢાવા,
 કાયર નર દિલગીર, વીરને નીર ચઢાવા;
 કહે ગોર 'હવરામ,' રંગ વીરા ! રંગીલા !
 નાગમતી નદી તીર, કચ્છ દેશે કોડીલા.

૭

ભુજ ભૂપતિ ખેંગારના, પુરોહિત કુળ મધ્ય,
 જન્મ્યો કવિ હવરામ જે, કરી ખત્રીશી સઘ;
 કરી ખત્રીશી સઘ, સાલ ઓગણીસ પચાસે,
 કૃષ્ણપદ છટ્ટ શુક, વાર આવણ શુભ માસે;
 કુલીન વીરને કાજ, ધરી ઉત્સાહ ઉર-અંબુજ,
 પુરોહિત કુળ મધ્ય, ભૂષ ખેંગાર તણે ભુજ.

“ પ્રેમ-પંચોતરી ”

કવિત

પ્રેમ જિન ખાની, હે હરાની જગ જત હું કો,
 સંત હું કો માની ચહ, ઔશુન કી ખાની હે;
 પ્રેમ જિન ખાની, સો પિછાની અકલ્યાની હમ,
 હાની-માનીઓં કો અતિ, ચશ હું કી હાની હે;
 પ્રેમ જિન ખાની, સો તો નર્ક કી નિશાની દેખ,
 પ્રેમ જિન હાની સજ દુનિયા દિવાની હે;
 મુનો 'રત્ન' જાની, 'હવ' પ્રેમ હું કી ખાની જિન,
 જત-મુખ સૂજે સર, પ્રેમ મુખ પાની હે.

સર્વેશ

૧

પ્રેમ વિના ઉપજ્યો જગમાં નર, કાં ઉપજ્યો ખર તે ન નિભાડે ?
 પ્રેમ વિના ઉપજ્યો અધિકારી, ધિક્કારી જીવ્યો કેમ એક અશાડે ?
 પ્રેમ વિના ઉપજ્યો નૃપતિ, ખપતી વિષુ તેહ પતીત અખાડે,
 પ્રેમ વિના ઉપજ્યો જ કવીશ, ખવીસ ખરેખર ' જીવન ' ખાડે.

૨

કોઇકને થક હાથ ચડયું, વળી કોઇક ડાળ વિષે ભટકાયો,
 કોઇક પત્ર વિષે પ્રસયો વળી, કોઇક મંજરિમાં જ સુંઝાયો;
 કોઇક ફૂલ કળી ગ્રહી રંજિત, કોઇક માધુરિમાં અટવાયો,
 ' જીવન ! ' જીવ જીવ્યો જગ પ્રેમ-તરૂ, ચઢી કોણ નથી લપટાયો ?

■

પ્રેમ ધરી એક પત્થરને કહે, " ઇશ્વર એહ મને ફળશે, "
 પ્રેમ કરી એક ઇશ્વરને કહે, " પત્થર એહ મને નકશે, "
 પ્રેમ-પ્રમાણ પ્રમાણ ખરૂં, વિષુ પ્રેમ પ્રમાણ નહિ જડશે,
 ' જીવન ' કહે પ્રિય ' વત્ન ' સુણો, જગ પ્રેમ થકી સુકિત મળશે.

૪

પ્રેમ પવિત્ર ને પૂરણ છે, અપવિત્ર અપૂર્ણ ઉરે નહિ જાગે,
 પ્રેમ પ્રકાશિત પૂરણ છે, અપ્રકાશિતનો કદી સંગ ન માગે;
 પ્રેમ ખરેખર પંડિત છે, નર તે ન અપંડિતમાં અનુસાગે,
 ' જીવન ! ' આ અમલીન છે પ્રેમ, મલીન છૂટે કદી એહ ન લાગે.

પ

ભોજપુરી મહીં નાગમતી તીર, સાલજ ઝોગણીસો સુ પચાસે,
પક્ષ છે કૃષ્ણ ને અશ્વિન માસ, નિવાસ વિદ્યાલયમાં સુ હુલાસે,
એકમ વાર યશિ શુભ વાસર, પૂરણ કીધી અતિ અભિલાષે,
'જીવન !' 'પ્રેમ પચોતરી' પ્રેમી, સુપંડિત પૂરણ પ્રેમથી ગાશે.

એક દિવસ એક મૃત્યુ પામેલા મધૂર પર કવિની દષ્ટિ પડી
અને એક કવિતાનો ઉદ્ભવ થયો.

મૃત મધૂરને !

(રાગ—સીતાજના મહીનાનો)

જાતુ પાવસનો શણગાર, શિખિ ! તું સોહામણો,
કેમ સૂતો બની નિરાધાર, બનીને કયામણો ?
પ્રિય ! ઊઠીને એક વાર, કળા કર તાહરી,
કાંઈ નૃત્ય-કળાને બતાવ, કળાધર ! તાહરી.
ફિટકાર છે વાર હજાર, જેણે માર્યો તૂજને,
પ્રેમ-નેમનો ન કયો વિચાર, ધિક્ક તે મનૂજ ને.
તારા જેવા રસિક-વર જીવ, મુઆ યે સજીવ છે,
પ્રેમહીન જે ફરતા ફકીર, 'જીવન' નિરજીવ છે.

અસ્થિરતા

સદા ન ચોક્ક સમાન છે, સદા ન હૃષં બિશેષ,
સદા ન બાલાપન રહે, સદા ન જોખન વેશ.
સદા ન સાથ સનેહી કે, સદા ન દેખી દેષ,
સદા ન સરદારી રહે સદા ન પર આદેશ.

સદા ન કંયા કંધ પે, સદા ન ઝરીયા ખેય,
 સદા ન સંગત સંત છી, સદા ન કૃપા નરેય.
 સદા ન પ્રીતિ કષ્ટ છી, સદા ન સુલલ સુકાળ,
 સદા ન ન્યોતિ દીપ છી, સદા ન મુખ કો સાજ.
 સદા ન ધન આકાશ મેં, સદા ન શિર પર છત,
 સદા ન ચઢનો ખાલણી, સદા ન સંગ સુમિત્ર.
 સદા જવાની જોર નહીં, સદા ન રંગ શુભાળ,
 સદા ન સાહેબી રહે, સદા ન શિર મહેતાળ.
 સદા શીત ઋતુ ના ચલે, સદા ન શ્રીવત્સ તાપ,
 સદા ન બરસન મેહ કો, સદા ન પ્રેમ-પ્રતાપ.
 સદા ન શાન્તિ ચિત્ત છી, સદા ન વૈભવ પાસ,
 સદા રૂપ-ચૌરન નહીં, સદા ન પૂરી આશ.
 સદા ન સ્વાતિ પ્રસાદ હે, સદા ન નૃપ વિવાસ,
 સદા ન સેવા સજ છી, સદા ન 'જીવન' દાસ.

પાદપૂર્તિ

સાચે રાચે રામ

માળા છાપા તિલકથી, સરે ન એકે કામ,
 કાચે મન નાચે વૃથા, સાચે રાચે રામ.
 જટા ધરી શિર કારગી, બાર સહે નર આમ,
 જટા ખટાપટ પેટની, સાચે રાચે રામ.
 ગર્ધવ પેઠે રાખને, કશી જાળવી આમ,
 રાખે ઝાંખ વૃથા ધરે, સાચે રાચે રામ.
 ન્હાતા ધોતા નિશ્ચિને, જળચર જીવ તમામ,
 અંતરને ધોવે નહિ, સાચે રાચે રામ.

ભટકી તીરથ લાવ વિષુ, મૂરખ ખરચે દામ,
 એથી અર્થ સરે નહિ, સાચે રાચે રામ.
 ધ્યાન ધરે બગલા પરે, જપે બપ બે બમ,
 કામ દામ આચાર એ, સાચે રાચે રામ.
 રામ રામ મુખથી બકે, અંતરમાં આરામ,
 એ લક્ષણથી વેગજો સાચે રાચે રામ.
 ઘંટ વગાડી થાળ ધરી, ટાંગ સજે બહુ ઠામ,
 એ જગ ઠગવા સાધનો, સાચે રાચે રામ.
 તણ બૂઝ જાળજ ને, પાર વિશ્વનો પામ,
 એ વિષુ આરો એક નહિ, સાચે રાચે રામ.
 ફૂડા ફૂડ કપટ કરી, લેતા પ્રભુનું નામ,
 ‘હવન!’ જગમાં જાણુજો, સાચે રાચે રામ.

ગુજરાતના મહા કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું અવસાન શ્રી
 હવરામભાઈની હયાતીમાં જ થયેલું. એ પ્રસંગે એમણે કવિતા દ્વારા
 નીચે પ્રમાણે પોતાનો શોક વ્યક્ત કરેલ છે.

દોહરો

વકીલ ગુજરી વાણીનો, વિચર્યો વિષુ દરબાર,
 તે સુશ્રુતાં ગુજરાતમાં, પ્રીઠો પડ્યો પુકાર.

સવैया

હે દલપત કવીન્દર ! તું વિષુ, કોણ ગિરા ગુજરાત સોહાવે ?
 શ્રેષ્ઠ કવિત રચી રસપૂરણ, કોણ, હવે અમને બતલાવે ?
 સંશય શૂર નિવારી હદે થકી, કોણ શરુ ગુજરાત કહાવે ?
 ‘હવન!’ સૌ ગુજરાતી કવિ તણી, કોણ હિમાચત હાલ ધરાવે ?

દોહરા

ગિરા શુભંરીની કરી, સેવા સત્ય સ્વભાવ,
એ કારણ દલપત કવિ, પામ્યા પૂર્ણ પ્રભાવ.

સૂચના

અર્ધ સદી લગી ખંત ધરી કરી, ખૂબ ગિરા શુભંરીની સેવા,
પામી પૂર સન્માન સહુ સ્થળ, પામી ગયા શુભ કીરત-મેવા;
ફળે ખળવી પૂરી ભવમાં, નિજ જ્ઞાનનું દાન જ દેશને દેવા,
'ભવન !' શ્રી દલપત ગયા અવ, મોક્ષ તણું ફળ ઉત્તમ લેવા.

દોહરા

ઈશ્વરી સન અઘાણુ ને, માસ તૃતીય નિજ ગેહ,
તારીખ પચ્ચીસમી દિને, કવિ દલપત તણુ દેહ.
શુભંર કવિદલના હતા, દલપતિ દલપત આપ,
આજે સ્વર્ગે સિધાવતાં, મધ્યો જ દલ પરતાપ.

બડેજ કવિ દેવાજી

કાળી રાત્રિની ધનધોર કાલિમામાંથી જેમ સૂઈનો ઝળહળતો પ્રકાશ બહાર નીકળે તેવી જ રીતે વહેગ, પાખંડ અને અધશ્રદ્ધાના જમાનામાં એક અદ્ભુત સમાજ સુધારક કવિ દેવાજીનો ઉદ્ભવ થયો. નખત્રાણા તાલુકાના મંજલ ગામે, બડેજ જગમલજીને ત્યાં સંવત ૧૯૧૬ ની સાલે એક બાલકુમારનો જન્મ થયો. આ બાલકુમાર આગળ જતાં એક દિવસ મહાત્મા દેવાજીના નામે સારાથે કબજામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા. એમનાં માતૃશ્રી સત્યનિષ્ઠ, પવિત્ર અને ધર્મપ્રેમી હોવાથી તેની અસર બાલકાળમાં જ કુમાર દેવાજી ઉપર થવા લાગી. જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ સત્ય-સંશોધનની એમની વૃત્તિ પણ વિકસતી ગઈ. અનેક પ્રકારના વહેમોની જળમાં ઝડપાઈને લોકોને પામમાલ થતા જોઈને એમના અંતરમાં આગ લાગી જતી. સમાજમાં પેસી ગયેલી અધશ્રદ્ધાની અનેક બદીઓ દૂર કરવા એમણે જિંદગીભર ભારે પ્રયાસ કર્યો. દુનિયાના અનુભવો પ્રાપ્ત કરવા અને સત્યને શોધવા એમણે પ્રથમ તો ખૂબ દેશાટન કર્યું. ભારતભૂમિના જુદા જુદા મતમતાંતરો અને પંથ-સંપ્રદાયોનો જોડો અભ્યાસ કર્યો. ગોડવિલા, ઈન્દ્રજાળ, મંત્ર-જંત્ર અને તંત્રાદિનો પણ અનુભવ કરી જોયો. જ્યોતિષને પણ કરી જોયું. છેવટે દેવનો આવેશ લઈને ધૂણનાર ભોપા પણ બન્યા અને ક્યાં કેટલું સત્ય રહેલ છે તેનું જોડું નિરીક્ષણ કર્યું. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું બારીક અવલોકન કરતાં એમને જણાયું, કે આ બધી પ્રપંચજાળ છે અને ફગાવાઈના પાયા પર આ બધો ધર્મિંગનો મહેલ બનેલ થયો છે.

આ સમય દરમિયાન બારતમરમા મહર્ષિ દયાનંદ મત્વનો ૩૩૦
જન્મવત્તા મૂખી રહ્યા હતા. 'સત્યાર્થ' પ્રકાશના તે ન-કિંગ્સો વહેમ,
પાખડ અને અજ્ઞાનના અધઘગને ભેગને બારતીર આઝાદીમા હોતાનું
અવ્યક્ત દેવાની રહ્યા હતા. દેશને પાકુ મહર્ષિના 'સત્યાર્થ
પ્રકાશ'ના દર્શન થયા અને સત્ય સંબોધનની એમની દષ્ટિ ખુલી
ગઈ પરિણામ તે આનંદુ, કે અનેક અનુભવોને અતે દેશ અને
ધર્તિગના જળાને ખૂદી નાખનાર 'દેવાનુભવ દિવાકર' નામે એક
નીન પુસ્તકની એમણે રચના કરી જગતની જુગી જુદી નાજીનીને
ઝીણવટથી જોઈને અવત ૧૯૫૭ ની સાને ૪૧ વર્ષની પુખ્ત ઉંમરે
એમણે આ પુસ્તક રચનાની રાહઆત કરી લગભગ ૧૧ વર્ષની
અહેમત પછી આ કાવ્ય એમણે પરિપૂર્ણ કર્યું.

આ અમૂલ્ય પુસ્તકને પ્રકાશમાં લાવના માટે કચ્છ-અમીના મક્ત
કવિ પ્રતાપદરિ ગુણાજીએ તથા સૌરાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત નાટ્યકાર
ધીરસિંહ વહેરાનાર્દ ગોહિને ખૂબ ધન સીધા હતા.

કવિ દેવાજી કેવા નીડર અને ક્રાન્તિકારી હતા, એ એમના
પુસ્તક પરથી જાણી શકાય છે. એમની તેજસ્વી કુદ્ધિ અને તકેરાકિત
હમેશા એમની સહાય માટે હાજર રહેતા અસત્યનું હેલન અને
સત્યનું સંસ્થાપન કરવાની એમની શક્તિ ખૂબ ખીનેલી હતી. સામા
માણસની નકાબોનું સમાધાન કરવા માટે જિંદગીભરના એમના
અનેક અનુભવો એમને ખૂબ ઉપયોગી થતા એમણે પોતાનું આજી
જીવન પ્રગતે અજ્ઞાનની ગતિમાથી બહાર કાઢવા માટે ખરચી નાખ્યું
હતું. વહેરાનાર યુગમા કવિ દેવાજી એક મજાન સુધારક તરીકેની
પોતાની દરજ્જા જાળવી ગયા છ.

એમની રચનાની વાનગી નિહાળીએ 'દિસાર'ના પ્રારંભમા જ
કવિ મ. જાનમણ કરતા કહે છે—

દોહરા-માત્રા ૪૮

અકલ અમલ અશરણુ શરણુ, હરણુ સકળ કળિ-કંદ,
કલુષ નિકંદન કરણુ પ્રણુ, જય જય ! જનસુખ કંદ.
અજરામર અભરણુ ભરણુ, સત મત ગત દાતાર,
સરસ ગ્રંથ ગ્રંથન વિષે, દે દહ ઉક્તિ ઉદાર.

દેવ-દેવીઓની વિપુલતા

દોહરા

એક દેવતા પાંચ એ, કયાં જૂજવા રૂપ,
તોય ન પામ્યા તૃપ્તિને, જોજે છે જમરૂપ.

સોરઠા

વધતા જાયે દેવ, દિન દિન પ્રતિ અનેક એ,
આર્યો તણી કુટેવ, વહેમ વધારે હુઃખી થવા.
વણી-પંથો એમ, હજુ વધે છે આ સમે,
સંપ જ થાયે કેમ, એક ઘરમા બે મત રહે ?

કવિત-૧

ખૂબડી શીતળા અંબા, ખોડિયાર હાંગળાજ,
ખૌચરા રવેન્દ્રી કાળી, પ્રેમથી મનાવે છે;
વાંકલ ગાત્રાક તારા, મેલડી આમુંડા ચંડી,
ધુમાવતી વાઘેશ્વરી, આશાપુરા ગાવે છે;
કત્યાયની હરસિદ્ધિ, દેવલ વગેરાં દેવી,
માનતા માનીને, તેના લોપાને ધુણાવે છે;
'દેવ' કહે આર્ય જ્ઞાત, વૃથા રાખી મન જ્ઞાત,
જીવે તણી કરી ઘાત, માતાને ચડાવે છે.

૨

પાણુ ખેત્રપાળ જખ, વાછરો જેસર પઠો,
 વેણુપીર અજેપાળ, તેને ઢોલી ખૂજે છે;
 પિયોરો એકલમદી, લાલુ જસરાજ અને
 લાલા હરયોળ વિષે, વહેમ ધરી મૂઝે છે;
 લેરવ કંથડ પીર, અલિયો મતિયો હંસો,
 રામદેવ યાપી પોતે તેને ઢેખી ખૂજે છે;
 'દેવ' કહે લોખા લોક, વિદ્યાહિન પશુ જેવા,
 ગાલાવેલા બની ગયા માટે એજ સૂઝે છે.

૩

સૂરાપૂરા સતી ઘોષો, કુછેર રાવળ પીર,
 માલાબર ચીંથરીઓ, વગેરે વખાણે છે;
 નેવેદ જુહાર નિત્ય, ધૂપ દીપ માનતાઓ,
 મહિમા વધારી અને સુખદાઈ માને છે;
 પુત્ર પૌત્ર ધન ધાન્ય, દેવતાઓ આપે આજ,
 નિભાવી રદ્યા છે એજ, એવું એ પ્રમાણે છે;
 'દેવ' કહે તેને ઢોઈ, હિતમત દિયે કદી,
 કુટિલ કુમતિવાન, આપ મત લાણે છે.

૪

કુલ ધંસમાલ ખવાળ, લાંચો મયો ગેબી છતો,
 પંજેર પીરાણુ લંચો, હાથ પાને નાય છે;
 કલંદર માઈ બંશી, સરાપીન વડોપીર,
 ગામુરાઈ પીર ઢેખી આનંદિત થાય છે;

રૂકન હસન જુઓ, શુભમાલી તાખૂત ને,
અસાઓ બુખારી અને, કરોલથા ગાય છે;
આયોની પદ્ધતિ રૂડી, મહા માંગલિક તેને,
'દેવ' કહે બહેમ થકી, દૂર જ મૂકાય છે;

ધન્ત્રવિજય

ભૂત પિશાચ ખવીસ ખરા કહી, ત્રેત પદ્ધતિ અનેક મનાવે,
ડાકણ શાકણ મેલડી જોગણી, વીર વિષે જમણા બહુ લાવે;
પુરસા ધે જિનનાં ઉર સંશય, ભારત ભૂમિ તણા જન ગાવે,
'દેવ' વહે દિલગીર મહા થઈ, વેદ તણાં વચ્ચેના વિસરાવે.

ભુઆ-ભોપા

ભોપા ભૂખે મરે પોતે, બીજાને શું આપી શકે ?
દેવ-દાસ થયો તોય, શંકડો જ રહે છે;
નાચે-ધૂણે ધૂતે લોકો, અમથો હલાવે ડોકો,
તોફાની તોફાન કરી, ભવિષ્યને કહે છે;
આજો ભવ રઝળીને, સુખી તે ન થયો કદી,
વૃથા વાદ વદી ડોગો, જ્ઞાન ભાર વહે છે;
'દેવ' કહે રૂડી રીતે, તપાસ કરીને જુઓ,
હુનિયાના દોષ-દુઃખ, આપ શિર સહે છે.

સત્રેયા-ઝેકત્રીસા

અમથો ધૂણી કરે ફજેલી, ભોળા જાણે આવ્યો દેવ,
ડમડમ ડાક જાળવે રાવળ, ધૂપ ધુમાડે માને સેવ;
મુખે પવાડા ગાય ધુતારો, હરહમ તેને પડી કટેવ,
'દેવ' કહે દિલ દયા ન તેને, અદ્ય જીવ મારે તતખેવ.

‘દેવ વર્મા’ કહે એવા લાલચી લયોડ થાંખ,
ધિક્કાર ધિક્કાર એને લાખગણી લાગો લાય.

શુકન-અપશુકન: ૧

શુકનનો ઠંહેમ રાખી, આયઁ ઘણા યાય દુઃખી,
આધા જઈ પાછા વળે, આયડે અજાનથી;
શીઘ્ર કામ કરવાતું, હોય પણ બીકણુ તે,
હેયું હારી બેસી રહે, અભણુ બેભાનથી;
પશુ તુલ્ય મતિ લેની, પાખંડીનો અનુયાયી,
વેદ વેતા તણા વાકય, સાંભળે ન કાનથી;
‘દેવ’ કહે પ્રિય-બંધુ મનુષ્યનો પાત્રી દેહ,
પામરને સંગ મતિ, ગઈ મધુપાનથી.

૨

ખરેખર ખાય ઠંહેમ, ખર તણા બૂંકવાથી,
ટીટોડી કે તેવરના, ભોલે બરમાય છે;
ભેરવ કાગડા ધૂપૂ, પક્ષી તણા મુણી શબ્દ,
હૃતરાઓ રૂવે રાતે, તેથી કરમાય છે;
બિલાડી હરણુ તેમ, સરપ બિતરે આડો,
ઇત્યાદિક ઠંહેમ રાખી, નહિ ચરમાય છે;
‘દેવ’ કહે દોઢ ડાઘા, રાત દિન વેઠે દુઃખ,
વિવાહીન વેવલાઓ, ઘણા જૂંચવાય છે.

વક્રમ-૧

કોઈ મૂઢ કિથા રજા, કાળ તરો રાએ ઠંહેમ,
કોઈ બેગણીનાં ઘર, પૂછતો જ કરે છે;

કોઈ ચોખું ચોધડિયું, જોઈ ચાલે જીને ગામ,
કોઈ તિથિવાર સારા, જોઈ કાચું કરે છે;
કોઈ છીંક સાંભળીને, ઘરમાં ભરાઈ જોસે,
મિની આડી ફરે એમાં, બહેમ રાખી ડરે તે;
'દેવ' કહે પાચમાલી, કેટલીક કહું કથી ?
આચું બંધુ વિદ્યાહીણ, કદી નહિ ઠરે તે.

૨

કોઈ કહે એક ઝુખી, પારા વડે મળે રિદ્ધિ,
હથા જોડી હોય તેથી, પામે રાજમાન તે;
શ્યાળ શુંગી રાખવાથી, અશ્વ શસ્ત્ર લેહે નહિ,
ડાયમા તે શંખ થકી, વધે ધન-ધાન તે;
હુકાંજન આંજવાથી, દેખાય ભૂમિનું દ્રવ્ય,
અસંભવ ગણે માની, થાય છે હેરાન તે,
'દેવ' કહે તેને કોઈ, સારાસાર સમજાવે,
માને નહિ મૂઠ મતિ, એવા છે હેવાને તે.

■

કોઈ જાણે થયું હુઃખ, ગ્રહ વિપરીત તેથી,
કોઈ જાણે થયું હશે, દેવોના ઉતાપથી;
કોઈ જાણે થયું હશે, પૂર્વજોના કોપ વડે;
કોઈ જાણે થયું હશે, કોઈકના આપથી;
કોઈ જાણે થયું હશે, ડાકણની દષ્ટિ વડે,
કોઈ જાણે થયું હુઃખ, જૂતના સંતાપથી;
કોઈ જાણે થયું હુઃખ, મંત્ર-મંત્ર-મૂઠ થકી,
'દેવ' કહે થયું હુઃખ, પૂરવના પાપથી.

નજર

નજરનો બહેમ રાખી, યાળી માંહે આગ આણી,
 રાઈ મીઠું લલરાવી, માથે રાખે વાટકો;
 છાણ પાણી મેળવીને, માથે રહે તેથી તેમા,
 વરાળનો વાયુ થઈ, ચોંટી રહે ચાટકો;
 વેવલા વેમીલા લોકો, ભૂત જેવા ભૂત બની,
 આયંધમ લખાવીને, કરે એવા નાટકો;
 મૂઠ્ઠો કરે છે એમ, ઘણા લોક આવરાઓ,
 'દેવ' કહે બહેમ વિષે, વૃથા કેમ બાટકો ?

સ્મરણન જગાવનાર

પાખંડીઓ ઢોંગ કરી, કાળી ચતુર્દશી દિને,
 બાકળા ને ઠોઠા લઈ, મસાણુ જગાવે છે,
 લોહ સાથે બળી કરી, ભૂત વેશ કરાવીને,
 મંત્રથી બોલાવે બહેમ, બીબને લગાવે છે;
 ફંડાળામાં ભેસાડીને, લોખાને જમાવી ખૂબ,
 અનેક પ્રકાર કરી, બોધાને ડરાવે છે;
 'દેવ' કહે પ્રપંડીઓ, આપ મતલબ સાધી,
 પેસા પડાવીને પોતે, પેટની ચલાવે છે

કામણ

કોઈ લોખા માણુસને, રાગની જો વ્યથા થાય,
 બહેમથી આતુર બની, ઢોંગી પાસે લાય છે,
 છાશ મોરચુનું લઈ, બહેમીલાને ખીવડાવે,
 ઉકાળો આવીને આંતે, વગન જ ચાય છે;

આલાકીથી ચીઠડીએ, વમનમાં નાખી દીએ,
ચીમટાથી કાઢી જહાર, આપણુ ગાય છે;
'દેવ' કહે એવા ઠગ, છેતરે છે અભણને;
અરથી અભણ લોક, અમથા ઠગાય છે.

આભડછેટ-દોહરા

જે જન અંત્યજને અડી, કરે વિધિવત્ સ્નાન,
છાશ અડેલી તેહની, પીવે તે હઇ માન.
કયાં ગઇ એની ઉચ્ચતા, કયાં ગઇ આભડ છેટ?
મૂખે અને વિદ્વાનમાં, યથું પાધરું પોત.
સ્વાયં સિદ્ધ થયા પછી, પ્રથમ પડે અલકાચ,
અટક જુઓને ઉચ્ચની, પલ્લપલ્લમાં પલ્લટાય.
વેદ વિધિથી અધમને, કરે નહિ પાવન,
પતિત પાવન પ્રભુ તણા, માને નહિ વચન.

જખ ડાડા

૧

જખે જેડા જોરાવર, દેવતા ત હિઠા કોય,
સંગારે જી ચડી વાર, પુંઅરે જી કહયાં પાડ;
ડાડે ડેવેજી સેં ગાલ્યું, કંધા હુંવા મુખામુખ,
વિઠા સે કકડ બિટ, મથે ચડી ડાઢા હાડ;
જાડેજેં કે અઇ સાય, પાચાડે મેં પધરા સે,
તરે કે ત્રામેં જો ગઢ, લાખાડી કે લોજી વાડ;
આંખેં પટેં મેં જરૂર, ફૂડિયેં કે કઢેં કોડ,
સચેં કે ચખાંઈ કર, મિઠા ઇ અમીંજા ઝાડ;

કામડીઆના સ્મરણુ અર્થે સંવત ૧૯૭૫ માં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. શેઠ લધુભાઈ સુસરકારી અને ઉદારવૃત્તિના એક બેગતા મુતાન હતા. એમને આ સાળન જગતનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણવાની બહુ હોંસ હતી. પરંતુ તે પૂરી થાય તે પહેલાં માત્ર બાવીસ વર્ષની નાની વયમાં જ કૂર કાળે એમને ખેંચી લીધા. શેઠ લધુભાઈનાં બહેન સડીના બહેન પણ સુસરકારી અને સાહિત્યપ્રેમી હતાં. લાઇની ખીમારીમાં એમણે લખેલી કવિતાની માત્ર પહેલી બે લીટીઓ એમના હૃદયની ભાવનાશીલતા રજુ કરી બન્ય છે.

શું આજ સૂતો ખાટલે, પરવશ બનીને બાપડો,
કરતો હજારો પર હુકમ, તે યદ્ય ગયો કયમ રાંકડો ?

શેઠ લધુભાઈને શ્રી આગાખાન તરફથી કામડીઆનો માનવંતો ઇસ્કામ આપવામાં આવ્યો હતો.

એમને અંગ્રજિ આપતાં કચ્છના રાષ્ટ્ર કવિ મુશરિ લાલજી બાસક ઉદે શ્રી નિરંજનજી કહે છે કે—

સોરઠા

ઓ વહાલા મહેમાન, મહેમાની કીધી નથી,
રહી અપૂરી હામ, અપુ આજે અંગ્રજિ.
તુજ આતમની પાંખ, દિવ્ય સુવણે રાજતી,
નિરખી ઠરવી આંખ, તે બ્યોતિમંય તત્ત્વને.
જાયા મુમ અભિલાષ. અમી નીંગળતી આંખડી,
તુજ સુખડાનું હાસ્ય, બૂલું ના કો દી સખા !

x

x

x

તુજ તુરબત પ્રહાંડ, સખર 'નિરંજન'થી ભરી,
કાળચક્રની પાંખ, ઢાળે વાયુ રેન દિન.

—નિરંજન

એવા સાહિત્ય-રસિક સંજ્ઞન શેઠ લઘુભાઈની અંતર-અભિ-
લાષની પૂર્તિ સમી 'સાજન બાવની'નાં થોડાં રસ-મૌકિતિકોની
રસદહાણુ લખ્યે.

સાજન બાવની

તોળે-મુંળે : કવિત

તોળે મુંળે કરે કરે, પાપ-ગડા ભરે ભરે,
કડે કીં ન વેંતો કરે, માનખો તો હારીએં;
ફૂડી તાં હી આય કાયા, તેં મેં તો લગાય માયા,
જેડી બપોરેં છાયા, વિચારે ન ન્યારીએં;
કાલ જડે વેંધો ખણી, તડેં તોળે કેર ધણી ?
હીરો છડે કાય મણી, કુલા તો ઉપાડીએં ?
'સાજન' સમજ શક, હેડો તાં ન કળે હઠ,
ખોટા મિડે ઘર-મઠ, હરિ ન સંભારીએં !

સંત ચેંતા-

સંત ચેંતા વાર વાર, મૂરખ તું કીં વિચાર,
સંસાર મેં નાંચ સાર, હરિ કે તું બજ રે !
વેને તું જરૂર મરી, કેંલા તો ખણે હી ભરી !
માનખો ન અચે કરી, ફૂડ કે તું તજ રે !
સંસાર ને સુખ કેડો ? કસૂંલે જે રંગ જેડો,
તેં મેં તો મચાચો મેડો, નતી થીએ લજ રે !
ભાંધયેં તું જે સુખ થીન, સાધેં વટે રો આધીન,
'સાજન' તું મેખ મીન, કડેં કીં-મ કજ રે !

કરોડ સંકલ્પ

સંકલ્પ કંઈએ કરોડ, ધંધેણ તો કંઈએ ઘોડ,
 મુછે કે ડિચે તો મોડ, ધિણ નતો હલે રે!
 જમડો અર્ધધિ : જડે, પુછી ન સગને તડે,
 ધન માલ મિડે છડે, વેને હથે હલે રે!
 મૂરખા ! તું મંમ હાણુ, કુલા વિઠો કંઈયે તાણુ ?
 મંત તોડે કરી સાન, તે જે ચે ન હલે રે!
 કર તું સાધે જો સંગ, ફૂડી કાપા 'ધીધી' મંગ,
 'સાજન' ફિરાય ઢંગ, બ્રહ્મ મેં ન મિલે રે !

અફલ જીવન

ઉધમ કંઈએ તો ઘણું, મુખેઓ ન વેંતો ખણું,
 વજે તો જાં હલો ચણું, ઘણું તું તો તાણીએ;
 ડિસીને મેડી મોલાત, પિંહણ જુલી વેં જાત,
 તનજી તો રખે તાત, વિષય સુખ માણીએ;
 ફૂડા મિડે માલ-ધન, દેંજી નતો સુણે કન,
 મુંજે મુંજે કરે મન, જીતો એથે ધાણીએ;
 'સાજન' સમજી હલ, હેડી તાં ન ઈધી પલ,
 જીવન વિઝે અફલ, વિચાર ન આણીએ.

સચી ગાલ

સચી ગાલ સુણે નતો, ફૂડો અલે વિઠે મતો,
 માલ મવા મિજ રતો, પ્યો અંધયે ખડે રે !
 મુંજી કાવા સુંજી માયા, મુંજે ધર સુંજી છાયા,
 મુંજે મુંજે મ કર કાયા, મિડે વેને છડે રે !

ધીરું તોરું લેણું ભાઈ, બીં ધીરેં છ ઈ સગાઈ,
તેંમેં ગિનેં તો વડાઈ, તું તાં વેને લડે રે !

‘ સાજન ’ ન સત કિત, મિથ્યા નારી સુત પિત,
હિકડો આતમ સત, વેદ જ્ઞાન વહે રે !

જમ જો જોડો

જગત મેં રાણું થોડો, જમ જો લગંધો જોડો,
છડે વેનેં વેલો મોડો, હલેં નતો ઠરી રે !

ડિસાળેં તો વડો ધૂડ, રાત ડીં તો કંઈયેં ફૂડ,
તું તાં ફરી થીનેં ધૂડ, રખખ થીનેં બરી રે !

જેં છ તું કંઈયેં તો આસ, દીન-દુઝ્બી થીએં દાસ,
સેં તાં મિડે રીધા નાશ, ન્યારીએં ન ફિરી રે !

‘ સાજન ’ એં મુંબ વલા ! એડો દુઝ્બી થીને કુલા ?
ઝોસંધી અચીંધી ભલા, સંભારિયેં ન હરિ રે !

ડિસ-વિચાર !

ડિસ ઠીં વીચાર હાણ, જડેં તું છડીને પ્રાણ,
કોય ન હલંધે સાણ, ધન પુત્ર કાયા રે;

તું તાં ચેંતો મુંછ મુંછ, લેરી કરે રજે પૂંછ,
પેટી કે લગાઈયેં કુંછ, સે તાં માયા છાયા રે;

મિડે છડે વેનેં વલા, હથ તોળ રોંધા કલા,
કુલા તો પિટીએં જલા, સમજેં ન ડાયા રે;

‘ સાજન ’ એં સુણ જેલી ! સંગ કો ન ડીધો ચેલી,
છડે વેનેં હી હવેલી, જેં જા ઊનાં પાયા રે.

સંસાર-સોણું

સંસાર તાં આય સોણું, ન્યારીએં ન ફેરે હોણું,
 જિતે તોડે નાંચ રોણું, તે મેં તું ઝુંઝાણે રે ।
 અરે કીં વિચાર દગા ! જેં કે મ'એ વિઠેં સગા,
 સે તાં તોડે ડીધા ધગા, આખર જે ટાણે રે ।
 ફૂડી તાં હી આય ભાણ, તેં કે કિસી મ થી રાણ,
 ત્રસનાણ થઈ ખાણ, હુખી થીને હાણે રે ।
 કુટમ છ કરે ચિંધા, ધણાં તો કરીએં ધધા,
 સાજન થે હિયેં અંધા, સરૂપ ન ભણે રે ।

' નિંદા-વડા

નિંદા વડા રાણા રાવ, અમીર ને પાતસાવ,
 ફત્તર થીધો નિર્હી ભવ, ચરાચર જિતરો;
 નિર્હી હી માયા વિલાસ, તેં છડે ડીને આસ,
 સાધુએ સેં કળે વાસ, જિતે મિટે ખતરો;
 ફૂડો સમૂરો સંસાર, તેં મિલ તું મન વાર,
 આતમા અખંડ ધાર, સંત ચોન ઇતરો;
 સમજ તું આપો આપ, મિટે ફુખ પાપ તાપ,
 ' સાજન ' મિટે સંતાપ, નામરૂપ તિતરો.

સપતું

સપતું સરીરે તેં ને કેડો અભિમાન કંઈયેં ?
 છાતી કઢી હલેં લટકારા તું તાં કુડી રે ।
 કાયા ભરી રખખ ચીંધી, કાં તાં કીડેં ખાજ ચીંધી,
 મૂરખા અજાણ તું તાં રેઓ એંયેં કુડી રે ।

ખાઇ પીને પેટ મથા, હથ ફેરે ખુશી થીએ,
 અનરથ ઘણાં કઇયે, ન તો મરે ખુડી રે ! /
 'સાજન' ચે ધિજે નતો, ઘણું તો ગમાર થીએ,
 ભેરાણું અપાટે ડીધું, તડે વેને ઉડી રે .

સાજન ભગત

દેહ એહ ખોળ કહે, સો તો કછુ ખોળ નાંહી,
 દેહ એહ ખોળ કહે, સો તો કછુ ખોળ હે;
 નામ યહ સાજન કહે, સો તો કછુ સાજન નાંહી,
 સાજન સો સજજન, સમુદ્ર હું કા મોળ હે;
 નામ અરૂ રૂપ તાકો, સખ ભ્રમ રૂપ જાનો,
 અકલ અનુપ મિત્ર, બ્રહ્મ એક સોળ હે;
 તાકે સત્યે જ્ઞાની સો તો, કાહું કે ન અભિમાની,
 નાંહી એકાદશી અરૂ, નાંહી તાંહી રોળ હે.

કવિ રાધવ

કચ્છના સંત કવિ એકલુ દાદાએ કચ્છની જનતાની અને કચ્છી વાણીની અનેરી સેવા કરીને સંવત ૧૭૮૬ ની સાલે કચ્છ ગામે જીવંત સમાધિ ધારણ કરી ત્યારબાદ કચ્છી વાણીની કાવ્ય-કલાએ ખળુ જાણે ફરી એકવાર અમુક સમયને માટે સમાધિ જ ધારણ કરી લીધી હતી. એ સમય પછી કચ્છમાં કચ્છી ગિરાને બિરહાવનાર કાંઈ કવિ ખાસ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ નથી. આ ખામીને પૂરવા માટે જ જાણે વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી પૂરી થતાં જ કચ્છમાં એક મહાન કવિનો હિંમ થયો. આ કવિશ્રીનું નામ રાધવજી પ્રાગજી હક્કર.

રાધવ કવિ એક પ્રખર સમાજ સુધારક હતા. એમના સમયમાં સાધુઓ પ્રત્યેની અંધ શ્રદ્ધા ખૂબ વધી ગઈ હતી. સાધુ-સમાજ પોતાના ધર્મ-કર્મને ચૂકી ગયો હતો. સ્વચ્છંદતા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. એમનું આ પતન નિહાળીને રાધવકવિનું હૃદય એકદમ જીકળા જાણુ. એમના અંતરમાં ચાલી રહેલા મનોમન્યનોએ કવિની કસમને વેગ આપ્યો અને કચ્છને કચ્છી જમાનના એક અદ્વિતીય કવિની બેઠ મળી.

ચાંદાજી જેવા તીર પુરુષને હિંમ કરીને કીર્તિવંત બનેલી નાગેચાની બ્રહ્મ પર વિક્રમ સંવત ૧૮૨૬ ના નવ સુદિ ૬ એટલે રામનવમીના શુભ દિને કવિ રાધવનો જન્મ થયો. નાગેચા, મોરડી મહાદેવપુરીની નજીકમાં આવેલું એક નાનું ગામ છે. પરંતુ આ

કચ્છી વાણીના સિદ્ધહસ્ત શબ્દ-રનામો

કવિ રાઘવ

હિન સસાર ચમુદ્ર તા, તારે કરિયે તીર,
જગ-જલધિમે જહાજવત્, ‘રાઘવ’ સંત-શરીર.

એ કર્મવીરોના પ્રાકટ્યથી એની ખ્યાતિમાં ખૂબ વધારો થયો છે. નાત્રેચ્ચાનું સુંદર સરોવર અને કુદરતી સૌન્દર્યની નૈસર્ગિક કલા કવિમાં રહેલી કાવ્ય શક્તિને જોય આપે છે અને કવિ-હૃદયમાં કચ્છી કાવ્યનાં ઝરણાં ઝરવા લાગે છે.

રાધવ કવિના કાવ્યપ્રવાહને વિવિધ દિશામાં વહન કરવાની તક મળી હોત તો કચ્છી વાણીની કાવ્ય-કલાનો અનેક રીતે વિકાસ થઈ શક્યો હોત. પરંતુ એમની કવિતાનું વહેણ સાધુ સમાજના પાખંડ-ખંડનમાં જ લગભગ સમાપ્ત થયું. કચ્છી સાહિત્યને માટે આ એક મોટામાં મોટી ખોટ ગણી શકાય. એમની કલમ જે જે દિશામાં ગતિ કરે છે તે તે દિશાને એમણે પ્રકાશમાન બનાવી દીધી છે.

કુસાધુએને ચાખખા ફટકારવામાં અને એમની ઠેકડી ઉડાવવામાં કવિએ કમાલ કરી છે. ઘણી વાર પોતાની કવિતામાં ગ્રામ્ય શબ્દ-પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરીને પણ કવિએ પોતાના પ્રહારોને વધુમાં વધુ જલદ બનાવી દીધા છે. એમના કવિતોનો છેડો તો ઘણીવાર વીંછીના કાંટા જેવો તીક્ષ્ણ અને આગઝરતો હોય છે.

રાધવજી કવિના દાદા અરજણુ દક્કરે કચ્છના પ્રખ્યાત વેદાંતી રામ બાવાના શિષ્ય હતા. અરજણુ શેઠ પોતે પણ મોક્ષ-વેદાંતી પંડિત હતા. એમના વંશમાં વેદાંત તો વારસામાં જ બિતરતું રહ્યું હતું. પરંતુ ફેટલાક સાધુઓ ત્યારે વેદાંતનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા ત્યારે કવિ રાધવ જાગી બેઠ્યા અને એમને પોતાની તેજસ્વી વાણીના તીખા તમતમતા ફટકાઓથી ફટકારી નાખ્યા.

નાત્રેચ્ચામાં જ કવિ રાધવનો એક કાવ્યરસિયો મિત્ર હતો. એનું નામ હતું જેતો ખાંટ. જેતો ખાંટ સીધો, સરલ અને ભોળો હતો. કવિ રાધવના સહવાસ અને સાહિત્ય-પ્રેમનો રંગ એને પણ લાગી ગયો હતો. અમુક સાધુઓનો વધતો જતો અનાચાર એના અંતરને પણ ડાખી રહ્યો હતો. એમના દંભ અને પાખંડને પ્રકાશમાં

લાવવા માટે કવિ રાધવે “ દ્વૈભિક માનખંડન-ખેતા ખાવની ” નામે એક નાની પુસ્તિકા તૈયાર કરી. આ ‘ખેતા ખાવની’ના રચયિતા કવિ રાધવ પોતે હોવા છતાં એમણે એના કવિતોને છેડે ‘ખેતા ખાંદ ’નુ’ નામ આપેલું છે.

ખેતા ખાવનીનો બિપાક જ કેવો ભેરદાર છે ?

કવિત

ગોપીચંદ ઘેર ઘસે, ત્રાણે ટિકેા ટિખર મેં,
ભભૂત ભૂંસે સે કર, બારીધણ ચુન ભે;
સમજે ન પૂડ, કુતા પિટી વિકા ફૂડ તેં મેં,
ચય કેા ત ફૂડ થીને, માન મોડી ઉન ભે;
જ્ઞાન છ સુણાંઈ ગાલ, ખસીએં પરાયેા માલ,
પારખો ન રેએા અજ, ગુણ અવગુણ ભે;
ચય પ્રહસાની પણ, હુવે ઠગ-પ્રહલદો,
‘ખેતો ખાંદ ’ ચય તેં કે, માર ભેડો મુનભે !

“ માર ભેડો મુનભે ! ” એ કવિના તીખા શબ્દો કચ્છની જનતા ઠી-બૂલવાની નથી.

‘ખેતા ખાવની’ ઉપરાંત કવિ રાધવે ‘સંતાસંત દર્પણ’ નામે કચ્છી સાહિત્યની અનુપમ કાવ્યકળાનું પુસ્તક કચ્છી જનતાને ભેટ આપેલ છે. કચ્છી શબ્દો પરની કવિની દયોદી અને બાળા પરનો એમનો કાશુ સિદ્ધ કરવાને આ એક જ પુસ્તક ખસ છે. એમાં પલ્લુ અસંતોની લીલાનું અનેક વર્ણન કચ્છી ભેરદાર અને છટાદાર તેજસ્વી વાણીમાં આપવામાં આવેલ છે.

કવિ છવરામ અજરાગર મોર ન્યારે મુખાધી પોતાના માસિક-પત્ર ‘સરસ્વતી સુંગદ ’નું પ્રકાશન કરતા હતા ત્યારે તેમાં કવિ રાધવની કૃતિઓ અને પાદ્યકૃતિઓ અસર-નસર પ્રકટ થતી રહેતી.

સંવત ૧૯૬૭ ના આઠ વદિ ૭ ના રોજે માત્ર ચાલીસેક વર્ષની જ અવસ્થા ભોગવીને કવિએ દુનિયાની વિદાય લીધી. સ્થૂલ દષ્ટિએ કવિની વિદાય છતાં કવિનું નામ કચ્છી આલમના અંતરમાં સદાને માટે ઠેતરાયલું રહેશે.

એમના અમર સાહિત્યની થોડી પ્રસાદી આ નીચે આપવામાં આવે છે. પ્રથમ “સંતાસંત-દર્પણ” નો થોડો નમૂનો નોંધો.

બુઝેંતા

દિબર જ્યું ઢારે બુઝેં, ડોસલા વેઆરે બુઝેં,
 મિંજા હથ મારે બુઝેં, કડેં કીં ન સુઝેંતા;
 વખત વિચારે બુઝેં, આડી અખ ન્યારે બુઝેં,
 ગિડી ટેક ટારે બુઝેં, સમો જેં કે સુજેંતા;
 વેવલા વિટારે બુઝેં, જોંટા ગોંટા વારે બુઝેં,
 ખૂટા બેઆ બારે બુઝેં, ધરમનું ન ધિજેંતા;
 ‘રાઘવ’ ચે તોય ચેંતા, બાવો કીં ન બુઝેં-અરે !
 બાવો તાં એડિયું બધયું, બ સો ગાલ્યું બુઝેંતા.

કહી બા કુસાધુ

ગેર-મિટી મખખે, ગલે મારા બે મૂંચરો વિજી,
 વાગડિયેં વોડેં જેડા, જોય અખીં ઢારે ડીં;
 જખીં બપ ગોમુખી મેં, સબે હથ ચૂંસવે ને,
 ચોરીંધા ન ચપ, વાર કને મથા વારે ડીં;
 ત્રિતિ તદાકાર બાલે, તપેસરી ત્રેતા તણા,
 કારે પાલેં જેડો ધિલ, ઘડીક મેં ગારે ડીં;
 ‘રાઘવ’ ચે એડી એડી, કપટ-કલા કરેને,
 કહી બા કુસાધુ, બેં બા ડોસલા વેઆરે ડીં,

હવે એમના અગ્રકટ સાહિત્યને નિહાળીએ એક કૃવડનું વર્ણન
કવિ કેવી કથાથી કરે છે .

કૃવડ નાર

ચોપાઇ

કૃવડ જા સિંહ પુચ્છ થીં નતા, પણ આચાર ન રેં અણુછતા,
મિઠી જભાન ન જોલે મૂર, સારે નરસે જો ન સર
આઉં પણ અતર મેં અતી, મિડે ન મિજ રામરસ રતી,
લિવતી લખ ન રે લિખ વાર, ગાલ સદ પે મોઝ્યા ગાર.
વેણ કુછે સે કર વાધરોણ, રંજ મિણી કે ધર મે રોણ,
જિંધ પિંડ જો વધ રો જલે, ત પ ગાથું ડધને પય ગલે
ઉચિયે ચાર ઘડયુ ડીં અડે, તે સૌ ધીમ પુતર કે ધડે,
રભોરાડ કરીં છોકરા, પિંડ લેરી ભૂકે જો બરા.
સચી ન ચોવાજે સસ વકા, ચે ત ચિયે ગારીં જો ઠકા,
સારો પણ જો સાચું ચિયે, બાધ કરે ખો જોસીં જિયે
જેઠ જરા અપ ચોરે જેની, ગિને તિરગાઇયો તેજો તેની,
જેઠાણી જો નજરે અડે, તેં મે તા અણુજોલે અડે.
ડેર પચાંતુ ઈપો ડિસે, તે લેગી જાસે તીં લાસે,
ડેરાણી ધિલ મેં પદ ધિજે, કુછે ત માગઇ મુન છ વિજે
નણાન ધર મે મૂર ન અપે, બાય જુકા કરિયાસ જ કપે,
ધાધલ રોજ ધણી સે ચિયે, સેર લોઇ નિત તેજો પિગે
બરે પચે મે જોર પઝાડ, ગિડે ત ધર મેં કરે કુવાડ,
વે તિત પિંડ છ કરે વડાઇ, કે મે જાણે આઉં જ ડાઈ
જાગ જાગ વેળ્યા કર લીંછ, જુજ વગડે જો લાણે રીંછ,
મેલેં ડેઠ કૃવડ કે રૂણી, જુઈ જાળખન પેં તિત છણી

મેલા કપડા મૂર ન લાય, છેટે તું પણ ઉભી છટાય,
 મણખન હુવે અંગે તેં મેલ, ચોખી કર નિકરધ ચૂડેલ. ૧૧
 આ પનોતા પગલા જેની, ઉઘી વેઓ ઘરને ડીં તેની,
 અમી વેઆ લખાયા ખણી, દેવી ડાડપર આયા તણી. ૧૨
 ત મેં અછત ડેખાડે કરે, બાઈ જે ભરા ભસ પઈ ભરે,
 ર ને તાં વાંઢાપણુ વેઓ, ઘર ને અંધન ચોકે થેઓ. ૧૩
 કરમ ભોગવે પિંઢળ કેઆ, પણ જેનંત બય બાબા વેઆ,
 જેકે પઈ પુઠિયા ઈ નાર, તેને એરેં બ્યો અવતાર. ૧૪

x

x

x

જામનિયેં લાય બનાયું, 'રાઘવજી' ચોડો ચોપાઇયું;
 ણી કૂવડું થીન્યું સાર્ધયું, બઇયું ખુશીથી ખિલન્યું બાઈયું.

કપૂત

વલ વિણસે ત તેં મેં, વિંઢ ને બ્યા વેડા થિયેં,
 કુલ વિણસે કુમૂર, કરમ ભમસડા થીં;
 હડ ના હરામી, કમ કરીં ન કમોઈં ફેડી,
 જેં કે બોળે રૂપ, કુલ-આડ ના કુવાડા થીં;
 જિયેં તેસીં પિયેં રત, ઠગીં કેં કે લૂંટીં કિત ?
 નિત વિજેં ધાડા, ડીંઉગે ને બ્યા ભવાડા થીં;
 'રાઘવ' ચે કાં તાં વિંઝીં, વિટરી વેરાગી થિયેં,
 ભૂંસે ને ભભૂત તડેં, ઉભિયેં ઉઘાડા થી.

અફીણ

પીધેં ગઢપતિયેં ત, ગંભ ને ગરાસ ખોયોં,
 ગરાસિયેં પીધેં તડેં, વિંઝાયોં જમીન કે;

સાબિકારે પીધો તડેં, સાબિકારી ચમોટે ગિઠોં,
 ગરીબોં ને પીધો તડેં, ઘરેં ન રચ્યો નીણ કે,
 જુવાણે ને પીધો તડેં, જુવાણ મટી નૈકે થેચા,
 નૈકેં ને પીધો તડેં, વિઠા ટંગા પીણ કે,
 'રાધવ' એ જુલ્લ ભરે, પીએં વિઠા જુલ્લ હીણ,
 જાણે રચ્યા એ સે, ડિયે ઉમાડી અફીણ કે.

કુરો જાપે ?

ચરણ કર કરણ રસના રસિક દગ,
 પૂરી પંજ ઇન્દ્રિય સુંદર સુધાદ છ,
 માનવ-અવતાર ને આરોગ્ય-સુખ પોય કુરો,
 ઔષધ જાપે કો તો કે, અંતર ઊચાદ છ ?
 સે તાં તું વિચાર, સાધુ-સુગુર કે પુછી ન્યાર,
 જુલ્લ રૂપી કુછ તોને કર મેં કપાદ છ,
 'રાધવ' એ તોય નિઠો "નાય નાય" કરિયે સે,
 તડેં તો કે જાપે કુરો પૂડ આડી વાદ છ ?

મગદ્દર કહા ?

મુગરાજ પ્રચડ પુકાન્ત તહા, મગદ્દર કહા મરકદન દી,
 પદ કાયર કો ન ટકે સમ જહા, સમથેર ચલત સુમદન દી,
 નટ નાગર નંદ કુમાર દી આમર, નાગરતા જયો નદન દી,
 'કવિ રાધવ' ત્યો રઘુનાથ રટે ઝોગ, .. ફટે કનકદન દી.

કિન હિસાલ મેં પાણુ ?

અય કુધરત જે કાયધે, મૂરાનું મંઢાણુ,
 જનમે સે નિર્જે મરે, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 કૂકેં કાર્ડીધા હુવા, કઢી ઘણેં જો ઘાણુ,
 જી પણુ વીર વટાય બ્યા, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 હર હંમેશ હલંધા હુવા, વિલાત જે જા વાણુ,
 માલક તેજા બ્યા મરી, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 વીર શિવાજી જે રખર્ષ, હિંદુએં જી હિંદવાણુ,
 ઇં પણુ અગિયા બ્યા હલ્યા, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 ચુકો ન કેની ચિંધ મેં બાણાવલી જો બાણુ,
 ઇં અરજણુ સે અજકિતે, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 ભગા વિજેતા ભલભલા, ભયાં છડે ને બાણુ,
 ભત્તો ન કેંજી ભગલ મેં, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 લાખેણાં લિખ જેડડા, ગરઠા-બુઠા જીવાણુ,
 હથેં મિંજા હલેઆ વિજે, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?
 જીકો જગત મેં જનમેઓ, તેં કે લગીજ લાણુ,
 ‘રાઘવ’ હિન સંસાર મેં, કિન હિસાલ મેં પાણુ ?

સોન જેડા સારા થી

કચ્છડે જી મિડી, કોયડ-બાજર જી માની વટે,
 ખલક જા મેવા મિડે, લગેં મૂંકે ખારા થી;
 જિતે પિંખાં તિતે મૂંકે, વિસરે ન વલો કચ્છ,
 કચ્છી વટે ગોરા મૂંકે, લગેં કિટ કારા થી;
 વાણી મિડી વતન જી, ભૂમી લેસ્ત જેડી લગે,
 કચ્છડે મેં જડેં આંઈ, અચાં ફરી ખારા થી;

‘રાધવ’ એ ખારા રણ, ખીર-સાગર થી લગે,
કારા કુંગરા તા લગે, સોન જેઠા સારા થી.

ગોરે વિનાં !

ઉઘાં ઘોડા આરણી ને, બેઆ જંગખારી ગજ,
ગોરે ને ફિગાય વિનાં, કચ્છડે જે વચ્છ તા;
કુટરા ફરોરા બેઆ, ગોરે ને ફિગાય વિનાં,
ગોતે સજે કચ્છડે જે, રબૂધ ને રચ્છ તા;
ચિદ્ધિ-સિદ્ધિ તેંકે ગિધી, કચ્છ છ તા ગોરે વિનાં,
સ્વર્ગ છ સમૃદ્ધિ, રણ બેતરે ઇંડછ તા;
‘રાધવ’ એ ભૂમિ મથા, ભુવન ત્રે ગોરે વિનાં,
જાત મિઠી ગોરે વિનાં, મિઠે મૂળે કચ્છ તા.

કવિ રાધવનો મિત્ર ખેતો ખાંટ સબળબ, સરલ અને સાહિત્ય-
રસિક હતો. કાપડની ફેરી કરવાનો એનો ધંધો હતો. એનું પૂરું
નામ ખેતસોં વાલજી ખાંટ. આ માણસ એવો સીધો અને ભોળો
હતો, કે એની મોટી રકમ ઉચરાણીમાં સઘવાઈ ગઈ. એ સૌ કોઈને
માલ બિધાર આપે અને એને કોઈ પણ ઉચરાણીના પૈસા ન આપે.
કવિ રાધવને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે ખેતો ખાંટને હપકો
આપ્યો અને એના વેપારની ઠેકડી ઉઘાવતા થોડા કુંડળિયા તૈયાર
ફેરી એને સંભળાવ્યા. આ કુંડળિયાનો એટલો પ્રચાર થઈ ગયો.
કે શેરીએ-ગાંધીએ નાના-મોટા છોકરા પણ આ કુંડળિયા બોલવા
લાગ્યા અને એની અસરથી ખેતો ખાંટને પોતાના વેપારની રીત
આખરે ફેરવી નાખવી પડી. આ કુંડળિયા ચોટદાર કચ્છી વાણીમાં
ઢોવાથી તે અત્રે આપવામાં આવે છે.

કુંડલિયા

૧

વાલે વારે કે થેઓ, ઘાલે વારે ગામ,
પણ સે ઇ સમજે ન તો, હિંચે' મિજ હનમ;
હિંચે' મિજ હનમ, ન્યાર તો કરે નફે કે,
ઘાલિયુ' થયે ગામ, ગમ ન સે .... કે;
ચય 'રાઘવજી' ઘણે, સચી ખે નિત સારે કે,
પણ સર સુદ નાંચ, વિસધ વાલે વારે કે.

૨

ઢઢ ઢઢ બાર કા, ખાલી મિઠે ખુવાર ?
ખડિયો રખ ઘરખણ મે, વીંટિ છડ વેપાર;
વીંટિ છડ વેપાર, બાર જી કઠ ઉઘરાણી,
વિંઆય વીચ હનર, વિધે ચય ઘર કે ઘાણી;
ચય 'રાઘવજી' સજી, પ્રાંત પણ વિધે પખેડે,
સે વારે ગિન વિસધ, બાર ભર હુંધ મ ઢેડે.

૩

કઠ ઉઘરાણી કી કંધે, જીડે જિર્કી સે ગિન,
ખાધેાં સે ખડ મે પેઓ, છિની સગે સે છિન;
છિની સગે સે છિન, કઠઈ ઉઘરાણી કમ જી,
કુરો પોચ તું કને ? ત્રાણ મોરે નિત મમ જી;
ચય 'રાઘવજી' ન કાં, ન જીડંધી કોડી કાણી,
વિઠો મ કર વિચાર, કી કંધે કઠ ઉઘરાણી.

૪

ઢારે વેંધે દિબર જ્યું, લાલચ ડાળે લોક,
 ખેતા ! મૂડી ખોળે, ડોરિયુ ડીધે ડોક;
 ડોરિયુ ડીધે ડોક, સચી ચાતો સતધરમે,
 અખાં કને અખખૂંચ, ગિલદી રાંધી ધરમે;
 ચય 'રાધવજી' પેચા, લોકડા જેઠે ઢારે,
 ખોખો કરીસ ખલ, દિબર જ્યુ તેઠે ઢારે.

૫

ગાંઠા અસીં ઘણા ડિઠા, પથુ તો જેઠો તૂંજ,
 જુકો જલુજલુ સેં કરે, ડાળે ઢાચા મૂંઝ;
 ડાળે ઢાચા મૂંઝ, કરે હડકુતે થીજે,
 સે મોરેં મૂંઝખા ! ડોકડેં વગર ન ડીજે,
 ચય 'રાધવજી' પોચ, કસેને ઉભિયેં કાંઠા,
 તેઠે તેજુ મોર, ...જી વિજ જે ગાંઠા.

૬

ગિલ્લા ! વેનેં ઘાલજી, રૂને કરે રખાલ,
 ડીધે કોચ ન ડોકડો, ગોખજ ખેા ઇ ગાલ;
 ગોખજ ખેા ઇ ગાલ, ઘાલસેં કર ગરસર મેં,
 માટે પખ ધીપાર, માલ મર ખેા અય ધર મેં;
 ચય 'રાધવજી' પોચ, કદી વઇ રાંધા ગિલ્લા !
 રૂને કરે રખાલ, ઘાલજી વેનેં ગિલ્લા !

તોકે તાં ઘડ વે નતી, સું ચર્ધ તિતરી મૂર,
પણ ગાલિયું મૂંજ્યું મિડે, કજ તૂં બધ જરૂર;
કજ તૂં બધ જરૂર, કીં ન કર જુડંધે કેારિયું,
ખાતે મંદે ત ખોય, મંગત પોય ડીધે મોરિયું;
ચય 'રાઘવજી' રૂઈ, રાસ વધ રોને રોકે,
ડીં ત ડાચો હથ ડીજ, ત્રાંભિયો હિકડો તોકે.

કવિ રાઘવ કચ્છી ઉપરાંત હિંદી બાપામાં પણ સાઈ' લખી શકતા. એક વખત વિષ્ણુ ભગવાન અને શંકર ભગવાનનો સ્વર્ગમાં ભેટો થઈ ગયો ત્યારે એ બંને પોતપોતાના ગૃહ-સંસારની મુશ્કેલી-ઓનું વર્ણન કરે છે એવી કલ્પનાના સંસ્કૃત શ્લોકને કવિએ હિંદી બાપામાં કેવી અનેરી કળાત્મી રજુ કરેલ છે ! વિષ્ણુ ભગવાન મહા-દેવને કહે છે કે—

કવિત

દામિની-સી^૧ દધિસુતા^૨, દામિની હે ભુવન મેરે,
ગેહ-ગેહ^૩ ધૂમવે કે, દૂધન દુલ્હારી મેં;
મુવન^૪ હે એક, તીન ભુવન કે ભૂપ આપ,
મન્મથ^૫ વો માન તા કે, સકો ના સંભારી મેં;
ખગપતિ વાહન^૬, બિછાવન કે વ્યાલ^૭ બડી-
તેજ તકરાર હોત, ઉર્ગ-ઉર્ગારિ^૮ મેં;
કહત હે રમેશ, હે મહેશ ! ચહી દુઃખ હી તેં,
ઝારી ઝારી દેહ લયો, દારી સો મોરારિ મેં.

૧ વીજળા જેવી ૨ વ્રજભા. ૩ ઘેર ઘેર ૪ પુત્ર. ૫ કામદેવ.

૬ ગરુડનું વાહન. ૭ શેષનામની શૈલ. ૮ સર્પ અને મરુટ.

ઉત્તરમાં ભગરાન શંકર પોતાની આપતિઓનું વર્ણન કરતા કહે છે કે:—

ગનપતિ-વાહન^૧ કેા, બ્રહ્મન ભુજંગ ચહે,
કાર્તિક કેા કેકા^૨ જાત નાગોં સે નિભાયો ના;
પાર્વતી કેા પંચાનન, આનન ગનેશ^૩ હુ પે,
જાહનવી જટા મેં સેા તો, ભવાની કેા ભાયો ના;
જહાં ચન્દ્ર ચારૂ તહાં, ત્રીસરો હે ત્રીમ દગ,
ભુગન^૪ કેા અગડનો, જાત હે જનાયો ના;
કહત હે મહેશ, હે રમેશ ! યહી હુઃખ હી તે,
હલાહલ પિયો તોઉ, અંત મોકો આયો ના !

૧ ઉંકર ૨ કાર્તિક આમીનો મોર ૩ સિંહ ૪ ગણેશજી માથું.
૫ ઉશય

સંત કવિ પ્રતાપસિંહજી જૂણાજી જાડેજી

‘ખ્યારે રામ’ ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ ચએલા ભક્ત કવિ પ્રતાપ સિંહજીએ કચ્છની ધરતીમા કવિતાના ઝરણા વહાવ્યા છે પ્રતાપસિંહજી સત હતા, કવિ હતા, પ્રભુભક્તિમા જ રાચનારા હતા નિરભિમાની અને નમ્ર હતા નવા નવા નવે રસ પીરસનારા કાવ્યો રચવાની એમની પ્રેરણાનો ખજાનો અખૂટ હતો એમના પ્રકટ અને અપ્રકટ કાવ્યોનો મોટો ભંડાર છે એમણે પોતાના રચેલા કાવ્યો, ભજનો, પદો વગેરેની રસલહારી તો કચ્છની જનતાને આપી, પરંતુ તે ઉપરાંત કચ્છના એ મહાન કવિઓના કાવ્યસંગ્રહને પ્રકાશમા આણીને એમણે કચ્છની પ્રજા પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે

એક તો મજલના જાડેજી દેવાજી જે એક પ્રખર મુધારક, અધ્યક્ષના વિદારક અને પાખડનું ખડન કરનાર શક્તિશાળી કવિ હતા, એમનો કાવ્ય સંગ્રહ ‘દેવાનુભવ દિવાકર’ પ્રસિદ્ધ કરવામા શ્રી પ્રતાપસિંહજીનો મોટો ફાગો હતો

ખીજા બાળિયાના ભક્ત કવિ દેવીદાનના ભજનો-પદો વગેરેનો સંગ્રહ-‘દેવા વિલાસ’ ભાગ ૧-૨ એમના તરફથી જ પ્રકટ કરવામા આવે છે એમની આ સાહિત્ય-સેવા અમૂલ્ય છે

શ્રી પ્રતાપસિંહજી અમુક વખત લાડીમા પણ રહ્યા હતા ત્યાં લાડી નરેલ કલાપીજી અને જન્ય સાહિત્યકાર મિત્રોના સહવાસથી એમની કાવ્યગ્જા ખીની બરી એ સમય દરમિયાન એમણે પિંગળનો

ધોડા ધોડ કંધેં ધુનિયામેં, જનમ ઝિઝા વઈ વેચ્યા. ભેં
પંધ ખુટણુ ભે પાર ન આયો, ફૂડા કામા કેચ્યા. ભેં
મસ્ત બની તન ધન ભેળન મેં, કેચ્યા ન કેંજા ચેચ્યા. ભેં
‘આરા’ તો વટાં તોલાં તોલાં ! કમ્મ અચેં કેર ભેચ્યા ? ભેં

રાગ ધ જ

સામીડેં ભે સંગ છડે, હિન આશ્ત મેં કોં અચ્યાં ?
આશ્ત મેં કોં અચ્યાં ? મિઠેં છ મિડી નજર સે ભચ્યાં. સામીડેં
ભુજ્યાં ન મૂંકે લેનરેં, આંઉં નાથ ચરણ મેં નચ્યાં. સામીડેં
નિરમલ ગંગા નીર તજે ને, ગારે મેં કોં ગચ્યાં ? સામીડેં
ખુદમસ્તી જા મજા છડે, હિન પાખંડ મેં કોં પચ્યાં ? સામીડેં
‘આરા’ પિરિયન ધેર ઉપાસે, રામ ભજન મેં રચ્યાં. સામીડેં

કચ્છી કાફી

(રાગ-સયોની નેડલો કજે)

મનડા ! મ કર મિબજ,
મનડા ! મ કર મિબજ, હુકયો અય ભેખમ મિજ જહાજ,
પવન ઝપાટા જખર લગેંતા, મનડા મ કર મિબજ. ટેક.
હિસેં ન તો પલુ ખિસેં ડિયાણી, મુખાણુ સણુ જા સાજ. મનડા
મોબા ફેક લગેં તા મુરિકલ, કર તું કોક ઈલાજ. મનડા
રામભજન કર રખી ભરોસો, છુડે ન પરખત પાજ. મનડા
‘આરે રામ.’ મુરત રખ સમરણ, અંધર ધિયે અવાજ. મનડા

રાગ-ઈ જ

છડ પર છ પંચાત,
છડ પર છ પંચાત, જણુ તું જહરે તોછ જાત,
નિવેડી ગિન તું તોછ લંપા ! છડ પર છ પંચાત. ટેક

મિસ્કીનેં તેં મહેર નજર રખ, ણિજમત કર ખેરિયાત. નિવેડી
નેડી કર હિત નફે હંમેશાં, સાહેબ વટે સુગાત. નિવેડી
જિફર કરે રખ ઝવેરાત કે, જગ જી ટાર જકાત. નિવેડી
'પ્યારે રામ' બજ પ્રભુ ભરોસે, કંધીએં પુગા કિરાત. નિવેડી

કચ્છી કાફી

રાગ—સયોતી નેહો કજ

નિપટ વિસારે વિઠા,
નિપટ વિસારે વિઠા, અસાંમેં કેડો ડો આંઈ ડિઠાં ?
નંદકુંવર કીં થેઆ નમેરા, નિપટ વિસારે વિઠા. ટેક
વેઆ સિયારો આયો ઉનારો, મુંધ તેં મીં પણ વઠા. નંદ
પ્રેમ બાણ સેં વિધી વિધાં આંઈ, ચુલેં અસાંકે ચિઠા. નંદ
પ્રીત કરે ને પતરી ન વેજે, નાથ ન થીજે નિઠા. નંદ
આં જોડા કો અજબ રંગીલા, ડે મેં નાંયેં ડિઠા. નંદ
'પ્યારે રામ' શરણ મેં રખજા, મહેર કરે ને મિઠા. નંદ

રાગ—ઈજ

દરશન ડીજા વરી,
દરશન ડીજા વરી, વલા ! કુરો ચોણું ફરી ફરી ?
પ્રીતમ પ્યારા લલેં પધાર્યાં, દરશન ડીજા વરી. ટેક
ફૂંજેં જોડી સુરતા રખજા, રખે વિંજો વિસરી. પ્રીતમ
અસીની આંજા આંઈ અસાંજા, નાંય જુધાઈ જરી. પ્રીતમ
ભજન સુધારસ બલા પિયારેઆં, પ્રેમ પિયાલા બરી. પ્રીતમ
પતરીનું આંઈ પતરી મ વેજા, મેરમ મિલજા ફરી. પ્રીતમ
'પ્યારે રામ' મનમંદર મૂંજે, નજરેં રોજા તરી. પ્રીતમ

કુમ્હી કાફી

રાગ-સંસાર સપનું જોટી બાજી

સેણ સોહાગી મિલેઆ મૂકે, રૂં રૂં મેં રેઓ રામ રમી,
 નેંલા જપ-તપ ઝિઆ કેઆ તે, મિઠા મિલેં મનસૂબા વેઆ તે,
 વરે વિજેગી વિઠે વેઆ તે, કાયમ વસંધા કડેં અમી ? સેણું
 પ્રગટ ડિઠો સે પ્રીતમ ખ્યારો, નેક નજરનું નાંચેં ન્યારો,
 કુધરત જો હી ધુનિયા કિયારો, કલા અજાયબ નાંચ કમી. સેણું
 લેટ્યા ભવ મેં કેઆં ભલાઈ, જામ્યો ઉર આનંદ ઇલાઈ,
 મનગમધા સુખ ડિના મિલાઈ, ખાવંધ રેઆ સુવંટ ખમી સેણું
 ન્યારઈ મૂરત નેણુ ભરે ને, ધિલ અંધર ધિલધાર ધરે ને,
 પિરિયન ખ્યારા પ્રેમ કરે ને, સૂરત મેં વઈ સૂરત સમી. સેણું

કાનો મેલે ન મારો કેડલો

રાગ-આબ્યા છે ગોકુલ તારવા

કાનો મેલે ન મારો કેડલો, સોહાગી શ્યામ,

કાનો મેલે ન મારો કેડલો-ટેકો

જલ જમનાજી શરવા જતાં, જંસીવાલો ફાટે જડલો. સોં
 મહી વેચવા જતાં મથુરા મારગે, લૂટેછોગાળો આલી છેડલો. સોં
 જેસી રહું તો ઘેર જોલાવા આવે, ત્રિકમ મેલે છે મને તેડલો. સોં
 ‘ખ્યારે રામ’ રૂઠો ને પ્રેમરંગીલો, નંદના કિયોર કેરા નેડલો. સોં

જોગી

જેસી

જોગી જંગલ કા વાસી, હે એક અલખ કા ખ્યાસી,
 જોગી જંગલ કા વાસી.

‘તુંહી તુંહી’ કા તાર મિલાયા, અજપા જપત ઉઠાસી,
આના જના સળ ચલસાના, ઘટમેં ગંગા કાશી. જોગીં
ખુલ ગઈ ખિડકી નાહ નિરંતર, વીણા ખજે વિલાસી,
મોર મદહાર જમર શુંબરે, ફૂલે ફૂલ સુવાસી. જોગીં
રંગ જોરંગી અનહદ રચના, ચમકત ખીજ પ્રકાશી,
ખરસત અમૃત ખુંદ અખંડિત, પીવત પ્રેમ સંન્યાસી. જોગીં
ઉનમુન આસન અડગ જમાયા, કાયમ સુખ ઈલાસી,
‘આરે રામ’ ને પૂરણ પરખ્યા, ચલ ગઈ સહજ ચોરાશી. જોગીં
કિન હિસાબ મેં પાણુ ?

વેધ કરેને જેં વિધો, ભારત મેં લંગાણુ,
લીખ પિતા રે કિત લખ્યા ? કિન હિસાબ મેં પાણુ ?
નવ-તેરી^૧ જે ખેલ મેં, લીમ કહે ગજ-ધાણુ,
જખર જંગ જોદો વેઓ, કિન હિસાબ મેં પાણુ ?
સિજ સખાત^૨ સોંદી હલ્યા, પૂરો કરે પરિયાણુ,
લાખે જેડા વ્યા લહે, કિન હિસાબ મેં પાણુ ?
સૂરા સામંત સામટા, પૃથુરાજ^૩ ચૌહાણુ,
હે મેં સે હિસજેં નતા, કિન હિસાબ મેં પાણુ ?
કચ્છ કે જેં કાયમ કેઓ, સૂરો વીર સુભાણુ,
ફોજ સાણુ^૪ ફતમહલ વેઓ, કિન હિસાબ મેં પાણુ ?
નોખ રખે જેં નગર મેં, જામ વટે જખરાણુ,
મેરૂ જેડા વ્યા મરી, કિન હિસાબ મેં પાણુ ?

૧. એક હાથે નવ અને બીજા હાથે તેર હાથી ફેંકવાની રમત.

૨. લાખો ફૂલાણી મૂજબની સખાતે નખેઓ મનાવ છે. ત્યાંથી સૌથી પ્રથમ ખાજરીનો છોડ એ લઈ આવેઓ એમ કહેવાય છે. ૩. સહિત

આખર ફના મકાન !

સવા પોર ચડ ઘે સિંભુ, ડિને સોન જા દાન,
કિતે કરણુ દાતાર અજ, આખર ફના મકાન !
શાહ સિકંદર પાતશા, જાહેર જગ જહાન,
હુયો વેઓ સે હેકલો, આખર ફના મકાન !
સિંજ જેડા સોણી રેઆ, સુહાલી સિકલ મુલાન,
બ્યા સે કઇ વિતાત મેં ? આખર ફના મકાન !
પાણા પાણી યઈ વેઆ, તાનનેત જે તાન,
રમી વેઆ ઇ રમજ મેં, આખર ફના મકાન !
વિજ છં ચમકેં વેસ મેં, વિહા ચડી વેમાન,
ફિટી વેઆ તે ફિટક મેં, આખર ફના મકાન !

કવિ શ્રી નિરંજનજી

“મૂંછ માનુષ્યમિ કે નમન,” એ એક જ રાષ્ટ્રગીતથી સમસ્ત કચ્છી જનતામાં પ્રખ્યાત બની જનાર કચ્છના બારનાશીલ અને લાડીયા કવિ શ્રી મુરારિ લાનજી બામ હર્કે નિઃજનજીના નામથી લાગ્યે જ કાષ્ઠ કચ્છી અનુભવ દમે.

હવે તો એઓડી આખા બિહારમાં અને અન્ય પણે રચા મહાત્મા નિરંજનજીના નામે યોગપ્રાપ્ત છે. કચ્છના નામને બિહાર-બંગાલ અને દૂર દૂર સુધી એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

જનતાની નિષ્કારિકતા નજે કરડી ખાતી ડોંચ તેમ એમને બનવારો પ્રત્યે પ્રયત્નથી જ અણુભો હતો. અને એક દિવસ એમણે ૫૬ મહાનિષિદ્ધમણનો ગતો રમ્મ શીધો હતો.

કવિ નિરંજન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં કચ્છ તો એમની સાથે જ હોય. “ હેમારે તે” પુજો નિરંજન, ધીણોધર સંભરન ” એ કંડિકા કચ્છ પ્રત્યેના એમના પ્રેમને સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

ચૌદ વર્ષના એમના શુભવાસ પછી એમના બધુ શ્રી કલ્યાણજી-ભાઈએ એમની શોધ માટે મારાથે ભારતમાં બટકી બટકીને એક દિવસે એમને ગંગાસ્નાન કરતા પકડી પાડ્યા.

ઉભય બધુએની આંખો ગંગા-યમુનાથી જલકાઈ ગઈ. ચૌદ ચૌદ વર્ષો પછીના આ બધુમિલનના આનંદની અવધિનું પૂછવું જ શું ?

બંને ભાઈઓ કચ્છમાં આવ્યા. ૭ એક માસ કચ્છ વતનમાં ગાગી કવિ શ્રી ફરી બિહારની ભૂમિ પર પહોંચી ગયા. હવે તો બિહારની ભૂમિ જ જાણે એમનું વતન બની ગઈ છે. બિહારમાં રહીને કવિશ્રીએ હિંદી સાહિત્યની સેવા પણ સારા પ્રમાણમાં કરી છે. એમની હિંદી વાણી એવા અસ્પષ્ટિત બને એક ધારા પ્રવાહથી ચાલે છે કે એમની માતૃભાષા હિંદી નહિ હોય એવું કોઈ પણ ધારી શકે નહિ. એમના કચ્છી સાહિત્યની થોડી પ્રસાદી અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે.

મૂંજી માતૃભૂમિ કે નમન !

ભૈરવી

કચ્છી અસાંજ કોડ મિંજા, કુલશાન કરીં તનમન,
મૂંજી માતૃભૂમિ કે નમન !
રતન ખણી જિત વિદેશ જા ને, મેરામણ ઉછરન,
મદલ જેડા માલમ મછવે સે, સાગર-પાર પુજન. મૂંજીં
વડયું વિલાતું વિંઝીં માડુડા, કચ્છડે કે ઉકંદન,
પેર ડીંધડે પચ્છમ ધરા તેં, અખડયું નીર વસન. મૂંજીં
ખાલજેગણી સરસ્વતી પજુ, જમાંય જિત આસન,
જગડૂસા, ખેંગાર, પીતાંબર, માડી જા માજન. મૂંજીં

તેજવત્યું જલજ્યું વિજય્યું, જગમાલણ હંપ જીવન,
 જિત કપૂરી હોયલ નેડ્યું, પદમલ્લિયું પ્રગટન. મૂંછું
 સિંધૂડો સોણાઈ સુણી રત, મુડસેં બા ઉછરન,
 જંગ જમેં જિત ઘેરાતા, તિત બહેન મૂંજન. મૂંછું
 ટોલક તેં નિત ઘાપ લગે ને, તંબૂર વાગજ પડન,
 સુરતા જેંછુ લગી સાઈ સે, કાફ્યું મિઠ્યું કુછન. મૂંછું
 હેમારે પટ પુગો 'નિરંજન,' ધીણોધર સંભરન,
 અસી બાહુડા બુલબુલ ધનજી, માટી અસાંજે ચમન. મૂંછું

ટીપે મેં મેરામણ

ટીપે મેં મેરામણ માયો, ઈ અચરજ કેં લાયો ?

ટીપે મેં મેરામણ માયો.

સંત પુરસ છ સાન સેં, મું મનડો મંજાયો. ટીપેમેં
 તલપ લગી મહજૂબ છ, જિંધડો જલાયો,
 બટકી બટકી ચેર ગઠા, ઘટ લીતર ગાલાયો. ટીપેમેં
 પરમ કરમ ને મોક્ષ મરમ જ્યું, ધાંડેં કુલા પાયો ?
 લેર અલખ મેરાણ છયુ, હિત ખ્યો કયો અય જાયો ? ટીપેમેં
 ચ ધર-અમૃત ને સોસ છડયો, ન કીં નાંગણ જગાયો,
 ખટ ચકેં જે જોય મિંજા, મત મરકટ કે વાયો ટીપેમેં
 સુગ ને વસંધલ સિલ, કરમ જેં વડરેં લોપાયો,
 મતી મુરારી ! કીં મુઠી, કેં બુછડેં જરમાયો ? ટીપેમેં
 અનહદ મુંજ-વેરાન મેં, મૂંજે હંસડો ઉડાયો,
 જમના-સરસતી પાર 'નિરંજન' ગંગજલેં નાયો. ટીપેમેં

કચ્છની કવયિત્રી

રતનબાઈ

કૃષ્ણમકિતના રંગે રંગાયેલી ભારતની કવયિત્રી મીરાંબાઈનાં ભજનોમાં જે ભાવના અને દિલદર્દનાં દર્શન થાય છે તે જ ભાવના અને દર્દ કચ્છની કવયિત્રી રતનબાઈની કાફીઓમાં અનુભવી શકાય છે. એટલે જ એમને કચ્છનાં મીરાંબાઈનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે. એમની કાફીઓ માનવ-હૃદયના મર્મસ્થાનને ભેદી જાય છે. ભાવનાશીલ અંતર પર ઊંડી અસર કરી જાય છે. હર્ષ દિલ પર તો અજબ જેવી ચોટ આપી જાય છે.

રતનબાઈ મૂળ અબડાસાના લડલી ગામનાં રહીશ, ખોળા રાતિનાં મુસંરકારી બહેન હતાં. એમના એકના એક યુવાન પુત્રનું અકાળ અવસાન થતાં એમનું હૃદય વૈરાગ્યના રંગે રંગાઈ ગયું. આ દુઃખદાયક પ્રસંગે એમના જીવનનું પરિવર્તન કરી દીધું. એમના અંતરની આર્દ્ર ભાવનાઓ દર્દમય વાણીના રૂપે વહેવા લાગી.

એ જ અરસામાં કચ્છમાં ભાકરશાહ નામે એક સૈયદ-પીર થઈ ગયા. ભાકરશાહ મૂળ નખત્રાણા તાલુકા આવેલા નાડાપા ગામના વતની હતા. મસ્ત અને ઓલિયા જેવા હતા. આખા કચ્છમાં એમનું નામ પ્રખ્યાત હતું. ઠેર ઠેર એમના મુરીદો હતા. હિંદુ-મુસ્લીમ સૌ એમને ચાહતા. ઘણા લોકો એમના પ્રત્યે બકિતલાવ રાખતા. લુજની ખારી નદીના તટ પર એક શુદ્ધ બનાવી, તેમાં તેમણે પોતાનું

રહેણાણુ રાખ્યુ હતુ ખર્ડો એમનો પલ્લોખરો વખત એ ઈશરની બહીમા ન્યતીત કરતા

રતનબાઈનુ દુનિયાથી દુખાયનુ દિવ કોઈ મોઝવ ગુરુદેવની નતીક્ષા કરી રહ્યુ હતુ પીગ ભાકરસાહની મુનાકાત મતા રતનબાઈએ એમને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્થાપતિ કર્યા રતનબાઈ ની એમના ઉપર ખૂબ આસ્થા હતીન્નતાન હતો

રતનબાઈનો ન્યર્ગંથ પુન પોતાની પાછળ એક વિધવા અને નાનલબાઈ નામે એક પુત્રી છોડી ગયેનો એની વિધવાએ આગળ જતા ગાતિના રિનાજ પ્રભાણે પુનર્લગ્ન કર્યુ, એટલે મોતનબાઈ રતનબાઈ પામે રહીને ઉછરવા વાગી

મોતનબાઈના દિવમા બા રાખ્યુથી જ વૈરાગ્યના ખી નવાઈ ચૂક્યા હતા આ કારણથી રતનબાઈએ એને પણ લગવા પહેરાવી દીધા હતા આગળ જતા એની વૈરાગ્યની ભાવનામા પવટો આવી ગયો પરિપુત્રે ભગવા ઉતારનાનો વખત આવી લાગ્યો એ પ્રસંગે રતન બાઈએ રમેલ મજન દિલને ડોળારી દે એવુ છે

સંજન

ભગવા પહેરીને કેમ ઉતાર્યા ? સોનલબાઈ !

આ દે અવસર, યાછો ન આવે જી
સરવણની કાવડ બાઈ, કાધે ધરીને,
અધવચ કેમ મેવી દીધી ? સોનલ
તન ને જોળન બાઈ, ચાર . ઠી'નો ચટકો,
પતગીઓ રગ જોડી બશે સોનલ
ગુરુને પ્રદાણે, જોડ્યા રતન બાઈ,
સાચા મોતીડા વેરાઈ બશે સોનલ

રતનબાઈનું જન્મસ્થાન ભડની હતું પરંતુ તેમણે પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ તેરામા વ્યતીત કર્યો હતો. તેરામા તે વખતે ઠાકોર ગણુભા દીનાત હતા. રતનબાઈની વૈરાગ્ય-ભાવનાથી ઠાકોરને એમના તરફ સદ્ભાવ જાગ્યો હતો. એટલે રતનબાઈની માગણી મુજબ નેરના તળાવની ઉત્તર તરફની જમીન એમને આશ્રમ માટે અર્પણ કરવામાં આવી હતી.

તળાવની પાળે આવેલું રતનબાઈનું આ આશ્રમ આજે ઉજ્જડ અને નિર્જન છે. જાણે ખાવા ધાતુ હોય એવું લાગે છે. જ્યાં કોઈ મુમાક્ષર રાતનાસો પણ કરી શકે નહિ એના ભય કર સ્થાનમાં રતન બાઈ નિર્ભયતાથી નિવાસ કરતા હતા. દુખી અને દર્દીઓની સેવા પણ કરતા હતા.

રતનબાઈના શુરુ ભાકરશાહનું પણ રતનબાઈની હયાતીમાં જ અવસાન થયું હતું. એથી પણ રતનબાઈના અંતર પર મોટો આઘાત લાગ્યો. શુરુ-નિયોગમાં પણ એમણે ઘણી કાઠીઓ રચેલી છે.

ભાકરશાહ પીરના અવસાન પછી રતનબાઈએ પોતાના આશ્રમમાં પીરના સ્થાનક તરીકે એક ઓટલો ચણાવ્યો હતો. આ ઓટલો આજે પણ કાયમ છે.

રતનબાઈનો દેહનિલય સવત ૧૬૭૬ની સાને વૃદ્ધાવસ્થામાં ભડલી ગામમાં થયો હતો. ત્યાંથી તેમના શબને તેમની અંતિમ ઇચ્છા મુજબ અહીં લાવીને પ્રથમથી જ તૈયાર કરાતી રાજેલી કબ્રમાં દફનાવવામાં આવ્યું હતું. એમની કબરની બાજુમાં એમની પૌત્રી સોનલબાઈની કબર પણ જોવામાં આવે છે.

આ સ્થાનની ભીંતો આજે તરડી ગઈ છે. ‘પડુ પડ’ થઈ રહી છે. એક ભાગ્યુ વૃદ્ધયુ તખૂર તથા બ્રહ્મચારી-પાવડી આદિ યોગના સાધનો આજે કચ્છની કવયિત્રી રતનબાઈ અને ભાકરશાહ

પીરના મરણે કે પડી રજા છે કચ્છની આ વિશ્વતિતું નામો
નિશાન જૂનાઈને મૂસાઈ ન જાય તે જોવાની કચ્છી જનતાની આજે
ફરજ છે

રતનખાઈ પોતે ફૂલ જેવા ડોમળ હતા અને એથી પણ વધુ
ડોમળ એમણે હદય હતું એમનો કદ સુવચન જેવો સુદર અને
મૃદુ હતો પોતાના ઉરભાવને વ્યક્ત કરતી કાશીઓ ગાનામાં એ એવા
એકતાન બની જતા, કે પોતે પોતાને પણ ઘડીનર બૂલી જતા.

રતનખાઈની કાશીઓ અને ભજનો તો અનેક છે, પરંતુ
કાળક્રમે પુખ્ત થઈ ગયા છે એમના વેરાગ્ય રસ અને ભક્તિરમની
થોડીક પ્રસાંગી અને આપવામાં આવે છે

ભગમાં લેખ

(રાગ-નહિ રે વીસાઝ હરિ)

પેરીઆ ભગમા લેખ,

આઈયલ મા ! આઈ પેરીઆ ભગમા લેખ ટેકા
વળાએ હલેઆ વાસલડી મા !

લિખેઆ ઝેડા લેખ. આઈયલ
જેવી જાધા આઈ બન તે મા !

ભગાઈધિંસ આવેખ. આઈયલ
મેરીઆ માક મલીર હ મા !

કરમ લિખઈ કા રેખ આઈયલ
જોલે 'રતનખાઈ' મુરશીક મુંહી બ,

મરણ-નિયમ હ મેખ. આઈયલ
પેરીઆ ભગમા લેખ,

હજલ મા ! આઈ પેરીઆ ભગમા લેખ.

પખીએં ને મેડો

રાગ-ધ જ

પખીએં ને મેડો રે,

મૂંછ આધયલ ! પખીએં ને મેડો. ટેક૦
બચલા પરતા રજા કે, લગો-નેગીએં સેં નેડો રે ! મૂંછ૦
વરી વિમાંતી વતન તેં,આયો ધણીએં ને તેડો રે ! મૂંછ૦
ભુંગલા પરતા પાડે કે,ઉત હલધો ન કે ભેરો રે ! મૂંછ૦
બાલે 'રતનબાઈ' વીનતી,થાંધા જંગલ મેં ડેરો રે ! મૂંછ૦
પખીએં ને મેડો રે,

મૂંછ છજલ ! પખીએં ને મેડો.

x

x

x

સામીડેં ને નેહ

રાગ-ધ જ

સામીડેં ને નેહ,

લગો મૂંકે નેગીડેં ને નેહ. ટેક૦
સુખ ન હિસાં ત તાં, સુખ ન થિયે,મા તેંછ કેડી વલે ? લગો૦
ડુંગર ડોરીઆં હેકલડી મા,

મા કે કે મ ઝલે. લગો૦

વરો વરો આંધ જોડિયું રે,
 મું સાણ કો મ હલે. લગો
 બોલે 'રતનબાઈ' વીનતી,
 છાલ મુરશીક મૂકે મિલે. લગો
 સામીડેં ને નેહ,
 લગો મૂકે જોગીડેં ને નેહ.

x

x

x

જોગીડેં કે છ !

રાગ—ધનિ

જોગીડેં કે છ !

અલા ! મૂંનેં સામીડેં કે છ ! ટેક
 કાગ લડાઈયાં, વાડું ન્યાસિયાં,
 અથો આંધ મૂંબ પિરી. અલા
 મોય પુમાણાં જોડિયું રે,
 સેણ વધાઈધા મી. અલા
 સા વિએતો સિપરી મૂંબ,
 કોલ પારીધા કી ? અલા
 હિતે છડે વા હેકલી,
 આંકિ કુજેં તાં ગુઝારીઆં ડી. અલા
 બોલે 'રતનબાઈ' વીનતી,
 મૂંબ વનમ-સંગાલી રી. અલા
 જોગીડેં કે છ !

અલા ! મૂંનેં સામીડેં કે છ !

મનડા વેને મરી !

રાગ-ધનિ

મન ! તું વેને મરી,

મુસાફર મનડા ! વેને મરી. ટેક૦

કીંચ તાં અચીને કરી ?

મુસાફર મનડા ! વેને મરી.

બેડી વારા નાખવા તું,

કીંચ તાં ઉકરને તરી ? મુસાફર૦

ઘોલત ધુનિયાં કમ ન ઇધે,

કીં ન બધને ભરી. મુસાફર૦

બધી સગો સે બધળ આઈ,

હિત ન અચીધા વરી. મુસાફર૦

બોલે 'રતનબાઈ' વીનતી,

આંઈ દરસન ડીળ હરી. મુસાફર૦

મન ! તું વેને મરી,

મુસાફર મનડા ! વેને મરી.

x

x

x

કેં કે સુણાઈયાં ચઈ ?

રાગ-ધનિ

કેં કે સુણાઈયાં ચઈ ?

આઈયલ મા ! હી પર મૂં સે ચઈ. ટેક૦

ભેગીડા બ્યા નિકરી,

માડી ! કેડી કમાણી કઈ ? આઈયલ૦

ડુંગર ડિનાં મૂકે ડેજ મેં,
 મા ! સગર ડિનાં બ્યા સધ. આઈયલ
 સૂર ડિનાં મૂકે સુખડી આઈયલ !
 ગાલિયું કરીઆં કિતે વધ ? આઈયલ
 ધુધયુ ધુખાય બ્યા ધિલ તેં,
 મૂંછ કધર ન હેં કે, ધધ. આઈયલ
 બાલે 'રતનબાઈ' મુરશીદ મુંહી બા,
 આં કારણ ભેગણુ થઈ. આઈયલ
 કેં કે મુણાઈયાં થઈ ?
 હજલ મા ! હી પર મૂંમે થઈ. આઈયલ
 x x x

મન મેં મચ તો બરે !

રાગ—ઈન્

મન મેં મચ તો બરે,
 સામીડા ! મૂંજે મન મેં મચ તો બરે. ટેક
 ગોલી-બાની અવાં છ આંધયાં,
 લિખેઓ કીં ન ટરે. સામીડાં !
 હિન ધુનિયાં બાં ધોર ડિસીને,
 મનડો મુંહીં ભે ડરે. સામીડાં !
 હાહા ડુંગર ડોરીયાં આંઉં,
 મેથે નીર તો ઝરે. સામીડાં !
 બાલે 'રતનબાઈ' મુરશીદ મુંહી બા,
 ઉમેધું પૂરીયુ કરે. સામીડાં !
 મન મેં મચ તો બરે,
 ભેગીડા ! મૂંજે મન મેં મચ તો બરે.

લોગ વિધો !

મૂં લોગ વિધો, મૂંજા જાનીડા ચાર !
 તોજે ફિરાક મે મૂં લોગ વિધો,
 રાવલ મુંહીં જા રંગ સેં રતા વે જાની !
 તોકે ડિસલુ લા ડાઠા મું વાજ વિધા,
 સે અંતર મેં ઓતારા કરને વિડા,
 મૂંજા સેલુ સજલુ ! તોજી બાની અઈયાં. તોજેં
 લલેની આયા સાંઈ મુંહીં જે ધર વે,
 હાણે માં સેં જિજા જાની માણા મ કર,
 આંઈ કો ન મટીંધીસ તુહીં જો ની ધર વે,
 તો જે ધધાંન મેં આંઈ, ધીવાની અઈયાં. તોજેં
 અખડિયેં સામીં અખડયુ અડાય મિહા !
 ધિલડો જાસે હાણે તું મોં મ સિકાય,
 હિન સિકધલ ધિલ કે હાણે મ સિકાય,
 તો જે દરશન લા આંઈ, લોગાની અઈયાં. તોજેં
 જોલે 'રતનબાઈ' ઇશક મૂંજા વે મૂંજા,
 મહેલ સજલુ મૂં તેં મેરું કળ,
 મૂંજયું સલ તકમીરું આંઈ માદ કળ,
 આંજી મૂતું મથે આંઈ, મસ્તાની અઈયાં. તોજેં

મિલંધા કડે ?

મુંબા મહેલ સજ્જ મિલંધા કડે ?
 અંધર જ્યુ ગાલિયું સુણાઈધા કડે ? મુંબા
 આણીની અચીધા ઝોચધા,
 આંઉં પજુ વેધી ઉતે તાં લડે. મુંબા
 સા ની કદી વ્યા સિપરી,
 જુત તાં હિતે ખાલી હલેઆ છડે. મુંબા
 માગ રખળ ની મલીર મેં,
 જુંગા બનાઈળ ઉતે તાં અડે. મુંબા
 બોલે 'રતનખાઈ' વીનતી.
 ધિવળ ધિલાસા રૂધને વેઆ તાં લડે. મુંબા
 x x x

ઘડનારાને !

મારી કાયાના ઘડનારા !
 કાચી રે કેમ ઘડી મોરી કાયા ? ટેક.
 કાયા માયાના બંદા ? ફૂડા બરોસા,
 ફૂડા ફૂડા ઠાક રચાયા. કાચી
 ઘટડે મેં ચંદા ને ઘટડે મેં સૂરજ,
 ઘટડામાં નવ લખ તારા. કાચી
 ઘટડેમેં મેડિયું ને, ઘટડેમેં બંગલા,
 ઘટડેમેં બાગ બનાયા. કાચી
 ઘટડેમેં એરણ, ઘટડેમેં છુહાર,
 ઘટડેમેં ઘાટ ઘડાયા. કાચી
 ગુરુને પ્રતાપે બોલ્યા 'રતનખાઈ',
 પતંગિયા રંગ લગાયા. કાચી

માસ્તર લાલજી નાનજી કવિ

માસ્તર અને વખીનના નામથી પકાયલા બી લાલજીભાઈ ખરી રીતે તો કવિ હતા કચ્છી સાહિત્યના જિંકર્પની જેના અતરમા રાત દિન લગની લાગી હતી, એના શ્રી લાલજીભાઈ કચ્છી વાણીની મહાન સેવા બજાવી ગયા છે જિંકર્પીભર એ નખતા જ રહ્યા હતા એમણે કેટલું યે સાહિત્ય લખી નાખ્યું છે' કેટલું યે અપ્રકટ સાહિત્ય એમને ત્યાં બાજ પછુ ઢગનાનધ ખડકાયતુ પડ્યું છે એમનું એ તમામ સાહિત્ય હુત યજ્ઞ જલ્ય ત્યાર પહેલા તેને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરી દેવાની ખાસ આનસ્યકતા છે

શ્રી લાલજીભાઈનો જન્મ વિક્રમ સવત ૧૯૩૮ માં કરાચીમાં થયેલો સ ૧૯૫૪ માં કચ્છ આવીને એમણે તેરામાં નિવાસ કર્યો

નાટકો લખનાનો એમને ઘણો શોખ હતો સ ૧૯૬૩ થી ૬૮ સુધીમાં એમણે ૭૦ નાટકો લખી નાખેલા આ નાટકો હિપરાત બાપ્પાન દાકમ, કચ્છી ભાપાનુ વ્યાકરણ, કચ્છી શબ્દકોષ વગેરે એમનું પુરુષણ અપ્રકટ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવનાની રાહ જેમ રહેલ છે

સવત ૧/૭૨ ની સાને એમને કચ્છની અદાલતોમાં વફીલાત કરવાની સત મળી હતી

સવત ૨૦૦૭ ના માહ સુદિ ૧૧ ના વિમે એમનું અવસાન થતા કચ્છની પ્રજાએ કચ્છી કાવ્ય-કળામાં નિષ્ણાત એવા એક મહાન કવિને હુમા યો

કચ્છી ભાષાના લિટર્સ અને વિકાસને માટે લાલજીભાઈના હૃદયમાં ખૂબ તમજા હતી. કચ્છી લિપિ તૈયાર કરવા માટે પણ એમણે ઘણી અહેમત ઉઠાવેલી. એમના તરફથી ‘વિશ્વશાન્તિનો સંદેશ’ ‘અમર ગીતાંજલિ’ અને બીજાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવેલ છે. છેલ્લે પાકટ અવસ્થામાં એક બિગતા યુવાનના ઉત્સાહથી એમણે “કચ્છ ને કુરુક્ષેત્ર” અર્થાત કચ્છના મહાભારત નેવા ઝારાના જંગની કચ્છી વાણીમાં પદબદ્ધ રચના કરીને પોતાની જીવનભરની સાહિત્ય સેવા પર કળશ ચડાવેલ છે. એમની કાવ્યકળાની થોડી રસ-સામગ્રી અહીં આપવામાં આવે છે.

કચ્છની ધરતીને બિરહાવતાં કવિ કહે છે કે—

તુંહી વેઠ પુરાણ, તુંહી ગાયત્રિ ગીતા,
તુંહી છુદ-ધરલામ, તુંહી જિનશાસ્ત્ર કવિતા;
તુંહી વીર શૂંગાર, તુંહી વાત્સલ્ય અસાંને,
તુંહી પીર તું દેવ, તુંહી આરાધ્ય અસાંને
તુંહી ધર્મ તું ધ્યાન, તુંહી તીર્થ તારણ તરણ,
જય જય હો, જય જય હો, જય જય હો, પરછમ ધરણ!

કારા કાલ કરાલ, વિકટ ડુંગર ને કંઘા,
માડું જિન જા મિઠે, પંજ હરથા પકછંઠા;
સાગર જે ખય પાર, ઘુમે જલવાન ખતેલા,
વિધ વિધ જા વેપાર, વીર કચ્છીએજા વહેલા;
અનંત જિહવા શુભ કથે, રત્નાકર ચાંપે ચરણ
જય જય હો, જય જય હો, જય જય હો, પરછમ ધરણ !

મિઠઠા મોર મહાર, કરી, જિત સંજ સવારા,
બટારિયું ભાંભરે, ભાંભરે મિઠા લવારા;

નીલ સમંધર હલે, લાંબ એડો દહેરે તો,
નીલાંબર મેં મિત્રી, નીલ ચોપાસ ભરે તો;
વિશુદ્ધ રસ વારિ વિમલ, વિશુદ્ધ જિત વાતાવરણ,
જય જય હો, જય જય હો, જય જય હો, પરછમ ધરણ !

મેકણ માઝે દેવ, સંત સરળયા જિત ઝાની,
અભંગ અબડો વીર, ધર્મ જેડા જિત ધ્યાની;
પ્રગટયા પારબ્રહ્મ, અને જગદૂથા ઢાની,
કૃતા દેવકરણ, વીર લખખા સત્તાણી;
ખંડ ખંડ તોણ પ્રભા, ખંડ ખંડ તોળ ચરણ,
જય જય હો, જય જય હો, જય જય હો, પરછમ ધરણ !

જેસલ-તોરણ સુતા, ગિનીને સહજ સમાધિ,
લટો હોયલ હતે, બેલડી જેણ બધધી;
સૂમરીએ જિત ઠામ, શીલજી રક્ષા લધધી,
પ્રચેત સેં જિત ધામ, મોક્ષજી બારી બધધી;
જિત ભોગી જિત તાપસી, ધર્મનાથ ધરણી ધરણ,
જય જય હો, જય જય હો, જય જય હો, પરછમ ધરણ !

તોજે પગજી ધૂળ, ખણીને મધે ચડાઈયાં,
સર્વસ કરીઆં ફૂલ, હૃદય જે ગ્રેમ વધાઈયાં;
તોજો મૂર્ત સ્વરૂપ, કયો અય મૂંજે મન મેં,
ધુમી ધુમીને જગત, કુકાંતો અચી ચરણ મેં;
અન્ન-ધન કાયા કલા, તું જિયણુ ધારણુ મરણુ,
જય જય હો, જય જય હો, જય જય હો, પરછમ ધરણ !

કચ્છનો ઇતિહાસ ક્યાં ક્યાં દટાયો પડ્યો છે. તે તરફ અંશુબિનિર્દેશ કરતાં કવિ કહે છે-

ધંગ, માક, પાવર, ળની, વાગડમેં વરી ખાસ,
ડલ્યો પેચો આઢે ઉતે, કાછે ને ઇતિહાસ.
ખોજ્યો ગદબા કુંગરા, ખોજ્યો ળ્યા ખંડેર,
ખોજ્યો મિટ મોરીઅ કે, ગિનેા કુંગલેં લેર.
ખોજ્યો પાણા પારીઆ, જુના વડા વડ ઘેર,
પુછો વિમીને ફેર, શુજ ખુલ'ધો ઇતિહાસ ને.
ખોજ્યો પડદા કાલ લા, સુણો હથેને કન,
લોક-કથા વાણી-વચન, કવિઓં સંધા કવન.

ઝારના જંગની એ કાન-કથા કચ્છના રણતીર અમર આત્મા-
એને અર્પણ કરતાં કવિ કું કહે છે !

અચો મૂંબા ભાવર મિઠા, પોડેં લા અસવાર,
ને'ને હિકડે હથ પખ, જે હથમેં તલવાર.
અચો મિઠા મૂંબા સજ્જ, સખર અખરઅ સેજ,
ફેસર કિડિયા પેચ ને, ફેસર વરણા નેજ.
પોઢણ કુંગર પાણ, ખેરીં છત્ર કરે મુતા,
રણ લેગીડા બણ, જોડણ કયેં આકાશ લા.

ગળે મીંચ લેરો ગળે, હરપલ બરે છલંગ,
હરી ન ટે મારે-મરે, એડા ખેડ્યોં જંગ.
ખંડ ફેડ ખડિત ચેઆ, ઇ તાં રેઆ અખંડ,
અમરેં ફે અરપણ ફેઓ, હી ઝારે લે જંગ.

રૂદ્ર રાસ

ચડી કરાલ કાલીકે, ગળેં સુરાંગ ગઢીએ,
ધુખાં ધુખાં રતા તતા, ગલોલ ઘોર છટ્ટીએ;
ધ્રિયાં ધ્રિયાં દદામ ઢોલ, જુદ લાય સટ્ટીએ,
ચઇ જયો શિવં શિવં, મહેશ રાસ મંદીએ,
મહેશ રાસ મંદીએ.

સંયુત જૂત-જૂતણી, પિચાય ને પિચાયણી,
જિ ખિલખિલાટ ખ્યા ખિલેં, દૈત્ય ત્રેત કાકણી;
જિ તત્ત રત્ત ચખીએ, જિ માંસ ભકખ ભકખીએ,
ચઇ જયો શિવં શિવં, મહેશ રાસ મંદીએ,
મહેશ રાસ મંદીએ.

ધતે ઉતે નમેં રમેં, તુટેં ખણી તરારિયેં,
જિ ધાવ લગ દાવ ધાવ, મત્ય હૃત્ય મારિયેં;
ચડાંઈ ભકખ ચંદીએ, કપાટી હાર ગંદીએ,
ચઇ જયો શિવં શિવં, મહેશ રાસ મંદીએ,
મહેશ રાસ મંદીએ.

ધુખે ધરા ધમંક મેં, તરાર જે ચમંક મેં,
નગાર તાલ ડંક મેં, સુઝાલરી ઝમંક મેં;
જિ હૃત્ય, મત્ય, પગ, રગ, ખંદ ખંદ ખંદીએ,
ચઇ જયો શિવં શિવં, મહેશ રાસ મંદીએ,
મહેશ રાસ મંદીએ.

ચાફર ઘેર ગંજીએ, જિ રત્ત હૃત્ય મંજીએ,
ધુખાં ધુખાં ધુખે ધરા, નસં સુપાય મંદીએ;

રૂઠ ટોપ ખંડીએ, તરાત તાલ ડંડીએ,
ચઇ જયો શિવં શિવં, મહેશ રાસ મંડીએ,
મહેશ રાસ મંડીએ.

સમંધ જંગ જંગીએ, હલેસ હત્ય નંગીએ,
ચડી સુધીર ધંગીએ, સમંધ કે ઉલ્લંધીએ;
ધુધાન ઘેર ગંછીએ, પુજે સુપાર કંધીએ,
ચઇ જયો શિવં શિવં, ઊ મત્ય પટ મંડીએ,
મહેશ રાસ મંડીએ.

x

x

x

હળી હાઠ ઉભા મહા કાલ સામા,
છડી લોગ ને લોગ સાર્ધો અકામા,
છડી સર્વ વેવાર કેડા વિલાસ,
શિવોહં શિવોહં પુજે રૂદ્રવાસ.

વીરરસ

મધ્યો પે પટ તેં છળી, છતાં લડે શરીર,
જેંછ રગ-રગમેં ભયો, ચેતન વારો વીર.
ટવેં ને રસ સોમ ને, ગભડુ ને રસ ખીર,
ત્રેની રસ ચણગાર ને, સૂરેં ને રસ વીર.
ટવેં મેં મહારોવ છં, છં વાયુ મેં પ્રાણ,
પોટેં મેં કચ્છી ભલા, રસ મેં વીર પ્રમાણ.
કામલ કરુણા રસ ખરો, મિકડો રસ ચણગાર,
લે ભંજન રસ વીર અય, લજ ને રૂપખણ હાર.

જોડેત

વિકલ કરૂણા ક્રોધ ને વિકલ ગ્રેમ શણગાર,
વિકલ વિંએ ખુલ્લી ગલ્લ, વિષ્ણુ વાર્ધ તલ્લવાર,
વિકલ વિંએ વાતસલ્ય પણ, કરે ન સગે કાર,
વીર ન થીએ સવાર, જ્યાં સુધી અંતર મથે.

પ્રાણ સર્વ પુતર મરે, મથો કુટે પછ મા,
રખે ન ઉનકે પા ઘડી, લીક બાંજણું બા;
તડે ચડીને ચી મથે, ખરી મરેતી કા,
વીર વિજેતો સા, જડે સતી જે સત મેં.

કચ્છ

ધૂરપ આંગલસ્થાન, પૂરવ મેં જાપાન છ',
તેડો કચ્છ જો સ્થાન, ભારત જે ધરિયા મથે.

છપ્પ

સિંધુ તટ વટ નિકટ, સદાકૃત મચ્છપ જેડો,
ત્રે ડિસ જિનજે બરે, મહા રત્નાકર ચેરો;
ડુંગર છ ત્રે ધાર, ધાર પટ જા પ્રતિહારી,
નીલક નેણાં કાર, માક કંઠી અંજારી;
જંગખાર મસ્કત મથે, મહર્ષ-મુનરા લખ ધના,
એડે પટ સિંધુ નિકટ, વટ કચ્છીએ ડેરા ડિના.

સોરઠો

વિંગા તન તેં વાર, વિંગા કંઠા ખેર જા,
વિંગા કચ્છ જા ખાર, મુડી ન માગ ડિયેં કડેં.

રા દેસર ને દીવાન દેવકરણુ

કેસર દેસર રાવ, પજ હથેા રણુબકો,
 સિંધ પાર હાલાર, વગોતે જે ને કકો,
 ગૌ-પ્રાસણુ પ્રતિપાલ, પ્રજા પૂજ્યો પરમેસર,
 પ્રાતઃ સ્મરણીય રામ, જામ લાખો ડા દેસર,
 પારખ હો નરરત્નજો, પારખ રય, ગજ, પદ, દુર્ગિ,
 ધુરી રખે દીવાન તે, પારખ જેણુ થઈ પુરી.

પૂજે ગૌ જ્યારે કચ્છ પર ચડાવ કરવા સિંધના મીર શુનામ
 રાહ કશ્મીરાને સમગ્રને છે ત્યાર શુનામશાહ કહે છે કે કચ્છ તો
 ઉત્તર પ્રદેશ છે ચડાવ કરવા નેવું તેમા છે પણ શુ ?

~ ૭૧૫ ~

કારો રણુ અય અવલ, જબલ જુગલુગ જ કારા,
 રણુ-કધીઅ ઉલથલ, કરડ કદી ને જારા,
 ડાચે પજ કુકાર, અન લર પેટ ન પચે,
 પખી નાય શિકાર, કાંગ કારા પ્યા તચે,
 ખેર, ખખર, અક, મલ શુવર, ખેર, ખિખર, પિપરી, પવી,
 ડાલેઅલ ધન કેઅ મે, છા કરીઆ પૂજા કલી ?

આ સામગ્રી સિંધના શાહને કચ્છ તરફ આકર્ષવા માટે પૂજે
 શે તેની પ્રશંસા કરતા છે છ—

ડુંગરડે ને કુલ, પાણી પાતારી મિઠા,
 રિદ્ધ-સિદ્ધ ને પેચર કાછો અજ એડો કયો
 નીલક નેવું કાર, માક અને અન્નર છ,
 • ખંડર એઆ અપાર, મડઈ લખે મેં હિઝી.

કાછે રણકંધી મથે, ડુંગર એં ઠારા,
સંત્રી થીંધા સિંધ જા, ઝારા-ઝુમારા.
મડધ અર્ચાધિ મેડ મેં, કાઠી ને ગુજરાત,
કમ્મજી ને ઈ અખાત, રખે અખિખાયું અરખ તેં.
ધન અખાતી પેટ મેં, જંગી રખી જહાજ,
જંગખાર મસ્કત મથે, શાહ કરીને રાજ.

એક મુંદર પ્રજાતતું વણુંન કવિ ઠેવી અનેરી જટાથી કમ્મી
વાણીમાં જ કરે છે !

જડેં ઘિચેતી લોર, જોર વાજિંત વજાંધ,
મેના, પોપઠ, મોર, ‘ અનલ હક ’ ગાન મિલાંધ;
ગિરિ ઝોય તમ ઘોર, વ્યથેં શ્રમ કરે છિપણુ જો,
હરણુ મરણુતું મોર, આસરો ગિને તરણુ જો;
“ સાંધ! તેરી કુદરત ! ” અધ, પંખી પૂરણ ડાં ડિસન,
અક અક અક ! અકલા કરીં, વેણુ-વદન જેંજા પ્રસન્ન.
ખિલી ખિલીને આસમાં, ફિગાય ધર તેં કુદલ,
અકવા જગ્યા જોગ લા, ચિતવન કે અંદૂલ;
વધને ખાવર ડાર તેં, હોલેં કયોં તે હુલ,
વાડી ફોમાં કુદલ, પુલેઅલ ઉથઈ ફાતમા.
વાડે મેં કુછડ કુછયો, ખાખી ખાવર ડાર,
મંધી માટીઅ મેં પઈ, છાય કેઓ છમકાર.
કાદવ મેં મોતી પચેં, પત્થર મિંજા રતન,
મદ પચે તો મોત ભર, ખાતર પચ્યેં અન્ન.
હલ થઈ હકલ જિત દેથ જી, ભાવર હલી લોરા થેઆ,
ગડજી અથો ઝારે મથે, રણજોગીઓં મેડા કેઆ.

કચ્છના કારાઇડા રાગની મીઠાઇ વર્ણવતાં કવિ કહે છે—

કારાઇડા કચ્છ જો, પાવે ભરે પવન,
સાઇ ધરતી તેં સુણી, થિર-જંગમ ડોલન.
થંભેં વેંધલ નીર, ખીર પીંધલ ફર થંભેં,
થંભેં પીર-ફીર, ફીર-કોકિલ સુર થંભેં;
થંભેં જંત્રી-જંત્ર, મંત્ર પડંબલ મણુ થંભેં,
થંભેં અંતર તંત્ર, પત્ર તરુવર જા થંભેં;
વિજ થંભે વાયુ વરે, આભલિયા અભમેં અડેં,
નીલી કચ્છ જીભામ તેં, કારાઇલ જો સુર સુણેં.

કારાઇડા

સચા રણુ જોગીડેં જા જોગ, જોગીડેં જા જોગ,
ખરા રણુ જોગીડેં જા જોગ.

જોણુ ન સંભયાં જોગીઓં, કઇં વ્યા વહેંજા વિજોગ. સચા
ખફણુ ખભે તેં ખણી હલ્યા, કેડા ભય ને લોગ ? સચા
મરણુ જિની જી મુકુ મેં, એડા અમર પ્રયોગ. સચા

એક સુંદર સખ્યાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

ખિલંધી ઉયઇ સમુદ્ર તા, ઉલી સિતિજ જે પાર,
વઈ વડરેં જી વેલ મેં, નમી કરેતી ન્યાર.
કુણકે કોકિલ કંઠ મેં, ભિરે જામર મોખર,
સિરે કુવેં જી ફાર મેં, સુરભિ મયે સવાર.
અમકઇ જ્યોતિ મણુ મિંબા, પ્રેમ-અખ પલકાર,
ડગ ડગ મેં પગ પગ મયે, જગ જગ કેં અમકાર.
મલક મલક મલકાંધી, અવક અવક અવકાય,
પલક ન હિન પારી અચે, હિંચડા વિંબે હલાય.

શૂંગાર અને વીર રસના સંમિશ્રણને કવિ કચ્છી શબ્દોમાં કેવા
ચણગારી શકે છે તે જોઈએ. સૂંઢણી અને હમ્મીરના પ્રેમ-સૌંદર્યની
એ ગાથા છે.

હરખ ખુટો રજની ખુટી, ખુટા જ નેણે નીર,
હાણે તાં કર હેતરો, ખુટે ન હિયું હમીર !
હિત ખટ ન્યારે વાટ, હુત ઘોડો ખ્યો હણહણે,
હમ્મીર કેડે ઘાટ, કેડે ઘાટે સૂંઢણી !
સૂંઢણી હથ મેં હાર, તરાર ઉત હમ્મીર હથ,
સૂંઢણી પટ શણગાર, હમ્મીર બખતર મેં બન્યો.
ઠાં કુલ મેં ખૂ ખોટ ઠાં બમરે મેં ભાવ છ,
ચિત લગી વે ચોટ, ત પેલી રાત પ્રભાત વે.
સૂંઢણી રંગ કારણ રતી, કારણ જંગ હમ્મીર,
આસ ભરધ હિત સૂંઢણી, હુત બાઝે છ બીડ.
રંગ-રાગ છ ગાલ હિત, હુત હણકે રણ હંક,
હમ્મીર મોજું કીં સુજે ? લગી રેખ મેં લંક.
મિઠ મિઠડયું અખિયું અને, મિઠા વલપ જા વેણ,
ગરે ન પ્રેમલ આંસુએ, સે કર પાણા સેણ.
કિત મોડ કિત મોલિયો, કિતે ગલે જો હાર ?
કેડા હી બખતર ડિસાં, કેડી ભેઠ કટાર ?
ભાવર અજ ભેરા થેઆ, ડુંગર ઝારે ગહ,
આંઉં ઉકેંઢયો ઉત વિઝાં, જિતે થિયેતો સહ.
આગ લગે ને વર બરે, મિંજ ભાવર ને બાર,
સહ સુણીને રે સુમી, ઉન મથ્યે ફિટકાર.

ધન મિટ્ટો ધરણી મિટ્ટી, બાર, બાર ને નાર,
 મિયણું મુઠસેં કે મિઠા, લજ, ધજ, ઠેલ-કરાર,
 તેંતું મિટ્ટી તરાર, રખાંધણ અન્ન, ધન આખર,
 મેરામણ મેં ખુંદ સેં, કેડો વધ-ઘટ નીર ?
 હિકડે વિંમણુ ન વિંમણુ સેં, કેડી ખોટ હમ્મીર ?
 હિકડે મેરામણુ ભયો, હિકડે લખખ હજાર,
 હિકડે હિકડે જગ ભયો, હિકડે સભ આધાર,
 હિકડે વોણા ન્યાર, સભ સુમાં એં સૂંહણી.

જાપખ

ચડયો આખ મેં ભખખ, ભખખ કે છડે ન નખખી,
 સાંખ ડિસી વણપણ, સાંખ કે છડે ન પખખી;
 ચડઈ આખ કુંલ મધ, મધ કે છડે ન મખખી,
 હય ચડેલી લખખ, ચોર પણુ છડે ન લખખી;
 ભખ, પક, મધુ, લખખ કે, નખખી, પખખી, ચોર, મખ,
 હક્કી કેા ચૌવન પકી, છડે ન ચખખણુ વગર લિખ.
 સૂંહણી જે શુભ ભાલ મેં, ડિઠેં ચાંદલી ચીર,

હવે આરા ડુંગરને કવિ કૃષી દૃષ્ટિયા નિહાંજે છે તે જોઈએ.

અગ પગ તેં મથ્યો રખી, જેડો વિકલ વાધ,
કેલાસી જે કંઠ મેં, કૃષ્ણ પસાયો નાગ,
વાંઈયાં ખીણુ-અડું વહેં, જેડો રણુ જો બાગ,
જોગી ધૂણી તેં તપે, તેડો તપે સુજાગ,
સુડી ન ડિનેં માગ, આરો એડો આકરો.

આરાની લડાઈ વખતે પહેલે બડાકે ફાટતી કમ્બો તોપનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

અંધર ઉલામી યેઓ, ઉતરી યેા અંધાર,
ધીરે ધીરે ધર મથે, ઢયો માક જો દાર.
વડી નાર જો તોપચી, જાગી યેા તિન વાર,
ધગો અઈ ધાગે છડેં, વડે મોરચે નાર.
ફાટી નાર ફડાક ને, બડાક કેં લોંઠાર,
કડાક સાં ઢુકરા ઉડયા, યેઓ વડો અમકાર.
ફાટી મોવડ નાર, ગજળ જો યેઓ ધડાકો,
જાણે ફાટો અણ, કટક મેં પેઓ કડાકો.

×

×

×

તડ તડ તાસીરા ડિનોં, ઘોર યેઓ ગરરાટ,
પોય પેઓ યત્રુન મેં, મરણુ-બજણુ ગણરાટ,
આરે જી મથરાટ, ગજળ યેઓ ઉત રાત જો.

માકેં વઠા વડર ને, રતડેં વઠા મીં,
આરે જે મેધાન મેં, જેસી ઉગો ડીં,
ત્રી હાતર નર-સીં, લોગ બન્યા ઉત રાત જા.

લાડ વીસો લાડ લીમણ, ભારે ભાર મિલ્યા,
લોટીંધે ખીં ભાંચ જા, રત સેં રત ગડયા,
રત રતુડે રંગ મેં, મુખડા મુરકી વ્યા,
પ્રાણે પ્રાણ મિલ્યા, પ્રેમ તાર અણુણી હલ્યા.

x

x

x

ડાઓ તાં દુશ્મન બલો, લોરો બલો ન બા,
લોરે કયાં ભારે મયે, ગૂડે સંધા ધા.
મોયલ વચ્છ કે મા ચટે, તેકે સાક્ષ બનાય,
મા જે મનજે હેત જો, કારણ કેર વતાય ?
ન્યાર સિકંદર હી સુતો, કુછે પછ કબર,
હુત ધારી હુત ગજનવી, જહાંગીર જફર,
હુત તથલખ તૈમૂર ને, નાહિર જેડા નર,
કરે ઘોર મેં ઘર, મિટ્ટી મેં મિટ્ટી થેઆ.

હર-તાંડવ

જબ જવાલ જલે હર ટોચન મેં, ધણુણું ધણુણું બધુ બે ધરણું,
ધુખી જવાલમુખી વિકસલ બનેં, ગણુણું ગણુણું બળે ગગનં,
દદ્રદં દદ્રદં બનગાર બળે, દમ ટોલ બળે દમમં દમમં,
અગ્રબં અગ્રબં બળે હમરૂ, હર તાંડવ રાસ રચે ભુવનં.
જમ જોગણીએં જા જૂથ જમેં, અપરાં ખુડકેં ખનનં ખનનં,
મિલી ભૂતણી ભૂત પિશાચણીએં, તડ તાડ કંઈ ખિલન્યુ ખિણુણું;
અન ઝાલર અંકે અના અનનં, ધનનં ધન ઘંટ ધના ધનનં,
અગ્રબં અગ્રબં બળે હમરૂ, હર તાંડવ રાસ રચે ભુવનં.

✱

હજુર નારાયણ વસનજી

સમગ્ર ગુજરાતી આલમમા એક વખત ખ્યાતનામ લેખક તરીકે પંકાએલ હજુર નારાયણ વસનજીનો જન્મ ૧૮૮૪ મા થયો હતો. વિક્રમની વીસમી સદીની નીજ પચીસીનો ગુજરાતી સાહિત્યનો વાચકશ્રદ્ધ શ્રી હજુરના નામ પર આક્રીન હતો. એ વખતની સાહિત્યની દુનિયા શ્રી હજુરે સગ કરી લીધી હતી, એમ કહીએ તો ચાને ગુજરાતી લાભની શ્રી હજુરની શૈલી જ આપી અનેાપી હતી એમની શૈલીનું અનુકરણ પણ બાગ્યે જ ઠાઈ કરી શકે. સમૃદ્ધતા ધીંગા શબ્દો ધરાવતી ઉર્દૂ મિશ્રિત એમની વાક્યરચના નજનદાર થઈ જવા છતાં રસપૂર્ણ બની રહેતી. કેટલાક વાચકો તો એમની વેખન-શૈલીના એટલા આહક હતા, કે “ગુજરાતી” સાપ્તાહિકનું માત્ર બેટપુસ્તક પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના આહક બની રહેતા. એ વખતે ગુજરાત અને જુદા જુદા ગુજરાતમા ‘ગુજરાતી’ પત્રનો ખૂબ ફેલાવો હતો. દર રસે એના બેટપુસ્તકો હજુર નારાયણની મનમથી જ બહુધા તૈયાર થતા આ બેટપુસ્તકો ગુજરાતી જનતા માટે એક આકર્ષણરૂપ બની ગયા હતા. ‘ગુજરાતી’ પત્રે શ્રી હજુરને પ્રખ્યાત કર્યા અને હજુરે ‘ગુજરાતી’ પત્રને

શ્રી હજુરને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવાનો ઘણો શોખ હતો ‘ગુજરાતી’ના ઘણા બેટપુસ્તકો એમણે ઐતિહાસિક ભૂમિકા પર જ તૈયાર કરેલા છે. ‘કચ્છનો કાર્તિકેય,’ ‘ઘોઘો અને અનેસર,’

‘પુ’અરો અને રાત્રી’ એ કચ્છી ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. એમણે એ ઉપરાંત પુસ્તકો લખેલાં છે.

પાછળથી શ્રી હકુર કોમવાદી રંગે રંગાઈ જતાં એમનાં પુસ્તકો કોમવાદની તીખાશથી ભરપૂર બની ગયાં હતાં. આર્યત્વના ઉદ્ધાર માટે ઝંખતું એમનું આર્યત્વપ્રેમી હૃદય આર્યધર્મનું પતન નિહાળીને કમકમી બેસતું. ‘ધર્મબ્રહ્મીનું શુદ્ધિકરણ’ ‘મુરીદે રાયતાન’ આદિ પુસ્તકો એમના માનસનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરી જાય છે.

શ્રી હકુર એક સિદ્ધદસ્ત લેખક હતા. અનેક લાપાઓનું એમનું જ્ઞાન અને વિધવિધ અનુભવો એમને એમના લેખનકાર્યમાં ખૂબ ઉપયોગી થતાં. એ કલમ લખતે લખવા બેસતા ત્યારે એમની કલમમાંથી એકસરખો અખંડ રસપ્રવાહ ચાલવા લાગતો. લેખનકાર્ય એ એમનો નિત્ય-નિયમ હતો. ‘ગુજરાતી’ અટવાડિક અને ખીજાં અનેક સામયિકોમાં એમની સાહિત્ય-પ્રસાદી ચાલુ જ રહેતી. શ્રી હકુરે એમનું જીવન સરસ્વતીને ખોળે ધરી દીધું હતું. આ કારણથી જીવનમાં એમને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. એમણે ધણો વખત સિંધમાં ગુજમો હતો. પોરબંદરમાં પણ અમુક વખત એમણે વસવાટ રાખ્યો હતો. પાછળથી એમનો નિવાસ મુંબઈમાં હતો.

શ્રી હકુરને એમના જીવનમાં અનેક આઘાતો સહન કરવા પડ્યા હતા. આફ્રિકામાં એમના એકના એક આશરપદ પુત્રનું અવસાન એમને માટે મહા દુઃખદાયક બન્યું હતું. માનસિક દૈર્ઘ્ય પીડાની ખતી, તંગ આર્થિક સ્થિતિ એવી અનેક વિપત્તિઓનો એમણે મદીઈથી સામનો કર્યો હતો. એમની નિડરતા પણ ઓછી ન હતી. એમના કોમવાદી લખાણોથી ઉસ્કેરાઈને કેટલાક લોકો એમનું ખૂન કરવા સુધીની ધમકીઓ પણ આપતા. પણ આવી ધમકીઓથી શ્રી હકુરનું એક રંગાડું દોડી ફરક્યું ન હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યને એક સમયે નનાજી રંગધી રંગી દેનાર તે સમગ્ર ગુજરાતી વર્ગમાં ખૂબ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી દુરના અવમાન પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો વર્ગ એમને વ વીસરી ગયો છે. એમનું ચોગ્ય આરક તો દૂર રહ્યું, પરંતુ મને યાદ પણ લાગ્યે જ કોઈ કરે છે ગુજરાતી સાહિત્યની સતત માંથી ગુજરાત શ્રી દુરનું નામ છે એ વાત અસ્પર્શ સત્ય છે.

શ્રી દુરનું પુસ્તકો વસાવવાના ખૂબ શોખીન હતા એમની ભાષામાં અનેક અલભ્ય પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો. સન ૧૯૩૮ માં ૪ વર્ષની વયે મુબઈ મધ્યે એમનું અવસાન થયું. શ્રી દુરના અવસાનથી માન કચ્છે જ નહિ, પરંતુ ગુજરાત અને મહાગુજરાતે સાહિત્યના એક સાચા એમનારી એકને દુઃખાચ્છે છે.

શ્રી દુરનું માન લેખક જ ન હતા. લેખક હિપરાત એક અગ્રણી વિદ્યાર્થી હતા. “કાવ્ય કુસુમાજી” નામે કવિતાનું એક પ્રગટક પુસ્તક એમણે પ્રકટ કર્યું છે હવે એમની કવિતાનો થોડો અભ્યાસ કરી જોઈએ.

ભગવત્ સત્કાર

ગાઝલ

કરી સત્કાર શો ભગવન્ ! કહો તમને રીઝાવું હું ?
કઈ વસ્તુ કહો સ્વામિન્ ! તમારી પાસ લાવું હું ?
કર આહવાન હું કેવું, તમો સર્વત્ર વ્યાપક છો,
નિરાદર થાય જો ખોલાવવા ઘટી બળવું હું
તમો પાપાણુ-પ્રતિમામાં, તથા છો વ્યાપ્ત પુષ્પોમાં,
પ્રભુના શિર પરે પ્રભુને, કહો કેમ જ વ્યઢાવું હું ?
ધરાવું ભોગ કઈ તમને, તમારો તે અનાદર છે,
જગનના અજ્ઞાતાને, કયા ભોગો ધરાવું હું ?

તમે શાશ્વત નિવાસી છો, પ્રભો ! આ વિશ્વમંદિરના,
તમારા વાસ માટે ભિન્ન, મંદિર ક્યાં ચણાવું હું ?
તમારી જયપતાકા ચન્દ્ર ને રવિ બે ગંગનગામી,
નવીના જયપતાકા લાવીને ક્યાંથી ઉઠાવું હું ?
તમે અદૃષ્ટ પ્રહર જાગૃત, રહો છો વિશ્વહિત માટે,
તથી નિદ્રા તમોને જ્યાં, કહો કેને જગાવું હું ?
તમારાં ગૌરવોનાં ગાન, વેદોમાં ગવાયાં છે,
રહું ગૌરવ કયું અવશિષ્ઠ, જે ગાઈ સુણાવું હું ?
નિરાકાર પ્રભો ! નિર્ગુણ નિરંજન વિશ્વકર્તા છો,
છતાં સાકાર ધારી, બક્ષિતને હૃદયે વસાવું હું.
તમે સ્વામી અને હું એક સેવક દીન પામર છું,
તમારા પાદ પંકજમાં, સદા મસ્તક નમાવું હું.

‘ ૮૨ ’ આહાત્મ્ય

હરિગીત

પીવા મહીં વોટર, સવારે નાસૂતા માંહી ખટર,
મોહું ચીરૂટડું કાપવાને, ભોઈએ છગ્લીથ કટર,
મજદૂર જે પૂવે હતા, તે થયા આજે પોટર,
ને નોંધ લેનારા થયા છે, રાજમાન્ય રિપોટર.
જે જનો બીબાં ગોઠવે, કહેવાય તે કમ્પોઝિટર,
જે હતા પંડયા-પંતુજી, તે થઈ ગયા છે માસ્ટર,
માલીક હતા તે આ જમાનામાં થયા પ્રોપ્રાયટર,
જે દિશાદર્શક હોય તેને જન કહે ડાયરેક્ટર.

વેદો-હકીમોને ઠેકાણે, હોસ્પિટલમાં ડૉક્ટર,
 ને ચિત્રકારોને મળ્યું, અભિધાન સુંદર પેઇન્ટર.
 થઇ નાટ્યશાલા ચિયેટર, નટ થઇ ગયા છે એક્ટર,
 લેખક કહે છે ગર્વથી, કે 'અમો છીએ રાઇટર.'
 હોટલ મહીં ને ગ્રાહકોના, જોલને ઝીલે નક્કર,
 તે સેવકોને માનથી, પેટર કહે છે સર્વ સર.
 ખાખત કહે છે, "હું ય હું મેટર હવે મારા ડિયર,
 જ્યાં સર્વ ટર પંથે બળ્યાં, ત્યાં હું ન થાઉં કેમ ટર ?"
 બગિચા કહે છે ખાતને, "સિસ્ટર મને કહેજો પ્રધર !"
 હુલિતા કહે, "ડૉક્ટર મને કહેજો ડિયર શ્રધર-મધર !"
 જોલે સહોદર કે પ્રધરમાં, કયાંય ના દેખાય ટર,
 ફેટર^૧ કહો તેથી મને, હું નહિ રહું એ ટર વગર.
 ખજાજી ખાજો જોલતી, નાજો જરા આંહીં નજર,
 છે યાદ અમને પણ જરાજર, ટર થવાનો આ હુન્નર.
 ખતરો^૨ નથી મનમાં અમારા, મન અમારું જેખતર^૩,
 આ કાળનું છે નામ નૂતન, અમારું બહો ગટર.
 ધંધો ધરી વક્રીલાતનો, જે લેદથી ભરતા ઉદર,
 સોલીસિટર ને થયા બેરિસ્ટર હવે તે નામવર.
 વ્યાધો^૪ થયા હન્ટર, બન્યા વનવાસીઓ ફોરેસ્ટર,
 જે હતા ચટ્ટોપાધ્યાયો, તે થએલા છે ચટર.

૧ નોકર. ૨ સાહેબ. ૩ બાઈ. ૪ બચ. ૫ નિર્મય.
 ૬ શિકારીઓ.

સદ્ભાગ્ય છે મેરાઈના તે પણ થયા આઉટફિટર,
 ખુશનમીળી છે હબમોની થયા હેઅર કટર.
 કુંભાર પોટર થઈ ગયા, એ જોધને હરજો જિગર,
 ને બાંક પણ ચાલુ જમાનામાં થયા છે જેસ્ટર.
 એરંડિયાનું નામ છે વિખ્યાત આજે કેસ્ટર,
 છે મંત્ર રથનું નામ મોટર, પંથ કાપે થઈ નિડર,
 છે પત્રનું અભિધાન લેટર, લીંત છાપાં પોસ્ટર,
 માહાત્મ્ય છે લોંગેસ્ટ^૧ ટરનું, કયું^૨ તેને શોર્ટર^૩.
 દુર્ભાગ્યથી નહિ હોય જેના નામમાં એ થઈ ટર,
 તેનું^૪ ય એ સદ્ભાગ્ય કે કહેવાય મિસ્ટર માન્યવર.
 માયા સમેા ટરનો થયો વિસ્તાર આ સંસારમાં,
 જે ટર નથી તેનો અદ્વળ અવતાર આ સંસારમાં.
 જ્યાં હોય ધૃતરની કૃપાથી સામટા બે ચાર ટર,
 તે નિલયમાં^૫ નારાયણી^૬ વસતી રહે અદ્વી પ્રહર.
 માહાત્મ્ય ટરનું દેવ દુર્લભ જે વદનથી ગાય છે,
 તે વિશ્વજેતા ઝોટલે કે 'વલ્ડ' વિકટર' થાય છે.

૧ અતિ લાંબુ. ૨ ટૂંક. ૩ ધર. ૪ લંબી.

શાયર ચમન

બાગે ઈશ્મ હૈ યા કોઈ, ગુલઝાર કન્હ હૈ,
ચૂસુક બિકે હન્નર વોહ બાઝાર કન્હ હૈ.

—ચમન

કચ્છના એક વખતના મહા પ્રતાપી રાજવી લાખા પૂલાણીની રાજધાની કેરાકોટે વીસમી સદીમાં સાહિત્યના શક્તિ હાથ મહામ્મદ અલારખ્યા શિવજીને અને શાયર ચમનને જન્મ આપીને પુરાતન કાળના પોતાના કીર્તિમંદિર પર સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો છે.

શાયર ચમન ઉર્દૂ ભાષાના એક મહાન કવિ હતા. એમનું પૂર્વ નામ મહમ્મદ હાશમ. ‘ચમન’ એમનું તખલ્લુસ હતું. એમનો અભ્યાસ માત્ર ગુજરાતી બે ચોપડીનો. આટલો જોહો અભ્યાસ હતાં એમનો સાહિત્યનો શોખ અદ્ભુત હતો. આ જોખને લીધે એમણે જાત-મહેનતથી ઉર્દૂ જ્ઞાન પર અભ્યાસ જેવો કાષ્ઠ મેળવી લીધો. એમણે જે કૌશલ્ય અને છટાથી ઉર્દૂ ગજલો લખી છે તેનેતાં કોઈનો પણ આત્મા પ્રસન્ન થઈ જાય. અતિ અદ્ય અભ્યાસમાં પણ એમની અંદર ખીલી નીકળેલો કવિનો આત્મા એ સરસ્વતી દેવીની કૃપાપ્રસાદી જ કહી શકાય.

‘દીવાને ચમન’ અને ‘બહારે ચમન’ નામક ઉર્દૂ ગઝલોનાં અમૂલ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરીને એમણે ઉર્દૂ સાહિત્યની મહાન સેવા બજાવી છે.

‘બહારે ચમન’ના શરૂઆતના બે ભાવમાં કવિ પોતે કહે છે કે—

“હું અમલુ કયા અને ઉર્દૂ ગઝલો કયા ? જેને વાત કરાને હીક
હીક ઉર્દૂ નથી આવડતું તે ગઝલો શી રીતે લખી શકે ? એ તો કોઈ
કુદરતે મારો હાથ પકડીને લખાવેન છે.

આ હકીકતને ગઝલમાં જોડવીને કવિ આમ રજુ કરે છે—

કહાં હમારી અયસી કિસ્મત,

જે શરૂએ લિખતે ઉઠા કે ખામા ?

દસ્તે કુદરતને હાથ મેરા,

‘ચમન’ પકડ કે લિખા દિયા હે

ઉપર્યુક્ત બે પુસ્તકોની પ્રતાવના શુજરાતી સાહિત્યકારોના
ગ્રંથેય અને માર્ગદર્શક રવ શ્રી કૃષ્ણભાન મોહનલાલ ઝવેરીએ લખી
આપેન છે.

‘બહારે ચમન’ની પ્રતાવનામાં શ્રી ઝવેરી મહાશય લખે છે કે—

“આ જ ગઝલો જે ઉર્દૂ લિપિમાં હપાઈ બહાર પડે તો
ઉત્તર હિંદુસ્તાનના શાયરો પણ બહારી શકે, કે શુજરાતમાં આને નવામી
ગમત્યો આ ત આગ્યો છતાં ઉર્દૂ કવિતાના ભક્તો પાકે છે, પણ
ચમનનો દર આમલ છે, કે મારે શુજરાત અને શુજરાતીમાં જ
બહારના મોગમલ, એટલે નિરૂપાય.”

શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના આ શબ્દો સાચર ‘ચમન’નું ધ્યાન કયા
છે તે બતાવી આવે છે.

શ્રી ‘ચમન’ ધધા અથે દટાલિયન સોમાની લેન્ડ ઈન્ટ
આફ્રિકામાં મગડાશતરફ વસતા હતા આદિમ જેવા પ્રદેશના વચસાટમાં
પણ એમના અતરમાં ઉર્દૂ ગઝલો ઉમરાવા લાગે, એથી એમની
સાહિત્ય પ્રત્યેની તમજા અને બક્ષિત જેને બહાર આવે છે.

ભારતમા મહાત્મા ગાંધીએ બ્યારે રાષ્ટ્રીય ચળવળની શરૂઆત કરી ત્યારે કચ્છ પણ પાછળ નહોતું રહ્યું એ વખતના કચ્છના ગણ્યા ગાંડ્યા કાયકરોમા ભાઈ ચમનનું પણ સ્થાન હતું

‘દીનાતે ચમન’ છપાવવાનું કામ ‘સાબવતમાન’ પ્રેસમા મુબઈમા ચાનતું હતું ત્યારે શ્રી ‘ચમન’ આફ્રિકામા હતા આ તરફ ધૂંદ તપાસનાર એક કામેલ માણુમની જરૂર હતી આ કામ ખુરશેદજી બમનજી ફરામરોઝ જે ‘ખીરખન’ ના ઉપનામથી ‘ગુજરાતી’ પત્રમા ‘ભર કોરા રંગ’ ની અતિ નોકપ્રિય બનેલી હાસ્યની કટારો લખીને પ્રખ્યાત બન્યા હતા, તેમણે માથે લીધું હતું એનું કારણ એ હતું, કે શ્રી ‘ખીરખન’ શાયર ‘ચમન’ની ઉદ્દે ગઝલો પર આક્રીન હતા, એમના ચાહક બને પ્રશસક હતા

કચ્છની ઉન્નતિ માટે શ્રી ‘ચમન’ને કેટલી ઝખના હતી તે આ ગઝલ પરથી સમજી શકાશે

કચ્છ મેરા આબાદ હો !

મે હુઆ મેરી હય મા રબ, કચ્છ મેરા આબાદ હો,
બાગબા^૧ હી હો ચહા, કોઇ નહીં સેયાદ^૨ હો
ખાર^૩ કા નામો નિશા, કુછ લી ન હો ઈસ બાગ મે,
શુલ ખીલે હો જાળજા^૪, ઔર મિલતે સમથાદ હો.
દૂધ કી નદિયા બહે, ફિર ચા ઇલાહી ! કચ્છ મે,
વહ શુબઅત^૫ આયે જિસ પર, હર તરફ કી દાદ^૬ હો
ખુલખુલો કા ચોર વહ હો, ગુલમ પર સેયાદ કે,
બાદ મુઢન લી ચહી, ફરિયાદ ઉસ કો ચાદ હો

૧ મારી ૨ શિકારી ૩ કાટા ૪ ઠેર ઠેર ૫ વીરતા.

ઠહત^૧ ડી તકલીફ સે, હમ દો બચાલે યા ખુદા !
 સિંધુ કા પાની હો બરી, બાગ ચે આબાદ હો.
 મસ્ત રહતે હંચ 'ચમન', હમ ઈસ રિયાલે-કચ્છ મેં,^૨
 કયા હમેં પરવા અગર, ફંદા લિયે સેયાદ હો.

હવે સાથે 'ચમન'ની ઉદ્ધૃત સાવરીતું થોડું નિરીક્ષણ કરી લઈએ.
 'દીવાને ચમન' ના આરંભમા કવિ પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા અને
 અકળ કળા બક્ષી વરતા કહે છે—

તૂ હી તૂ

શબ્દ મેં તૂ હય, શુબોં મેં તૂ હય,
 ચમન મેં તૂ હી સમા રહા હે,
 હરમ મેં તૂ હય, સનમ મેં તૂ હય,
 કમર મેં જલવા દિખા રહા હે.
 લખોં ચે ખુલખુલ કે નામ તેરા,
 જહાં મેં ભે હય તમામ તેરા,
 મુરાહી સાદીઓ બમ તેરા,
 તૂ હમ કો બર બર પીલા રહા હે.
 તેરી હી કુદરત હી ખુબિયાં હે,
 ભે એક સોયા તો એક જગા,
 કોઈ અહમ સે ભે આ રહા હે,
 કોઈ જમાને સે બ રહા હે.
 કોઈ હે નાલાં કોઈ હય હયરાં,
 કિસી કે ધર મેં હે બાદશાહી,

કોઈ હે મુશ્કીલ કોઈ તવંગર,
કિસી કે દર દર ફિર રહા હે.

x

x

x

‘ચમન’ કા હિસ્તા તૂ હી તૂ હે,
સલોં સે આઝાદ તૂ હી તૂ હે,
તેરી હી કુદરત સે અય ખુદા યા,
ચમન યે ગઝલોં બના રહા હે.

નહીં ખુતખાને સે મતલબ, ન કાબે સે ગર્જ હમ કે,
હમારા સર વહીં ઝુકતા હે, જિસ જા તેરા અયવાં હે.

અમને મંદિરથી પણ મતલબ નથી અને કાબાની પણ જરૂર નથી. પરંતુ જ્યાં તું છે ત્યાં અમારું મસ્તક નમી પડે છે.

‘ચમન’ દુનિયા પે જબ હમને, નજર ફી યે હુવા માલુમ,
કે ઇસકા રહને વાલા ચાર દિન કા, ઇસ કા મહેમાં હય.

x

x

x

ફરિશ્તો પૂછતે હો કયા, હિસાબે માલો જર હમ કે,
કફન દો ગજ કે માલીક, બન કે હંચ ઘરખાર સે નિકલે.

ઓ ફિરતાઓ ! અમને ધન-માલનો હિસાબ શું પૂછો છો ?
અમે તો બે ગજ કફનના માલીક બનીને ધરથી નીકળ્યા છીએ.

કસોટી ફી ‘ચમન’ હમને, જો ઇન અહખાબ યારોં ફી,
જિન્હેં હમ ફૂલ સમજે થે, વોહી તો ખાર સે નિકલે.

અમે ગિરોની ગડોબ્બતની પરીક્ષા કરી તો જણાયું, કે જેને
અમે ફૂલ સમજ્યા હતા એ તો કાંટા નીકળ્યા.

x

x

x

બખત હો બેઠાર તો હંચ, સેંકડો ગમખવાર ચાર,
વકત બદ આયા તો ફિર, અપના બેગાના હો ગયા.

નસીબ ત્યારે ભુલદ હોય છે ત્યારે સેંકડો સહાનુભૂતિ ધરાવ
નાર મિત્રો મળી જાય છે. પરંતુ જુરા વખતમાં તો પોતાના પથ
પરાયા બની જાય છે.

અય 'અમન' અબ ફૂચ કરના, ચાહીએ ઇસ દહર સે,
તુરબતો મે તેરે ચારો કા, ઠિકાના હો ગયા.

ઓ અમન ! હવે આ જમાનામાંથી વિદાય લઇ લેની જોઇએ.
કેમકે તારા દોસ્તોના રયાન કબરોમાં ચઇ ગયા છે

x

x

x

ચડા કર ફૂલ જબ રોને લગે, વહ કબ્રે આશિક પર,
સદા કબ્રો સે ચહ આઈ, મોહોખત હો તો અચસી હો

પોતાના પ્રેમીની કબર પર પુષ્પ નાંચીને ત્યારે તે રાવા
નાગ્યા ત્યારે કબરોમાંથી અનાજ આવ્યો, કે મોહોખત હો તો
આવી જ હજો !

પસારે પાઉં સોતે હે, વહદ મેં બેખબર હોકર,
નહીં કુછ રંજ દુનિયા કા, ને રાહત હો તો અચસી હો.

કબરમાં પણ પસારી મેહોશ ખલીને ચૂતા છે. દુનિયાનું કોઈ
જાતનું દુખ નથી. જો આરામ હો તો આવો જ હજો !

જરા ને હાથ છૂતે હે, તો વહ મુરબબ નતે હે,
તબિયત હો તો અચસી હો, નબકત હો તો અચસી હો.

જરા હાથ અડકીએ છીએ તો તે કરમાઇ જાય છે તબિયત
હો તો અચી હજો ! કામળતા હો તો અચી હજો !

x

x

x

હસ્તીએ ફાની સે, દો દિન મેં સફર હો જાયગા,
છોડ કર મહલો મકાં, જંગલ મેં ઘર હો જાયગા.

આ રાત્રી જિંદગાનીમાથી બે દિનસમા જ દૂચ કરવી પડશે.
મહેનો મકાન છોડી કરીને જગનમા ઘર બની જશે

કયું ભવે તનતી હેં, કયું આખેં તુમહારી લાલ હે,
યે નિગાહે દેખ કર, જખ્મી જિગર હો જાયગા.

તમારી ભમરો તણાઈ કેમ રહી છે ? તમારી આખો લાલ કેમ
બની રહી છે ? આવી આખો જોતા જ દિલ જખ્મી બની જશે

અય ચમન કયું ફિક કરતે હો વતન મેં બને કી,
જબ ખુદા ચાહેગા ઉસ દિન કેા સફર હો જાયગા.

x

x

x

ભલા કયુ રોશની ફેલી હુઈ હે મેરી તુરબત મેં,
સરે મરકદ ફિસીને આજ કયા શમ્મ જલાઈ હે ?

આજે મારી કબરમા રોશની કેમ ફેલાઈ ગઈ છે ? કબરને સર
હાને કોઈએ દીપક સળગાવ્યો છે કે શું ?

‘ચમન’ જબ મર્ગને ચેરા, તો રિશતે તૂટ જાતે હે,
અઝીઝો અકરબા કી, છતે છ તક આશનાઈ હે.

ઓ ચમન ! મૃત્યુ આવતા બવો સબધતૂરી જાય છે સ્નેહી-
સબધીઓનો પ્રેમ માત્ર જીવતા સુવી જ હોય છે

x

x

x

ફિસી કી જાન જાતી હે, કિમી કેા ચાહમાની હે,
કહી હે અયશ કા સામા, કહી ગમ કી ઠહાની હે.

કોઇનો જન જન્ય છે અને કોઇને આનંદ થાય છે. ક્યાંક આનંદનાં સાધનો છે, ક્યાંક દુઃખની કહાણી છે.

પિલા દે સાકીયા જિતની શરાબે અરગવાની હે,
કિ હય બરસાત કા મૌસમ, હમેં જોશે જવાની હે.

ઓ સાકી ! જીટલો શરાબ છે તેટલો તમામતુ પીનગતી દે !
ગરબુ કે વરસાદની મોસમ છે. અને અમને જવાનીનો જોશ છે.

સ્વાના હસ્તીએ ફાની સે, કલ ચે કારવાં હોગા,
ન હમ હોગે ન તુમ હોગે, ન થાહી કા નિશાં હોગા.

આ ફાની દુનિયામાંથી આવતી કાલે જ કાફલો ચાલ્યો જશે.
ન તો અમે હોઇશું ન તમે દશે. ન તો કોઇ આદશાહીતું નિશાન
પણ દશે.

ચહકતી હેં ચમત મેં ખુલખુલેં, કયા શુલ મહકતે હેં,
ન શુલ હોગા ન શુલચન, ઓર ન કોઇ બાગબાં હોગા.

બાગમાં ખુલખુલો ગાય છે. અને શુલ ખીલીરલાં છે. જે વન
પણ નહિ રહે, શુલચન પણ નહિ રહે અને બાગમાં-નાની પણ
નહિ રહે.

‘ચમત’ હમ જિંદગી કાટેગે, અચચો અચરત સેં,
નહિ કુચ્છ રંજ હોગા, જળ તલક વોહ મહરબા હોગા.

ઓ ચમત ! અમે તો અચચ આરામમાં જીવન પમાર કરીશું.
તેની કૃપા દશે ત્યાં સુધી કોઇ કુ.ખ આપવાનું નથી.

યડા હે ઇચરતોં મેં, વહ બલા આઝાર કયા જાને ?
તબીબો કે સિવા કુછ મર્જ કો, બીમાર કયા જામે ?

જે મોજમઝામાં પડેલો છે તેને પીડાની શી ખબર હોય ?
દર્દની હકીકત હકીમ જાણે, દર્દી શું જાણે ?

ક્રિયા દાવા અનલહકક કા, ગયા વોહ જાન સે મારા,
ચડા મનસૂર સૂઝી પર, બલા વોહ દાર કયા જાને ?

જેણે અનલ હકકનો દાવો કર્યો તે જાનથી માર્યો ગયો. મનસૂર
કાંસી પર ચડ્યો તેની કાંસીને શી ખબર ?

ફકત ઉસ કી કુદરત સેં, હું શેઅર કહતા,
'ચમન' મેરા ઉસ્તાદ કોઇ નહીં હે.

જમાને ને સલોં કો ખાક મેં, આખિર મિલાયા હે,
બલા કયા કાયદા હો દિન કોઇ સુલતાન હો જાણે.

x

x

x

તુમને છોડા હય અકેલા, ઇસ 'ચમન' કો દોસ્તો,
કોઇ દિન તો કાતેહા કો, કપ્પ પર આયા કરો.

ઓ મિત્રો ! તમે આ ચમનને એકલો છોડી દીધો છે. તો
હવે તેની કબર પર કાતેહા પડવા માટે કોઇક દિવસ આવ્યા કરજો !

x

x

x

શમઅ જલી પરવાના જલા, દિલ મેરા જલા,
જો આયા તેરી બઝમ મેં, જલ જલ કે રહ ગયા.

દીપક બળ્યો, પતંગ બળ્યું અને મારું દિલ પણ બળ્યું. જે
તારી મેહેદિલમા આવ્યું તે બળતું જ રહ્યું.

કિસકા પત્તા 'ચમન' ન મિલા રાહે ઇશક મેં,
મેં બી તલાશે ચાર મેં, ચલચલ કે રહ ગયા.

મડોખતના માગેના કાંઈનો પતો મળતો નહીં ૫ પશુ
મારા દોસ્તની તનાતમા ચાનતો ચાનતો જ રહી ગયો

x

x

x

કલ્લ કરતે તો અબ દેર લગાઇ કયુ હૈ,
હરતે નાજુક સે જરા, તેગ ચલાઓ તો સહી

અમને કલ્લ કરના માગો છો તો હવે વખત તા માગે લગાડો
છો ? તમારા નાજુક હાથ પડે જરા તમાર ચનાવો તો ખરા !

વકતે આખિર હૈ મુજે, હીચકિયા આને કો લગી,
હમ નિકલ હાથ જરા, સામને આઓ તો સહી

અત સમયે મને આચકી આવવા લાગી તમે જરા સામે તો
આવો કે મારા પ્રાણ નીકળી જાય

ખાનઓ દિલ મે જરા આ કે હમારે બચકો,
હુટે કૂટે દિલે વચરા કો બસાઓ તો સહી

અમારા હૃદય-મ દિશમા જરા આરીને બેસો ! વેરાન જવા
તૂટા ફૂટા દિલને વસાવો તો ખરા !

જિંદગી બાર ન હમે, હાથ લગાયા અકસોસ !

અબ અનાજે કો મેરે, હાથ લગાઓ તો સહી

જીવનભર તો મને મ્હી હાથ પશુ લગાઓ નહિ હવે મારા
અનાજને તો હાથ લગાવો !

કુછ નહીં હોમગા કમ, ઈસકા 'અમન' હય આમીન,

દોલતો માલ રાહે હક મે, લુટાઓ તો સહી

માલ-મિલકત ઇશ્વરના રાહમા લુટાવી દો ! એથી કશુ પણ
ઓહુ યરો નહિ અમન એનો જાગી જો

તુખંત મેં નીંદ લી, નહીં આતી કલી સુજે,
બૂલા નહીં મઝા અલી, પહલુએ ચાર કા.

મને કમરમા પણ કદી બિંધ આવતી નથી કાન્થ કે મારા
દોસ્તના પડખાની મઝા બૂલી શકતો નથી.

×

×

×

નહીં સીરીં જળાં જળતક, સુખન વર હો નહીં સકતા,
મિલા નિસકો ન કુદરત સે, વહ શાયર હો નહીં સકતા.

જેની વાણીમા મીઠાશ નથી તે કવિ બની શકતો નથી. જેને
કુદરતની ભેટ નથી મળી તે શાયર થઈ શકતો નથી.

મુસલમાં સંગે અસ્વદ કો, અબસ દેતા હૈ તૂ બોસે,
કલી ઇન્સાન સે બેહતર, ચે પત્થર હો નહીં સકતા.

ઓ મુસલમાન ! તુ કાબાના પત્થરને ચૂમે તો છે પણ તે
ઇન્સાનથી બેહતર કી બની શકતો નથી.

બરહમન છુત પરસ્તી મેં, તુજે કુછ લી નહીં હાસિલ,
બનાયા તેરે હાથો કા, ચે દાવર હો નહીં સકતા.

ઓ બ્રાહ્મણ ! મૂર્તિપૂજનમા તને પણ કંઈ પ્રાપ્ત થવાનું નથી.
તારા હાથે બનેલ કદી પરમાત્મા થઈ શકતો નથી.

ફરીશ્તો લાએ હો કયુ કર, હમારે વાસ્તે છોટા,
ગુનાહોં કે લિયે કાફી, ચે દફતર હો નહીં સકતા.

ઓ ફિરંગીઓ ! તમે અમારા ગુનાની નોંધ કરવા મારે આ
નાનું દફતર કેમ લાવ્યા છો ? એ તો પૂરું નહિ પડે !

×

×

×

જળ જવાં થે, ચાહ થી હર એક ઠો,
પીરી મેં જાલે, 'ચમન' ઠો કયા કરે ?

જ્યારે યુવાન હતા ત્યારે સહુ કોઈને ચાહ હતી. વૃદ્ધત્વ આવ્યું
તો કહે છે કે 'ચમન' ને શું કરીએ ?

x

x

x

નગરનર જિસ તરફ દેખા, તેરી કુદરત કી ખૂબી થી,
ખુતોં કે હુસ્ન એખા મેં, તેરી હીકમત કી ખૂબી થી.

ન્યાં નગર કરીને જોયું ત્યાં તારી કુદરતની ખૂબી હતી.
મુદરીઓના સૌન્દર્યમાં તારી જ હીકમતની ખૂબી હતી.

હુવે મુફલીરા જો જર વાલે, નહીં હય પૂછતા કોઈ,
જુકાતે થે જો હર પહલે, સો દૌલત કી ખૂબી થી.

શીમંત જ્યારે મુફલીસ બની જાય છે ત્યારે કોઈ ભાવ પણ
પૂછતું નથી. પહેલાં જે સર જુઠાવતા હતા એ તો દૌલતની ખૂબી હતી.
કહાં શેઅરો સુખન યારો, કહાં અદના 'ચમન' યારો,
લિખી હૈ ગઝલ જો એસી, મેરી કિસ્મત કી ખૂબી થી.

એ દોસ્તો કયા રોરો-શાવરી અને કયાં આ અદના ચમન ?
મેં જે ગઝલો લખી છે એ તો મારી કિસ્મતની ખૂબી હતી.

x

x

x

નહીં વહ ખૂમતી શાખેં, નહીં જીલજીલ કી વહ ખાતેં,
ખીઝાં ને કયા જુઝારા વહ, કિસી જુઝાર સે પૂછો.

એ ગળીઓ ખૂમતી નથી અને જીલજીલો ગાતી નથી. પાનખર
ઝગુએ શું શું જીલજીલ છે તે કોઈ બાગને જાણે પૂછો !

શરાબે અરગવાં પી, દિલ-નિગર દોનો જલાયે હંચ,
નિશે ને કયા તુમહારી દી, કિસી મયખવાર સે પૂછો.

શરાબ પીને દિલ અને નિગર બંને બાળી નાખ્યાં છે. આ નિશાએ શી હાલત કરી છે તે કોઈ શરાબીને પૂછો !

કલી દરબાં સે જા પૂછા તો વહ હુંજલા કે ચું જોલા,
રકીબાં આતે જાતે હંચ, વો ઈસ દીવાર સે પૂછો.

કોઈ વાર દરવાનને જઈને પૂછ્યું તો તે ગુસ્સે ધધને જોલ્યો,
કે તમારા હરીફોની આવજનું આ દીવાલને પૂછો !

x

x

x

કિસ અદાઓ નાઝ સે, મુંહ મોઝ કર જાતે રહે,
હમ અકેલે રહ ગયે, વહ છોઝ કર જાતે રહે.
આરઝુ નિકલી ન દિલ ડી, ઈસ સરા મેં દોસ્તો,
હઝરતે ફરહાદ પત્થર ફોઝ કર જાતે રહે.
જળ પયામે વાર આયા, કુછ નહીં કહ રે 'ચમન',
હો ગયે તૈયાર હમ મેં, દોડતે જાતે રહે.

x

x

x

નઝર જળ ગૌર સે ડી, અય સનમ આખિર નહીં કોઈ,
ખુદા કા શુક મિલ જયકે હય હમ, આખિર નહીં કોઈ.
અમીરો લે ચલે કયા સાય ખાલી હાય જાતે હો,
તુમહારે હાય હૈ જુદ્દો સીતમ, આખિર નહીં કોઈ.

x

x

x

સય ખાત કહને સે 'ચમન', હમકો વહ ફલ મિલા,
દુશ્મન હમારા સારા જમાના બના દિયા.

દમે આખિર નહીં અરમાન ચીને સે નિકલતે હેં,
ઠહેર જા અચ કહા, કુછ ઔર છને સે નિકલતે હેં.

x

x

x

યે બહારે હુસ્ન પર, કયસી ખીજાં આને લગી ?
ચકલે પીરી કયું નજર, અચ નવજવાં આને લગી ?

રૂપની વસંત પર આ પાનખર કેમ આવવા લાગી ? આ નવજ-
ન્યાન ! આ વૃક્ષની શિકલ કેમ દેખાવા લાગી ?

જબ કિસીને જાકે ફુકરાયા મઝારે કયસ હૈ,
હાય લયલા હાય લયલા, કી કુગાં આને લગી.

જ્યારે કોઇએ મજનૂની કબરને ઠોકર લગાવી તો તેમાંથી
“ હાય લયલા ! હાય લયલા ! ” ની યોકાર આવવા લાગી.

છોડ કર સબ કામ જબ પીછે લગે ઈસકે ‘અમન’
ઉઝ આધી જબ ગઇ, ઉઝ્ઝે ઝખાં આને લગી.

બધાં કામે છોડીને જ્યારે અમન એની પાછળ પશા ત્યારે
અધી જિંદગી વીતી જવા પડી ઉઝ્ઝે જ્યાન આવવા લાગી.

x

x

x

હાય મેં ઉસ શુલબદન કે, જબ શુલેતર આ ગયા,
બોજ વૈ ઉસકો લગા, બોલા કિ પત્થર આ ગયા.

તે શુલબદનના હાથમાં જ્યારે તરખતર શુલાખ આવી ગયું
ત્યારે તેને બોજ થઇ પજો, ક્યું કે આ તો પત્થર આવી પજો.

દેખકર મુજ્જ હૈ જો ઈસને, હાલ હી મુંહ પર નિકાળ,
મેં લગા કહને ગહન મેં માહે અનવર આ ગયા.

મને જોધને જ્યારે તેણે મુખ પર છુરખો નાખી દીધો ત્યારે હું
લાગ્યો કે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર અદ્વજમાં આવી ગયો.

×

×

×

ચારો ખુદા હાકિઝ ચમન જતા હે વતન મેં.

પૂરી વહાં હોગી, જો ઉમ્મીદ હવ મન મેં.

અય દોસ્તો ! હવે અલ્લા મેલી ? ચમન એના વતનમાં જાય
એના મનની ઉમેદ ત્યાં પૂરી થશે.

×

×

×

મેરા રાના દેખ મોરાંને કહા,

હો ગઈ બરસાત આધી હો ગઈ.

મારું રૂદન જોધને મોરાંએ કયું કે અર્ધી વરસાદ તો થઈ ગઈ.

×

×

×

જો છોડા હિંદ કો હમને; 'ચમન' ચે લખસે નિકલા થા,
વતન મેરે અય હિંદુસ્તાં, ખુદા હાકિઝ ખુદા હાકિઝ !

જ્યારે હું હિંદી વિદાય થયો ત્યારે હોડમાંથી શખ્તો નીકળ્યા,
—"ઓ મારા વતન હિંદુસ્તાન ! હવે સલામ ! ઈશ્વર તારું રક્ષણ કરે !

ઈશક જિસકા ન નાખુદા થા,

કોઈ ન ઉનમેં સે પાર ઉતરા,

ન બેદ વાલે પુરાન વાલે,

ન કોઈ અહલે કિતાબ દેખા.

જેનો નાખુદો પ્રેમ થયો નહિ તેમનામાંથી કોઈ પાર થયા
નહિ. ન વેદ વાળા, ન પુરાણ વાળા અને ન તો કોઈ પડિત !

‘ચમન’ હમારી હય કયમ્ની કિસ્મત,
 કે ઉમ્ર અપની અખસ ગંવાઇ,
 વિસાલ અપના હુવા નહીં ઔર,
 ન વસ્ત્રે દિલબર કા ખવાબ દેખા.

ઓ ચમન ! અમારી કિસ્મત એવી હતી, કે આખી ઉંમર
 વ્યર્થ વડી ગઈ. ન તો કદી મિલન થયું અને ન કદી દિલબરનાં
 મિલનનું સ્વપ્ન પણ જોયું.

x

x

x

હો ન તૂ મગર જે ચારા જહાં હો હાય મેં,
 ખાક મેં ઇસ્કંદરો, દારા કી ચાહી મિલ ગઈ.

સમસ્ત વિશ્વ તારા હાયમાં આવી ગય તો પણ તેથી ગર્વ
 કરીશ નહિ. સિકંદર અને દારાની શહેનશાહી પણ ખાકમાં મળી ગઈ.

x

x

x

હરગીઝ ચમન સે ખૂ ન ઉડેગી કિમ્ની તરહ,
 ખુલ ખુલ કા ખૂને દિલ ન હો, જખ તક શુલાખ મેં.
 જે સર ઉઠાયગા તો વહીં ફૂટ જાયેગા,
 અઘ્છા સબક મિલા હે ચે હમ કો હુબાખ મેં.

x

x

x

ખુલ કહેંગે વોહ જખ લાએંગે આંખોં સે મુદામ,
 હુકમ ચલતા હય ખુદા કા, કળ ‘ચમન’ આઝાદ પર ?

x

x

x

શુસ્સે મેં આકે કયું હમેં, દેતે હો ગાલિયાં ?
 ટપકેં ન ખૂન કી કહીં, ગાલોં ચે લાલિયાં !

પુલપુલ કે આહો નાલે મેં, કુછ લી અસર નહીં,
શુલ હંસતે હું પસે વો બખતે હું તાલિયાં.

x

x

x

હંમે

નિધર દેખા નિધર બાંચા, ઉધર આતા નજર તૂ થા,
કલી બુઝમાત મેં તૂ થા, કલી ચમસો કમર તૂ થા.
કલી બિજલી મેં તૂ ચમકા, કલી બાઢલ મેં તૂ ગરબ,
કલી કાંટા હો તૂ કુસકા, કલી શુલ ઔર શજર તૂ થા.
ચમન મેં ડોહસારોં મેં, તુજહી કે દેખ લેતે હંમ,
શુલોં મેં ખૂ ને તેરી થી, તો પત્થર મેં શરર તૂ થા.
કલી યા નક્સ કે તાએબ, કલી આઝાદ થા બિલકુલ,
કલી શયતાં 'ચમન' તૂ થા, કલી અરછા બશર તૂ થા.

શ્રી ગૌરીશંકર જયશંકર વોરા

કવિ શ્રી ગૌરીશંકર એક મૂળ સાહિત્ય-સેવક હતા. લોકો એમની સેવાની કદર કરે કે નહિ, તેની દરકાર ક્યાં વગર તે પોતાનું કાવ્ય મૂંઝે મોઢે કરી રચા હતા. અંતરના એ રહીશ હતા અને અંતરે જ એમને પ્રથમ પ્રેરણા આપી હતી. ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં તે સુર રીતે લખી શકતા. એમની ફેટલીક કૃતિઓ કાવ્યદોહનમાં પણ ચડી ચૂકી છે. એમણે જીવનભર સાહિત્યની સેવા કરી હતી. એમની બહાર પડેલી કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે. ૧-કાવ્ય મુદ્રિકા ૨-આર દરવેશ-આર ભાગમાં અનુવાદ ૩-લાખો ફૂલાગી ૪-અંદ્ર કિશોર ૫-રતિ વર્ગ ૬-શાન ચંદ્રિકા ૭-અંદ્ર ચરિત ૮-કચ દેશની જુદી વાર્તાઓ.

શ્રી ગૌરીશંકરની કાવ્ય-રચના ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એમની કાવ્ય-જ્ઞાનો એક નમુનો અને આપનામાં આવે છે.

એ પણ એક તમારો !

રચનારે આ રચ્યો વિશ્વનો, એવ ખરેખર ખાસો,
કળી શકે નહિ કોય પ્રવીણો, એ પણ એક તમારો !
અંધારાને અજણ કરીને, આપે વળી ઉભસો,
તરવ ફરી ત્યાં તિમિર પ્રચરતું, એ પણ એક તમારો !

ડોલર, મોગર, જય, શુભાભો, અપક પુખ પલાશો,
 હરેક કેગી જૂજવી વાસો, એ પણ એક તમાસો !
 ડોને મગતી મોજ ધણેરી, ડોને કઠે કાસો,
 અતે તો ગતિ એક સર્વની, એ પણ એક તમાસો !
 ડોને પ્રતિદિન વરતે મગલ, ડોને નિપટ નિસામો,
 ડો રાણ કો હુ ખિયા દિલથી, એ પણ એક તમાસો !
 કો પડિત કો મૂઢ મહામતિ, કો હાકમ કો હાસો,
 એક વિભુની છાયા હેડળ, એ પણ એક તમાસો !
 જયમ જયમ મેધ પડે પૃથ્વી પર, ત્યમ ત્યમ બળે જવાસો,
 ઇપીશુની એવી રીતિ, એ પણ એક તમાસો !
 રામ પાત્રના ડોને સાસા, ડોને 'ગોડડન ગ્લાસો' !
 કો પાતલ પડિયામા રજિત, એ પણ એક તમાસો !
 પાથરણા ઉત્તમ પાથરવા, ફરતા કયાક ફરાસો,
 કયાઈક મળે ન દ્રેટી કયા, એ પણ એક તમાસો !
 'મારૂં મારૂં' કરીને મૂરખ, ભરતા ન્યાસ-ઉસાસો,
 તંત વમળમા તણાઈ જતા, એ પણ એક તમાસો !
 કો છવે દશ વીશ વર્ષ ને કોક પચીસ પચાસો,
 કો શત કરી પણ જશે નિ સથય, એ પણ એક તમાસો !
 કોઈક કાર્યો થાય સુચરણ, કોમા રહે કયાશો,
 પૂર્ણ સર્વ નવ થાય કાપિ, એ પણ એક તમાસો !
 કાળા કાળ સતકની વાસે, પાદાણુ ભરવા શાસો,
 રસિયા મધુરા મોહક કેરા, એ પણ એક તમાસો !

દીવાળી હોળી ઉત્તરાયણ, દેખો તેમ દિવાસો,
 તહેવારે મોટા મેળાનો, એ પણ એક તમાસો !
 અલોગ જન જુગતે ભોગવતા, વિધ વિધ રંગ વિલાસો,
 ખુદ જન વિરમિત ધાય વિલોડી, એ પણ એક તમાસો !
 કેા પચરંગી પાઘળનાવે, કેા શિર પટકા તાસો,
 કેા ટોપી કેા મૂંડ ઉઘાડી, એ પણ એક તમાસો !
 કવિ પંડિતથી દૂર દેખીએ, કમળા ફેરા વાસો,
 મૂરખ ભવને સદા ભરાએ, એ પણ એક તમાસો !
 ચતુરાઈના જેના ચિત્તમાં, ચિતરાયા બહુ ચાસો,
 ગણના તેની ગણે ન કોઈ, એ પણ એક તમાસો !
 કમં થકી કદખ્યા વળીશ્રમ, ભણે કરિયા 'કલાસો',
 બ્રાહ્મણ દાનિય વેશ્ય શૂદ્ર જો, એ પણ એક તમાસો !
 વિશ્વયંત્રની વિચિત્ર રચના, સમજો મૂળ ધમાસો,
 'ગૌરીશ'ના શુભ ગાઇયે પ્રીતે, એ પણ એક તમાસો !

કવિ કેશવ વિજય ઘોળકિયા

કવિનું પૂરું નામ કેશવલાલ વિજયરામ ઘોળકિયા. એમનો જન્મ ૧૯૨૭-અંજરમાં નાગર મહેતા વિજયરામ ભવાનીદાસને ત્યાં વિક્રમ સંવત ૧૯૪૪ માં થયેલો. બાલ્યકાળમાં કવિ બહુ તોફાની હતા. પરંતુ ઘણા તોફાની વિદ્યાર્થીઓ આગળ જતા ખૂબ શક્તિશાળી બને છે, એવું એમને વિશે પણ થયું. મોટા થતા સાહિત્ય અને સંગીતની એમની શક્તિ ખૂબ ખીલી ઊઠી.

કવિના માતૃશ્રી ઘણા સંસ્કારી અને સુશીલ હતાં. માતાના સંસ્કાર પુત્રમાં ઊતર્યા અને નાનપણમાં જ એમનું મન ઉચ્ચ વિદ્યાર્થમાં રમવા લાગ્યું. કવિતાના બીજ પણ જીવનના આરંભમાં જ એમના હૃદયમાં વસાઈ ગયા.

કવિના અભ્યાસની શરૂઆત અંજરની ગામડી શાળાથી થયેલી. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી અંગ્રેજી લખવા માટે એ પોતાના મામાને ત્યાં જુજ આગ્યા અને જુજની ઓફિસ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા.

અગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં એ વખતે સરકૃત અથવા ફારસી એ એમાંની એક ભાષા ર્થેની પાતી. કનિએ ફારસી ભાષા લીધી હતી એક વખત શિક્ષક બન્યાં ફારસીનો વર્ગ ચનાવી રહ્યા હતા ત્યારે આપણા કવિ પોતાના એક મિત્રની કુટેવો પર કવિતા ગ્રની રજા હતા. અજ્ઞામમાં એમનું કુર્નશ લેઈ શિક્ષક તુલ્સે થયા એમના હાથમાંનો કાગળ એ ચાની રીવો. કાગળમાં તો કચ્છના એક બેનના કવિની કવિતા તૈયાર થઈ રહી હતી. શિક્ષકે કવિતા પાની જોઈ જોતા જ તેમની તાબુખીનો પાર નહોતો નહિ. કવિતા કરી બૂલ વગર કાવ્ય-જ્ઞાના નિયમો અનુસાર લખાયેલી હતી. આ જોઈ શિક્ષકનો શુરમે દાનત થઈ ગયો. આ બાજકવિને માટે એમના ઉદ્દગાર બહાર આવ્યા, કે “ બરિખમાં તુ તો એક મોટો કવિ થશે ! ”

શિક્ષકના આ તાંદોએ આપણા કિલાર કવિના અતરમાં હતા હતા ઝરણા પ્રકટાન્યા ત્યારથી કવિતાનો એમને નવો ગાખ માગ્યો એમના હૃદયમાં નવિતાના પ્રવાહની તરઆત થઈ ગઈ જીવનના આનંદનો રિસ્ય કરિના બની ગઈ. માથે સાથે અબ્યાસ પ્રત્યે આગળ પાતુ ન્યાતી નહોતો. એકાદ નાં નાદ એમણે અજ્ઞાન ખરે ખર છાકી દીધા.

અબ્યાસ છટી ગંગા પાતુ કવિતા છટી નહિ. આ તો જીવનના જ કાર્ક નહોતો હતો. કાળ કે જે પોતે નૈર્ભગિક કરિ હતા ‘ કરિ બનતા નથી પતુ જન્મે જી. ” એ ઘન નોટી નથી. આપણા કેદાર લાલ કરિ પતુ દન તો નિરાલે કાવ્ય-સાહિત્યનો અજ્ઞાન કરતા લાગ્યા-કવિતાઓ પતુ રચના નાગ્યા.

રતુ મીઝ નાતુ એક અદા દરીકન એ જ, કે કરિના કમ પેટના નાં નહી. એનાથી પેટ બનાતુ નથી દા પાના એનારા ને કાન પાની નથી પેટ બગાડા માટે તો પ્રાપ્ત કર્ષે ને કમ કરિતર પ્રક્રિ નાં ને ને જ પટે જ અને મરિને પતુ કાનનીગી માતર ને

જરૂર પડી. માંડવીની ખડકાન કન્યાસાળામાં એક શિક્ષકની જગા ખાતી થતાં કવિ તેમાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગયા.

માંડવીમાં એ વખતે જકાત-અધિકારી તરીકે દોલતરામ નામે એક નાગર ગૃહસ્થ હતા. કવિના એ મિત્ર હતા. એમને સંગીતનો સારો શોખ હોવાથી એમને ત્યાં વારંવાર સંગીતના જલસા જનમતા. માંડવી આવનાર કોઈપણ નવા ગાયેાને એમની મુલાકાત લેવી પડતી. એનો લાભ કવિને પણ મળ્યો. અહીંથી એમને સાહિત્ય સાથે સંગીતનો પણ રંગ લાગ્યો. કવિતા અને સંગીતનો સુમેળ જામી ગયો.

પછી તો કવિને સંગીતનો એટલો શોખ લાગી ગયો, કે સંગીત પાછળ એ ધેંધાનૂર જતી ગયા. રાત-દિવસ એ જ ધૂન માયામાં રમતી હોય. સંગીતની રંગતમાં રોજ રોજ ઝિજ્ઞાસા પર ઝિજ્ઞાસા થવા લાગ્યા. પરિણામે તબિયત પર એની અસર થઈ. કવિની તબિયત લથડી પડી.

તબિયત સુધારવા અર્થે નોકરીનું રાજીનામું આપી, કવિ પોતાના જન્મસ્થાન અંતરમાં આવ્યા. થોડા વખતમાં તબિયત સારી થઈ જતાં વાગડના એક જાગીરદારને ત્યાં તેમના કુંવરના દયદર તરીકે ગોઠવાઈ ગયા. ગોઠવાઈ તો ગયા, પરંતુ જાગીરામાં તો સૌથી પહેલી ખુશામદની જરૂર પડે. આ ખુશામદને અને કવિને ઘણું લાંબું છેડું હોવાથી છેવટે એ નોકરી પણ છોડી દેવાનો વખત આવ્યો.

થોડા વખત પછી તબિયતે પાછો જાયલો માર્યો. કેટલોક વખત કવિ જામનગરમાં ઝંકુ બદની સારવાર નીચે પણ રહ્યા. અનેક દવાઓ કરી, છતાં તબિયત જેની જોઈએ તેવી સુધરી નહિ. આખરે દવાઓથી કંટાળી કવિએ કુદરત પર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારથી દવાઓને સદંતર તિલાંજલિ આપી.

અંતરમાં એ અરસામાં વહીવટદાર કચેરીમાં ૪૦ ફોરીના

એક કારતૂતની જગા ખાલી પડી કવિએ આ જગા માટે અરજી કરી પરંતુ લાગનગશાહીના એ જમાનામાં કવિનો થાક લાગ્યો નહિ અધિકારીઓ એમને માટે નીકા કરતા, કે “એ તો કવિતા કરશે, કામ નહિ કરે.”

એ જ અરસામાં મહેસૂન ખાતાના એ વખતના નડા અધિકારી હીરાભાઈ તપાસ માટે અજર આગ્રા આ તરફના લામ લઈ “આનીસ માટે જલ્દી આનીસ તૈયાર છે” એ કાન તૈયાર કરી કવિએ હીરાભાઈને આપ્યું હીરાભાઈ સાહિત્ય-ત્રેમી હતા, એટલે કવિનું તીર લાગી ગયું કવિને નોકરી તો મળી ગઈ, પરંતુ સ્વતંત્ર મિત્તજના જનિ આ નોકરીને પણ લાગ્યો વખત ટકાવી શકના નહિ

ત્યાર પછી અજરમાં કવિએ એક નાનકડી પ્રાથમિક શાળા ખોલી તેની સાથે સંગીત-ત્રેમીઓને સંગીતનું શિક્ષણ પણ આપવા લાગ્યા નિમ્નઘો-કાવ્યો લખતા રહી સાહિત્યવેશ પણ કરના લાગ્યા.

કવિનો સ્વભાવ આનંદી અને વિનોદી હતો આ ગુણને લઈને નખળી તબિયત અને આર્થિક સંકડામણ વચ્ચે પાડી એ મોજળી રહી શકતા હતા.

થોડા વખત પછી કવિના પિતાનું મૃત્યુ થયું એમના અંતર પર એથી સખ્ત આઘાત લાગ્યો આ પ્રસંગે ‘પિતૃવિરહ’ નામે કાવ્ય લખી એમણે પોતાનું અંતર ઠાકવું છે પિતાના અવમાનવી કવિના દિલ પર એવો કારમો ધા આવી પડ્યો, કે પાંચ માસ પછી એમણે પોતે પણ આ રાત્રી દુનિયાની વિદાય લીધી.

“સરકાર મુક્તાશ્વિ” નામે એક કાવ્ય-અમદા કવિએ પોતાની હયાતીમાં જ પ્રકટ કરેલો.

મીતાજના અઢારે અખાવનો એમણે સરગ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે ઉપરાંત બીજું પણ એમનું પ્રખ્યાત અપ્રકટ સાહિત્ય પ્રકાશનની રાહ જોવું પડ્યું છે એ ગુપ્ત યજ્ઞ જાણ ત્યાર પહેલાં

ને પ્રકાશમાં લાવવાની કઠ્ઠની જનતાની ફરજ છે. એમનું સ્વસ્થ
હિત્ય અત્રે આપવામાં આવે છે.

સંગતિ

રાગ ધનાશ્રી-ત્રિતાલ

જન મન અધમ કુટિલ નર સંગ,
જે સંગત મતિ દુરમતિ ઉપજે, પડે ભક્તિમાં ભંગ. તજ
ગધંવને કસ્તૂરી લેપન, મકંટ બૂધજી અંગ,
કાગ કપૂર ખવડાવો તો પણ, તજે ન જાતિ ઢંગ. તજ
પ્રેમ ઘડી પયપાન કરાવો, વિષ તજશે ન ભુજંગ,
શ્યામ વસ્ત્ર પર યતન યકી પણ, ચડે ન બીજે રંગ. તજ
કંચન સમ સત્ સંગ, કથિર સમ જાણુ દુષ્ટ નર સંગ,
જાત સમી જગ જાત પડે છે, સેવ સદા સત્ સંગ. તજ

અંક પ્રમાણુ

રાગ-માલકોશ : દુપદ

એક નામ છે પ્રમાણુ..... એક
ત્રણ માંહી ચાર જાણુ, ચારથી વધારી જ્ઞાન,
ચાર પામતા સુમાન ..... એક
પાંચમાં પૂજય સાર, પટ્ટનો ઠરે સંહાર,
સપ્ત રક્ષી અષ્ટ પ્રાપ્તિ, કરતા જગે સુજાણુ. એક
નવમાં વધારે નામ, દશ વશ રાખે નામ,
એક તે અનેક છોડી, એકમાં ધરે વિરામ. એક

અહીં આપેલ અંક પ્રમાણુ સમજતા ઉપયુક્ત કાવ્ય સ્પષ્ટ
યર્ષ જશે.

૧ નાગયણુ ૨ નગ ને નારી ૩ રિયતિ (જન્મ, જીવન ને
લય) ૪ આશ્રમ (શ્રદ્ધાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, નાનપ્રસ્થાશ્રમ અને
સન્યાસાશ્રમ) ૫ વે ૫ પય ૬ ૧૨ રિપુ ૭ સ્પૃત ધાતુ ૮ અષ્ટ
સિદ્ધિ ૯ ૫૩ ૧૦ ઇન્દ્રિય

મનને !

મોરઠ-મસ્તાર

મિતાલ

ઓ મન ! મારા લાડકપાયા મન !

તારે કેમ કરું હું જતન ? ઓ મન !
લક્ષ્ય વિના ભટકે નિશ્ચિન તુ, ચચળ તારું વતન,
રમતિયાળ ને છટકેલુ તુ, સ્થિર નહિ આસન ઓ મન !
તકં તરગી લેક ભરેલુ, સ્વચ્છેદ તુજ વતન,
અફશુત વેગી અટક્યાણુ, તુજ મક્કંટ સમ છે તન ઓ મન !
છોડ મસ્ત છોકરવાદી તુ, સાબળ શ્રેષ્ઠ વચન,
ચોગ સમાધિમા સ્થિત થઈ જા, રહેશે પૂજું પ્રસન્ન ઓ મન !
વિવશ ચક્ર પર ચડતા તારું, ધારો અધ પતન,
પ્રભુ સ્મરણુમા લીન બની જા, મન ! તું યા પાનન ઓ મન !
મનુષ્ય જન્મની તક અનુપમ આ, કરી લે આત્મ જતન,
સોનેરી સકલ્ય કરી દેઢ, અમર થઈ જા મન ઓ મન !

ખરા મદને ખોટ

ખરા મદને ખોટ, વ્યથા વાણી બકવાની,
ખરા મદને ખોટ, કાચ ના કરી ચકરાની,
ખરા મદને ખોટ, ધર્મ નીતિ તજવાની,
ખરા મદને ખોટ, ખાટલે રહી નરવાની,

હાથ, બીક, આળસ અને ંહેમ ંયસન ધરવા તણી,
ટેક, નેક, વટ જાય એ, ખોટું ખરી છે મહંની.

ખરા મહંને ખંત

ખરા મહંને ખંત, દીનનાં દુઃખ હરવાની,
ખરા મહંને ખંત, અન્યતું શુભ કરવાની;
ખરા મહંને ખંત, ધર્મ માટે મરવાની,
ખરા મહંને ખંત, તારી કુળને તરવાની;
શાસ્ત્ર ભક્તિમાં રત રહી, સેવાના સન્માર્ગમાં,
વીર થઈ રણ ઝૂંઝવા, ખંત ખરી છે મહંમાં.

ચાલીશને માટે જણુ ચાલીશ તૈયાર છે.

મનહર

૧

ઢોઢો રે, ઉમેદવારો ! લાખેણો આ આવ્યો લાગ,
‘લેન’માં જોડાવા માટે, નોકરી તૈયાર છે;
જેઠાથી જોગાર બહી, ગાઠનું શું જશે વળી,
ગાજરની પીપોડીને, વગાડયાની વાર છે;
ઘેર જોડે ગંગા આવી, જીવન કમાઈ લાઈ,
રાજ તણા રોટલાને, તાણવાની વાર છે;
શુભાવો ના તક ચારો, કમર કરીને ઢોઢો,
ચાલીશને માટે જણુ, ચાલીશ તૈયાર છે.

૨

દેશ પરદેશ માંદી, તાર ને ટપાલ દ્વારા,
 વધામણાં ખેંચી વળ્યાં, પીટાણી પોકાર છે;
 ઘોડા વાળા પાઠના, અભ્યાસી અને આળસુઓ,
 અપોચિયા અંધા-લૂલા, ઘમા હોચિમાર છે;
 કાકા મામા કુઆ કેરા, વગ ને વસીલા વાળા,
 મરડતાં મૂછ કહે, કોની માનો ખાર છે ?
 લાયકાતની ન વાત, કઠરની કુરાશત,
 ચાલીશને માટે જબ, ચાલીશ તૈયાર છે.

૩

કોઇ કહે પેન્શન, ઘેર જો મળ્યું જાયે,
 કોઇ કહે 'બાપા' એ તો, જન્મનો આધાર છે;
 કોઇ કહે પગાર તો, નામનો પરંતુ બાપા,
 બીજી બીજી બાબતોમાં, રાજદરબાર છે;
 કોઇ સોંદયા સત્તા માટે, બાપની કમાઈ વાળા,
 કોઇ કહે પોલ માંદી, પેન્શનની વાર છે
 અનેક ઉમેદવારો, અનેક ઉમેદ રાખી,
 ચાલીશને માટે જબ, ચાલીશ તૈયાર છે.

૪

પાંચી, મોંચી, બકાલી, સૂતાર, મજૂર, સોનારા છે,
 બ્રાહ્મણને બાપા, મોઢ, પોકેળા હુદાર છે;
 બાટિયા, લોહાણા, મીર, મેમજ ને મુલ્તાંજીઓ,
 ખત્રી, ખોળા, ચોળા, મોંચી અને મણિયાર છે;

કણ્ણી, કુંભાર, ભાંડ, ભવૈયાઓ વેશધારી,
વાંજા, ગાંધા, આયરને કાઢી કઠિયાર છે;
કોળી નાળી કસાઇને, કાછી માછી કઠિયારા,
તેલી ને તંબોલી એવા ચાલીસ તૈયાર છે.

૫

અમો છીએ રંક દીન, નોધારા કુટુંબ વાળા,
દાસ તણી અરજી કે, અંતર ઊતારશે ?
નેકનામદાર, સરકાર છે કઠરદાન,
ઘાતા કે દયાળુ, સ્થિતિ અમારી વિચારશે ?
જીવન આધાર અજઘાતા અમ મહેરબાન,
ચાલીશની આશા અમ, પાર કોઈ પાડશે ?
ખિલાડાં તાણીને સોંઢયા, વીસમી સદીના વીરો,
ચાલીશને માટે જણ, ચાલીશ તૈયાર છે.

ચાનો મહિમા

સવૈયા-એકત્રીસા

સતી પતિને મિત્ર મિત્રને જાળકને માતા ચા પાય,
નર નારી સહુ તુજને ચૂમે, યઈ ચાગલી તું તો ચાય.
તપ વ્રતધારી ઉપવાસી પણ, તપ વ્રત ઉપવાસે લે ચાય,
માંદાના મોઢામાં પડતી, ચમચે ચમચે પણ તું ચાય.
સંન્યાસી સાધુને પણ જસ, બિદ્યા સાથે જોઈએ ચાય,
યસ હોમ પૂજનથી પહેલાં, પવિત્ર પ્રાદક્ષણ પીતા ચાય.

કવિ “આદર્શ”

કવિ “આદર્શ” ઉદ્દેશી શ્રી લક્ષ્મીરામકર વોરાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૪૮ ના માહ સુદિ ૫ એટલે વસંત પંચમીના દિવસે થયેલો. એમના પિતા દુબેરાય ત્રિકમદાસ વોરા “તક-તરંગ,” “આર્થોત્કર્ષ,” “લોકપ્રિય દગવિદ્યા” વગેરે પુસ્તકોના લેખક જોવાથી સાહિત્યપ્રેમ કવિશ્રીને વારસામાં જ મળી ગયો હતો. એટલે કિશોર અવસ્થામાં જ એમને પ્રવિતાની લગની લાગી ગઈ.

કવિ ‘આદર્શ’ ના આદર્શ કવિ કલાપી હતા. ‘કલાપીનો-કેકારવ’ માંનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો એમને કંઈ ચડી ગયાં હતાં. એમની મૂળમાં કલાપીનાં કાવ્યો જ રમતાં રહેતાં. એ ઉપરાંત કવિ નગદ, દલપત-રામ, ખનરદાર, મણિકાન્ત વગેરેની કાવ્ય-કથાનો પણ એમને સારો અભ્યાસ હતો. ગોવર્ધનરામ લાલનું ‘સરસ્વતી ચંદ્ર’ અને હજીરામ સૂર્યરામ દેસાઈનું ‘ચન્દ્રકાંત’ એમના મનનીય અથ હતા.

કવિ ‘આદર્શ’ નો સાહિત્ય-પ્રેમ એટલો ઉત્કટ હતો, કે રાત્રે એ-તજી વાગ્યા લગી એ વાચન-લેખનમાં જ રમ્યા-પરમ્યા રહેતા. કાવ્યો પણ ખાસ કરીને મોડી રાતની નીરવ શાન્તિમાં લખવાની એમની ટેવ હતી.

અજાતસ હોડી દીધા સંજી “કુન્ડલી ચંદ્રકોસ” નામક એક કાવ્ય લખ્યું. આ કાવ્યે એમની કવિત્વ શક્તિને પ્રગટમાં આણી દીધી.

નોમ્મી બેગે સીનોત-કોન મો સુધીનો લામો પ્રનાસ એમણે
ખેડ્યો હતો ત્યાં ચારેક વર્ષ ગાળી પાછા બુજ્યા આપ્યા અને મ્હો
રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા.

બુજ્યા કોમીના દિનગોમા ખીમત્સ વાતાન-પુને જમતું
અટકાવરા માટે નાગર યુદ્ધોએ રસ તોત્સવ ઉજવનાતું નક્કી કર્યું.
આ પ્રમગે નાગરોત્સવ યોજવામાં અને એને માટે યોગ્ય નાટિકાઓ
લખી આપવામાં કવિએ સારો ઝગો આપ્યો હતો.

કવિની તખ્તિરતમાં ઘણા સમય સી અર્થની તકનીક તો હતી
જ વધાગમાં એમના નાના યુવાન આનાપ્પદ પુત્ર જેણે ખી એ
સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેનું દૂર નખતની ક્ષયની ખીમારીથી
અકાગે અવસાન થતા કવિના કોમળ હૃદય પર કારગો આઘાત
લાગ્યો અને ત્યાર પછી થોડા જ મમયમાં સવત ૨૦૦૩ ના આષાઢ
સુદિ ૧૧ ના રોજે એમણે પણ પોતાના નશ્વર દેહને તજી દીધો.

કવિ ‘આદર્શ’ નો કાવ્ય સમૃદ્ધ વિદ્યાળ છે એમની કાવ્ય-કળા
સુદર અને આકર્ષક છે એમની કવિતાઓ પિંગળ શાસ્ત્રના નિયમ
અનુસાર અને હોબલ્લ છે એમનો આ કાવ્ય-સમૃદ્ધ કાળના
બેગે નષ્ટ થઈ જતા ત્યાર પહેલાં તેને પ્રકાશમાં લાવવાની ખાસ
જરૂર છે અને એમની કાવ્ય-મગિનાના થોડા ગસ-ખિદુ રજુ
કરવામાં આવે છે.

કોણ છે ?

ગ ઝ લ

વિશ્વનીલા ખેલનારો, ગુપ્ત નટવર કોણ છે ?
ના નજર કંઈ આવતું, પડદાની અંદર કોણ છે ?
મૂર્તિ પત્થરની ધરી, પોતે સ્વધામે જઈ વસે,
એ સમજ પડતી નથી, મંદિરની અંદર કોણ છે ?

મુગ્ધકર લીલા અકળ, તેની પ્રશંસા શી કરું ?
 ઓ દયાસિંધુ ! તું વિશ્વંભર પરાત્પર કોણુ છે ?
 જે જવાહર ગાંધી સમ, પ્રકટાવતો નિજ અંશને,
 હાથનો એવો ચળી, દિલનો દિલાવર કોણુ છે ?
 શુદ્ધ હેતુ સિદ્ધ જેનો પૂર્ણ આદિ અંતમાં,
 સ્વર્ગમાં દેવેશ ! ઓ ! તારા બરાબર કોણુ છે ?
 યોગી જનની દૃષ્ટિએ, તારું સ્વરૂપ સમજાય છે,
 એ જાણુતા તું કોણુ છે, 'આદર્શ' જગદર કોણુ છે ?

વિરહવ્યથા

કવિત

ગાળે ઘનઘોર તનમન તણાં હરે જોર,
 હામિનિનો દોર, અસિ કોર ચમકાવતો;
 લોક-ઝીલિલના ઝીંગોર, કેકા કરી રહે મોર,
 લાગતાં બધાં કઠોર, લિપને અભાવ જો;
 શ્રીખ તણો તાપ થયો, સૃષ્ટિ આજ શીત બને,
 પાવક સમાન મને, પાવસ-પ્રભાવ જો;
 સંહારવા ઉર-તાપ, વિદેશથી હવે આપ,
 સલૂણા સુગ્ધ ધર, ઉમંગથી આવજો !

અ-યોક્તિ-મહિકાને !

ક્યાંદી જરા માલ કે, ચીકાશ તણી બાળ મળે,
 ટોળે મળી જાણુજણાટ, કરે આઠે પહોર છે;
 જુએ નહિ હોય બલે, નક્કર પ્રવાહી કંઈ,
 જંપલાવી પડે દૂધ-પાણી ખાંડ-ગોળ છે;

હાથે ચીમળાતી ફેાઈ, પગે કચકાતી છતાં,
 ફેડો નવ મૂકે એજ શોર ને બકાર છે,
 તોળા ! તમે મસિકાઓ !-ભૂલ્યો અરે પાર ! એ તો,
 મસિકાઓ શાની ? જન ખુશામદ પોર છે.

મારો હીંચકો

ગજલ

અહો ! આનંદપ્રદ મોંઘા, મધુરા હીંચકા મારા,
 વધાવું પ્રેમથી પ્યારા ! તને એ હીંચકા મારા !
 અનેરાં ગાન ઝલુકારે, જુલાવે દહેરબર ક્યારે,
 કદી મૂગા કદી ઘેરા, સ્વરે એ હીંચકા મારા !
 ઉછાળે તું હૃદય મારે, કંઈ આનંદ ઊછાળા,
 અનુભવ સ્વર્ગનો આપે, અલૌકિક હીંચકા મારા !
 ખરે, વીસરાવતો વહાલા ! જગત-સંતાપ સૌ ખારા,
 નવી વરસાવતો વૃષ્ટિ, હૃદય પર હીંચકા મારા !
 તું મુજ એકાંતનો સાથી, સદાનો એકલો પ્યારા !
 અને સૌ સાથનો સાક્ષી, મુખાવહ હીંચકા મારા !
 પ્રભુમના મીઠકા મોંઘા, રચીલા મંદ સંવાદો,
 અને કંઈ પ્રેમના કલહો, સુપ્યા તેં હીંચકા મારા !
 સુખે આનંદનો ઉભરો, હૃદયમાં તું જ ઉભરાવે,
 દુઃખે અશ્રુ શ્રવે ત્યારે, દિવાસો હીંચકા મારા !
 પ્રભુની કંઈ ગહન ઘટના, પ્રગોઘે હીંચકા મારા.
 જીવનનો સાર સમજાવી, જુલે તું હીંચકા મારા !
 ન એ આભાર તુજ ભૂલું, સકળ 'આદર્શ' ડોલનના,
 વિરલ સુખ-દેહાવ દે નિત્યે, જુલાવી હીંચકા મારા !

ઉપાલંબ

મનદર

૧

ત્રિભુવનપતિ હરિ ! ભુદિ કેમ ફરી તારી ?
 નારીવશ બની સારી, પ્રતિષ્ઠા વિસાગી છે,
 રંકેને રીખાવી રખડાવીને ફસાવી મારે,
 ચચગા છકેલ મનમોહી રમા તાગી છે,
 આટલો શો મોહ ? ગૃહ-બાહ્ય બનીને રહ્યો,
 ઝેરી શેષનાગની જ્યા, સૂવાને પધારી છે,
 અરે શખધારી ! તને સગ તેવો લાગ્યો રગ,
 ભક્તને લિખારી કરે, શુ એ ટેવ સારી છે ?

૨

સપત્તિ અખૂટ ફેરી, વેકુઠે ભરેલ છતા,
 રહ્યો મોહતાબ, પ્રભુતાથી ચગવાગીને,
 લજ્જા તે શુભાવી અમુરાગિ ! અવિચારી થઈ,
 બૂંચો ધનશ્યામ ! ગુણે શ્યામતા વધાગીને,
 રતનાકર ઝહાવતો શ્વસુગ તો લોભી તારો,
 દેવાનું ના કશું લેવાનો જ મતપારી છે,
 પરિચયે તુયે વાન નહિ પણ સાન પામ્યો,
 ભક્તને લિખારી કરે, તાગી બલિહારી છે !

અતમા મરજર-તોત્ર નામે કવિને વગેન એક મુદર રત
 કાન્ય આપવામા આવે છે.

મચ્છર-સ્તોત્ર

સા દ્વં લ

નાનાં કોટિ પ્રકારનાં વિકરતાં, વિશ્વે કંઈ જંતુડાં,
જ્યાં ત્યાં ઊડી યુખે ઝીણું ગણ્ડગણ્ડી, ગાતાં ફરતાં રૂડાં;
મોટેરા ગજરાજને મુંઝવતાં, જે સૂક્ષ્મ જાતે છતાં,
જોવા મચ્છર વૃદ્ધ ડંખધર, હો ! મારી સદા વંદના !

ઉપજાતિ

નિવાસ જે જે ઘરમાં તમારો,
વિનાશ તે તે ઘરમાં અમારો;
યથેચ્છ જોશે અથવા કરો છો,
ઊડો અને ગાન કર્યો કરો છો.

અનુષ્ટુપ

દ્વરથી વાગતી જેવી, આરતી સમ ગાન જે,
પોક વા પડતી છેટે, મંદ તીક્ષ્ણ સુષ્પાય છે.

વિસંતતિલક્ષ

ભાવે રૂધિર બહુ માનવીનું તમોને,
માટે જ આમ દઈ ડંખ દમો અમોને;
જ્યાં દીધ ડંખ મધુર કંઈ સળવળે છે,
ને ટેફલી ઉપડતી નજરે પડે છે.

તોટક

જરીવાર તમે જનના શરીરે
હંજુ તો જઈ જોસી અડો લગી રે;

બસ થપ્પડ એક પડે જ શિરે,
ગત ત્યાં જ થતા નહિ ખોખું રહે.

હરિણિ

તમ સહચરો જોતા એવા, બહુ મરતા તદા,
જન દમનના છોડે કાઠ, પ્રયોગ નહીં કદા;
અરર! રુધિરે એવો તે શો, મધુતર સ્વાદ છે ?
મરણ શરણે જાતાં એ તો, છતાં દિલ શાદ છે.

શિખરિણી

મનુષ્યોનાં શાન્તિ-સુખ હર તથા વ્યાધિકર છે,
મળી ટોળેટોળાં, ઉપદ્રવ કરી ખૂબ પજવો;
તમે એ માટે, તો સરવ અવતારી જગતમાં,
પ્રમાદી એઢીને, ચટકી ભરી નક્કી જગવતાં.

અનુક્રુપ

મચેલાં નિજ કતંબે, રહો છો રજની-દિને,
ઊડતાં શુંજતાં તોયે, થાકતાં કદી ના જરી.

ચાદૂંલ

જેઠા જે ત્રણ વા અધિક જન જ્યાં, ગપ્પાં કંઈ હાંકતાં,
નાસિકા સુખ કણ્ઠદાર નિકટે, છાત્રું કહો મૂમતાં;
ને શુંજ ઉતરી જવા શરીરમાં, યત્નો કરો તે સગે,
મૂંઝાવી અકળાવી ભંગ કરતા, આનંદની વાત ને.
કે વેળા સુખમાં પ્રવેશ કરતાં, શૂંકાઈ બૂ લેટતા,
તો ઠ્યારે અટકી ગળે ઉતરતા, પાછા ફરે ના કદા;

નાકે ને શવણે બહુ ગજગણી, પેચી કરો ગાભરા,
તે કયારે બહુ ચત્નથી નીકળતાં, સ્વર્ગે જતા પાધરા.

મદાકાન્તા

જ્યાં ત્યાં મૃત્યુ સમીપ તમને, લેણ ધાસ્તી ન લેશે,
પીડો ભીડી જન શરીરને, સામટા સૌ વિશેષે;
ભાયા નીચા ઘડીક અવળા, હાથ આડા અફાળી,
થાકે લોકો પણ ન તમને, કો શકે લેશ ખાળી.

લલિત

તમ વિષે ભયાં બહુ પરાક્રમો,
સમજવા બધાં શક્ત ના અમો;
જન વૃથા ભલે શત્રુતા ધરે,
તમ વિનાશના ચત્ન આઢરે.
સજડ ઢાંકીને ખારી-ખારણાં,
ધર મહીં કરે ધૂમગોટડાં;
અગરબત્તીઓથી નહસાડવા,
અગર ઇચ્છતા માનવી વૃથા.

અનુક્રુપ

ભલે કોટિ કરે ચત્નો, ઓછો એકેય ના થશે,
ઉલટાં ઉલટી વૃંદો, પીડવા અધિકા ધસે.

મદાકાન્તા

થાકી હારી તમ ઉપદ્રવે, માનવી મૌન રહેતાં,
ઓહોહોહો ! દુઃખ બહુ જ આ, એમ કયારેક ઠહેતાં,

ભીડી જતાં શરીર ખણુતાં, કોઈ તો ક્રોધ લાવી,
જ્યાં જોસો ત્યાં કરવતી ધણો, ધગગ ! દેતા લગાવી.

ઈન્દ્રવજ્ર

પીછી વળી કોઈક પાસ રાખે,
આવો કને કે અટ ઢાળી નાખે;
અરે, ગમે તે કરતાં છતાં ચે,
કેડો ન મૂકો જનનો જરાયે.

વસંતતિલકા

રે તીમનાદ ! તમ શ્યામ શરીર નિત્યે,
આત્મારહિત દગ ના દગ જઈ પડે છે,
ના ત્રાસ જીતિ કંઈ શોક ઉરે વસે છે,
શી હામ ધિયં દદતા તમ ધન્ય છે તે !

તોટક

તમ એક મહાન પરાક્રમની,
સ્મૃતિ જે સમયે મનડે ચડતી;
અહ ! મુગ્ધ ચકિત ચવામ ધરી,
રિયુતા તમ સાથ જૂલાઈ જતી.

શાર્દૂલ

માતેલો મહમત્ત સાંઢ ફરતો, ગર્વે કુલાઈ જતાં,
એનો ગર્વ ઉતારવા અટ તમે, પેસી ગયા નાકમાં;
દીધા ત્યાં ચટકા અને ઉછળતો, મસ્તાન જ્યાં ત્યાં ફૂદી,
હાયો આખર નસ્ર તે થઈ ગયો, તોળા પોકારી ઘણી.

અનુષ્ટુપ

દયાથી જીવતો મૂક્યો, સાંઢ તે સમયે તમે,
ગવંગંજન મનાયા છો, તેહના ત્યારથી તમે.

સાધિનિ

એવાં એવાં કામં કોટિ કરો છો,
ન્હાનાં કિન્તુ ખાય ગોટી બરો છો;
લાંબાં સાથે દ્વંડડાં સંચરો છો,
તો ક્યારે ફૂટાઈ વચ્ચે મરો છો.

ઉપજાતિ

સમીરની લહેર વહી રહી જ્યાં,
તમે તણું ના બળ ચાલતું ત્યાં;
ધસો અને દૂર તણાઈ જાતાં,
કદાચ તહોયે પણ કાવતાં ત્યાં.

શાદ્દૃલ

એકે માર્ગે ન છૂટવા તમ થકી, પૂઠે પડો કાં બસા ?
હોવા મારું તમારી તો અવકૃપા, રે મચ્છરો શામળા !
જંતુવર્મ ! રુધિરમક્ષક ! સદા છેટા અમોચી રહો !
આવેથી જ સમૂહ સાથ તમને, મારા નમસ્કાર હો !

અનુષ્ટુપ

ભણે વા સાંભળે કોઈ, મચ્છર સ્તોત્ર ધેરંથી,
ડંખોપદ્રવની વ્યાધિ તેમની ઘટશે જરી.

શ્રી ન્હાનાલાલ વૈદ્ય

શ્રી ન્હાનાલાલભાઈ એટલે સૌજન્ય-મૂર્તિ. પુરુષાર્થની પ્રતિમા. એમનો જન્મ વડનગરા નાગર ઝાતિમાં સંવત ૧૬૪૨ ના ભાદ્રપદ માસમાં થયેલો. દોઢેક વર્ષની બાલવયમાં જ એમણે ગાતાનું શુભ શુભાવ્યુ હતું. એમના પિતા દેવરાંકરભાઈ જૂના સમયની કચ્છી મુસદ્દીગીરીના પ્રતીક સમાન હતા. સ્વછ-રાજ્યના રેવન્યુ વિભાગમાં એ કામ કરતા હતા.

ન્હાનાલાલભાઈના જીવનની શરૂઆત સિદ્ધકની ડામગીરીથી થયેલી. ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં મુન્દ્રામાં ‘ગેડ રજુચી દેવરાજ અમેજી રાજા’ની સ્થાપના થતા તેઓ સદ્ગૃહ-શિક્ષક તરીકે તેમાં જોડાયા. અભ્યાસ-કાળ દરમિયાન એમની ખીજ બાપા દારસી હતી. પરંતુ સંસ્કૃત બાપાના વિદ્વાન વ્યવસ્થાદાર સાસ્ત્રીના આગેદર્શન અને પોતાના પુરુષાર્થથી એમણે સંસ્કૃત ભાષાનું પણ સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આ બાપાના અભ્યાસે એમનામાં વેદાંતના સોખમે જન્યત કયો. આગળ જતા ખીતા, ઉપનિષદ અને વલ્લભજીનો પણ એમણે અભ્યાસ કરવા માંચો.

કવિતા પ્રત્યે એમને બાલકાળથી જ રાગી અભિરુચી હતી. નાપાઠાન દહ કરવા માટે એમણે આકન્જ, કાવ્યસાન્ન, તક, માલિકા જેરેનો અભ્યાસ કયો. એમના સમયમાં પ્રકટ થતા સામાયિકો— ‘આર્યપ્રકાશ’, ‘માલિકા’, ‘મહાકાળ’, ‘ઉત્થાન’ વગેરેમાં અવાર નવાર કાવ્યો અને જેના લખતા રહેવાનું નેમણે માત્ર રાખ્યું હતું.

કમળાશ કર વિવેગ, આનંદસંકર નુન, રમણનાથ નીલકંઠ આદિ
આગળ પડતા સાક્ષરો અને સાહિત્યકારો સાથે પદ-વ્યવહાર કરી
એમણે ઘણું માર્ગદર્શન મેળવ્યું હતું.

કચ્છના પ્રસિદ્ધ કવિ સાજન બગતની ‘સાજન બાવની’
વિવેચન સહિત એમણે જ લખીને તૈયાર કરી આપી હતી.

આર્ય સન્નેગો અને જ્યાળાફારીઓને આધીન થઇને એમને
શિક્ષક તરીકેની કામગીરી આખરે છોડવી પડી અને વેપારી પેઢીમાં
નેહાલુ પડ્યું. પેઢીના વડીલો તરફ અગે કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર
પડી આ તક પણ એમણે ઝડપી લીધી. વેદાંત જેવા દુર્ગમ વિષય
ના અભ્યાસ તેજસ્વી બનેલી એમની શુદ્ધિ કાયદાના ક્ષેત્રમાં પણ
એમને ખૂબ સહાયક નીવડી. પરિણામે ૧૯૦૭-૨૦ના કાયદાની
પરીક્ષામાં પણ તે ઉત્તીર્ણ થયા અને સવત ૧૯૬૦ ની સાને એમને
કચ્છની કોર્ટમાં કામ કરવાની પરવાનગી મળી આ વકીલાતના
ક્ષેત્રમાં પણ એમણે થોડા વખતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નીધી.

સન ૧૯૫૩ ના જુનની ૧૮ મીનો દિવસ હતો સવારે વહેલા
ઝડી, ધ્યાન-સ્નાન, પૂજા-પાઠ આદિ નિત્યકર્મથી પરવારી પોતા
ન્યાયકોર્ટમાં ગયા અને ત્યાં જ કામ કરતા કરતા અચાનક હૃદય બંધ
પડી ગયું. જીવનની કિતાબનું પુરવાર્યનું પાનું લખતા લખતા એ
પાનું અધૂરું રહી ગયું અને જીવનની કિતાબ જ ઓચીંતી બંધ થઇ ગઇ.

શ્રી ન્હાનાલાલભાઈ પોતાની નોંધપોથી રાખતા એ નોંધપોથીનું
એક જ અવતરણ એમના જીવન-આદર્શને આપણી સામે રખે કરી
દે છે સવત ૧૯૬૮ ની સાલની નોંધપોથીના એક પૃષ્ઠમાં એમની
નોંધ છે કે —

“મનુષ્ય-પ્રાણીનો મોટો ભાગ પશુજન ગણે છે તે પ્રાકૃત
વ્યવહારમાં રાત્રી રહ્યા છે પ્રકૃતિ-પરવશતા એ આ જીવનનું મુખ્ય
નિશ્ચય છે કાલે માન પ્રકૃતિના શુભોચી થાય છે કેવળ અહંકારથી

મેહ પામી માણસ પોતાને જ કાર્યવાહક માને છે. આ સિદ્ધાંત એટલો નિગૂઢ છે, તેનું સત્ય સ્વરૂપ એટલું તો ગંકું છે, કે એનું યથાર્થ જ્ઞાન વિરલને જ થાય છે. અન્ય જનો વિપરીત જ્ઞાનથી એ જ સિદ્ધાંતનો દુરુપયોગ કરે છે. જ્ઞાની કહેવડાવતા કેટલાક મંદમતિ જનો છતે જ્ઞાને પણ તે યથાર્થ નહિ-પ્રાપ્ત જીવન ગણે છે. તો કશું જ નહિ જાણનાર વર્ગ-અને તે વર્ગ મોટો છે, તેનું જીવન પામર-પ્રાકૃત હોય એમાં શું કહેવું? પ્રકૃતિવશ જીવન એ જીવત્વ છે. પ્રકૃતિ-પર જીવન એ દેવત્વ છે. ઈશ્વરત્વ છે. મનુષ્યનું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્ર માત્રનો એ ઉદ્દેશ છે. ”

જીવનની વિધવિધ ઘટનાઓ એક સામાન્ય માનવી પર જે અસર કરે છે તે કરતાં કવિ-હૃદય પર કંઈ જુદી જ અસર કરે છે. આ ઘટનાઓ અને દરયોમાથી કવિ ગ્રેરણા મેળવે છે અને એ ગ્રેરણા કાવ્યરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. શ્રી ન્દાનાતાલભાઈના જીવનમાં જ્યારે એવા કાંઈ વિષમ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા ત્યારે એમના કવિ-હૃદયમાંથી કાવ્ય-ઝરણાં ઝરવા લાગતાં. અત્રે આપેલી એમની કેટલીક પંક્તિઓ પરથી એમનું જીવનરતર કેટલી ઉચ્ચ કક્ષા પર હતું તે સમજી શકાશે.

સત્યપ્રગુણને તારે પ્રભુ, પણ ના તજે કો હી' જરા,
દુઃખ આવવાં સંસારમાં, એ જીવને નિમોહ છે.

x

x

x

તુલ્ય પણ વજ્ર બને છે, ઈશ્વર ઇચ્છા થકી ખરે ।

x

x

x

ઈશ્વરને આગળ કરી, નિજ કર્તવ્યે ધા ।

x

x

x

ક્ષણિક નારાયણ વિસ્મરાય,
મહા વિપત્તિ ખરી એ ગણાય.

× × ×

ધૃત્વરેચ્છા હશે એવી, માની સંતોષ રાખવો,
શોક ચિંતા વિષાદોથી, ખાલી શુભ ન ખાળવો.

× × ×

સુમન-સુવાસિત પથ પરિયાગી, કંટકમાં વિચરે છે,
શુભ વન વસતી વાટે લઈ, દુઃખમય ઘોર કરે છે.

× × ×

વૃથા કરે છે મન આ બળાપો,
વિચિત્ર આ છે ભવનો ભવાડો.

× × ×

અજ્ઞ ગતિ છે ઇશની, અમથી કળી ન જાય,
પળમાં પલટી જાય તે, વર્ષોમાં નવ થાય.

× × ×

રનેહીની રનેહ-મૃદિમાં, કાળનો અંતરો નથી.

× × ×

અવલંબન આ દુનિયા, તે નિર્જળ ને નિઃસાર.

× × ×

અંતરના પરદાની પાછળ, જલતી જ્યોત મહાન,
પરદે પ્રાકૃત જન રાચે, ને અમ એ જ્યોત નિશાન.

× × ×

શ્રી ન્હાનાનાનઆઈતુ જીવન એક સાધકનુ જીવન હતું.
સાધકની સાદાઈ રી આગળ નધના રી એમની આગળ ઈચ્છા સામા
નાપુત્ર પર રી રી પાપ પાડ્યા વિના રહેતી નહિ.

હવે એમની કા ર-કળાનો થોડો અનુભવ પ્રીએ એમની
કવિતામાં પણ વેદાતના સદગ દર્શન ચાપ છે

કાં તું બટકી મરે ?

કા તું બટકી મરે ? ખાવરા ! કા તું બટકી મરે ?
ઉદર નિમિત્તે બહુ બહુ રખડે, પણ પ્રારબ્ધ જ નહે,
પ્રભુની ઈચ્છા ભાગ્યની રેખા, બલવતી કા વીસરે ?
પામર જનમા આશા રાખી, પામરતા દાખવે,
પ્રભુ ફલ-દાતા ખરેખરો છે, એ તું કા વીસરે ?
નીતિ-ધર્મ જૂનીય ના ભાઈ, સત્ય પથ વિચરે,
પ્રભુ સહાયક થશે સર્વદા, સચ્ચિન્મય થઈ ફરે.

મન-માન્યતા

સુખ-બોલથી વિષયો મહીં, ચોગલ ચિત્ત રહે સદા,
અતિ રાગ-દ્રેષે ઉદ્ભવે, સુખ હું ખ કેરી કંપના,
અપ્રિય કે પ્રિય ભાસવી, વસ્તુ ન વસ્તુ ધર્મ એ,
શ્રાહક તણા મનની દશા, એ ધર્મ સૌ માની લહે
વિવિધ મનની દષ્ટિ તેવી, ગૃહિ સૌની વિસ્તરે,
સુખ હું ખ તણા બહુ ભોગ, માનસ સહિને એ અનુસરે,
મનનો વધે વિસ્તાર તો સસાર વધતો જાય છે,
મન અમન થાતા અમન સ્વપ્નમાં, સર્વતું થઈ જાય છે

તું હી તું !

હે વિશ્વંભર, હે સર્વેશ્વર, હે સર્વાત્મન તું હી તું !
જગ પીલાએ, દુઃખી થાએ, ક્યાં એ જાએ તું હી તું !
તું સંહારે, તું જીગારે, દુઃખથી તારે તું હી તું !
તું જ હસાવે, તું જ રડાવે, તું ખેલાવે તું હી તું !
મૃત્યુ તું છે, અમૃત તું છે, તું જ સર્વ છે તું હી તું !
તુજ આજ્ઞાએ, સૌ કંઈ થાએ, નિયમે ચાલે તું હી તું !

અન્યોક્તિ

જ્ઞાને આત્મવિકાસથી કમલ તું, ફૂલાય છે આવડું ?
પેલું જ્ઞાન કુસુમ જોઈ નિજ કાં, સામર્થ્ય માને ધણું ?
એ મિથ્યા અભિમાન છે સ્થિર થઈ, જો પૂર્વમાં નિરખી,
રે સંકેત-વિકાસ અસ્ત-ઉદયે, સ્વાતંત્ર્ય કો'તું નથી.

મૃત્યુને

શોભાવત

રે મૃત્યુ ! કંઈ થોભ, જરા સુષ્પ વિનતિ મારી,
થા મા આમ નઠોર, નમેરો તું અવિચારી.
દુઃખ અપાર સુખ સ્વલ્પ, સ્વપ્ન સમ આ દુનિયામાં,
તે સુખમાં પણ ત્રાસ, આપતો તું જોલો કાં ?
કીડા તારી ફૂર, ભયાનક રીતિ તારી,
પલ્લપલ પલટે રંગ, વિશ્વપટના વિસ્તારી.
સુખદ રમ્ય શુભ ચિત્ર, જૂસી ત્યાં કરતો કાળું,
કાળાં તારાં કામ, કાળ તુજ સર્વે કાળું.
કહે છે યાજ્ઞે “મૃત્યુ વિજૃતિ પરમાત્માની,
ઉત્તિ વૃદ્ધિ અર્થે યોજના મનુજાત્માની.”

અરજણ હરિ ઠક્કર

પ્રભુશક્તિ અને કાવ્યશક્તિથી સમરત વાગડ વિભાગમાં વિખ્યાત થએલા કવિશ્રી અરજણ હરિ ઠક્કર એટલે પ્રમાણિકતા અને નમ્રતાની પ્રતિમા. વાગડની ધમ્મી શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકેનું કામ કરીને એ દરેક સ્થળે લોકપ્રિય બન્યા હતા. ભક્તિ તો એમની રંગરંગમા ભરેલી હતી. રસે ચાલનાં એમને કોઈ ‘મહેરબાન !’ કહે તો એ ‘મહેરબાન’ નો જવાબ તે ‘રામરામ !’ થી આપતા. આખી વાગડમાં એ અરજણ ભગતના નામથી ઓળખાતા.

અરજણ ભગત જન્મથી જ કવિ હતા. એમને કવિત્વ-શક્તિ સ્વયં વરી હતી. એક સાદામાં સાદી વાતને પણ કવિતામાં ગોઠવી દેતાં એમને વાર લાગતી નહિ.

એક વખત એવું બન્યું, કે અરજણ જંગલ ધરમાં એકલા જ હતા. એમનાં પત્ની અને એમનો પુત્ર નારાયણ કંઈ કાર્ય પ્રસંગે બહારગામ ગયાં હતાં. એ વખતે સત્તારમાં એક થક્ષદેવતા એમને ત્યાં હંમેશની રીત મુજબ બિશાજદેહિ કરવા માટે આવ્યા. ‘નારાયણ હરિ !’ કરતા એ અરજણ ભગતના આંગણમાં બિમા રહ્યા.

અરજણ ભગત એ વખતે પોતાની કામગીરી પર શાળામાં જ્યાં તૈયાર થતા હતા. લોટ માગવા આવેલા બ્રાહ્મણનો ‘નારાયણ હરિ !’ નો પોકાર સંભળનાં તરત જ ભગત બોલી બહુ—

નારાયણ ગિયો ગામ, ને હરિ ગિયો મરી,
જીવતા હો તો કાલ આવજો ફરી.

નારાયણ એમના પુત્રનું નામ અને હરિ એમના પિતાનું નામ. પુત્ર અને પિતાના નામને લિપ્તા માગવા આવેલા મહારાજના ઉદ્દગાર 'નારાયણ હરિ !' સાથે જોડી દેખે એમજો શીઘ્રતાથી એક ચાતુરીપૂર્ણ શબ્દપ્રયોગ ઘડી કાઢ્યો હતો. આ હતી અરજી ભારત-રત્ન કાવ્ય શક્તિ ! એમની શીઘ્ર કાવ્યકળાના આવા અનેક દૃશ્યકા આજે પણ પ્રચલિત છે.

'અર્જુન વિલાસ' નામે એમનો કાવ્ય-સંગ્રહ સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં એમજો હાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એમની કાવ્યકળાની થોડી પ્રસાદી અત્રે આપવામાં આવે છે.

બોધ બત્રીશી

કુંડળિયા

સમર્થ દેશવ ચારદા, સર્વ જગત આધાર,
જળ-ધળમાં આપી રહ્યો, પૂરણ સુખ દાતાર;
પૂરણ સુખ દાતાર, વીઠલા ! વાર જ કરજે,
મારા શુના હજાર, નાયણ ઉર નવ ધરજે;
ખાલ 'અજા'ની અરજ, ટાંકણું ટાળો જમરું,
સર્વ જગત આધાર, સર્વદા દેશવ સમર્થ.

પાણી પેલી પાળ તું. બોધ મૂર્ખ નર મૂઢ,
જગ કતાં જગદીયને, સેવ ગતિ છે ગૂઢ;
સેવ ગતિ છે ગૂઢ, સમર મન કારજ સરથે,
દેશે પદ નિરધાર, કરમ સૌ તારાં બળશે;
માન 'અજા'ની વાત, કહું છું તુજને તાણી,
બોધ મૂર્ખ નર મૂઢ, પાળ તું પેલી પાણી.

ગાદી તકિયા સેવતાં, ખોચો મનખો સાર,
 ગોવિંદ શુભ ગાયા નહિ, જે છે જગદાધાર;
 જે છે જગદાધાર, સર્વનો અંતર ભભી,
 લજ્યા નહિ પલવાર, મુરખ નર આ દે પામી;
 માન 'અભ' ની શીખ, ભજુ લે અધા અનાદિ,
 ખોચો મનખો સાર, સેવતાં તકિયા ગાદી.

મહેલ ઝરખા માળીઆ, મૂઢી જલુ' જર,
 સેવ દેવના દેવને, ગાજે કાલ કર;
 ગાજે કાલ કર, કાન તું કરને વા'લો,
 વજુસે ભ્રમજા મૂલ, સત્યને મારગ ચાલો;
 'અરજજુ' ઉત્તમ શીખ, માન તું મૂરખ લૂખા!
 મૂઢી જલુ' જર, માળીઆ મહેલ ઝરખા.

આયુષ ધન યૌવન અરે, જાણે પલની માંય;
 ગરવી તેમાં શું રહ્યો, મોહી મૂરખ ત્યાંય ?
 મોહી મૂરખ ત્યાંય, નામ ગોવિંદતું જૂઝી,
 ખોટો આ સંસાર, ભણજે પૂરજુ શૂઝી;
 માન 'અભ' ની શીખ, ભટકિયો વાટે વનવન,
 જાણે પલની માંય, અરે આયુષ ધન-યૌવન.

સર્વેમાં સત એક છે, તેને ઝાળખ બૂર,
 હજારે દુઃખડાં તાલરાં, ઉરમાં ભણુ જર;
 ઉરમાં ભણુ જર, જનમનો જોખો ટળશે,
 મળશે પૂરજુ મુખ, આવી અવિનાશી મળશે;

‘અરજી’ ઉત્તમ શીખ, માન નહિ રહી અરવમાં,
તેને ઓળખ ભૂર, એક છે સત સરવમાં.

x

x

x

ગત્રીશી પૂરણ બની, ચંદ્ર ખંડ શરે ભૂત,
સાલ બલી વૈશાખમાં, કૃષ્ણ પક્ષ મજબૂત;
કૃષ્ણ પક્ષ મજબૂત, તિથિ નવમી સુખકારી,
વાર ભલો બુધવાર, દિવે બ્રમ મૂલ વિહારી;
કરી ‘અરજી’ ઉત્સર્ગ, ખર્ચે સુખતું ચૂરણ,
ચંદ્ર, ખંડ, શર, ભૂત, બની ગત્રીશી પૂરણ.

છપનિયા દુષ્કાળે કચ્છમાં કેવો કાળો કેર મચાવ્યો હતો તેનું
આગેદૂખ વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

કુંડળિયા

છપને જગને છેતર્યો, કીધો કાળો કેર,
પ્રાણી સરવે ઉપરે, લેશ ન આણી મહેર;
લેશ ન આણી મહેર, પીડ બહુ આપી પૂરી,
સિંધ દેશની વાટ, જતાં બહુ છે દૂરી;
કહે ‘મંદ વૈરાગ્ય’ અવાજે કદી ન સપને,
કીધો કાળો કેર, છેતર્યો જગને છપને.

ધમધોકારે ચાલિયા, માણસ મૂકી આશ,
પરદેશે જઈ પરવર્યા, બનિયા બહુ નિરાશ;
બનિયા બહુ નિરાશ, મેઘની આશા મૂકી,
મૂક્યાં ઘર ને ખાર, નયન રયાં આંસુ ઝૂકી;

‘અરજણુ’ કરિયાં ચૂર, પ્રાણીનાં પૂર પુકારે,
માણસ મૂકી આશ, આલિયા ધમધોકારે.

સગપણુ પણ છોડાવિયાં, છપના ! છેક જરૂર,
ભાઈ ભાઈ નવ ઝોળખે, દહિ કીધી ફૂર;
દહિ કીધી ફૂર, છોકરાં મૂક્યાં છાંડી,
તૂટ્યા નેહ તમામ, કહું શું વાત જ માંડી ?
‘અરજણુ’ સાચી વાત, કહે કે કરિયાં બગ મન,
છપના છેક જરૂર, ભંગાળ્યાં સૌનાં સગપણુ.

માલોવાળા મૂકતા, પોકો ઠામે ઠામ,
લાખો જન રજગાવિયા, થયો સર્વથી વામ;
થયો સર્વથી વામ, સોસમાં સૌ રયા થંભી,
તો ન કયો વરસાદ, અરે મંડાણુ આરંભી;
‘અરજણુ’ રાખી ઝોછ નથી તેં કીધા પાળા,
પોકો ઠામે ઠામ, મૂકતા માલોવાળા.

થયરાવી થરાદરી, થળને દીધો રાંક,
વાગડ વહાણું નવ કયું, છપના ! વાળ્યો આંક;
છપના ! વાળ્યો આંક, ચોરાડે રાડ પડાવી,
ખૂરા કર્યા હવાલ, કોથથી ભમર ચડાવી;
‘અરજણુ’ ભારત લોભ, શોકમાં તેં થયરાવી,
થળને દીધો રાંક, થરાદરી તેં થયરાવી.

ગણી નહિ શુભસતને, અરે કાઠિયાવાડ,
ત્યાં પણ મેઘજ વેગળો, ખૂબ પડાવી રાડ;

ખૂબ પડાવી રાડ, સિધમા કરી ન સિદ્ધિ,
દેશેા કરીઆ દીન, વિમાસજી પૂરી દીધી,
'અરજજી' કહે વિશેષ, રાખિયુ શુ મદમાતે ?
નહિ કાઠિયાવાડ, વરસિયો નવ ગુજરાતે.

ચાકે દેશ ચડાવિયો, કયા જઈ નાખે માથ,
'ભૂખ ! ભૂખ !' કરતા મરે, કહુશુ તારી ગાય ?
ઠહું શું તારી ગાય ? ગજળ છપના તેં દીધો,
માયો મૂગો માર, જનોનો જીવ જ લીધો,
'અરજજી' કે' અળખૂત, ફરે મદ મમતા છાકે,
કમા જઈ નાખે માથ, ચડાવ્યો દેશ જ ચાકે.

ધીના તરુ સૂકાવિયા, દયા ન લીધી લેશ,
છપદ વાકે મારીયા, ચોપદ કરતા એશ,
ચોપદ કરતા એશ, વાસજો માણસ પડતા,
ધારી એવુ ચિત્ત, સર્વને કયા રખડતા,
'અરજજી' કહે અળખૂત, દુખ તે આપ્યા ઝીના,
દયા ન લીધી લેશ, સુકાવ્યા ઝાડો ધીના.

પસ્તાલો પાછો થયો, ચોત્રીસો થયો ચૂપ,
ઓગણોતેરો આગળે, આખુ પામ્યો રૂપ,
આખુ પામ્યો રૂપ, અરે તે ખૂબ જ દીધી,
સર્વ જનોની શાન, લલી બૂલાવી દીધી,
'અરજજી' કહે અળખૂત, ધરમને સેવો આછો,
ચોત્રીસો થયો ચૂપ, થયો પસ્તાલો પાછો.

ઝાડો બનિયાં ઝાંખરાં, વેલ ગઇ સૂકાઇ,
વંથ ગયો પુષ્પો તણો, બેડી સૌને બાઈ;
બેડી સૌને બાઈ, બેસીયો ધંધો હેઠો,
ઝાંખાં કરિયાં મુખ, સરવનો લીધો નેઠો;
'બ્રહ્મ સુવન' કહે સત્ય, તેજહત કીધી દુનિયા,
વેલ ગઇ સૂકાઇ, ઝાંખરાં ઝાડો બનિયાં.

બાહું દસું ગોવાંતરી, મણની બેસે પાંચ,
કપાસિયા પશુ પાંચના, લેતાં આવે આંચ;
લેતાં આવે આંચ, ઝાંખરાં ગોત્યાં લાધે,
ઢેખા ગયા ચવાઈ, બચે કંઈ દહાં જ બાધે ?
જન-પશુઓના હાલ, કયાં તેં મારી પાડે,
મણની બેસે પાંચ, દસું ગોવાંતરી બાહું.

છપનો કહે હું શું કરું ? માઠાં સૌનાં કામ,
ઠરમેથી દુઃખાઠાં પડ્યાં, જન ધ્યાં નયધી વામ;
જન ધ્યાં નયધી વામ, વેદ અનુયાયન મૂકી,
તેથી પાઠ્યાં પીડ, સરસ મુખ સૌ ધ્યાં સૂકી;
'બ્રહ્મ સુવન' હે લલ્લ, વાદ નહિ મારો ગપનો,
માઠાં સૌનાં કામ, કરું શું કહે છે છપનો ?

સાધુ ઠાવિહ કવિજનો, કાબ્ય તણું નહિ જ્ઞાન,
દમા બૂલ માટે ચહું, પિંગલ લેદ ન જ્ઞાન;
પિંગલ લેદ ન જ્ઞાન, બાવ રસ મુક્તગ વિલાવો,
અતંકાર નહિ જ્ઞાન, કવિ હું ન કરું દાવો;

‘કવિ સુવન’ નો વિનય, ધરો ઉર ગુણ અગાધ,
કાવ્ય તણું નહિ જ્ઞાન, કવિજન કોવિદ સાધુ.

કોરીની હોરી

આચાર્યોડી

કોરીએ મયાવી છે હોરી,
જગતમાં કોરીએ મયાવી છે હોરી
કનિયા કરાવે, વાધા પડાવે,
જન તો રદ્યા છે કરજોડી. જગતમાં
એના વિના આ જગતમાં ન ચાલે,
એને હાથ છે દોરી. જગતમાં
સગા રનેહીમાં, ઝેર પડાવે,
માયા નખાવે કોરી. જગતમાં
‘અરજણુ’ એને પાય નમે છે,
ઉરમાં ન રાખી ચોરી. જગતમાં

શ્રી પુરુષોત્તમ મૂળજી શેઠ

કોડ અપૂર્વ સુનાસ વડ મહેકતું અને નનવનને મહેમાનનું
ગુલાબનું ફૂલ અકાળે કગમાઈ જાવ એવું મુન્દ્રા-કરુમા મહેકતું અને
મહેકાવતું એ મનોહર આશાસ્પદ પુષ્પ દૂર કાળના હાડા વડે અકાળે
કપાઈ ગયું-કરમાઈ ગયું

શ્રી પુરુષોત્તમ શેઠ એટલે યન નનું યોવન, ચૈતન્યની પ્રતિમા.
ભારતની શુભાશીના યુગમા જન્મેની એક આગ્રા અને વીરત્વપૂર્ણ
વ્યક્તિ. હાથ-વિનો અને મનમસ્તીની મૂર્તિ એમનો સાહિત્ય-
ગાથ અપાગ હતો એમની કલમને વિસાઓ મળ્યો હોય એવો એક
પણ દિનસ ભાગ્યે જ ગયા હશે. ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલના
એ પરમ ઉપાસક અને આસક હતા વિશાળ મિત્ર-મંડળના એ
લાડીલા 'પમુખાઈ'.

માત્ર ૨૭ વર્ષની ખીની સુનાનીમા મનત ૧૮૮૯ ના માહ
મુદિ ૧૦ ના દિવસે કચ્છનો એ ચમકતો સિતારો એકાએક ખરી
પશો એના ખરી પડવાથી મુન્દ્રાના હૃદયને એવો આવકો આવી
ગયો કે કેટલાય સમય લગી એ સાત ચૈતન્યવિહીન રહ્યું

પ્રેમ અને એવાના પ્રતી સમા એમના પિતા ડોક્ટર મૂળજી
બાઈ ગોવિંદજી શેઠ જેમની 'પ્રેક્ષીસ' મુન્દ્રામા ધમધોઢાર ચાલતી
હતી એમને એમના ખ્યાસ પુત્ર પુરુષોત્તમથી નચિત બનેતું ૧૨૭૫
પેરિસ કહેવાતું મુન્દ્રા શહેર કવુ એર થઈ ૫ મુ પરિણામે એનણે

મુન્દ્રા સાથેનો પોતાનો જૂનો ગાઢ સંબંધ સમેટી લઇને વડીલોની ભૂમિ-ભુજની પાંખમાં વસવાનું નક્કી કરી લીધું.

ભાઈ પુરુષોત્તમની કલમ તેજસ્વી અને ઓજસવંતી હતી. જેવા લેખક હતા તેવા જ વક્તા પણ હતા. આખી સમાને સ્તંભિત બનાવી મૂકે એવી એમની વાણીની તાકાત હતી.

કવિ ન્હાનાલાલના સાહિત્યની એમની કલમ પર મોટી અસર હતી. ન્હાનાલાલને એ પોતાના માનસગુરુ માનતા. ન્હાનાલાલની ડાહ્યનશૈલી પર એ મુગ્ધ હતા. પોતે પણ ડાહ્યનશૈલીની-અપઘાગ્ર રચનામાં સફળ થતા જતા હતા.

જેવા સાહિત્યપ્રેમ તેવા જ રાષ્ટ્રપ્રેમ. પોતે અહિંસામાં ઓછું માનનાર છતાં ગાંધીજીના પરમ ભક્ત ! સંવત ૧૯૮૨ ના કાર્તિક માસમાં ત્યારે ગાંધીજી કચ્છની મુલાકાત વખતે મુન્દ્રા પધારેલા ત્યારે સરવસને મોખરે ગાંધીજીના પ્રેમમાં ઘેલોતૂર બનીને ધૂમતો, સરઘસની સુખ્યવસ્ત્રા બળાવતો એ નવજવાન ઘોડેસવાર જેની દૃષ્ટિએ અગ્રો હશે તે એને કદી ભૂલી શકવાના નથી.

એમણે લખેલ ‘વીર-પૂજા’ ભાગ ૧-૨ છપાઇને પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. હસ્તલિખિત અપ્રકટ સાહિત્ય પણ હજુ ઠીક પ્રમાણમાં છે.

ભારતની આઝાદીની લડત પ્રસંગે એમણે લખેલી યુદ્ધ-ગીતાં-જલિના એક જ ગીતનો નમુનો એમની કલમનું ઓજસ દર્શાવવા બસ થશે. વાચ્ય રસાત્મક કાવ્યમ્ એ સૂત્ર અનુસાર એમનું પ્રત્યેક વાક્ય કાવ્ય બની રહે છે.

યૌવનનાં ધૂપ

આઝાદ ભારતના સ્વપ્ન સેવતા અને એ સ્વપ્નને સાકાર કરવા માતાની સુકિતના યજ્ઞમાં પોતાની મહાભૂલી ચમકતી યુવાનીને હોમવા

તૈયાર થનાર એ નવજવાનની વસમી વિદાય વેળા ઓ માતા !
તમારી આંખોમાંથી આંસુ નિતારો ના !

સ્વતંત્ર હિંદના અમર ત્રિરંગી ધ્વજને મારે નિજ જનતા દાન
દેનાર એ શહીદની અંતિમ સ્મૃતિથી એની સગશાનયાત્રાના પુનિત
પ્રસંગે ઓ બહેની ! તમારે હૈયે હીજકાં બરો ના !

દુઃખપીડિત દુનિયાના દરવેશ સમા, નવયુગના મહર્ષિશા,
મહાત્મા ગાંધીના એ આઝાદ અર્દિસક અને અમર સૈનિકના આખરી
વળામણની વેળાએ ઓ પ્રિયતમા ! તમારે કાળજે નિશ્વાસ વર્ષો ના !

ઓ માડી ! તમારા એ સ્નેહ અને સન્મબન્ધ,
ઓ બહેની ! તમારાં એ ભાવ અને વહાલ,
ઓ પ્રેમલા ! તમારાં ચૌવન અને જીવન,
ભૂલી જવ ! ઓ આત્મ જનો ! ભૂલી જવ !

તમારી માયા અને મમતા,
તમારી આશા અને અશિલાવા !

આજે તો ચૌવનનાં ધૂપ પ્રગટ્યાં છે !

x

x

x

એમની એક સુંદર કૃતિ 'હૃદયાંજલિ,' જેનું અ.મુખ ભારતની
વિખ્યાત ક્રાન્તિકાર વિદ્વત્તી શ્રીમતિ લીલાવતી મુનશીએ લખેલ છે
તેમાંથી થોડાક રસ-છાંટણાનું રસપાન કરીએ.

હૃદયાંજલિ

મારે દિશાના અમાપ, અંતર વચ્ચે, આત્મ-અવનિના અગાધ
જંડાણ વચ્ચે માત્ર તારો જ ખનિ રણુકે છે !

ઝરમરતાં ઝરણાં અને ટમટમતા તારલાને હું તારા સમાચાર
પૂછી લઉં છું !

મારાં ભજનને ભાવ, રાસ ને તાવ, સંગીત ને અભિનય, એ
અર્ધાં તારા માટે જ છે.

મારા ફેફસાના શ્વાસ-ઉચ્છવાસે, ગારી આખોના પલકારે
પલકારે, મારા હૃદયને ધબકારે ધબકારે તારો જ જપ જપાય છે.

તારા પગની ખાક ચૂમવા તો શું પણ તારી ઠોકરે ઊડવા હું
તૈયાર છું.

શુભશુભને ખેલડે ને અમૃત વરસે છે, ઢોકિલાને ગીતડે ને
માધુર્ય છલકે છે, વીજળીને ચમકારે ને ચેતન ચમકે છે, વાદળીને
રંગે ને સૌન્દર્ય સોહાય છે, એવું જ કંઈ માઝં જીવન થાય છે
તારી સ્મૃતિથી.

તું ક્યા વસે છે ? નિર્જન અરણ્યમાં, કે ભરચક નગરમાં ?
હિંચે આકાશમાં કે નીચે પાતાળમાં ? અંતરિક્ષની ઓ દેવી ! તારું
સ્થાન તો મારા હૃદયમાં છે.

તારા અને મારા વચ્ચે એટલું જ અંતર છે. તું દિવ્ય ગાનની
ગાનારી છે અને હું એ ગાનના તાનમાં લાગને શૂલનાર છું.

તારું મોહક વદન અને તારી કાતિલ આખો હજી મારી
દષ્ટિએ નથી અડ્યાં. લક્ષિતના ભારે લયેલા મારા હૃદયથી જાણી
શક્યો છું, માત્ર તારું નૃપુર-ઝંકાર સમું અસ્તિત્વ !

હું બિખારી છું. હા, હું બિખારી છું. તારા પ્રેમની મને
જૂખ છે. જીવનના આદર્શની મને જૂખ છે. તારા પ્રણયની મને જૂખ
છે. તારાં દર્શનની મને જૂખ છે.

કુલ આકર્ષે છે પૃથ્વીને, ચન્દ્ર આકર્ષે છે વારિને, તેમ તું
આકર્ષ્યો છે મને !

હવે તને ફરકાર લાગી છે મારી દેવી કે શાની અને કોની ?
મારી કે મારા ગીતની ?

સ્વપ્નમાં તું કહી ગયો, કે “ પ્રભાતમાં તને દર્શન આપીશ.”
આ વાત મેં જગતને સંલગ્નથી તો તેણે મને હસી કહાડ્યો.

તારા આગમનની આશાએ મારું જ્વારણું થનગને છે, આંગણું
નાચે છે. અને મારું હૃદય ગીત ગાય છે.

અને મંદિર કે મસ્જિદમાં પણ મારા માટે ક્યાં સ્થાન છે ?
ન્યૂનગતી આશા મેં રાખી કે કારણ હું તો ત્યજ્યવતો છું.

અને આ જગત !

એ તો પ્રાણી માનને પ્રેમનો નદેશો સુણાવનાર ઇસુને વધત એ વીધે છે પામર જીવોને 'ગનનકર'નો મન આપનાર મન્યુરને યજ્ઞોએ ચડાવે છે મવેશ્વર શ્રી કૃષ્ણને વિલાગી ચીતરે છે એ મારા પર કા ન હમે ?

પણ જગત ! તને હસતા જ કયા આવડે છે ? તું હસવા જ મુજબને હોય તો રડે છે શા માટે ? -

જગતમા જો કયા હાથ્ય હોય તો માની લેજો, કે તે મુશ્કી મેને માટે જ છે

દરથી જ તારી સૌન્દર્ય-ગંગા પર દષ્ટિપાત કરી મારા નયનોએ અમૃતપાન કીધું અને હું મરત મન્યો પછી છું થયું, તેની મને ખબર નથી

વેદો અને ઉપનિષદો, પુરાણો અને ઇતિહાસો મે તારી આખમા નેપા છે હવે માટે ધર્મોત્તમા યનામા ગો સાર છે ?

નાજીક તારા નયનમા તે એવા તે શા અદ્ભુત રંગો ભર્યા છે, કે આજુ વિશ્વ ઘાયન બન્યું છે ?

વામન જગવાને જારી લીધી હતી આ આખી પૃથ્વી એક જ કદમમા, પણ મે તો મારા એક જ ચુખ્ખનથી ચોદે બહાડ ભરી ચૂક્યા છે મારા દાતની બત્રીસીમા !

મેં જોયું અને જાણ્યું કે પ્રેમદાનાં આંસુમાં સર્વ ખાક થયું.

શા માટે આ માયાનાં બંધનો ? અને જે ખાક જ થવાનું છે એના શોક પલ્લુ શા માટે ?

માયાવી જગત ! તારો પડદો હવે સંકેલી લે ! તારાં પાપ પૂરાં થાય છે.

એની મીઠાશે મરનાર અનંતને વધાં છે એની મીઠાશે રામનારા નકેમાં પડ્યા છે.

આ વિશ્વના ચોકમાં આજે કેનું લીલામ થાય છે ? કેની ખરીદી થાય છે ?

હું જાણું છું કે તમને મારી જશ છે; માટે જ તમે મને શોકો છો. પણ હું લાચાર છું કે મને દિલદાર બોલાવે છે.

દોસ્તો ! સલામ ! હવે મારે મર્યાં કદમ અહીંથી ઉઠાવવાં જ જોઈએ. દોસ્તોના પલ્લુ એ દોસ્તના દોસ્ત થયા હવે મારે જવું જ જોઈએ.

કચ્છના ચારણ કવિઓ

ચારણ ચોથો વેદ, વણપઢિયો વાતું કરે.

ચારણપુત્ર એ સરસ્વતી-પુત્ર ગણાય છે. કનિતા તો તેને જન્મથી જ વરેલી હોય છે. સુંદર મીઠો કંઠ અને સાગરની ગર્જના જેવો તેનો અવિરત વાક્યપ્રવાહ સેંકડો લોકોગાથી તેની સ્વયં જોળખાણ આપી દે છે. તેની જ્ઞાનનાશીવતા, તીવ્ર તકશક્તિ જોરદાર કથપના અને જાંઠી અવયોકન-શક્તિ એને કવિ બનાવી દેનારે બસ છે. એનામા રહેલી આ કુદરતી કાવ્ય-કળા રાજની-યુગમા રાજાઓના આશ્રય વડે ઠીક ઠીક ખીની ગ્રહીતી હતી.

કચ્છમા તો કાવ્યશાસ્ત્રના શિક્ષણની કવિઓ ધડવાની શાળા ચાલતી હોવાથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, મારવાડ, રાજસ્થાન આદિ અનેક સ્થળેથી ચારણ વિદ્યાર્થીઓ કવિતાનું જ્ઞાન મેળવવા અહીં આવતા. આ નજ ખાખા પાંચાળાએ કચ્છનું નામ ચારે તરફ મશહૂર કર્યું હતું.

સ્પષ્ટનક્તાપણું એ ચારણ કવિઓનું એક ખાસ લક્ષણ હતું. ગમે તેના મોટા માણસના મોઢા પર સાચી વાત ફટકારતા તે કદી અવકાતા નહિ એક ચારણ કવિએ મહારાઓથી ખેગારજી નીજને એક સાચી વાત સંભળાવી દીધી હતી એમના રાજ્ય અમલ દરમિયાન દીવાન ચૂનીલાલ સારામાઈની વધુ પડતી કચકસરથી આ કાવ્યકળા-પાંચાળાની પરિસ્થિતિમા ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. એટલે

અહીં અભ્યાસ માટે આવનાર ચારણ કવિઓની સ્થિતિ અતિ મુશ્કેલ બની ગઈ હતી. જેંગારણ બાવાને પોતાને સાહિત્ય અને કાવ્યકળા પર પ્રેમ હોવા છતાં દીવાનની લોભટ્ટિ પર તે અકુશ મૂકી શક્યા ન હતા. આથી પાઠશાળાની સ્થિતિ કથળતી જતી હતી.

એક વખત આ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરી, કવિની છેલ્લી પરીક્ષા પસાર કરીને એક રાજસ્થાની કવિ પોતાને વતન જતો હતો. જતાં પહેલાં તે જેંગારણ બાવાની સલામ માટે આવ્યો.

બાવાશ્રી એ વખતે ખુશ મિજબજમાં બેઠા હતા. સલામે આવેલા કવિને એમણે કહ્યું, "કવિરાજ, તમે પિંગળશાસ્ત્રમાં પાસ થઈને તમારા વતનમાં જઈ રહ્યા છો તો હવે કંઈક કવિતા તો સંભળાવો!"

કવિ તો મનમાં ધૂંધવાતો જ રહ્યો હતો. એણે વિચાર્યું, આ ઠીક દાવ આવ્યો છે. તરત જ તે બોલી ઊઠ્યો.

એક ચેર આટા મિલે, નગહ દોકડા એક,
તામે કયા કવિતા કહું, સુન જેંગાર નરેશ !

કવિના નિદર સજ્જો સંભળી જેંગારણ બાવા સ્તબ્ધ બની ગયા. તે દિવસથી તેમણે કવિઓની જરૂરિયાતો માટે થોડો સુધારો કરી આપ્યો.

કચ્છમાં ધણી ઉત્તમ કોટિના ચારણ કવિઓ પાડી ગયા છે. કાળના પ્રવાહે અને કચ્છી જનતાની ઉદાગીનતાએ એમની કવિતા-સાગમીને બહુધા લુપ્ત બનાવી દીધી છે. આજે એમનાં પૂરાં નામો મળવાં પણ મુશ્કેલ બની ગયાં છે.

લાધાણ અને લખધીરણ

મનારાઓની પ્રાગમજ્જી બીગના વખતમાં રાજ-કવિ તરીકે જાણેડ લાધાણ હતા. એમણે કચ્છના મોટા સંમત તૈયાર કરેલ છે. 'મુજશ શંખાર' નામે મંથ પદ્ય રચેલ છે.

લાધાજના પુત્ર લખધીરજી પણ ઉત્તમ કોટિના કવિ અને વાર્તા-કાર હતા. શુન્દરાતના પ્રખ્યાત સાક્ષર રણુછોડલાઈ ઉદયરામ જે એંગારજી બાવાના બાલ્યકાળમાં એમના શિક્ષક તરીકે દમ્મઝમાં આવ્યા હતા તે કવિ શ્રી લખધીરજીની વાર્તા કહેવાની કળા પર આક્રીન હતા. એમણે એક વખત કહ્યું હતું, કે “કવિરાજ, આપની વાર્તાપદ્ધતિ અને કાવ્યછટા માટે આપને જે ઉપમા આપીએ તે અધૂરી જ ગણાય.” આ કવિએ પણ કાવ્યોનો સુંદર સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો.

રાયધણપુરવાળા કવિરાજ હમ્મારજી અગત્યીએ દેવદેવીઓના હંદો, જામનાં ગીત વગેરે તૈયાર કરેલ છે. પરંતુ એ તમામ કવિઓનું સાહિત્ય આજે તો અદસ્ય થઈ ગયેલું જણાય છે.

રાજકવિ હમ્મીરજી

કવિ શ્રી હમ્મીરજી પચાણજી મહારાઓશ્રી જેંગારજી ત્રીજાના વખતમાં અને મહારાઓશ્રી વિજયરાજજીના વખતમાં રાજકવિ તરીકે હતા. એમનો જન્મ ગઢસીસામાં થયો હતો. અહીં સાધારણ શુન્દરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરીને તે ભુજમાં મંજલાપા પાઠશાળામાં તે વખતના શિક્ષક પ્રાણજીવન મોરારજી પાસે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પોતે ભુદ્ધિમાન, સાહિત્યપ્રેમી અને મહેનતુ હોવાથી થોડા સમયમાં પિંગળશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આગળ જતાં પ્રાણજીવન-ભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી મંજલાપા પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકેનું કામ પણ એમના હાથમાં આવ્યું. એમની પાસે કાવ્યકળાનું શિક્ષણ લઈને ઘણા કવિઓએ સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં સારી નામના મેળવી છે.

કવિ શ્રી હમ્મીરજીનો કાવ્ય-સંગ્રહ વિશાળ છે. એ લગભગ દરરોજ મહારાઓશ્રીની સલામે જતા અને દરરોજ નવી કવિતા બનાવી જતા. એમની કવિતાના એક એ નમુના અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે.

કવિત-૧

કોમલ કમલ, સ્યામ કલિકા કમંડલ લે,
 મધુકર માલ, રૂદ્રમાલ ગલ ઠાયો હે;
 જાત જાત ફૂલોં ફી, જનાય મૃગછાલા જેય,
 પાવન પલાય પુષ્પ, અંગપટ છાયો હે,
 સુકવિ હમ્મીર, શિષ્ય દીર ઔ કપોત સંગ,
 જટા જટ અંબ-મોર, સંયુત મુહાયો હે;
 મહન મહારાજ આજ રાવરે અશીશ કાજ,
 સંત ઠો સ્વરૂપ લે જસંતરાજ આયો હે

૨

અંધક શુભાળ ગાત, રંગ સરસાત રમ્ય,
 ઉત્તમ અનાર હંત, આભા હરસાઈ હે;
 ચાતક ચકોર મોર, ભીરન દી ભીર બીચ,
 કિકરી અનેક સાધ દોકિતા સુહાઈ હે;
 જોહઠ લતાઓં શ્રવણ સ્થલ ગિરાજ આજ,
 કુમુદ અમિત અંગ ભૂષણ લગાઈ હે;
 મહન મહારાજ આપ શ્રૂપ દેખ કામવામ,
 જોલન જંસત ઠો જસંત જન આઈ હે.

ભક્ત કવિ દેવીદાનજી

કચ્છની જનતાને મુંઝવે ચારણી પદો અને કાવ્યોની એટ ધરનાર કવિ દેવીદાનજીનો જન્મ વિશ્વ સંવત ૧૬૧૫ ના વેપ મુદિ ૬ એટલે રામનવમીના મંગલ દિને, મુંઝવે તાલુકાના બાગિયા ગામના દેવા ગુપ્તા માફ ચારણ કાંઈકાવાળાને ત્યાં થયો હતો. એમનાં માતૃ

શ્રીનું નામ ગંગાબાઈ હતું. ગંગાબાઈ સુસંસ્કારી અને ધર્મપ્રેમી હતાં. કચ્છના પ્રખ્યાત સંત મોરાર સાહેબનાં એ શિષ્યા હતાં. આથી શ્રી દેવીદાનજીના અંતરની ધરતીમાં બાલ્યકાળથી જ ધર્મપ્રેમ અને સાહિત્યપ્રેમનાં ખીજ રોપાઈ ગયાં. એમનું મન પ્રભુભક્તિમાં જ રાચતું હતું. નાનપણમાં જ એમને દારિકાની યાત્રા અને દારિકેશનાં દર્શન કરવાનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. એમનો આ ભક્તિભાવ જોઈને માતૃશ્રી ગંગાબાઈએ એવી માન્યતા માની, કે એમને શ્રી દારિકાધીશનાં દર્શન કરાવ્યા પછી જ એમનાં લગ્ન કરવાં.

બાળિયા એક નાનકડું ગામડું હોવાથી ત્યાં ભણવા માટે કોઈ સગવડ નહોતી. આથી તે અબ્બાસ માટે એરાજન ગામે જવા લાગ્યા અને ત્યાં ગામડી શાળાના શિક્ષક મોરારજી મહારાજ પાસે શિક્ષણ લેવા લાગ્યા. એમના અપૂર્વ વિદ્યાપ્રેમથી સરસ્વતી દેવીની એમના પર કૃપા ઊતરી અને એમના અંતરમાં કવિતા કરવાની વૃત્તિ જાગૃત થઈ. એમનું કવિહૃદય તો પહેલેથી જ કવિતા માટે થનગતી રહ્યું હતું. ત્યાં પત્નીના સંત અને ભક્તાત્મા જાડેગઢ કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી જુણાજીનો સમાગમ થયો. એમના ઉત્તેજનથી કવિ દેવીદાનજીની કાવ્યકળા દિન પર દિન વિકાસની દિશામાં ગતિ કરવા લાગી.

કવિતા ઉપરાંત કવિને સંગીતનો પણ એટલો જ શોખ હતો. આથી એ જુદી જુદી રાગ-રાગણીઓમાં કવિતા કરતા. કાવ્ય અને સંગીતનું સંમિશ્રણ ચતા સંનામા સુગંધ લગવા જેવું થયું.

કવિ દેવીદાનજીની ઘણીખરી કવિતાઓ ઈશ્વર-ભક્તિની જ છે. પોતાની સ્થિતિ સાધારણ હોવા છતાં તે કદી કોઈ પાસે હાથ લાંબો કરતા નહિ. દ્રવ્યના લોભે તે કદી કોઈની પ્રશંસાની કવિતા કરતા નહિ. ક્યારેક કોઈ વ્યક્તિની કવિતા કરવાનો વખત આવતો ત્યારે પણ તેમાં ઈશ્વરી યુગ્મગાનનો આવિર્ભાવ થાય તેમ સ્થેપાત્મક વર્ણન

નથી કવિતા કરતા. કવિ દેવીદાનજીની કવિતા કમનીય, કર્ણપ્રિય અને ભાવવાહી છે.

સંવત ૧૯૫૫ ની સાલે કારતક સુદિ ૧૩ ને શનિવારે ૪૧ વર્ષની જ માત્ર જિંદગી ભોગવી એમણે સંસારની વિદાય લીધી. પરંતુ એમના દેહનું અવસાન એમની બાવના-સૃષ્ટિની સ્મૃતિનો નાશ કરી શકશે નહિ. એમની નુંદર અને બાવનામય કાવ્યકળા એમને કચ્છની પ્રગત વચ્ચે સદૈવ છવાંત રાખશે. એમની કવિતાની થોડી પ્રસાદી અરે આપવામાં આવે છે.

જગદંબા રાસ વિલાસ

દોહા

આઘ શક્તિ પદ પરમ અતિ, વંદહું વારંવાર,
કહીં જુગલ કર ભેરિ કે, રાસ ચરિત નિરધાર.
એક સમે જગ-માત જયો, ઉર અતિ ધરી ઉમંગ,
નૃત્ય કરત તટ માનસર, રાજત પટ નવરંગ.

૭૬ રેણુકી

રાજત પટ સધર નીલંબર અંબર, ધર નવસત શણગાર ધરે,
ફરર પર થાંબ ધબા વર ફરકત, ઝરર ઝરર પ્રતિબિંબ ઝરે;
લરલર ઉર હાર ગુલાબ કે લરકત, સિર પર ગજરા કુચુમ સને,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સને.

જિય સકત સકલ મિલ રાસ સને.

ઝંઝર ધુન ઝલુલુ ઝલુલુ ગત ઝલુકત, ગલુલુલુ મૂધર પાપ પુરે,
તલુલુલુ લુલુ તંત બાજત તણુર, સલુલુલુ ગાંવત મધુર મુરે;
ઘલુલુલુ ધંકાર ભયો જળ દેતત, ગલુલુ ગલુલુ જળ ધરલુ ગળે,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ રે.

કટ કટ ગયે વિકટ દુઃખ સંકટ, ધિનકટ બાજત તબલ ધુની,
ઝટપટ જગમાંત ફિરત ફરગટ જિત, સરતટ સુરથટ આય સુની;
ધિધિકટ ધુકટ ધુકટ કટ ધોકટ, બિકટ ઉલટ મરદંગ બજે,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સજે.

ઝમઝમ કર ઝાંઝ બાજત ઝમઝમ, કમકમ કોર પીઠ કમ,
સમસમ સમ લેદ લેદ વત્ સંગીત, ઠમઠમ ઠમકત મેઘ ઠમ;
ગમગમ ગમ ઘોર ધુમડ ઘન ગરજત, ધમમ ધમમ ધમ લોન ધુજે,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સજે.

સરસત રંગ રચત સપત સુર સાધત, ગમ ન પરત ગત અગમ અતિ,
પરસત પદ કમલ વિમલ રજ પરસત, તરત નમત તબ અમરપતિ;
ચિતવત નિત જગત ભગત ચરનન ચિત,

રમત જમત અતિ લલિત રજે,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સજે.

બનકન સુરનાર કરત તવ વંદન, થનગન થનગન હોત થન,
ધનધન ધન રમન રચો સોઈ દિનધન, ભનભન જ્યો નરનાર ભન;
મનમન તન મગન ભુવન ત્રય નિજમન, ગાનતાન સુન ગગન ગજે,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સજે.

બળબળ ભુજ્યૂડ ઉજળ અતિ બળકત, કુંડલ પ્રબલ પ્રકાસ કરં,
ઝળળળ સુળ નૂર સૂર સમ ઝળહળ, ભળહળ ભળહળ તેજ ભરં;
લળલળ નંગ જ્યોત વિમળ મણિ લળકત,

બ્રહ્મદિ મંગળમય લીડ બજે,
પરગટ ઘર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સજે.

હસરસ નવ દરસ પરસ પર હસણસ, સરસ, સંપૂરણ રાસ મયે,
બરસત સુર મુમન વદન જય બોલત, સખ દિસ હુંલસ હુંલાસ છયે,
એવત વિધિ ઇશ શક હરિ સેવત, દેવીદાસ પુનિ દરસ દિને,
પરગટ ધર સધર માનસર ઉપર, સકત સકલ મિલ રાસ સજે
જિય સકત સકલ મિલ રાસ સજે.

છંપય

રમત રાસ સુર રાય, સરસ શૃંગાર હી સજે,
ગાત ગીત સંગીત, બીન મરહન સુ બજે,
ધૂધર બાજત ધમક, ધમક પાયત ધર ધુબજે,
ઝાઝર અતિ ઝમકત, બનક સુન સંઠટ ભજે,
જમકારે સંત સુરનર, જપત, ગગન બીચ નીબત ગજે,
કરજીગલ ભેર 'દેવો' કહે, શક્તિ રાસધન બિધ સજે.

ખિરહુ ક્યથા

દોહા

ઝોધવ આયે એક દિન, મથુરા સે બ્રજ માય,
કુચલ પત્રિકા રયામ કી, સખ કો બાય સુનાય.
પ્રીતમ કી પાતી લખી, દિલ જીતર બઈ દીન,
કહત ત્રિભંગી છંદ કર, બ્રજ કી બાલ પ્રવીન

૭૬ ત્રિભંગી

બ્રજ કી સખ બાલા, રૂપરસાલા, જહોત બેસાલા બન બાલા,
ભંગી તન જવાલા, બિપત બિસાલા, દીન દયાલા નંદલાલા,
આયે નહીં આલા, કૃષ્ણ કૃપાલા, બંમીવાલા બનવારી,
કાનક સુખકારી, મિત્ર સુદારી, ગયે બિસારી ગિરધારી,
જી નયે બિસારી ગિરધારી

આથે અકરૂં, ગ્યાન ગરૂં, નિરમલ નૂરં, તન સૂરં,
 ગ્રેમી જન પૂરં, નિષટ નિહૂરં, ખાત મધુરં, કર ખૂરં;
 મોહન સુખ મૂરં, હરિ હજૂરં, લે ગયે દૂરં, ખલકારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુરારી, ગયે ખિસારી, ગિરધારી.

લાયક નંદલાલં, ગોપ ગોવાલં, કરી બેહાલં, ફિરપાલં,
 ગયે કાન છુગાલં, મથુરા માલં, સાલ હુસાલં, સજ હાલં;
 મોતી મનિમાલં, હેમ હમાલં, રાજ રસાલં, કર બારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુરારી, ગયે ખિસારી, ગિરધારી.

રંજન મન રાસં, પ્રજ કે ખાસં સકલ હુલાસં, તજ તાસં,
 કીની કુખજાસં, પ્રીત પ્રકાસં, નવિન વિલાસં, મનલાસં;
 પ્રીતમ નહીં પાસં, અંગ ઉદાસં, આવન આસં, ઉર ધારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુરારી, ગયે ખિસારી ગિરધારી.

ખંસી કી ખાની, શ્રવણ સુહાની, મંગલ દાની, મન બાની,
 ગાજત ગહરાની, સુનત સયાની, બાન બુલાની, ભય બાની;
 લોપી કુલ કાની, મેરમ માની, અળ પસ્તાની, કરી ચારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુરારી, ગયે ખિસારી ગિરધારી.

સાજત શણગારં, કેક પ્રકારં, કુખજ નારં, કર ખ્યારં,
 ઝાંઝર ઝનકારં, હિય ખિય હારં, કાજલ સારં, દગ કારં;
 સુમન લે સારં, સેજ સુધારં, કરત ખિહારં, તન કારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુરારી, ગયે ખિસારી ગિરધારી.

ગોપી ગોવાસી, રસિક રમાસી, મન અકુલાસી, મુરબાસી,
 ઓધવ કળ આસી, પ્રજ કે ખાસી, સ્યામ વિલાસી, સુખ રાસી;

પ્રીતમ કી ખ્યાસી, અતિ ઉદાસી, પ્રેમ પ્રકાસી, બિન ખ્યારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુસારી, ગયે બિસારી ગિરધારી.
 કરુના નિધિ કાનં, સુગર સુજાનં, જીવન પ્રાનં, તણ માનં,
 હીજે દિલ જાનં, દરસન દાનં, પ્રીત પુરાનં, પહિચાનં;
 જોરી જુગ પાનં, દેવીદાનં, જોલત ખાનં, પ્રજનારી,
 કાનડ સુખકારી, મિત્ર મુસારી, ગયે બિસારી ગિરધારી.
 જી ગયે બિસારી ગિરધારી.

૭૫૫

ગિરધારી ગોપાલ, લાલ સખહી શુન લાયક,
 કૈસે જાયે કઠોર, દીન જન કે સુખદાયક;
 હમ કો તણ જોડાલ, કીન કુખખ કો ખ્યારી,
 ઉતકો જાયે આધીન, નાથ કી હૈ ગત ન્યારી;
 કાનડ કૃપાલ મંગલ કરન, કરુના હમ પર કીજિયે,
 નિજ દાસી જાન પ્રજનારકો, 'દેવા' દરસન દિજિયે.

કવિ દેવીદાનજીના જીવનમાં એમના યુવાન યુગનું અવસાન એ
 એમને માટે એક અતિ ગમખ્યાર બનાવ હતો. એ સમયે એમના
 મગ્ન હૃદયમાથી બહાર આવેલા બે કાવ્ય એમની માવનાશીલતા
 રજુ કરી જાય છે.

રાગ ધનાવી—તાલ પંતખી કેઠા.

જોલત કયેં નહિ જૈન ? મુસાફર ! જોલત કયેં નહિ જૈન ?
 જગ કી રચના અજબ જાની હૈ, દેખ ઉધારી નૈન. મુસાફર
 માત-તાત ખંધુજન દેખત, ના કહુ પાયે જૈન મુસાફર
 જત ચલે કહાં ખાટ જટાઉ, આજ રોડો ધત રૈન. મુસાફર
 'દેવીદાસ' કે પ્રાણુ પિયારે, આવે ચે કયા જૈન ? મુસાફર

હોનહાર

રાગ-જલ જમના કે તીર કૃષ્ણને ખંસી લલકારી.

શોચ મત કરના નરનારી (૨)

હોનહાર સો હોત જગત મેં, ટરત નહીં ટારી.

સગર નૃપ મળ આરંભ કીનો, (૨)

સુરનાયક મતિમંદ સમજી ચહ કારન મન લીનો,

જગન હો અમ્મ હરિ લીનો, (૨)

સાઠ સહસ્ર સુત મરે બૂપ કે શ્રાપ કપીલ લીનો,

ખાત બિપરીત લઈ ભારી. (૨) હોનહાર૦

અવધપતિ ચહ મતિ ઉપભઈ, (૨)

રાજ રામ હો દેન ચીજ મંગલ કી સજવાઈ;

ખાત સુન કેકે અકુલાઈ, (૨)

ખચન કાજ બન માંહી સિધારે લછમન રઘુરાઈ,

સંગ ચત્રી જનકસુતા ખ્યારી. (૨) હોનહાર૦

ખાંડુ સુત જુગટ રમે જખહી, (૨)

હય કુંજર ધન સદન સંપદા, હાર ગયે સખહી;

ચલત નહી બિનુ બાહન કખહી, (૨)

સો ખ્યાદે બન ચલે, વિધાતા વામ લઈ જખહી;

ગુપ્ત રહે માસ અષ્ટ ચારી. (૨) હોનહાર૦

બૂપ હરિશ્ચન્દ્ર તારા રાણી, (૨)

એક દિના સત કાજ લજે, સુખ સાજ રાજધાની;

અચાનક એસી લઈ ગ્લાનિ, (૨)

ચન્દ્રસુખી સુકુમાર નીચ કે દાર ભરે પાની.

વિધિ કી રચના હે ન્યારી (૨) હોનહાર૦

ચરિત હોની કા ચહ બરના, (૨)

લિખા બાલ મેં અંક વિધાતા, સો કહુ નહીં ટરના;

તાહી તેં ધીરજ મન ધરના, (૨)

‘દેવીદાસ’ તજ ફૂડ કપટ, ભજ રધુવર ગુરુ ચરણા.

સકલ સોં નેકી રખ સારી. (૨) હોનહાર૦

ભાવિઆબદ્ય

સગર કેા તુખાર ઇન્દ્ર લે ગયો કપીલ ધામ,

સાઠ હી સહસ્ર ભૂપ નંદ દ્રાપ જરે હે;

રાજ કેા સમાજ તણ, રામ ગયે કાનન કેા,

તાહી સમે પૂત કે વિભેગ ભૂપ મરે હે.

સંપત ગંવાઈ પંચ પાંડુ બન બાસ કીનો,

હરિશ્ચન્દ્ર રાય લય નીચ નીર ભરે હે.

ભાવિ કેા બનાવ ઐસો બહિર જહાંન બીચ,

હોનહાર હોવે સો તો ટારી હૂ ન ટરે હે.

બારમાસી

રાગ-સુખી પડવે તે પથે ચાલ્યા ર.

ઓધા! મજ રાજ મેલી ચાલ્યા અમને ર.

તેની વાત શું કહીએ તમને ? ઓધા૦

કારતકે આનંદકારી રે, રથ બેળી સિધાબ્યા મોરારી રે,

મજ નારીને મેલી પીસારી. ઓધા૦

માગસરે ઉતારી માયા રે, નંદ નંદન ગોપુલ નાંચા રે,
કંપે શ્યામ વિલેગે કાયા. ઓધાં

પોપે અમઘી પ્રીત ન પાળી રે, મન કઠણ કયાં વનમાળી રે,
કાન લાગી છે કુબળ કાળી. ઓધાં

માહે વ્યાકૂળ કીધાં છે માવે રે, આંચાતું કહીને નવ આવે રે,
કાન જૂઠા સંદેશા કહાવે. ઓધાં

માધુ રમવા ફાગણ માસે રે, અલખેલો નાંચા અમ પાસે રે,
હોળી રમીએ કેમ હુલાસે ? ઓધાં

ચૈતર માસ ગયા ચિત્ત ચોરી રે, જભાન થઇ ગોપી લોળી રે,
ગિરધારી વિના શુરે ગોરી. ઓધાં

વૈશાખે ફૂલ ફૂલ્યાં વનમાં રે, જોવા જઇએ સાથે સખિજનમાં રે,
તેને દેખી દાણું મારા તનમાં. ઓધાં

જેઠે વાટ હરિની જોતા રે, પ્રાણ પ્રીતમ ચરણે પ્રીતા રે,
રાતાં નેત્ર થયાં છે રેતાં. ઓધાં

આષાઢે છે ઉદાસી અંગે રે, મોર દાદુર જાલે ઉમંગે રે,
નાથ લોભાણા કુબડીને સંગે ઓધાં

શ્રાવણ માસે આજું શું કહીએ રે, સમજી મનમાં સંકટ સહીએ રે,
રંગ ભીના વિના કેમ રહીએ ? ઓધાં

ભાદરવે લોજનિયાં નવ લાવે રે, નેણે વેરણ નિદ્રા ન આવે રે,
મારા મેરમને કાણ મનાવે ? ઓધાં

આસો મામે આંચા જહું નામી રે, મનરંજન અંતરે જામી રે,
સહુને લેટયા 'દેવા' ના સ્વામી. ઓધાં

પ્રશ્નોત્તર

સવૈયા

શીલ બટે પરનારીન તેં ?
 કબહૂન. બટે સત સંગ કિયે તેં,
 શીરતિ દોલ કિયે તેં બટે ?
 કબહૂન. બટે નિત દાન દિયે તેં;
 સુંદર નીર પિયે તેં મરે ?
 કબહૂન. મરે મૃગવારિ પિયે તેં,
 પાપ અનંત કરે સો તરે ?
 કબહૂન તરે પ્રભુ નામ લિયે તેં.*

પત્ર

પ્રેમ બઢાવન પત્ર, સભજન ગુમ મો પે લિખ્યો,
 સો કીનો સિર છત્ર, બાંચત તન પુલકિત બાયો.

સવૈયા

પતિયાં મમ સભજન આપ લિખી,
 તિન મેં મનરંજન હેં બતિયાં,
 બતિયાં મહ બાંચત ચિત્ત ખુલે,
 નિય હોત હુલાસ કરે છતિયાં;
 છતિયાં મન પ્રીતમ કેા મિલખો,
 નિત ચાહત હેં દિન હી રતિયાં,
 રતિયાં દિન મો પર મહેર કરી,
 ગુમ મિત્ર હંમેશ લિખો પતિયાં,

* પ્રશ્ન અને પૂર્ણ વિગત મમજીને વાંચનારી અર્થ રાખે
 પ્રકટ થઈ જશે.

વીરજનની વાક્ય

કવિત

સાજત હે વીર શસ્ત્ર, સમર મેં જાયજે કો,
 તાહી સમે માત ઐસો, જોલત ઉમંગ મેં;
 રાખ લીજે પાની પૂત ! મેરે સ્તનપાન હૂં કો,
 જાન કો બચાવ કછુ, કીજે નહીં જંગમેં;
 તેરી રન જીત હોય, એતી હે અશીશ મોરી,
 જૂઝન આનંદ પૂત, રહો તેરે અંગ મેં;
 ખીરન કે ધામ ખાસ કીજિયે, સુજશ લીજે,
 પીજિયે પિયૂષ ખ્યાલા, અપ્સરોં કે સંગ મેં.

માત હું પે હાથ જોર, જોલત હે ખીર ઐસો,
 આપ ઠી અશીશ હૂં તેં, પીછે પાંચ ભરોં ના;
 સમર કે ખીય શીશ-છાતી હૂં કે ધાવ લહોં,
 શત્રુન કે પુંજ દેખ, કાયર જ્યોં ઢરોં ના;
 તીખી તલવાર હૂં સે, ઉડાય હહૂં અરિ શીશ,
 કુલ કો લજાયજે કો, કાજ હી મેં કરોં ના;
 ખીરન સે જાઇ લરોં, દુક દુક હોઇ પરોં,
 મારોં અરૂં મરોં, ઔર ખાત ચિત ધરોં ના.

કાયર-માતા

સવैया

કાયર પૂત ગયો લડને તખ, શોચત હે મન કાયર માતા,
 રાહ નિહારત હે છિન હી છિન, રોવત નેન જાયે દુહુ રાતા;
 આત અવાજ સુની મમ પૂતન, મૂતન કો ઘર ખાર ન જાતા,
 સો રન જૂઝન કાજ ગયો, વિપરિત જાઇ ચહ ખાત વિધાતા.

પુત્ર-વધુ વાક્ય

સાસ હુંલાસ ધરો મન મેં, રન મેં ન મરે કબી નંદ તુમારો,
સૂરન કી સમસેરન કે ડર, આવહીગો ઇત સાંજ સવેરો;
આતન મેં કહુ ખેર લગી, સુત માન લખ્યો ઘર આવત નેરો,
સાસ કહે બહુ ખાત ચથારથ, તેં જુ કહ્યો ખર તેસો હી તેરો.

કવિત

કાયર કી માત પુત્ર વધુ સંગ ખાત કહે,
આજ મેરો ખારો નંદ, રન મેં સિધાયો હે;
કોમલ શરીર બૂખ ખ્યાત્ર હી સહેગો કેસે ?
પૂપ તેં જરેગો હાથ છત્ર ના ઉઠાયો હે;
દાર હી તેં ખાર કબી જાત નહીં મૂતન કો,
એસો મેરે પૂતન કો લાડ મેં લડાયો હે;
કેસે હી લરેગો, રિપુ દેખ કે ડરેગો, અરિ-
હાથ સે મરેગો, યા તેં નૈન નીર છાયો હે.

પુત્ર-વધુ કહે માત, રહો કયેં ઉદાસ આજ ?
સૂરન કે સંગ લરે, એસો નહીં ખાવરો;
જંગ હી જુરેગો વહાં, પીર ના ધરેગો મન,
પીછે હી ફિરેગો, ના મરેગો પૂત રાવરો;
શીશ અરુ કમર કો અમર ગંવાઈ લાજ,
સમર તેં ધાયો આયો ઘર કો ઉતાવરો;
સાસ કહે ખ્યારી બહુ આગમ સુનાઈ ખાત,
સન્ધી બધ જેસો કહ્યો, તેનો તેરો નાવરો.

ઢોલ ના બજતી હૈ

અંગ ઉચકાતી આંખ આંખ સોં મિલાતી, આછે-
 અંબર કો રહાતી, જોર જોબન જનાતી હૈ;
 પાન હી તંબોલ ખાતી, ગાતી હૈ મધુર ગીત,
 જોલત સુહાતી ખાતી, મંદ સુસકાતી હૈ;
 કામ બિના ધામ ધામ, જતી ના લજતી કહુ,
 દેહ દરસાતી છાતી, નેત્ર કો નચાતી હૈ;
 નેન જોન સેનન મેં, લાવ હી જનાઈ દેત,
 નારી બ્યભિચારી કહુ ઢોલ ના બજતી હૈ.

રાગ ધનાશ્રી-તાલ પંખખી ઠેકા

તુંહી નિરંજન નામ, ખ્યારા ! તુંહી નિરંજન નામ. ટેક૦
 અહંકાર અજ્ઞાન ગયો જળ, તું પુરણ સુખધામ. ખ્યારા૦
 તુંહી તુંહી તબ લગ કહીએ, જળ લગ મેં મેં નામ. ખ્યારા૦
 મેં મેં મેં મેં શબ્દ વિલાયા, તબ સોહં અભિરામ ખ્યારા૦
 સોહં સોહં તબ લગ કહીએ, જળ દૂજ શુન ગ્રામ. ખ્યારા૦
 એક ન હો કહુ જયેં કા ત્યેં હૈ, 'દેવીદાસ' વિરામ. ખ્યારા૦

કવિ કેશવ અબજી

કચ્છના અબજી કવિ કેશવ કચ્છની વજલાવા પાટશાળામાં અભ્યાસ કરીને એક ઉત્તમ કોટીના કવિ તરીકે મહારાજો ધી ખેંગારજી ત્રીજાના વખતમાં પ્રખ્યાત થયા હતા. આ કવિએ “શબ્દ-વિભૂષણ” નામે એક સુંદર મંથની રચના કરી છે તેમાંથી થોડી કાવ્ય-પ્રસાદી અત્રે આપવામાં આવે છે.

મંગલારચરણ : સરસ્વતી-સ્તુતિ

સ વે યા

શુભ પ્રભાવ સદા વિશદાંબર, ચંદ્રમની અવતંશ ગિરાને,
સૌરભ સાર લલાટ મનોહર, સુકતનહાર સુકંઠ હિ સાને;
વાહન હંસ અમંદ ગતિ અતિ, પાનિ વિપંચિક^૧ પુસ્તક છાને,
માતૃ ગિરા વરદાની નિરંતર, ‘કેશવ’ કે સખ સંકટ ભાંને.

દોહા

મૈં સાદર સમરૌં સદા, શારદ કૃપા નિધાન,
જ્યપતિ માતૃ વરદાચિની, દીને વર વરદાન.
અપનો ત્રેવક બાનિ કે, કરો અનુગ્રહ એહ,
શબ્દ વિભૂષણ ગ્રંથ ચહ, ગિરા^૧ ! મોહિ રચિ દેહ.

ગનપતિ-સ્તુતિ

-સવૈયા

વંદન ભાલ બિરાજત ચંદન, વિધન નિકંદન નામ યથા,
દાયક સિદ્ધિ સતોશુન લાયક, મૂષક વાહન મંજુ મુદા;
તેજ વિશાલ કૃપાલ મહા વર, વ્યાલ હિ માલ હિયે પ્રમુદા,
જય ગનનાથ ! અનાથન નાથક, 'કેશવ' મોહિ સદા સુખદા.

દોહા

જય કૃપાલ શિવનંદ વર, સમરૌ તવ પદ કંજુ,
મોહિ નિરંતર વિવિધ વિધિ, દેહ સુમતિ અતિ મંજુ.

શુર-સ્તુતિ

સવૈયા

બ્રમનાદિ તિમિસ્ર નિવારિ સખે, કિય જ્ઞાન પતંગ પ્રભાવ હિયે,
અવરેવ પદાર્થ રસાદિક હી, બહુ ભાંતિ અલંકૃત દેશ હિયે;
કરિ કાવ્ય વિમૂષણ મૂષન હી, જડતાદિક દૂષણ દૂર કિયે,
શુર 'પ્રાણ' સદા ચરણાંજુજ હી, કવિ 'કેશવ' ભૂંગ નિવાસ હિયે.

દોહા

મૈં શુચિ સેવક રાવરે, શિવ સ્વરૂપ શુર 'પ્રાણ',
સદા અનુચક કીજિયે, હોઈ સુ' મમ કલ્યાણ.

જગદીશ્વર-સ્તુતિ

અપય

જયતિ અલખ અવિકાર, વિશ્વ રખવાર ચરાચર,
શક્તિમાન સરવસ, પ્રકટ ઘટ ઘટ પ્રતિ અંતર;

ପାପ-ପ୍ରକର^୧ ବନ ଗଢ଼ନ, ଦଢ଼ନ ତବ ନାମ ଦେବାନଳ,
 ଦଳନ ଦୁଃପ ଦୁରନାଦ, ସୁକବି ଦେଶବ ତବ ଭୁଞ୍ଜନାଳ;
 ସଂସାର ସାର କିରତାର ଟୁଂଡ଼ି, ପ୍ରଫୁଟ ପାଲ ସଂକଟ ଧରନ,
 କମଳା-ନିବାସ ଅପିନାଶ ପ୍ରଭୁ, ବିଧାନ ଧରନ ଅଶରନଶରନ.

ହାତୀ

ପ୍ରତିପାଳକ ନିଜ ପ୍ରସ୍ଥିତ ଜନ, ପୁରସ୍କ ପରମାନନ୍ଦ,
 କୁପାସିଂଧୁ ସୁଖଭା-ସଂହତ^୨, ଜୟତି ଜୟତି ନନ୍ଦନନ୍ଦ.
 ଦୁରିତ^୩ ଦୁଃପ ଦାନବ ଦଳନ, କରୁଣା ସିଂଧୁ ଅଶେଷ,
 ମੈଁ କବି 'ଦେଶବ' ରାବରୀ^୪, ସୁମିରନ କରନ୍ତୁ କ୍ରମେଷ.
 ଦେବ ସୁମତି ସଂପତି ସହା, ବିପତ ବିଦାରନ୍ତୁ ଭୋରି,
 ମୋହି ଶୀଘ୍ର ରସି ଶିଳିଧି, ଧରିଧି ଶ୍ରାନ୍ତ ଉଡ଼ାରି.

ପାଶାନ୍ତ-ପାନନ

୭୫୫

କୁଞ୍ଜ କୁଞ୍ଜ ଆବିଷ୍ଟୁଞ୍ଜ, ମଞ୍ଜୁ ଶୁଞ୍ଜତ ଅଗ କୁଞ୍ଜ ଛି,
 ବିବିଧ ଶରୀର ଅଶାନ୍ତ, ଦରସି ଉପବନ ଭନ ଶଞ୍ଜ ଛି;
 ପରମ ରଞ୍ଜ୍ୟ ମଧୁ ଶରୀର, ଶରୀର କୁସୁଭାବବି ପ୍ରକୃଷ୍ଟିତ,
 ଶୋକିତ ଗଳ-ରବ ଛାଡ଼ି, କରନ୍ତି କରବ ଅତି ବିପୁଷ୍ଟିତ;

ସର ନିକର^୫ ବିଶଦ 'ସୁଖଭା' ଶରୀର, କମଳ କମଳ ସରସିନ ବିଭବ,
 ମନମୟ ଅଦାର୍ଥ ଜାନନ ରଞ୍ଜିତ, ଶରୀର କମଳ କମଳ ପ୍ରଭବ.

୧୦

୧ ପାଶାନ୍ତ ସମୂହ. ୨ ଶୈବ୍ୟାଧ୍ୟାୟ. ୩ ପାଞ୍ଜି. ୪ ଆପନୋ.
 ୫ ସମୂହ. ୬ ୧୨୩୭.

એક નામ

કવિત

જગત પ્રકાશક, પ્રસિદ્ધ રવિ ચક્ર એક,
 શુક્ર કી સુદષ્ટિ એક, સુકવિ જતાવે હૈ;^૧
 ગવરીકુમાર^૨ કો, જી હંત એક દેખિયત,
 એક હી કલાધર, મયંક^૩ દરસાવે હૈ;
 વિશ્વ કો આધાર, નિરધાર પારાપાર ચહ,
 એક રમણિક ભૂમિ-મંડલ લખાવે હૈ;
 સર્વ ઘટવાસી, અવિનાશી આત્મ પ્રદ્ધ એક,
 અલખ અખંડ, જગદીશ્વર સુહાવે હૈ.

દોય બર્નન

રામચંદ્ર જી કે સુત, સુતદ તરંગિની કે,
 પદ્મ વર દોય, દોય રાજે ખગધાર હૈ;
 જન્મ દિજ દોય, પદ લોચન શ્રવન ભુજ,
 મૂરતિ યુગલ મંજી, અશ્વિનિ કુમાર હૈ;
 લેખિની કે હક દોય, રસના ભુજંગ હી કી,
 ઉત્તર દશન દોય, અયન^૪ અપાર હૈ;
 દોય ગજહંત, સુખ દોય ચૂકરેઈ કે જી,
 કક્ષા કી શિખા સુ દોય, નીકી નિરધાર હૈ.

ત્રીન બર્નન

ગંગા-મગ ત્રીન, વર શંકર નયન ત્રીન,
 શ્રીવા રેખ ત્રીન, શુન ત્રીન રેખિયત હૈ;

૧ જણાવે હૈ. ૨ ગણેશ. ૩ ચન્દ્ર. ૪ સૂર્યની ગતિ.

અનલ ત્રિશૂલ કાલ, ત્રિભલી ઉદર સંખ્યા,
 પુષ્કર પરાક્રમ, સુતીન દેખિયત હૈ;
 રામ વિધિ ત્રિપૂર, ત્રિવેની લોક ત્રીન ગતિ,
 તાપ પરિતાપ પુનિ, ત્રીન પેખિયત હૈ;
 મારન વિહીન વેદ, 'કેશવ' પ્રમાન ત્રીન,
 જવર પદ ત્રીન હી, વિચાર લેખિયત હૈ.

ચાર યાનન

વેદ વર ચાર, ચાર વદન વિધાતા કે જી,
 હરિ ભુજ ચારિ, પુનિ વારિ નિધિ ચારિ હૈ,
 પ્રતના^૧ કે અંગ ઓ, ઉપાય^૨ રિપુ છતિએ દો,
 આશ્રમ સે વરન, પ્રમાણ જુગ ચારિ હૈ,
 ઈન્દ્ર કે ગજેન્દ્ર હી કે, રકન^૩ વિચારિ ચારિ,
 સમર સમાજ બ્યૂક, રચના સુચારિ હૈ;
 ચારિ વિધિ મોલ મળુ. કાવ્ય કે ચરન ચારિ,
 પાવન પદારથ^૪ હી, ચારિ નિરધારી હૈ.

પંચ યાનન

પાંડુ મુત કંજ શાસ, વદન મહેશ ગનિ,
 મૈનસર પંચ, પંચ લક્ષણ પુરાન હૈ;
 અંગ પ્રાન પંચ, અરુ વર્ગ તરુ ચળદ પંચ,
 નીચે પાંચ પંચ, પંચ સધિ કે પ્રમાન હૈ;

૧ મેના. ૨ સામ, હામ, બે ને દંડ ૩ દાત. ૪ ધર્મ,
 અર્થ, કામ, મોક્ષ.

કન્યા કોશ પંચ, પંચ ભૂત પ્રાન પંચ યસ,
 પાતકી હે પંચ, પંચ ગબ્ધ સુનિદાન હે;
 માતા ગતિ પંચ, પિતા પંચ ઉપ પ્રાન અગ્નિ,
 પંચામૃત પાંચ વસ્તુ, પૂરન પ્રમાન હે.

ખટ ખર્નન

તકં ખટ દર્શન, બિરાજત કુલિથ શૈન,
 રસ ઋતુ અંગ ખટ, ચક્ર દરસંત હે;
 શિવ સુવન વદન નૃપાલ ચક્ર વૃત્તિ ખટ,
 રાગિણિ સમેત, ખટ રાગ સરસંત હે;
 સુશુન પ્રમાન ઔ, ષડાનન કી માતુ ખટ,
 કૃતિકા નક્ષત્ર કે, સુતારે બિલસંત હે;
 છાપ્પય સો પદ ઔ, મનુષ્ય આતતાઈ ખટ,
 ચરન દિરેક ખટ, મંજુલ લસંત હે.

સપ્ત ખર્નન

સપ્ત મુનિ દોષ સપ્ત, સમુદ્ર રસાતલ હે,
 દિનકર અશ્વમુખ, સપ્ત નિરધારિયે;
 સાગર પહાડ તરૂ વાર, સુર તાલ લોક,
 અન્ત વર તાલ સપ્ત, ઇતિ સુ વિચારિયે;
 ત્વચા અંગ સપ્ત, સપ્ત સોહત જહાન મધ્ય,
 ઇન્દ્રગજ સુંડ પુરિ, પાવન નિહારિયે;
 સપ્ત ચિર જીવ નર, સપ્ત લખી લીજે યુનિ,
 વિશ્વ કુલદેવી સપ્ત, નિશ્ચે કર ધારિયે.

આદ્ય બીર્નન

યોગ અંગ આદ્ય વસુ, આદ્ય હૈ પ્રસિદ્ધ જગ,
 આદ્ય હું દિશાન કે જુ, આદ્ય દિગપાલ હૈ;
 આદ્ય હું અચલ કુલ, આદ્ય થલ ભૂમિ પર,
 અણ્ણિમાદિ આદ્ય વર, સિદ્ધિન કે ભલ હૈ;
 આદ્ય કુલ નાગ આદ્ય, વ્યાકૃષ્ઠ પ્રમાનિયત,
 દિગ્ગજ સુ આદ્ય, આદ્ય તરૂની રસાલ હૈ;
 પ્રથમ પ્રબંધ રચિવે મેં, કાવ્ય પંથ હિ કે,
 સુખ્ય અતિ શ્રેષ્ઠ આદ્ય, સુ કવિ વિશાલ હૈ.

નવ બીર્નન

દોહા

ભૂમિ ખંડ સુ નિધિ મહત, બાધિ કુચ નવ ભાનિ,
 સુધા કુંડ શ્રદ્ધ ભકિતવર, નાહી નવ પહિયાનિ.

દશ બીર્નન

કવિત

રાવન કે શીથ દશ, વીસ જુજ તાકી કે જુ,
 નીકે અંગ દાર દશ, કહત સુખાન હૈ;
 કચ્છ મચ્છ આદિક, પ્રત્યક્ષ જહાન બીચ,
 હરિ અવતાર દશ, રાજત મહાન હૈ;
 સુતિય વિયોગિની કી, દુસહ દશા હૈ દશ,
 માનુજ કે દોષ દશ, કહત નિહાન હૈ;
 વિશ્વદેવ આદિ કહી, દશહુ પિતર ભાતિ.
 ઈન્દ્ર દશમાન, દશ દિથિ હું પ્રમાન હૈ.

આશીર્વાદ

અપ્પય

એક મહત્ત પરિણામ, દોષ અશ્વિનિ કુમાર હિ,
 ત્રીન રામ શુન ત્રીન, ચારિ હરિભુજ નિરધાર હિ;
 પંચતત્ત્વ તરે પંચ, ચાઅ ખટ ઋતુ સુખદાયક,
 સપ્ત સિંધુ મુનિ સપ્ત, અષ્ટવર સિદ્ધિ સુતાયક;
 દ્વિગપાલ અષ્ટ નવ નિધિ સહિત, જગદીશ્વર અવતાર કથા,
 ઇતને હમેશ ખેંગાર નૃપ, તુર રક્ષા નિત પ્રતિ સુખસ.

એક ટેક

કવિત

જેઠ કી જલા મેં, ભયો, ચાતક, પિયાસો અતિ,
 પીવત ન નીર તઉ, દીપ વતી ધાર મેં;
 'કેશવ' સુ કવિ કહું, કેસરી ન ખાત તૂન,
 ચાહે હોઉ લાંધન, અનેક કિહી વાર મેં;
 હસહ દશામેં પરયો, માનસ મરાલ તો પેં,
 કાંકુરી ન શુને સો, પ્રમાન શ્રુતિ સાર મેં;
 સંકટ પરેહુ કહો, કેસે કરિ જાયોં અન્ય,
 રાવરો અબ્બાચી, કમ્હ નૃપતિ ખેંગાર મેં.

અબ્બાચી મત

પેખી એક નાવ કી, પતાકે ફંડ પંછી એક,
 ખેઠો વિધિ યોગ, ગયો મધ્ય પારાવાર મેં;
 ભડિબો વિચારી જ્યોં, ચહુંધા જલ ખાર લખી,
 શોચત વિહંગ પરયો, સંકટ અપાર મેં;

ત્યા તેવું કહી દે છે “ રણમહન દેખે તેવું બાળે, રણમહન જ દો
કણુ ન રાખે ” એ કડિકા એમના પ્રત્યેક દોહરા પાછળ હાજર
હોય છે. નાગેચાને માટે ગદવી કહે છે—

નાગરેચે નર-નાયક મલિયા, ચાદોભાઈ વડ ચેતા,
કેસર તણે પોતરો કરમી, રાખે રૂડી રીતા,
ભૂપત દેખે તેડા બાળે, રણમહન છ દો કણુ ન રાખે

સાપરા ગામના કનિની ઘોડીને જિપનાસ આવી પત્તા ગદવી
કહે છે —

સારો ગામ સાયરો, પણ પીવા ખારો પાણી,
ખડ-એગાણુનો પત્તો ન મળે, કિયાડી કચવાણી.

નળિયાને માટે કવિ નહે છે કે —

નળિયામાં તો નેવું પાતી, ઠકરાતું કેમ ચાલે ?
એક-એક ને અનેક કુંવારા, વરસે વધતા હાલે.

ગામ ગામેગામની ખનર લેતા અને કસોટી કરતા કવિ છેક
વાગડમાં આડસર સુડી પડેાચે જિ. આડેમર-દરબાર કલાજના
સત્કારથી ખુશી થઈને ગદવી તેને બિરદાવતા કહે છે કે —

કલા સરીખો ફૂળે કેાઈ, દીઠા નહિ હાતારા,
આડેસર રા ઘણી જિપરે, વાગડ આખી વારા,
ભૂપત દેખે તેડા બાળે, રણમહન છ દો કણુ ન રાખે

રણમહન ગદવીની વાણીમાં સચ્ચોટતા પણ છે, વેધકતા પણ
છે ક્યાક તો એમણે ખૂબજ તીખા-તમતમતા રેતુ સુણાતી રીધા
છે કચ્છના ગામેગામના માગી-બાએ રણમહન ખારોટના નામથી
અમથી જાણતા માગેજ દોઈ ગામ એમની અપ્રમાણી અની ગયું હતું

રણુમદલ ગદવીને કપાટે જે કોઈ ચીજ જાય તેને તે ચાખખા ફટકારવામાં કદી પાછું વાળી જોતા નહિ. એમના તીવ્ર અને અસહ્ય પ્રહારથી અકળાઈને એકવાર આખા કચ્છના ગ્રાસીઆઓ ખળભળી ગયા હતા. આ કવિને કચ્છમાંથી દેશપાર કરવા માટે દેશજીળાવા પાસે દરિયાક કંચામાં આવી. ભાયાતો, અને અન્ય ગ્રાસદાર વર્ગની મોટી સભા ભરવામાં આવી. કવિને પણ ત્યાં હાજર રાખવામાં આવ્યા.

કવિ-વિરહની દરિયાકમાં પળાસવાના દાઢાર પૂંજી મુખ્ય હતા. કવિ સામેના પૂરાવા રજુ કરવા બાવાએ દરમાન કહ્યું. સૌ કોઈ એકબીજાના મોઢા સામે જોવા લાગ્યા. એ વખતે કવિએ રા' દેશજી સન્મુખ તમામ કચેરી વચ્ચે એ જ પૂંજી દાઢારને કંવાડાં જામાં ઘર્ષ જાય એવાં વેણુ સંભળાવ્યાં. પછી તો આગળ વધવામાં માલ નથી એમ સમજી સૌએ બીનું સંકેતી લીધું. કવિને દેશવટાને બદલે સિરપાવ આપીને વિદાય કરવામાં આવ્યા. આ હતી રણુમદલ ગદવીની વાણીની તાકાત !

આ સ્પષ્ટવક્તા કવિ સંવત ૧૯૨૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા. કચ્છની જનતા આજ પણ એમને યાદ કરતાં કહે છે કે —

રણુમદલ જેણે તેણું ભાષે, રણુમદલ છંદો કહ્યું ન રાખે.

ભોગ ખતેલા વાર કવિના વંશમાં કવિ હરદાસ થઈ ગયા. કવિ કાફીના રહીશ હતા. એમના પિતાનું નામ રાગ હતું. સંવત ૧૬૫૬ લગભગ એમનું અવસાન થયું. એમનું સાહિત્ય ધર્મખર્ચ લુપ્ત પ્રાયઃ થઈ ગયું છે. કવિએ કચ્છી બહેતોની સુંદર રચના કરી છે.

સંત લેલ્યા ને સુખ મલ્યા, અવિધા રોગ વેઆ,
મટયું બ્રાંતું મન નિયું, શાન્તિ સુખ થેઆ,
તેંજ કિતરા શુભ ગેઆં, હિકડી રસના હરદાસ ચેં.

પેલો પાપ પિનલુ મેં, વડો ઈજ વિટાર,
સમજો હિન સંસાર મેં, આહાર તેડો ઉદ્ગાર,
ઇ વેઆ આચાર, હિત ડિઠા હરદાસ ચેં.

ઠાપા કસે કમાયાં, જર થોવાળે ને,
ખાધાં ને, ખાસયાં, ત ઉગી સરંધો એ,
સાથ હલનાં સે, જુઠો હથેં ડીપા હરદાસ ચેં.

જાંકયાં માયા છપ છં, કિતરી લેરી કઈ ?
મથે કરે ને મોટલી, બધી કેં ન ખઈ,
જડેં હકલ થઈ, તડેં છડે હલ્યા હરદાસ ચેં.

કઈ થીએ કિરતારણ, નેડઈ હૂંધી છં,
ધીરપ રખજ ધિલમેં, હડઈ ન હૂંધો હી,
રાતો સરખા ડી, હલ્યા ન કેં સેં હરદાસ ચેં.

કવિ શ્રી હલ્લુ ખારોટ

મહારાઓશ્રી દેશળજી ખીજ્જનો સ્વર્ગવાસ થતાં હલ્લુ ખારોટ એક
મુંદર વિરહગીત રચ્યું છે.

દોહા

સરસતી ગણ્યપતિ શુભ સદા, અર્પી ઉક્ત અતિ સાર,
અંદ્રવંશી દેશલ ચતુર, આખાં શુભાં અપાર.
તિલક ચંદ્રકુલ જુજ તખત, બારા સુત વર ભૂપ,
સો સુરપુર વાસો કિયો, દાખાં છંદ અનૂપ.
ખાર માસ ખટ ઋતુ બિધિ, બાણાં અનોખા ભેદ,
રાગ રંગ આખાં રચે, વરણ ચલે ગતિ વેદ.
ચેત્ર માસ તરવર સચલ, કેતકી અંબર ફૂલ,
શોભા ખાગ અનેક છબિ, ફૂલેં મુંદર ફૂલ.

છંત વૈતાલ

તો ફૂલિયા અંબ કદંબ ફેરે, રંગ અંગ સુરંગ રા,
શુભળર ખાગ સોહાગ ઘાટા, ગાત અંગ ઉમંગ રા;
કામની કંત સોહંત સારસ, હાવ લાવ સોહામણા,
રેણુવા પાલગ રાવ રાબ, ઈણુ ઋતુ ઘર આવણા.
જી ઈણુ ઋતુ ઘર આવણા.

ભોગ ખતેલા વાર કવિના વંશમાં કવિ હરદાસ થઈ ગયા. કવિ કાફાના રીય હતા. એમના પિતાનું નામ રામ હતું. સંવત ૧૬૫૬ લગલગ એમનું અવસાન થયું. એમનું સાહિત્ય ધણુખરું હુખ પ્રાયઃ યર્ષ ગયું છે. કવિએ કચ્છી જહેતોની સુંદર રચના કરી છે.

સંત લેલ્યા ને સુખ મલ્યા, અવિદ્યા રોગ લેઆ,
મટયું જાતું મન જિયું, શાન્તિ સુખ થેઆ,
તેંજા કિતરા શુભુ જોઆં, હિકડી રસના હરદાસ ચેં.

પેલો પાપ પિતલુ મેં, વડો ધજ વિટાર,
સમલો હિન સંસાર મેં, આહાર તેડો ઉગાર,
ધ લેઆ આચાર, હિત ડિઠા હરદાસ ચેં.

કાયા કસે કમાયાં, જર ચોવાળે ને,
ખાધાં ને ખારાયાં, ત ઉગી સરંધો એ,
સાથ હલનાં સે, જુકો હથેં ડીધા હરદાસ ચેં.

જાંક્યાં માયા ભવ ભું, કિતરી ચેરી કઇ ?
મથે કરે ને મોટલી, બધી કેં ન ખઇ,
જડેં હકલ થઈ, તડેં છડે હલ્યા હરદાસ ચેં.

કઇ થીએ કિરતારભ, નેડઇ હૂંધી ભું,
ધીરથ રખજ ધિલમેં, હડઇ ન હૂંધો હી,
રાતો સરખા ડી, હલ્યા ન કેં સેં હરદાસ ચેં.

કુલવંત કામણી હમકે હામણી, રાગરંગ રીઝાવણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાજા, ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.
ૐ ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.

આસુ સુહાવે શરદ આવે, શુભ ચાંદની સરવરે,
ભૂપતિ તાલા ખણી ઢાલા, પવંગ ભાલા પરવરે;
કર સાર તન શૃંગાર કામન, ધાર દેવ વધામણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાજા, ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.
ૐ ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.

કારતકે કામોઠામ કામની, ધામ ચીતર ધારીઆં,
મોલાં જલોમલ ખૂબ ખિલમલ, શુભ સુકોમલ ગારીઆ;
ઈણુ રીત રશિચર ધરે ચોલા, પરે ચોલા પાવણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાજા, ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.
ૐ ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.

માગસરે ઠંડ સમૂહ મંડલ, ખંડ શીતલતા વસે,
રંગ ધામ સામે સાગ રાજત, શામ-કામન ધર વસે;
ઈણુ ધરા ઉત્તર પવન આતુર, ચતુર રંગ રચાવણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાજા, ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.
ૐ ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.

પોષ તરવર હેમ પરવર, શીત ફેદે સરવરા,
મખતૂલ અંબર રંગ ડંબર, અંગ સાજે અંબરા;
મદપાન ગાન સુખન ગાવત, દાન-માન દીપાવણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાજા, ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.
ૐ ઈણુ ઝતુ ઘર આવણા.

આવણા માહ અથાહ અંબુજ, ફૂલ કુંજે ફૂલિયા,
કલ કંઠ મેર ચકોર કોમલ, ભમર શુંજન ભૂલિયા;
બન ચાટ પાટ વસંત બેડી, પાટ રંગ બિછાવણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાભ, ઇંચુ ઝતુ ઘર આવણા.
જી ઇંચુ ઝતુ ઘર આવણા.

કાગણે તાલ ગુલાલ ફેલે, રંગ બાલ રખાવણા,
પિચકાર કેસર ધાર પરગટ, ચાર રંગ સુભાવણા;
ઇંચુ વાર રાગ ઉચાર આછા, ગારી-કાગ સુહાવણા,
રેણુઆ પાલગ રાવ રાભ, ઇંચુ ઝતુ ઘર આવણા.
જી ઇંચુ ઝતુ ઘર આવણા.

છાપ્પ

શાઓ પચ્છમ ધર રૂપ, અડગ પદ્મવંશ ઉન્નતણ,
ભડાં છત્રપતિ ભૂપ, પ્રગટ યથા-ધરમ ઉપાવણ;
રીઝ-વડપ મહેરાણુ, બાખ ખટ ધમ નિભાવણ,
યથા નવે રસ ભણુ, રામ નિત નવા રચાવણ;
અવતાર ઈન્દ્ર રજવટ અવર, અવિચલ નામ રહાવિયો,
કુલ બાણ દેશળ કચ્છપતિ, વૈકુંઠ નય વસાવિયો.

ભક્ત-કવિ થાર્યા માણુશી

કચ્છ-મુન્દ્રાથી ચારેક માઈલ પર આવેલા ઝરપરા ગામના ચારણ કવિ થાર્યાએ ભજન-કીર્તનની રચનામાં સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. કવિનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૬૩ ના આસો વદિ અમાવાસ્યા એટલે દીપાવલિના દિવસે થયેલો. એમણે નવાં તવાં સુંદર ભજનોની દીપાવલિ પ્રકટાવી દીધી છે. અને હજુ પ્રકટાવ્યે ગય છે. એમના પિતાનું નામ માણુશી અને માતાનું નામ માલશ્રી છે. પોતે નિરક્ષર છતાં સરસ્વતીની કૃપાથી એમના અંતરમાંથી વાણીનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો છે. પોતે સાદું ભગવતપરાયણ હવન ઇતી રહ્યા છે. અને કૃપિ-વ્યવસાય કરી રહ્યા છે. એમનાં રચેલાં ભજનોની થોડી પ્રસાદી અત્રે આપવામાં આવે છે.

રાગ—કલ્યાણ

પ્રીતમ તેરા કામ બતલાડે, લિખું મેં ગ્રેમ-પાતી હે,
 દુર્ગમ દેશ હે તેરા, પત્ર પહુંચે ન મેરા હે,
 સંદેશા જો મિલે તેરા, જોડાણું નૈન છાતી હે.
 હંકીકત કયા લિખું મેરી, સૂજે ના એક સેરી હે,
 ગજબ ગોવિંદ નગરી તેરી, ટપાલ ન તાર પાતી હે.
 સ્વામી તુજે કોન સમજાવે, નજર નારહ ના આવે,
 અતિશય દિલ અકળાયે, રડું મેં દિન રાતી હે.
 ફિરત હે રવિ યચિ તારે, પત્ર લે જાત ના મારે,
 'થાયો' કહે કરસનુબિના પ્યારે, ધીરજ દિલ કો ન આતી હે.

રાગ—આમા

ઓધા હમકુ ન લાવે, રયામ બિના તજ સુનુ લાગે,
 નિશદિન તલમે છવ હમારો, મોહન કોન મિત્રાવે ?
 ચિત્ત હમારો ગયો ચુરાકે, મોહન મીઠી બેન બનાકે,
 પહેલી હમસુ પ્રીત લગાકે, રજગતી મેલી માવે
 હાલ હમારા કૃપ્ત જો કહીજે, બાદરાય કો સદેશ દીજે,
 રઠ જનો પર રીઝ ન દીજે, કડલ્લા સિંધુ ઠહાવે
 દોરન લાગી ઝિજ્ઝી નારી, ચકલ ઘર કે ઠાગ બિનારી,
 'ધાયો' કહે ચરલ બલિહારી, દિલ બીચ ધ્યાન લગાવે

રા—નાદ

કિમને છિપાયા પિયુ હમારા ? પ્રીતમ પ્રાણ આધાર
 બિજલી તુજ મે બાલ કયો કહા, બાહે જેષુ ઝમકાર,
 બાદલ તુજમે, બમી રહ્યો કયા, ચામ રૂપ શલુગાર ?
 તુવર તુજમે, પુન ગોવિંદ કા, પ્રગટ પર ઉપકાર,
 અશ્વગતા આકાલ તુજ મે, ઇશ્વરકા આનાર
 પરબત તુજ કો પુન પુન પૂછ, કોન અચલ કરનાર,
 સાગર તુજમે ત્રાહેજ સમાયા, સખ જલ સમાવન હાર
 'ધાયો' કહે કહા પતિયા પાડુ, સગમે સરજન હાર,
 નેનો મે મેરે નાવ બને હો, છોડુ ના છિન રાર.

નાગ—મે

મે પધારો પ્રીતન આરા, મુખ કે સાગર રયામ
 તુજ બિન તુજકો, ઘડી ન સોહે સુતા લગે ઘર—નામ,
 જહા બાઉ તહા મુખ ન ઉપજે, સૂની સે સખ હામ
 બરોડા લાયક બૂધર માગ, અતર ના આરામ,
 જનમ કે જગપતિ મે, અવર ન લિયો નામ.

વહાલા તેરે વિયોગ સેં, વ્યાકુલ આઠે જામ,
લાખો વૈભવ લલ મળે, પણ મન ન લહે વિશ્રામ.
હબારો વાર હું વંદું હઠીલા, તેરે ઘરકા શુભામ,
'થાયો' કહે મનુર કરો, અરજ મેરી રામ.

વજ્રાંગ ભક્ત

કાઠડા ગામની લીની વનરાજિ જેવું શીતળ અને લીલુ ડુંબાર જેવું હૃદય છે એના 'વજ્રાંગ ભક્ત' ના નામે ઓળખાતા વજ્રાંગ ભક્ત પ્રેમ અને સેવાની મૂર્તિ સમા છે. સવત ૧૬૭૨ ના વૈશાખ સુદિ દ્વિતીયાને દિવસે માડવી તાલુકાના કાઠડા ગામમાં એમનો જન્મ થયો. એમના પિતાનું નામ ગોપાલભાઈ. એમની માલસુધા સરલતા અને ઠાડી સમજ કોર્ટ પણ માણસને આકર્ષી લે તેવા છે. એમનું હૃદય ભક્તિમાન છે ભારતના મહાપુરુષોના એ પૂજક છે ગ્રામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પ્રાપ્ત એમને અનન્ય ભક્તિમાન છે. હાલે એ કાઠડાની એક વાડીમાં પર્ણકુટીર બનાવી ત્યાં નિવાસ કરી રહ્યા છે. જીવિતાનું જ્ઞાન પણ સાઝ છે એમના એક હિંદી કાવ્યનો નમૂનો અત્રે આપવામાં આવે છે

રાગ-કૈદાર

નભમેં મચી હું ઘમઘોર,
મેરા મન ન રહે ઇંક ઠોર. નભમેં
ચહુ દિશ ચયલા ચમક રહી હૈ, હાંડુર કરત હે શોર. નભમેં
'પિયુ પિયુ' શબ્દ પપૈયા જોલે, મઠહાર અલાપત મોર. નભમેં
સંગમ કારણ ચલી સરિતા, સપદી સાગર ઓર નભમેં
'ચારત' ચિત્ત ચકોર કે ચહા, નટવર નવલ કિશોર નભમેં

મૂં ખાધા જન-જનવર, અજ ભુખ તી મૂંડે ખાય,
 ડર મે પેઓ દયા શુરાં, માલક મોત હલાય.
 અજ ઓસિયારો થેઓ, નકોં સીં જેડો ન કોય,
 બારોટ 'નારાણુ' જેં બલિયા, ઇ પદ મિણી સેં હોય.

પાત્રો ચારણ

જ્ઞાનમા પાત્રો નામે એક ચારણ કવિ થઇ ગયો. એની બધી રચના મેળ વગરની જ હોય કહેવાય છે કે એને એક શ્રાપ હતો. શ્રાપ એવો હતો, કે એનો દુહો ખરાબર મેળસરનો થતા જ એવું મૂલ્ય થાય. આ કારણથી પાત્રો કવિ મેળ-માપ વગરના જ દુહા કહેતો.

આજે કોઇ મેળ-માપ વગરની રચના સાબળનામા આવે તો લોકો તેને “ પાત્રે વારા દુહા ” કહે છે.

ખીછ બાપાઓમા પશુ આવું સાદિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. યુજરાતી બાપામા પશુ તે જોનામા આવે છે. દાખના તરીકે—

પાટો ચડયો પીપળે, લળ લળ ! લીંબુ ખાય,
 આવી પડયો ઉકરડે, લલ્લે કળાયેલ મોર.

હિંદી બાપામા પશુ આવું સાદિત્ય નથી, એમ નથી હિંદીમા આના દોહા ‘દકસોલા’ કહેવાય છે. ખુસરો નામના એક હિંદી કવિએ આવા ‘દકસોલા’ રચ્યા છે.

લાટો પછી પીપલી, ચૂ ચૂ પડે કપાસ,
 બી મહત્તરાની દાલ પકાઓગી, યા નંગા દી
 સો રહું ?

કચ્છીમાં આવા પ્રકારનું સાહિત્ય રચનાર પાત્રો ચારણ છે. અહીં એના કચ્છી સાહિત્યનો થોડો નમૂનો આપવામાં આવે છે.

ઉપર વઠે જી નય આવઈ, દેહું ને ઢડીએ,
પાવેયે જા છોરા ખ્યા, સે સાંઠો સાંઠો કરે.
ખણી વ્યા.

ભાવાર્થ—ઉપરના વરસાદથી નદી આવી. દેહું અને ઢડીયાંથી ભરેલી. પાવેયાના છોડરા પણ તે સાંઠો સાંઠો કરીને લઇ ગયા.

ઉપરનો દોહો કવો વિચિત્ર અને અણુમેળનો છે ! આમ છતાં તેમાં અણુમેળની પણ એક કળા ચમકી જાય છે, એમ કહેવા વિના નહિ માને. હવે એવો જ એક ખીજો દોહો જોઈએ.

સજણ હલાર્ધ સુખડી, સે ગડો ભરે છાય,
કુંભારે જા ગડોડા, ઝુંડ-ચોખા ચરી વ્યા.

ભાવાર્થ—રેતેહીએ સુખડી મોકવી. ગાડું ભરીને ઝાશ. કુંભારોનાં ગથેડાં મગ-ચોખા ચરી ગયાં.

આખા દોહામાં પ્રાસ, અર્થ કે સંકલ્પના કોઇ વાતનો મેળ જેએ છે ? હવે ત્રીજો નમૂનો લઈએ.

ઉઠ મથે અંખાડી ને હાથી મથે કાઠો,
કમ્બુ કુંભાર હકડ્યો અચે, વિજી લેકમે ભાંઠો.

ભાવાર્થ—જાંટ ઉપર અંખાડી અને હાથી માથે કાડું ! જે કદી શક્ય જ નથી. કમ્બુ કુંભાર ભેઠમાં લાકડી નાખીને હાકલતો આવે છે.

ખુથ મથે બકરી, ને ખુત મથે ધનાં,
નીચું નમી ન્યારિયાં, ત ડિયારી આડા ત્રે ડીં.

મિની વટે જીધેડી, કુર કુર મીઠા ખાય,
પુચ્છ ખણી ન્યારિયાં, ત જળવા છેલ્લાં ચુદિયેં.

આવી મેં—માથા વગરની રચના, તેને પાત્રાવાળા દોહા કહેવાય છે. આ પાત્રા ચારણના અવસ્થાન વિશે એક દંતકથા ચાલે છે.

એક વખત પાત્રો ચારણ કુંગરાળ રસ્તા વચ્ચે થઈને આંખો જતો હતો. સવારનો સમય હતો. રસ્તામાં એક ખેતરને શેડ બે ખેડૂતો ઝાસ અને ડ્યોન ની શીરામણી કરી રહ્યા હતા. પાત્રો ત્યાંથી પસાર થયો. ખેડૂતોએ પાત્રાને બોલાવીને શીરામણી કરવા બેસાડ્યો. પાત્રાએ પેટ ભરીને ઝાસ અને ડ્યોનને ડોડાળીને પીધાં. ધરાહતે તૈયાર થતાં પાત્રો કવિ બોલી બેઠો—

છપ્પર મિલ્લ છાય આવર્ધ, કુંગર મિલ્લ ડયો,
પી પીને કિત્રે પીધો ? પાત્રો કયો પયો.

બાવાર્ધ—પથરાળી ભૂમિમાંથી ઝાસ આવી અને કુંગરમાંથી ડયો આવ્યો. પી પીને કેટલું પીધો ? પાત્રો તો હવે દૂર પડ્યો.

પાત્રા કવિનો આ દોહો અનામસે બરાબર સાચો અને સુમેળનો બની ગયો. ખેડૂતો માટે ડ્યોન અને ઝાસ એના કહેવા પ્રમાણે જ આવ્યા હતાં. આવી જાંઘબેસતી રચના એની નિંદગીમાં એણે કરી હતી ન હતી. આ દોહો બોલતાં જ પાત્રા ચારણના પ્રાણ પરવારી ગયા.

પાત્રા કવિનું લમણ સાદિત્વ આવું મેળ વગરનું છે. કોઈનું માયું, કોઈનું શીંગડું, કોઈનું પૂંછડું એમ બેળાં કરીને એ પોતાની રચના કરતો. આમ છતાં કચ્છી આવમમાં એનું નામ આજે અમર છે.

● નુરી નુરી જલનાં આજાજ બરડીને રણ જેવું બનાવવામાં આવે છે. આ ડ્યોન ખાસ કરી ખેડૂતો અને ચરીબોનો ખિરાબ છે.

કવિ કૃષ્ણદાસ

કવિ કૃષ્ણદાસ કોણ હતા, ક્યાંના હતા, ક્યાં થઈ ગયા, તે જાણવા કંઈ સાધન નથી, પરંતુ તેની કાવ્ય-રચના અને ઝડઝમક જોતાં તેની સાચી સમજદારીની સમજ પડી જાય છે. એની અસલી વાણીમાં કંઈક ઓસવાળી ખોલી અને અળડાસાની અસર જોવામાં આવે છે. સંવત ૧૯૪૮ માં શાહ ખેતશી જીવરાજે એનાં કવિતોની એક નાની પુસ્તિકા—અર્ધો જાવની છપાવી છે. કવિ જૈન હોય એમ જણાતું નથી. અહીં એમનું થોડું સાહિત્ય આપવામાં આવે છે.

ફૂડો નાતો

કવિત

જડ જીવ તે'કે સંત, સીરેં સીરેં સમજઈ,
એડા સંત તે'કે જુડો, સેવીધો સે છુટંધો;
સતગુરુ રામ તે'જો સચો નાતો નિખધો ને,
અવિધા જો ઠામડો સે ઇની વટે કુટધો;
તન ધન પુત્ર કુરો, સુખ ડીધા ઇન કે રે,
નારી સુખ ડીધી તે'સેં, કુરો કુખ ખુટંધો ?
ધર મિજ કુરીધલ, ચાર એડા અચે મિજ્યા,
ફૂડો નાતો 'કૃષ્ણદાસ,' જઈં તડેં તુટંધો.

વેધા ધૂડ પાંઈધા !

અસીં તાં સાથેં ને સંગ, કંધાસીં ન છડીંધાસીં,
 જીઅરા હૂંધાસીં ત તાં, ઈની સેં નિભાઈધા;
 તેં મેં જિઠે વારીંધા સે, અસાંને ન હેતુ આય,
 સચા સચી ચોંતા અસીં, તાડિયું વળાઈધા;
 આગ્યુ-પાછ્યું ગાદ્યું કેંજ્યું, ચોંધાસું ન સુણધાસું,
 સાધરામ તેંજ્યું ગાદ્યું, સુણધાસું ગાઈધા;
 ખિલંધા કુડંધા એડા, છુટે વેઆ 'કૃષ્ણદાસ,'
 નિંધા વારા નિંધા કંધા, વેધા ધૂડ પાઈધા.

સંસાર-સાગર

પ્રપંચ મેં પોંધા સે તાં, ઘણા ડુખ સોંધા રોંધા,
 જાણે કેંકે ચોંધા, પચે પચે મોઆ મરંધા;
 ભગવાન વિસારીંધા, સંસાર કે સારીંધા ને,
 માનખો હારીંધા સે તાં, ચેન કીંચ ઠરંધા ?
 સંસાર મેં સુખી રેઓ, મેં ન ડિઠો કેં ન ચેઓ,
 છડેઓ સે સુખી થેઓ, જોઆ રેઆ ખરંધા;
 સાધુઓ ને સંગ રોંધા, ઉની જા વચન સોંધા,
 સંસાર સાગર મિભ 'કૃષ્ણદાસ' તરંધા.

પૂરા પાપ

ગોંયુ મેયું વગ ઢગા, ગડા ઘોડા ભામ સગા,
 મિત્ર ગાત્ર ધિત લગા, જિજા એં જિની જા;
 બાપડી ને ધીયું પુત્ર, વવરું ને પોત્રા પુત્ર,
 વાડી ભાગ ખેત ચિત્ર, ધણા જિની કિની જા;

લેણીયું ને ધન માલ, વેપાર ને વડી ચાલ,
 ડીઝણુ ગિનણુ મિજ, સદા મન તિની જા;
 ડિસે ને તપાસ કર, ચેતો 'કૃષ્ણદાસ' જાણો,
 ઝિઝા વડા પૂરા પાપ, પપ્પા ઐ' ઇની જા.

કાલ છ ધાડ

હિકડા તાં માર મોઆ, રોંધા સે મરંધા પોઆ,
 થીંધા સે પલુ થીંધા સોઆ, જોંધા કોઆ મિના રે;
 કાલ છ તી ફિરે ધાડ, સાધ ઉભા કરી રાડ,
 તોજે કને' આવે તાડ, ડુખે' મિજ ડિના રે;
 ને'કે તું જાઈયે' તો સગા, મિત્ર તોજા અંગ લગા,
 સે જ તોકે ડીંધા ધગા, ઢગા મુણુ ડિના રે;
 સરીર છ છડ આસ, પાણી પોટો છંચ નાસ,
 ગરી વેંધા 'કૃષ્ણદાસ,' મિટીઅ જા પિના રે.

ચેતન

અરે ડિસાં કુરો થેઓ ? કેર અચી કિત પેઓ ?
 એડો જાણુ ભુલે વેઓ, મનમે' ન માય તો;
 ચેતન ચે' હેહ આંઉ, જાઓ દુઃખી થીંધો પાંઉ,
 કુરો કરિયાં મુઠો ઐ'યાં, 'આંઉ' ધાંઉ પાય તો;
 તે'કે ચેંતા સંત વડા, તું તાં ઐયે' બ્રહ્મ સદા,
 ઇ ચે આંઉ' ચમ હડા, પોત કે વિંચાય તો;
 લિજંધા ન પાણુ લિજે', તિની કે સે કુરો કિજે ?
 કેડી ગોરી ફકી ડિજે, 'કૃષ્ણદાસ' ગાય તો,

પીંગાણેં છ ધમાલ છ,
 મુઠસેં ક્યાં તે પુછપુછ. પરછમછ
 કડેક કાછો સોન બનેલો,
 સોંચ ટકેં જો ટચ,
 પરખાણું તે પટેં પટેં મેં,
 પકેં માડુએં વિચ. પરછમછ
 સોણેં જેડયું ગાલડિયું અજ,
 જિત ન્યાયો તિત અચ,
 કુરો કયું બઈ પાંજે કિસ્મત,
 છોટો પછ ઓ ગચ. પરછમછ

પરજ—તાલ ત્રિતાલ

હે હરિ ! અબ ન વિદ્વંબ કરો,
 ભારત નૌકા બંવર પડી હે,
 ઉચકા ધ્યાન ધરો ! હે
 કર કુટિલ કેવલ મતવારે,
 લેગને હેતે નહિ કિનારે,
 કર્ણધાર બત શીઘ્ર હુમારે,
 આરે દુઃખ હરો ! હે

x

x

x

એ અવસર ક્યારેક આવે,
 મૃત્યુ સામે જોલાવે,
 માટી બયો રજુ મેઘાને,
 ત્યારે મરી બતાવે.

x

x

x

રણુ ઘેલો રણુ રંગ જમાવે,
રણુ ચંડીને તે રીઝાવે,
બની આઝાદ જિન્દાબાદ,
હિન્દાબાદ એ જ બનાવે.

આવાહન

હૈરવી-તાલ ગઝલ

કરુણા નિધાન કહો ને, અવતાર ક્યારે ધરશે ?
નિજ કોલ લક્ષ્માં લઈ, ભૂભાર ક્યારે હરશે ?
વિપરીત વાયુ વાયો, જડમૂળથી ખવાયો,
ડગમગતો ધર્મ-પાયો, સ્થિર નાથ ક્યારે ઠરશે ?
કલિકાલ ખૂબ રૂઝ્યો, શો ન્યાય-ખંધ તૂટ્યો,
રે જ્ઞાન-સિંધુ ખૂટ્યો, ભગવાન ક્યારે ભરશે ?
સંકટ સંત સહે છે, ખલજન ખુશાલ રહે છે,
જગ ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! કહે છે, જગદીશ ક્યારે ફરશે ?

દર્શન કી ખ્યાસ

દીવાર કૂંચુ તેરા, એક બાર તો દિખા બા !
દર્શન કી ખ્યાસ ખ્યારે, આંકે જરા મિટા બા !
ફિર જન્મ લે કે તેરી, લીલા હમે ખતા બા !
અવતાર ભૂમિ તેરી, રરકેજનાં બના બા !
ગૌરવભરી પહુ ગીતા, ફિર લી હમે સુના બા !
ગારત બના ચે ભારત, અબ ચેતના જગા બા !

ફરી ભારત બનાવી દે !

ગાઝલ

પ્રભો ! જેવું હતું તેવું, ફરી ભારત બનાવી દે !
 જૂનું તો છે રહ્યું જૂનું, નવા જગને બતાવી દે !
 રજત રત્નો રક્ષિક કાંચન, ખનિજ-ધન રક્ષનારાઓ,
 પહાડો ના સદા સાવધ ખડા પહેરા બરાવી દે !
 અહોનિશ અરુણલિત વહેતી, સરિત જલથી સ્થળે સ્થળનાં,
 કૃષિક્ષેત્રો વિપુલ ધાન્યે, અગુર્હિશથી છવાવી દે !
 વનૌષધથી ભયોં ભારે, હરિત ધન વૃક્ષ રાજિનાં,
 વનો વનરાજ બામ્બોની, લીપણુ ધોરે ગબાવી દે !
 તૃણાગારે જઈ ચરતાં, અહીં તહીં ધેતુ વૃંદોમાં,
 સુરીલી ગોપ જનની વાંસળી વહાલી બબાવી દે !
 ગિરિ ગહ્વર પતિત પાવન, પ્રદાતા પ્રુદ્ય તીથોને,
 તપસ્વી સાધુ સંતોની, અલખ ધુનથી જગાવી દે !
 ચતાગિહનાં ચિખર સૂનાં, અમર સત્ કીર્તિનાં સ્મારક,
 હતાં તેવાં ગગન સ્પર્શી, અડગ જિંચાં ચણાવી દે !
 પઠન-પાઠન પ્રવૃત્તિની, પ્રકષંક પશું કુદીઓ,
 શુરુવર શિખ્ય ગભરૂ બ્રહ્મચારીથી સુહાવી દે !
 વણજ બ્યાપાર વા વિદ્યા કળામાં નિત્ય રસ લેતા,
 કવિ દોલિદ વણિક વરને, અપૂટ લક્ષ્મી વરાવી દે !
 કુમારી કુલવધુ કે કામિની, વા સ્વામિની શાળી,
 ગૃહિણી રત્ન ગબોથી, ગૃહાંગણિયાં દીપાવી દે !

✽

પંડિત પરાશર શર્મા

ગદસીસાના પંડિત પરાશર શર્મા નિનોદી અને વિદ્વાન હતા. ખાસ કરીને હિંદીમાં કવિતા કરવાનો એમને વણ શોખ હતો. હિંદીના ઉચ્ચ કોટીના કવિઓની કાવ્યકૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરી એમણે હિંદી ભાષા પર સારો કાબુ મેળવી લીધો હતો. એમણે ઘણી કવિતાઓ રચેલી છે. અત્રે એકાદ નમૂનો જ માત્ર રજુ કરવામા આવે છે.

છાંપ્ય

ઔશુન ભરે અપાર પ્રભો ! દેહ ભવન મેં,
કરતે હેં ઉત્પાત, રાત દિન મેરે મન મેં;
લિયે હુવે હેં સાથ, વિષય પરિવાર ધનેરે,
કરવાતે હેં કાર્ય, વહી અનુચિત ગહુતેરે;
હમ દોષ યુક્ત યદપિ રહે, કયા દીન પર કીજિયે,
હરિ ! આપ કયા કે સિધુ હેં, શરણ દાસ કેા હીજિયે.

૨

હે અનર્થ કા મૂલ, સ્વાર્થ સાધન ઇસ જગ મેં,
ખાતે હેં નિસ હેતુ, સદા ઠોકર પગ પગ મેં;
હોતા નહીં પ્રકાશ, તદપિ પરમાર્થ ભાવકા,
વિપ્ર પરાશર તિમિર, છા રહા હુબ્રમાવ કા;
હમ હાથ ભેડ બિનતિ કરેં, ચૂક ક્ષમા અળ હીજિયેં,
ફિર પુરા કામ હમ સેન હો, પ્રભુ ! એસી મતિ હીજિયેં.

કવિ લાધારામ

વિપ્ર સારસ્વત વંશમાં, જોત્ર વશિષ્ઠ ગણ્યામ,
નિવાસી કચ્છ અંબરનો, લાધારામ લખાય.

આ રીતે કવિ પોતે પોતાનો પરિચય આપે છે. કવિ લાધારામ લોહાણના દરોઈની અયાચી ખાસત હતા. એમણે ઘણી કવિતાઓ રચેલી છે. 'કાવ્ય વિનોદ' નામે એક પુસ્તક પણ એમણે સંવત ૧૯૫૧ માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એમાં એક વૃદ્ધ માનવી જરાખાઈ સાથે ઝગડો કરતાં કહે છે—

જરાખાઈને વૃદ્ધ કહે છે રીસાઈ,
શુભરી અમો ભપરે તેં તવાઈ,
બને તો તને હું જઈ ખાઈ ફાડી,
કર્મો કેશ ધોળા દીધા હાંત પાડી.

અરે કાનડું માન તેં કાપી નાખ્યું,
નથી નેત્રનું તેજ પણ બાકી રાખ્યું;
કરી નાસિકા બેઠી તેં જેમ વાડી,
કર્મો કેશ ધોળા દીધા હાંત પાડી.

અબણે અમારે કર્યો અંગ વાસો,
કર્મો તણે ઠીક કીધો તમાથો;

અરે તેં અમારી જવાની બગાડી,
કયાં કેશ ધોળા દીધા દાંત પાડી.

છળીલા અને છેલ માંહી ગણાતા,
હવે ડોકરા ડોસલા થઈ બણાતા;
અમોને દીધા દુઃખમાંહી દુખાડી,
કયાં કેશ ધોળા દીધા દાંત પાડી.

અમારું ધરાયું હવે નામ ઠાકા,
કહે લોક એ તો અરે ખૂળ થાકા;
વિલોક્ષી રહે યુવતિ પૂંઠ વાળી,
કયાં કેશ ધોળા દીધા દાંત પાડી.

અમે બાપ કહેતા થયા આપ બાપા,
જરાએ કયાં કાયમાં હાથ કાપા;
બુઢાપે જવાની તણી લેલી વાડી,
કયાં કેશ ધોળા દીધા દાંત પાડી.

લધારામ આપે કવિમાં ગણાયા,
સલાહ આપજો પૃછીએ આજ ડાઘા;
બળે રામ જે કામ આવે અગાડી,
કયાં કેશ ધોળા દીધા દાંત પાડી.

હુક્કો

કુંડળિયા

હુક્કો ને હરિ નામની રાશી કઈ જ એક,
સ્વાદે શું સરખા હશે, તજે ન લોકો ટેક;

તજે ન લોકો ટેક, હુકો હુકાઈ ન ત્યાગે,
તેમ હરિના ભક્ત, નામ તજીને નહિ ભાગે;
કહે કવિ લાધારામ, ધર્મના એ છે ધુકો,
પીએ પ્રેમથી પૂર્ણ, હંમેશાં બહુ જન હુકો.

તાજી મળે તમાકુ તો, રાજી થાય હુકાઈ,
દેખે સારો દેવતા, તો પણ નવી નવાઈ;
તો પણ નવી નવાઈ, લાભ તે અગણિત લેખે,
અવર લાભ એ પાસ, તુચ્છ જેવા તે દેખે;
કહે કવિ લાધારામ, વખાણે ંહાજી ! ંહાજી !
ઉઘડયા નહો નસીબ, તમાકુ પામે તાજી.

પડિયો દેહ પતિ તણો, રંકણિ બેઠી રાય,
રનેહી-સંબંધી આવીઆ, ધીરજ દેતા સોય;
ધીરજ દેતા સોય, કાંઈ કહે બાજરી ખૂટી,
વનિતા તેની વદે, મને તો દેવે લૂટી;
કહે કવિ લાધારામ, જાણો ઘટ બાજરી ભરિયો,
તાજી નોતી તમાકુ, દેહ તે કારણ પડિયો.

હુકો પીનારા વજા, હરખે સુણને હાલ,
ભેઠે ખેડાર પ્રભાતમાં, થકે હુકો તત્કાલ;
થકે હુકો તત્કાલ, ઘરોઘર બટકે ભાઈ,
દેખે રે દેવતા, એમ કહે ચિત્તમાં ચાઈ;
કહે કવિ લાધારામ તોળી જોળે આ તુકો,
પણ અંતે હરનામ, સલો ન સલો તો હુકો.

કવિત

હિંમર અકાજ સખ, જાત હે અજાન અંધ,
ચેત રે અચેત હેત, કર હરિ નામ મેં;
મન કે મનોરથ સો, આજ કલ કરખે કે,
મેરે જાને આવે નાંહિ, કછુ એક કામ મેં;
હુકમ હજૂર કેા, મજૂર નાંહિ મેટયો જાત,
મરેગો મેદાન મેં, કિ ધામ મેં કિ ગામ મેં;
કર તહખીર તાતેં, ખીર ધીર ખીર મટે,
લાધા રટે કટે દુઃખ, ખૂબ ખાસ-આમ મેં.

કવિ લાધારામના પુત્ર બ્રહ્મસ્પતિ લાધારામ અને પ્રાગજી લાધારામને પણ પિતાનો કવિતાનો વારસો મળ્યો હતો. એમણે પણ ઘણી કવિતાઓ રચેલી છે.

માસ્તર રતનસિંહ રામદાસ પાન્ડે

માસ્તર રતનસિંહભાઈ બોજક ગુજરાતી છ ચોપડીનો અભ્યાસ કરી જીજ્ઞાસા મજબાયા પાઠશાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં આચાર્ય પ્રાણચંદનભાઈ પાસે એમણે સુંદર સુંગાર, અનેકાર્ય નામમાળા, રાજનીતિ, રૂપદીપ પિંગળ, શેખનામ પિંગળ વગેરેનો અભ્યાસ કરી પોતાની કવિત્વ શક્તિનો વિકાસ કર્યો.

નાનપણથી જ એમને કવિતા કરવાનો શોખ હતો. માત્ર પોતાના જ મનોરંજન માટે તે છટક દોહરા, ચોખાઈ, સલૂકા વગેરે રચતા.

સંવત ૧૯૫૩ માં અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી એ કચ્છ પાછા ફર્યા. એમનો નિવાસ પ્રથમ માંડવી, પછી અંબર અને છેલ્લે જુજમાં હતો. છેલ્લે એમની આંખોની શક્તિ ઘણી ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. કવિ સ્પષ્ટરૂપે હતા. ગમે તેને ગમે તેમ કહી દેતાં કદી અચકાતા નહિ. ખચોતેર વર્ષથી વધુ અવસ્થા ભોગવી બેઠગરની સાલ પછી એમણે જુજમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

‘આખ્યાત્મ કીર્તનમાળા’ નામે એક કાવ્યસંગ્રહ એમણે બહાર પાડેલ છે. એમની કૃત્તિઓનો ચોરો જ અંશ અલે વાચકવર્ગ માટે આપવામાં આવે છે.

સરસ્વતી-સ્તવન

નમું શુદ્ધ ભાવે સદા ચારદાઈ,
જયું બાપ બારી તમારા જ માઈ,
રહે રેડભો જોધ-ખીજો સવાયા,
જગે બાગવી જોત તું જોગમાયા !
શિરે કિરીટ કાને કનક કુંડલો છે,
ગળે હાર સુક્તા લણા મંડલો છે;
ચૂડા હાથમાં હેમચી તે જડાયા,
જગે બાગવી જોત તું જોગમાયા !

x

x

x

કડુણાનિધિ પાપ મારાં જ - કાપો,
મને આપનો માનીને પીક માપો;
રતનસિદ્ધ કહે ભેદ શ્રદ્ધા ન પાપા,
જગે બાગવી જોત તું જોગમાયા !

વિધાતાની વિચિત્રતા

કવિત

સાચા ખાય ખાસડા ને જૂઠા જગમાં પૂજાય,
મસ્તાનાઢિડાવે માલ, ભક્તો તે ભિખારી છે;
સતિને સંકટ ભારી, લેાંડી લાડ કરે બારી,
પાખંડી પ્રથંચી પૂરા ધર્મ અધિકારી છે;
મોટા શ્રીમંતોને નહિ, સંતતિનું સુખ કંઈ,
બૂ વિપે ભિખારીઓની સંતતિ વધારી છે;
જોડાં ને કળેડાં કેવાં, કળેડાં ઘોડા રે ઘોડા !
વાહ રે વિધાતા ! ગતિ વિચિત્ર તમારી છે !

કર્મરેખ

ચંદ્ર ને કલંકવાળો, કેથ કાળા-પોળા કીધા,
પદ્મ ને શુભાળે કાંટા-જડ વળગાડી છે;
સમુદ્રનું નીર ખારું, કોકિલાનું રૂપ કાળું,
તૃષાતુર ચાતકની ખ્યાસ પીડાકારી છે;
ભણેલા ગળેલા કરે ભટકતા ભૂમિ પરે,
પ્રુશીથી પ્રુશામદીઆ મહા માનકારી છે;
લખ્યા જે લલાટ લેખ, તેમાં નહિ મીન-મેખ,
રત્ન કહે કર્મ રેખ, તણી બલિહારી છે.

દરકાર શી ?

યોગી દિગમ્બરને કહો, અંબર તણી દરકાર શી ?
રસપાનના પીનાર તેને કેફની દરકાર શી ?
એક રાજી રતનથી ને અન્ય રાજી રાખથી,
સમશાનીઆને વિશ્વના વેલવતણી દરકાર શી ?

મરતક અલગ કીધા પછી મડીલની દરકાર શી ?
 આત્મદીપક દિલ વિષે કંડીલની દરકાર શી ?
 ત્રિલોક જેથી ઝળહળે ત્યાં આપની દરકાર શી ?
 પ્રેમી હૃદય પ્રભુ પ્રેમમા જન કોપની દરકાર શી ?

શ્રી મૂળજી જેઠુ જેપી

ડૉક્ટર, ગણિતશાસ્ત્રી અને કવિ આ ત્રણ તરવાનો અશક્ય એવો સમન્વય શ્રી મૂળજીભાઈએ પોતાની મહાન સાધના વડે સાધ્યો હતો. એ ખતીના, નમ્ર અને મેવાખાતી ડૉક્ટર હતા પ્રખર ગણિત શાસ્ત્રી હતા અને મૂળા કરિ હતા ગણિત જેવા શુદ્ધ વિષયને એમણે પોતાની રસરસિ વડે રસિક બનાવ્યો હતો. ગણિતનો કોઈ અમરોર હાથ આવતા એમનું હૈયુ જાનદારી નાની ગિંતુ મુન્દાના સરકારી હવાખાનામાં એમની નીમણુક થયા પછી સંવત ૧૯૭૧ માં અન્ય ગણિત ભણતી પ્રકટ કર્યું અને ત્યારપછી સંવત ૧૯૮૪ માં એમને મનોરંજક ગણિત બહાર પાડ્યું હતું. એ વખતે શ્રી મૂળજીભાઈ કોટડી-મહાદેવપુરીમાં “શ્રી પ્રેમજીભાઈ ચંદા અને શ્રી પુરુષોત્તમ ભાઈ જેઠમલ સાર્વજનિક શ્રી દાખાનામાં ડૉક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા.

શ્રી મૂળજીભાઈ એટલે પ્રગતિ અને પુરુષાર્થ ડૉક્ટર તરીકેની પોતાની ફરજને બળવના ઉપરાત જ્યારે જ્યારે સમય મળતો ત્યારે ત્યારે તે ગણિતનો લાભ જાહેર જનતાને આપવાના કામમાં લાગી જતા. એમની ગણિત-જાતમનના જેષ્ઠ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પંડિત પ્રકટ થતા અને જેમાથી પાંચ વખત બચાવીને એ કવિતા ૧૪ લખી નાખતા. કચ્છી ભાષા ત ૬ એમને યજ્ઞો પ્રેમ હને એમની એક કવિતા નવે નમના લખાવ આપવામાં આવે છે.

છઠ્ઠી લે લેખ

(રાગ-ભૈરવી)

છઠ્ઠી લે લેખ ન મિથ્યા થેઓ ! ટેક૦

હુંસર હજારે હલ્યા ન કેંભ, થે વારો સે થેઓ,
 મથે મઢેલો લેખ છઠ્ઠી લે, અવિચલ આખર રેઓ. છઠ્ઠી૦
 ઇન્દ્ર દેવ દેવન લે રાજા, પલ મેં લિપસી પેઓ,
 ઉભ-ચંધર કે અજ ડીં સુધી, ડુખ તાં ડિસણું રેઓ. છઠ્ઠી૦
 વશિષ્ઠ ભૈરવીરાજ વડે ભે, ભેષ જ ખોટો પેઓ,
 ઉત્ત જ ડીં ને ઉત્ત ધડીમેં, રામ જ વન મેં વેઓ. છઠ્ઠી૦
 રામ અને લખમણ સેં લિખેઓ, સીતા-હરણ જ થેઓ,
 નિરખલ વન-વાનર સેના સેં, રાવણ રણમેં રેઓ. છઠ્ઠી૦
 અંતરમેં અરમાન અનેરા, રાવણ ખણધો વેઓ,
 કંઈક કમાણ્યું-કામા કે ભે, ઇનકે લિખેઓ ન હો છઠ્ઠી૦
 ચંધર મિંભ અમરત ખેંચે ભે, ઇન જે મન મેં હુવો,
 ખારો સાયર મિઠડો કેભે, વિચાર પાર ન પેઓ. છઠ્ઠી૦
 ધીંગે ધણીજી હકલ થઇને, અકલી ઉડ ધો વેઓ,
 ધિલ જ ધોંખા ધિલમેં ધાગે, રાવણ હલધો થેઓ. છઠ્ઠી૦
 ઇંદ્રાસન લાય તપ તપણુ ભે, કુંભકરણુ કમ કેઓ,
 ઇંદ્રાસન કિત ? નિંદ્રાસન કે, ભુલમેં મંગ ધો વેઓ છઠ્ઠી૦
 ભાવર પંજ ઘરૂકા પાંડવ. સાથ ફૂળ ભે કેઓ,
 લગી ન કેંભ મેખ લેખમેં, ડુખ લોગવણું પેઓ. છઠ્ઠી૦
 શાહ સિકંદર જગત મિંભનું, હથ ધર્સીધો વેઓ,
 ટાઇટેનિક જલ-ખોટ રચીધલ, પેલે ફટકે પેઓ. છઠ્ઠી૦
 ફૂંકેં ફાડીધા વા તેંભે, વખત વણસી વેઓ,
 લગી લેખજી લકડી જેં કે, ખેલ ખલાસ જ થેઓ. છઠ્ઠી૦

ઉથો મૂંજા સીં ! બુઘી વિકા અગલી કીર્તિ કી ?

કાડો વારે હીં, ત પોન પારખા સપૂતે જ

અવત ૧૯૭૦ ના માહ વદિ ૨ ના રોજે મિનું અનસાન થયુ એમના નસિયતનામા અનુસાર એમનુ પુરતક “ ભાઈ પમાણી હિંદે કશરકાકા ” નામે બહાર પાનામા આવેલ છે

શ્રી મોરારજી કામદાર

આજથી ત્રીમેક વર્ષ પહેલા મુબરમા અધ્યાપયત્રી ‘ કચ્છી સાહિત્યસભા ’ના પ્રમુખ શ્રી મોરારજી મયુરાદાસ કામદારની સાહિત્ય સેવાને સાહિત્યગસિઃ કચ્છીઓ બૂન્યા નહિ હોય ત્રી કામદાર બાવનારીલ, સાહિત્યત્રેમી અને કચ્છી સાહિત્યના ખાસ ચાહક હતા ના મહારાઓત્રી ૨૧ ખેગારજી મારાનો એમના પ્રત્રે સારો બાવ હતો શ્રી ખેગારજી બાવા એમના કચ્છી કા પો કોસથી સાબગતા

“ તબૂરાનો તાર ” નામે એક કાવ્યસમૂહ શ્રી કામદાર તરફથી બહાર પાનામા આવેલ છે એમા પ્રતાવનાના રો પોન લખતા ગુજરાતના સર્વમાન્ય સાક્ષર ત્રી જ્ઞાન નશકર બાબુમાઈ મુનલો છે કે-

“ ગુજરાતની કવિતાના ઉપાનમા તિહરનાર રસિક જનોરે આ મોરનો ટુકો પહેનો જ સનજાવ છે પણ એ મોર ટુકાની કવા ત્રીખનુ જાતપદ્ધી નથી, એ તે તે કાવ્ય ત્રીરે ત્રવાસાન નોંધી છે એ લોરાથી જખાઈ આસશે એ આપની વારી, જે નતનતા અને અનુક્રિતા અનેકવિધ સુરોથી ગાજ રડી છે, તમા આ કેકારવ એક નવી સુરાસટ ઠલ્ખ કરે છે, એમ સહદા ત્રિવેનકને જખાતા ત્રિના રહેમ નહિ

“ મે ત્રી વિચિત્રતાઓ ખામ ખાન ખમે એત્રી છે એક તે કેટવાક કાવ્યોમા ત્રીકારથી કચ્છી નાત એ જાનાને કેટવાક પો”

ગાડી, કવિતા એમાં બની જ ન શકે એવી, અતિ પ્રાકૃત માનતા હોય તો ભાઈ કામદારનાં કાવ્યો વાંચવાં. જે એમની આંખ ઉઘાડશે અને જૂલું મનાવશે. એ ભાષાનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં ધણાં છે. પણ તે સર્વે એની મેળે સહેલાઈથી અથવા તો કવિએ છેવટે આપેલા ટિપ્પણની મદદથી, સમજી શકાય એવાં છે. ભાષાશાસ્ત્રીને પણ એ બોલીમાં રસ ઉપજશે એમ મને લાગે છે.”

હવે શ્રી કામદારના ‘તંજૂરાના તાર’ નો થોડો રજુકાર સાંભળી લઈએ.

રહે જેમ તાર તંજૂરે, અલગ હું તારના જેવો,
મળે કેા છેડવા વાળો, હૃદય રજુકાર પણ તેવો.
દયાળુ થઈ હવે દિલબર, હલાવતથી હલાવી જો,
રંગેરંગ જે વાયુ” તહારે, હૃદય મારે મિલાવી જો !

મા જી માની

મિણિયાં મિઠી મેહુલો, જે કેં જંખીં મોર,
મિઠુડો મેરામણ મિઠો, જેજી જુડે ન જોડ.
પણ માની મા જી મિઠી, અમિયું જે મેં કોડ.
હંજે મેં હુદ્યાસી જેજે, સંભરે તેંજી સોડ.

કચ્છડો

કારા કુંગર કચ્છ જા, ધોરા ધણ ચરે,
સિજ ઉલથે સામાં મિલે, મન જા કુંખ વિસરે.
સર સરોવર સાંવરા, છત્તર જેડી છાંઈ,
નર નિમરા નવાણમે, નિત નિત ઉત્તે નાંઈ.
તરવર ટહુકે મોરલો, ડે ધૂંકારા ઢલ,
પદમણિયું પાણી બરીં, સોન રૂપે જી હેલ.

એમનો જન્મ સં. ૧૯૬૨ ના માગસર વદિ અમાસના રોજ થયો હતો. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી એ આદિયા-બાળાશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયો હતા. ત્યારબાદ થોડો વખત મહાજનના મહેતા તરીકે પણ કામ કર્યું હતું.

જીવનના પાછલા સમયમાં એ કેટલીક માનસિક ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા રહેતા. આ ચિંતાના જોખની અસર એમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર આવી પડી. માનસિક અસ્થિરતાએ એમના જીવનને કંટાળામય બનાવી દીધું. તા. ૧૮-૪-૫૮ ની વહેલી સવારે બપોરે ધરનાં બધાં જોડતાં હતાં ત્યારે એ ગૂંપચૂંપ ધરમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને તળાવ પરના કૂવામાં ઝંપલાવી દીધું. આ સમાચારથી આખા શહેરમાં અરેરાટી ફેલાઈ ગઈ. એમના જેવા સેવાભાવી અને સત્યભાવી માણસ આજે શોધ્યા પણ લાગે જ સાંપડશે. માંડવીની જનતા એમને કદી જુલો સકશે નહિ.

એમનાં લગ્ન પછી થોડા જ વખતમાં એમનાં ધર્મપત્નીનું અવસાન થયું હતું. ત્યારબાદ એ વિરક્ત રહેવું જીવન જીવી રહ્યા હતા. એમનો વિનોદી સ્વભાવ એમની કવિતામાં પણ અમૂકી જાય છે. અહીં એનો થોડો નમૂનો આપવામાં આવે છે.

ઈ પણુ હિકડો નંગ

પેસેં જો પાણી કરે, વિંબાય ડે તી અંગ,
તય ચોટી રે ચાય કે, ઈ પણુ હિકડો નંગ.
ફૂલજીય થઈને ફરે, કરે નયાં લોજન,
પોય ચુકો ડે ગામ કે, ઈ પણુ હિકડો નંગ.
વટે-નિટે જાહે-સને, કહે મિણી ચ્યાં વંગ,
અવશુષ્ક હિસે, ન શુષ્ક હિસે, ઈ પણુ હિકડો નંગ.

સુમે સળે ડીં સૂમ થઇ, કરે સૂમ ને સંગ,
 ધંધે ને ધુમસણ થીએ, ઇ પણ હિકડો નંગ.
 જરા જડેં જકડી ગિને, અને ધિયે ઘરભંગ,
 છતેં બચેં પેણે જુકો, ઇ પણ હિકડો નંગ.
 ઘાલે ચાલે ને જરા, પિંઢ મેં મિડે ન ઢંગ,
 વડયું વડયું ગાલયું કરે, ઇ પણ હિકડો નંગ.
 ઘરમેં કુની ઠકા કરે, ખીસો ખાલી ખમ,
 મનસૂખા ખોરા કરે, ઇ પણ હિકડો નંગ.
 હિન ધુનિયા મેં અવતરી, કેં ને કરે ન કમ,
 લેફિકરો થઇને ફિરે, ઇ પણ હિકડો નંગ.
 જેડી કરીએં ગાલ તું, તેડો રખ વરતન,
 'સંપટ' ચોવાને નકાં, તું પણ હિકડો નંગ.

હમ્મર નારાયણજી તુલસીદાસ જોખનપોત્રા

શ્રી નારાયણજી તુલસીદાસ જોખનપોત્રા એક નમ્ર, સેવાભાવી અને મૂક સાહિત્યકાર હતા. કચ્છી ભાષાની ઉન્નતિ અર્થે એમણે એકલે હાથે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. સુજની દરખારી ઘોડાદારમાં એ નોકરી કરતા હતા. બાઈ જોખનપોત્રા એકમાર્ગી શાન્ત, અને સન્નન પુરૂષ હતા. એમણે મોટા પ્રમાણમાં સાહિત્ય તૈયાર કરેલું, પરંતુ ઉત્તેજનના અભાવે એમાંનું ઘણું પડી રહેવા પામ્યું છે. એમનાં પ્રકાશનોની યાદી આ પ્રમાણે છે.

૧ શ્રી દરિયાવાલ પ્રાર્થના તરંગિણી. ૨ શ્રી રઘુવંશી મોહાલ્યા ગાતિ વિગ્રહદર્શણ. ૩ શ્રી તુલસી વિગ્રહ. ૪ રાનખાજ. ૫ કચ્છી ,

કવિ માણેકલાલ હરજીવન વ્યાસ

કવિ માણેકલાલ કચ્છ-જખોના નિવાસી હતા. એમને કવિતાની લગન લાગતાં એ શાન્ત રીતે પોતાનું કાર્ય બજાવ્યે જતા હતા.

કચ્છના કવિ જીવરામ અજરામર ગોર પ્રત્યે એમના અંતરમાં ખૂબ સહભાવ હતો. જીવરામ કવિનો સ્વર્ગવાસ થતાં કવિ માણેકલાલે એમને કવિતારૂપે સ્મરણાંગલિ આપેલ છે. આ સ્મરણાંગલિ “વિર-દોહગાર યાને કવિ જીવન વિરહ” નામે બહાર પાડવામાં આવેલ છે. એ ઉપરાંત કવિએ લખેલી “મુંબઈ ઈલાકાની બૂગોળ પાઠમાળા” કચ્છના કેળવણી ખાતા તરફથી કચ્છની શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવી હતી.

કવિ જીવરામ તરફથી “સરસ્વતી શૃંગાર” નામે માસિક પ્રકટ ચતુ' હતુ' તેમાં પણ કવિ માણેકલાલની કૃતિઓ અવારનવાર પ્રકટ થતી હતી. એમની કૃતિઓમાંથી એક નમૂનો અત્રે આપવામાં આવે છે.

પૈસાની છે પ્રબળતા

સોરઠા

માત તાત સુત ભાત, છે ધનવશ સૌ જગતમાં,
વિચારી જોતાં વાત, પૈસાની છે પ્રબળતા.
વનિતા નિજની જેહ, પ્રેમ કરે નહિ પૂજું મન,
નિર્ધનને નિરધાર, પૈસાની છે પ્રબળતા.
સગપણ ને શુભ સ્નેહ, પૈસાથી પૂરણ રહે,
એમાં નહિ ચંદેહ, પૈસાની છે પ્રબળતા.

ઘટે ન જેને માન, તે પામે સન્માન સહુ,
હોય યદા ધનવાન, પૈસાની છે પ્રબળતા.
કવિજન કરે વખાણ, વિગ્રો વદતા વદનથી,
આશીશની શુભ વાણ, પૈસાની છે પ્રબળતા.
ધનથી વધશે લાજ, સુખ પણ એથી સાંપડે,
સરશે સર્વે કાજ, પૈસાની છે પ્રબળતા.
જગમાં જર વિષ્ણુ જેહ, દારુણ દુઃખ તે પામતા,
એમાં નહિ સંદેહ, પૈસાની છે પ્રબળતા.

કવિ કાશીગરજી

સંત-હૃદયના કવિ કાશીગરજી ૧૨૭-૧૨૮-૧૨૯માં થઈ ગયા. શિવ-મંદિરમાં સેવા કરતા અને રામ-ભજનમાં મસ્ત રહેતા. ઉપરાંત એક બાવનાશીલ કથાકાર હતા. કથા કરતાં પોતે પણ રડી પડે અને સાંભળનારને પણ રડાવી દે. રામાયણ પણ સરસ રીતે વાચી શકતા. કચ્છી વાણીની કાફીઓ સુંદર રીતે રચી શકતા. એમણે પોતાનું ઉપનામ 'ચરણ' અર્થાત પાગલ રાખેલું. એમની એક કાફી અંગ્રે આપવામાં આવે છે.

ચિત્ત મ કર ચારા !

રાગ-ભૈરવી

ચરેઆ ચિત્ત ! મ કર ચારા, તો મથે ઘણા મારા,
મંબિયે કેંજી નતો મૂરખા, કમ કરિયે કારા.
સદ કરે ને સુરી વિગે તું, ચરે વિષય ચારા,
આચા-તૃષ્ણા વેલડિયું, મિંજ લોગ નાંગ કારા.

લખપતી પીર ગોશમહમ્મદ

કચ્છની કલાના એક અનુપમ નમૂનારૂપ જેની આરામગાહ લખપત બદરને ગોભાવી રહી છે, એવા પીર ગોશમહમ્મદ કુચી કાફીઓના રચનાર એક ઉત્તમ કોટિના કવિ હતા બાલ્યકાળથી જ એમને સાર પ્રત્યે અસાધ્ય આતી ગરો હતો ફરીથી જીવનમાં જાગે. માં ભટકવું એમને ખૂબ ગમતું હતું એમના અવસાન પછી એમની કબર પર સવત ૧૯૧૨ ની સાને એક બેનમૂન મકબરો બાધવાની શરૂઆત થઈ દશ બાર વર્ષની મમગીરી પછી કવાના ધામરૂપ આ આરામગાહ તૈયાર થઈ ગઈ સાત ફૂટ ઊંચા અને ચોપન ફૂટ સમ નોરસ કાળા પથ્થરના પથ્થાર પર લગભગ ચોસા ફૂટની ઊંચાઈવાળા આ બાદશાહી કુમાની અદ્ભુત કવા-કારીગરી ભેદને આત્મા પમન થઈ જાય છે રામમર્ગી દીવાનો પરતુ પુષ્પો-પત્રો અંગે ફૂલ-વેલીઓનું બાગીક કોતરકામ નાજુસને ઘડીબર મુગ્ધ બનાવી દે છે સફેદ અને કાળા સંગેશરમરની ફરસમધી વચ્ચે મેલવણી આરસની પત્તી નીચે, પીર શ્રી ગોશમહમ્મદની કબર આવેલી છે કુમાના ચાર રવા ન પરતુ કોતરકામ પણ કંઈ અનોખું દસ્ય રંગ મ્મી બના છે

પીર ગોશમ્મદની જેવી કલામય આરામગાહ છે એવી જ કલામય એમની કાફીઓ છે આજે પણ એમની કાફીઓ મજાના ઠેર ઠેર ગવાય છે એમની અતિ બાવનાથી અને સુમધુર કાફીઓનું કારણ સાદિત્ત જાગતા પ્રસાદમાં તમ મઠ જાવ તે પહેલાં તેને અસહ્ય

ઝરી લેરાની પરમ આવશ્યકતા છે. એમની કાફીઓના એક મે નમૂના
અને રજુ કરનામા આવે છે.

રાગ—કાગઝડા

મુખ તાં વતાઈધો વો,

વલા ! અસાહે મુખ તા વતાઈધો વો

નમાણું નેણુલે' સે મારેઓ તો વલાં

હથે' પેરે આઈ ખ્યારા લગો તા, આજી શુલાળીડા નો. વલાં

હરેઆ અઓ આઈ પેરેઆ મ વેળ, શ્રીનાથજીના સો વલાં

ધિલ કે વારિયા કી ન વરેતો, જે કે લગી આજીલો વલાં

'પીર ગોશ' જોલે પ્રીતમ મૂંન, મિઠડો અવાળો મો વલાં

રાગ—એજ

અંડણુ આયો થી વલા ! અસાને અંડણુ આયો થી

જિએ આહે સારે જિયડો હી અસાનેં

વાર વિછાઈયા નેણુ નિસારીઆ, પ્રીતમ મૂંન પિરી. અસાનેં

પ્રેમ રસીલા પાસે મ યિયો, હેડી હિયારી ડઇ. અસાનેં

ધિલ ધૂતારા ધુતે ગિડે તો, મૂસે કેડી કઇ ? અસાનેં

જલ ધારા જી મછવી તલજે, તલજે તનમન તી અસાનેં

'પીર ગોશ' જોલે ઘડીએ ન વિમરે, પ્રીતલડી પિરિયન જી. અસાનેં

શાયર મિયાંસાહેબ

મિયાંસાહેબ ૧૨૭-અબડાસાના આરીખાણા ગામના રહીશ હતા. એમણે ઘણી કાફીઓની રચના કરી છે. એક વખત એવો હતો ત્યારે આખા કચ્છમાં મિયાંસાહેબની કાફીઓ ખૂબ ગવાતી. મિયાંસાહેબની કાફીઓ હળવી અને ઝટ કંઠે ચડી જાય એવી છે. એમની બે કાફીઓ અત્રે આપવામાં આવે છે.

ઉડ કાંગા !

ઉડ કાંગા ! લગો મન બંધાણ,

સારે સનેરો, ઉની વટે આણ. ઉડ કાંગા !

અચી પેઆ તે ઝોંચ'ધા, ચિરિયન જા પરિયાણ. ઉડ૦

હણી વેઆ તે હિંચ મેં, બારોચાણું બાણ. ઉડ૦

મુસલમાન મંઝી મીલા કે, હિંદુઅન જો નારાણ. ઉડ૦

માન મિલાં 'મિયાંસાગ' ચેં, મીલા ! સજશે' સાણ. ઉડ૦

અજ. કાસધ

અજ કાસધ અચી ડિનાં નિયાંપાં,

ખુશિયું થઈયું, ઘેઆ રાણપા. અજ કાસધ૦

પતંગ જો રંગ પંજ ડી, રંગ ન ઝવે રે પા. અજ૦

ઘોસ્તી કરે થીય મુસમન, ચાઈન તા ચોપા. અજ૦

ગીર વિજ ને સજશેં, ઘર મેં કયેં ઝાંપા. અજ૦

મૂર ન કજે 'મિયાંસાગ' ચેં, ઘોસ્તન સેં ઘોખા. અજ૦

શાયર ઉમ્મર

કચ્છ-માંડવી તાલુકાના બાયડ ગામમાં શાયર ઉમ્મર નામે કચ્છી સાહિત્યના એક પ્રેમી કવિનો જન્મ થયો હતો. કચ્છી રચનામાં એમણે ઘણી કાઠીઓ બાંધી છે. એમની કાઠીઓ આજે પણ બાયડમાં અને કચ્છમાં અનેક રચણે ગવાય છે.

કાઠીઓ ઉપરાંત આ શાયર કેટલીક પિરોલીઓ પણ રચેલી છે. માંડવીથી બાયડ જતાં ગામમાં પ્રવેશ કરતાં જ એક મંદિર આવે છે. આ મંદિરની અગાસી ઉપર બે યોગી મહાત્માનાં પૂતળાં એસાડવામાં આવ્યાં છે. આ પૂતળાને જોઈને શાયર ઉમ્મરના અંતરમાં ઉદ્ભવેલી એ પિરોલીનું સ્વરૂપ સમજવા જેવું છે.

ઉથેં આસન અલખેલા, સે ધાના ડિઠા ધરવેસ,^૧
વિઠા વિચાડા વિલ^૨ મેં, છટા છડે કેસ,
તમા ન તેંકે તામ^૩ છ, ન પાણી જો પરવેસ,
ખંધણુ ઘણું બાયડ સેં, નાંચ માયર સેં મેઠ,^૪
વિઠા પેરે વેસ, સે ઉથેઆ ન ઉમ્મર થેં.

શાયર ઉમ્મરનું આવું કેટલુંક સાહિત્ય આજે તો લુપ્ત થઈ ગયું છે. છતાં જો કંઈ છે તેને બચાવી લેવાની ધણી જ જરૂર છે.

૧ કપીર. ૨ ઝાકળ. ૩ રોટી. ૪ પ્રેમ.

કવિ ઇબ્રાહીમ અલારખ્યા પટેલ

કવિ ઇબ્રાહીમ કચ્છ-માડીના અનાજના વેપારી હતા. કચ્છી વાણીના સૌન્દર્યના એ ખૂબ ચાહક હતા. કચ્છી કવિતાનો તેમને ધણો શોખ હતો. અનાજની દુકાન ચલાવવા માથે કવિતાની પણ એમણે જાણે ટકથાળ જોતી હતી. પાટરી- પચાનામા દાણા ભરના ભરતા એમના મગ્ગકમા ખણુ અનાસામે કરિતા ભરાઇ એમતી દરેશ એના મે કરિતા તો એમણે તૈયાર કરેતી જ દોય.

ઓછા સમયોનાળી કચ્છી જખાનમા કાવ્યની રચના કરતી કેટલી સુસ્કેલ છે, તેનો અનુભવ કરતા કવિ કહે છે કે—

જોલેં છ અછત, પ્રાસ લજણુ, જ્યો ત વરી માપ રખી,
કચ્છી મેં કરણુ શાયરી, હી ધાઈ જો વેપાર ન વે

કવિએ મોટી પહેલા કચ્છના રાજકીય પ્રતો અર્થેતી “ કચ્છની સમસ્યાઓ ” નામે પુસ્તિકા તા. ૨૦-૧૨-૧૯૨૭ ના રોજે પ્રકટ કરી. ત્યાર પછી “ કચ્છ-કીર્તન ”, “ કચ્છી કોશ ” અને કચ્છી કવિતાની પુસ્તિકાઓ પણ કવિએ પ્રકટ કરેલ છે. જારતના ખાનસા પત્તા કવિ પાશ્ચિમીનવસતી બની ગયા છે એમતી કવિના પિ એક વાન પિ અરે આપણા આલે છે.

વેંધો રયો

૧૪૧

છડેને હેકલો મૂકે, કરે લાચાર વેંધો રયો,
કિશ કનને પનો મૂકે, મિલે પિલપાર વેંધો રયો.

જિગર મેં ઘર કરે મૂંજે, નિષટ લાચાર કેં મૂંકે,
મહોબ્બત ખ્યાર જો મૂંસેં, રખી વેવાર વેંધો રયો.
મિનથ બોરી કરેને ચ્યો, ખમો મૂં વટ અજૂઝું ડીં,
ફકત ઇન ગાલ થોડી તા, કરે તકરાર વેંધો રયો.
ઘણું કે વાયધા ધિલબર, ન હિકટો તૂં કડેં પારે,
મંજાજો ગાલ કીં તોજી, મિડે ઇતખાર વેંધો રયો.
વિછોડો છાલ વેરી કે, અલા કેંની ન એડો ડે,
રુવારે રાત-ડીં મૂંકે, ગલે જો હાર વેંધો રયો.
પુમાણું મોત પિરિયન જો, બિરાધર ધોસ્ત પણુ ચોંધા,
જ ' ઇબરાહીમ ' ધુનિયા મેં, વચ્ચી ડીંથાર વેંધો રયો.

કચ્છના વર્તમાન રાજ્ય-કવિ

અયાચી શંભુદાનજી ઇશ્વરદાનજી

રાજ્ય-કવિ શ્રી શંભુદાનજી સરસ્વતી-એવા અને આત્મ-પુરુષા-
ર્થથી આગળ વધ્યા છે. એમની અંદર રહેલા કવિને અને એમની
કવિત્વ-શક્તિને નામદાર મહારાજો શ્રી મદનસિંહજી સાહેબની પરીક્ષક
દષ્ટિએ પિજાની લીધા અને એમને ઉચકી લીધા. અપનાવી લીધા.
રાજ્યકુટુંબ પ્રત્યે કવિની અસીમ ભક્તિ છે. એમની નમ્રતા અને
માનવતા દરેકના હૃદયમાં એમને માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે.

તા. ૧૦-૧-૧૯૫૨ ના રોજ ભારતના વડા પ્રધાન શ્રી જવાહર-
લાલ નેહરુ જ્યારે કચ્છની મુલાકાતે પધાર્યા હતા ત્યારે કવિએ એમના
માનમાં ' રાષ્ટ્રધ્વજ વંદના ' નું એક કાવ્ય ચક્રવર્તીધમાં રચીને
પંડિતજીને અર્પણ કર્યું હતું. એ કાવ્ય અત્રે આપવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રધ્વજ વંદના

દોહરા

જયતિ જયતિ જય હિંદ જય, જય જય પ્રભા પ્રતઃજ,
ભાગ્યભાનુ અવિચલ ભવતુ, સદા હમારે સ્વઃજ.

ચક્રપ્રભંધ

સરસે ધ્વજ આજ સુભં દરસે, દરસે દસ હોં હિંસ અંબર સે,
બરસે જયનાદ નિજંતર સે, તરસે દિખલાત દિનંકર સે;
કરસે હુંખ દૂર હયા ધરસે, ધરસે છિતિ છત્ર વિજે વરસે,
વરસે વિસવાસ વિસંબર સે, ભરસે ગત પંથ સુધા સરસે.

★

અયાચી કવિ રવાળ મલૂછ

૧૯૭૭-૭૮નાર તાતુકાના મોહવદર જેવા નાના ગામને પોતાની કાવ્યકળાથી વિખ્યાત કરનાર કવિશ્રી રવદાનજી નૈસર્ગિક કવિત્વ શક્તિ ધરાવે છે. એમનો જન્મ મંચત ૧૯૫૬ ના ૧૯ મુદિ ૧૪ના દિવસે પેદા દર પેદાના નિર્જીવની અને સદાચારી એવા કુટુંબમાં ધરેલો. સંસ્કાર અને આદિત્ય એમને વારસામાં મળેલાં. મં. ૧૯૬૬ ના ૧૯ મુદિ ૧૧ ના દિવસે પૂર્વારાના પદ્મરગદના શિવાલયમાં દામ-પગના વીસ નખો જીવતા ઉતારી હવનમાં ટેખી, સમગ્રેશ્વરી સ્વદરસે પોતાના મનતકને ધડ પરથી દૂર કરીને, વીરતાની પરાકાષ્ટાપ કમળપૂત્ર રહે સંકરને તનપર્જી કરનાર ચરવીર બક્ષત સંકરજી અવાની, કવિશ્રીના મગા કાકા યતા દના.

કવિ રવાળજીની કવિતા શુરસાદાર અને બારમાલી છે. સુપ્રખ રાજપૂત સમાજને હદોગ્રીને જાગૃત કરવા એમણે પોતાની કાવ્યકળાનો મારો ઉપયોગ કર્યો છે. કવિશ્રીના આ કાવ્યે મારે ૩૨૦-કાવિયા મારે

ગુજરાત ગરાસિયા એમોસિયેશન 'તેમજ ' મોરબી રાજપૂત સમાજ ' તરફથી એમને પ્રમાણપત્રો આપવામા આવેલ છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ ' કચ્છ રાજપૂત સમાજ ' તરફથી ડાકિયા પાચ હજાર પુરસ્કાર તરીકે આપીને એમની કવિત્વ-શક્તિની યોગ્ય કલર કરવામા આવી છે પ્રતાપ પચ્ચીમી, માડવડા વગેરે અનેક જ યોથી મુશોભિત એવે! એમનો વિશાળ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશમા લાવવાની આવશ્યકતા છે એમની કવિતાનો ચોડો પરિચય અત્રે આપનામા આવે છે

નો'તા મારવા !

રાગ-કુ ગરે કુ ગરે દાદના દાવરા

મહાત્મા ગાંધીને નો'તા મારવા !
જગમા એની જડવી નથી જોડ રે ! ગોઝારા શુ ડા !
મોહન ગાંધીને નો'તા મારવા !
માગતો મા-સોમ કારણ માથડા,
જાગતો તોડવા જીવનભરની જેલ રે ! ગોઝારા
હાડના માળખાની સુણી હાકલુ,
લલલલા કાઈ જૂપત જૂલે લાન રે ! ગોઝારા
સતની તરવારે ધીંગાણા આઢ્યાં,
ગાંધીને જોતા ગોરા ગોથા ખાય રે ! ગોઝારા
હાડના માળખાની સુણતા હાકલુ,
લલલલા કાઈ જૂપત જૂલે લાન રે ! ગોઝારા
દીવો હોલાતા ભારત દેશનો,
ખળખળ્યા કઈ ખલકના ખડ ખડ રે ! ગોઝારા
મૂરછાવશ યઈ પોકારે માવડી,
આથમ્યો મારો અહિંસાનો અવતાર રે ! ગોઝારા

દીધી આઝાદી ભારત માતને,
અમર રાજ્યું નવ ખંડમાં નામ રે ! ગોઝારાં

જી

જેટો બાપને સામે થાય !

વગરો વાળ્યો ભર ચોગાસો, ફૂટે કાણો દેખાય,
ઠાતી મહિને કામ ન આવે, માલિક માયો ભાય રે,
જેટો બાપને સામે થાય !

આંખે કેરી આંવી અનેરી, પાણીને પરતાપ,
ખાવા ટાણે થતાં ખાટી, કાપણને કકળાટ રે,
જેટો બાપને સામે થાય !

બગડે બાજી પૂરો પાજી, પૂતલ પાકે પેટ,
એની મોયાજીથી રવું આજી, વેરીની સારી વેઠ રે,
જેટો બાપને સામે થાય !

લાડે કોડે ખૂજ ભણાળ્યો, લેવા મોંધેરા ફાવ,
બડ થયો ને બૂટી ગયો સૌ, રાંધ્યા પછીની રાય રે,
જેટો બાપને સામે થાય !

નિર્વંશ માગ્યો નરસિંહ મહેતે, રાજ્યે રવદાત,
પૂતલ કે તો પડપણ પાળે, નહિ તો રામોરામ રે,
જેટો બાપને સામે થાય !

અંબારની હોનારત

પરતી કંપને પડાડે, વજાડ કયું અંબાર,
જુલમ એકપીસે જુલમ, ચરણો કાઢાકાર !

હરિગીતની લય

આગ્યો અચાનક આંચકો, જવાળામુખીનો ભેમથી,
લાગ્યો ગપાટે ગાટકો, લય ગલાણો નહિ લોમથી;
ધમધમી ઊડી ધરા ને, હમહમી ઊઘ્યાં હજારો,
ખળમળી હાલ્યાં ખેરડાં ને, ખંગલા ને ખઝારો.
ધડોધડ ત્રણ માળનાં, ઈ માળિયાં તૂટ્યાં તૈયે,
ખાતાં હતાં પીતાં હતાં, કે ખાણુડાં માને હૈયે;
કીક કાળી રીડ રાતી, લીડમાં ભરખાઈ ગ્યાં,
સપાટામાં સોંકડો જન, મોતનાં મહેમાન થ્યાં.
ઉકળી ઉઘ્યાં ત્યાં તો અઢારે, વરણુ બહાલાં મોતવા,
ધરધર મંડાણી કાણુ, ભાળી ભાણુ લાગ્યો શોચવા;
દેવ-દાનવ દિલ્લીનો દરબાર પણ ડોલી ગયો,
અંજારના ઉત્પાતનો, પડ્યો બધે બોલી ગયો.
રાત કાળી મેઘ કાળો, મોત કાણું મંડાણું,
આભને ધરતી વચ્ચે, અંજાર આવી ફસાણું;
હરિએ ઉપાડ્યો હાથ, માનવ સાથ જોમાં શું કરે ?
પળવાંરમાં પાડી કયું, મેદાન સુડદાંતું અરે !
એ રતનની રાખ પર, હમદર્દી આસુ સારજો !
જીવતાંનાં જતન કરવા, ધર્મ માનવ ધારજો !
પતનનાં પુરાણ વાંચી, હાથ સૌ લંબાવજો !
'સ્વદાન' કહે ભગવાન, ભાવિ લય હવે નિવારજો !

કવિ 'અબ્દ'

અરેશપ્રેમ અને સાહિત્યપ્રેમે કવિ 'અબ્દ' ને પ્રકાશમા આપ્યા છે. એમના નામથી આજે કર્ણમાં બાગે જ કોમ અચાત દુર્ગે એમને ૦/૦ સંવત ૧૯૭૩ ના વૈશાખ વદિ ૧૩ શનિવારે ગુરિયા દુલ્હામાનને ત્યાં થયેલો. બાલકવુધી જ એમનામાં દેશભક્તિ અને સાહિત્ય-સંસ્કારનો આવિષ્કાર થયો હતો. એમને કવિતા કરવાનો રંગ લાગ્યો અને ૧૭ વર્ષની ઉંમરે એમનું 'પદ્મ' કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું. એમના સાહિત્યપ્રેમે એમને તરસો પડેતાં પુસ્તક-વિદેશના વ્યવસાય તરફ પણ નાકશી દેતા. કર્ણનાં કાવ્ય-કમાના વિકાસ માટે એમણે બુલમાં એક કવિ-મંડળ જમાવ્યું છે. કર્ણની પ્રાચીને આતર-નાર કવિતાની રસ-લક્ષ્મી આપતા રહ્યા છે. કવિ 'અબ્દ'

ઘણી વાર 'કડવા'ના ઉપનામથી પણ કવિતા લખે છે. એમની કાવ્ય-કળાનો થોડો પરિચય અત્રે આપવામાં આવે છે.

શું જોઈએ ?

કોઈને સુવર્ણ હીરો જોઈએ, આજ 'કડવા' સહુને શીરો જોઈએ.
દારૂનાંધી થઈ છતાં શ્રીમાનને, પીવા ટિંકચર તાડી નીરો જોઈએ.
ઢાંકવાને લાજ સાડી ના ખપે, હુપટાનો ફક્ત લીરો જોઈએ.
જોઈએ લાડી નદી સમ પુત્રને, પુત્રીને વર 'ચિત્ર-હીરો' જોઈએ.
રાખડી પુનમના લેવા ચાંદલો, બેનડીને કોઈક વીરો જોઈએ.
ધ્વજ દીર્ઘદાનનો ફરકાવવા, આજે કઠીદાન-મીરો જોઈએ.
બાવિકોને લૂંટનારા પૂત્રને, પાળીઆ ને કપ્પ પીરો જોઈએ.
કોઈને મિત્રો અમીરો જોઈએ, કોઈને મિત્રો ફકીરો જોઈએ.
હોય બુદ્ધુ હોય 'કડવા' ચાલશે, મોવડી શ્રીમંત નખીરો જોઈએ.

અસિલાપા

કંઈ ન હો ગમ કંઈ ન હો, દરકાર બરબાદી મ્હને,
ખાકમાં મળતાં મળી જો જલ્દ આજાદી મ્હને.
કાં નજર આવે ન બરબાદીમાં આબાદી મ્હને ?
જ્યારથી સ્વપ્ને જડી છે, એમની યાદી મ્હને.
દિલ થયું ઘાયલ, સનમની આંખની તલવારથી,
જો સમજતા હો તો, સમજી જલ્દ ફરિયાદી મ્હને.

રાષ્ટ્રની જ્યોતિ પડે, હું 'અબ્દ' પરવાનો બનું,
આસ એક જ લાચને, વીટી કફન ખાદી મ્હને.

પ્રણય-નયોત

દીપકે પાગલ પત ગે, પ્રાણુ ન્યોત્તરણવર કર્યા,
અદ્ય એના દેહને, નિરણું કે એના પ્યારને ?
થઈ શ્રમિત મજદૂર સૂતો, ટેકવી નિજ હાથને,
શ્રમણી પરથી એવારૂં, રાજ્ય-રાયનાગારને.

કવિ પ્રીતમલાલ લક્ષ્મીરાંકર

સાહિત્ય-પ્રેમી પિતાના સાહિત્ય-પ્રેમના વારસાને દીપાનાર
બાઈ પ્રીતમલાલને વિદ્યાર્થી હૃદયમાં જ કવિતાની લગતી લાગી હતી.
રોજ રોજ એમના હૃદયમાંથી એકાદ નવી કવિતા તે બહાર આતી
જ હોય. હાલમાં જ 'નિશિગંધા' નામક એક કાવ્ય-સંગ્રહ એમના
તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે. એની થોડી વાનગી અત્રે આપ-
વામાં આવે છે.

એક ભૂલ

ભૂલ એક કીધી મેં ગંભીર સાહેલડી,
દિલડાનાં દાન દઈ દીધાં રે લોલ;
ગરલ ઉર-ખરલમાં ધૂંટવાં સાહેલડી,
અમૃત જ્યાં પૂરાં નવ પીધાં રે લોલ.

અમૃત છલકંતાં મારે અધરે સાહેલડી,
ગાલે ઝણુ ગુલાબ મહોર્યાં રે લોલ;

વિરહાતપ સહેતાં કરમાવું સાહેલડી,
હંબુયે નવ 'પ્રીતમ' પધાર્યા રે લોલ.

‘જાણું છું’

તમે છો ને મુખ ગંભીર કરો, હું મુખ મલકાવી જાણું છું,
એક આંખ હશે રડતી ત્યારે, બીજીને હસાવી જાણું છું.

૨

જલે આગ જરે છે આલ વિષે, વાદળની હસ્તિ કયાંય નથી,
હું પ્રીતના અમૃતથી ‘પ્રીતમ’, સહુનેય ભીંજાવી જાણું છું.

અમે માનવ

જલે ધરતી ધૂળે ! નગરો તૂટી ભંગાર થઈ જાયો !
જલે દાવાનલો જાડો ! જ્વાલા મોતની ધાયો !
જભૂકતો નાશમૂર્તિ શો, જલે લાવા બધે છાયો !
જલે તાંડવ કરો નટરાજ, પૃથ્વીનો પ્રલય થાયો !
જનીને નાહિંમત આહો, અમે કોઈ નથી ભરતા !

મૂરી શુભકારી મધુમેહ છ બીમારી ટારે,
‘રતન’ એ મૂરી સારી, ભારી શુભ કરેતી.

મૂંઢેરી (બહુકળી)

જોલાણ જમીન જિતે, મૂંઢેરી ઉગતી ઉતે,
એઓ નાલો બહુકળી, ધરમાં મિટાયતી;
પંચાંગ ચૂરણ કરે, સકર તે પિયારે સેં,
‘રતન’ એ ધાતુ-ક્ષીણ દોષ કે હટાયતી;
આંકડી ને ખાંગ ભારી, ભલેં હુવે વાગે વારી,
પછાડ તેં કમ વારી, બરે કે ભભાયતી;
ચોપેં કે તાં શુભકારી, ખીર કે વધારે વારી,
મૂંઢેરી જોરાતી ઇતાં, તાકત વધાયતી.

★

કવિ રામજી વાલજી દાવડા

કચ્છનાખનાણાની અગ્રણ્યતા વક્રીવાત કરતા કરનાં પદ્ય એમના મનમાં કનિતા ફરી નીકળતી હોય, એવા શ્રી રામજીભાઈ કવિતા દેવીના પરમ ઉપાસક છે. સરસ્વતીપૂજન અને સાહિત્યની ઉપાસનાએજ એમને જ્ઞાના મહેસૂન ખાતાના નોપડા ઉચનાવતા વક્રીલ બનાવી દીધા છે. એમનો જન્મ સ. ૧૯૫૨ના આસો સદિ ૧૮ની પરાડે ગ્રામતી દિવાળીના દિવસે થયો હતો. એટલેજ દરરોજ દિવાળી જેટું મસ્ત અને આનંદી માનવ એ ગ્રામતી ચક્રવા ૭ દાનમાં અખિત કચ્છ વખતેમ જાતી દારોનાગીમાં એ ચૂંટાયા છે. એમના તરફથી ચાર પ્રસ્તિકાઓ પ્રકટ થઈ છે. ‘દાવડાના દસ કાવ્યો,’ ‘દિલ્લ કાઠનિન,’ ‘દાગિદ્ધમ્બલ’ અને ‘તરેતાર પદ્મદાનુ.’ ગુજરાતી

સહિત્ય સંમેલનના સોળમા અધિવેશન તરફથી એમને કવિ તરીકે મેક સુવર્ણચન્દ્રક ભેટ મળેલ છે. એમની કવિતાનો એક નમૂનો 'વતનનું કંઈન' અંગ્રે રજુ કરવામાં આવે છે. કવિનો વતનપ્રેમ ટલો હિઠકે છે તેનો એ કાવ્યથી ખ્યાલ આવી શકશે.

વતનનું કંઈન

આ કચ્છ ભૂમિ કીધી, સનકાદિકે યશાળી,
ને દિવ્ય દાન દીધાં, નિજ દેહને પ્રજાળી;
ભક્ષિતા ભવ્ય રંગે, રા દેશને ઉભાળી,
લખપત નૃપાલ સીંચી, સુરવાડી આ રસાળી.
મુનિઓ અને મહંતો, સંતો અહીં સૂતા છે,
સતીઓ ને શૂરવીરો, અણખોલ એ મત્તા છે.
ખંડેર છણું જેનાં, કીર્તિ-કવન કવે છે,
દેવો ચઢી વિમાને, હજી એ ધ્વનિ શ્રવે છે.
એ કીર્તિ-ધોષ આજે, અમ કાનમાં રમે છે,
રગ-રગ વિષે અનેરા, ઉલ્લાસને ભરે છે.
જો વ્યોમમાં ઝંખતા, કંઈ સ્વર્ગ-રંગ હજીયે,
વહેતાં થશે અમોલાં, સિધુ-તરંગ હજીયે
લૂખાં-સૂકાંય લોજન, વહાલા છે અમ વતનનાં,
ને ઝાડી-ઝાંખરાં યે, ખ્યારાં છે અમ વતનનાં;
સૌ નીર ખીર વાચુ, ન્યારાં છે અમ વતનનાં,
વહાલાં કુસુમ સમ છે, કાંટાય કચ્છ વતનનાં.
છે ચર્ણપૂલિ જેની, અમ ભરમલેપ તનને,
મરીને અરે ચહીયું, ખ્યારા વતન કંઈનને.

શ્રી ઉપેન્દ્રરાય વોરા

સાહિત્ય, મંગીત અને વેદાંતના ઊંડા અભ્યાસી, એવા પિતાના ઉત્તમ સંગ્રહરોના વારસદાર શ્રી ઉપેન્દ્રરાય ન્દાનાલાલ વોરા એક આદર્શ અને સ્વાભાવિક કવિ છે. માનસિક આનંદની ખાતર એમની કવિતાનું સર્જન થાય છે. એમની કવિતા જરા ગદ્યન છતાં અર્થ-ગંભીર છે. એમનું જીવન સાહિત્યમય છે. એમની કવિતાનો થોડો પરિચય અગ્રે આપવામાં આવે છે.

પદ્મ પુષ્પમ્

વિશાળ સાહિત્ય-વૃક્ષે, સોહંતાં રસ-ફૂલડાં,
વિશ્વમાં સુરલિ બરી, મહેરી કવિતા-મંજરી.

એ પ્રાણીને મંજરી કાવ્ય કેરી,
ફૂલ રહી હૃદય-કોકિલ ધન્ય શબ્દે !
ને તેહના પ્રતિરવો જગદંતરેથી,
સૂણી રહ્યો મંગળ શબ્દ આત્મા.

ભાવના-ભર્ગ

ને ભાવ જે શિશુપલ્લે હૃદયે ધર્મોતા,
તે સર્વ આજ કવિતા સહ ગૂંથવાને;
શક્તિ નથી તદ્વપિ ચત્ત અર્હી કરું તો,
શું માનશે સન્નન ! આત્મ તણી પ્રશંસા ?

રથ-ચક્રો

અમારા રથનાં આજે, ચક્રો કેમ લડી રહ્યાં ?
કહે છે એક વેગી હું, બીજું કે' હું જ વેગીહું.

ધનુર્ધર

આશા તણા ધનુ ધરી, ગહું તીર તાક્યાં,
કિંતુ નિશાન ચુકવે, પ્રભુ ! દેવ મારાં;
તોયે ધનુ તણુ નહિ, નહિ કેા દિ' હસ્ત,
દોરી ધનુ તૂટી ગઈ, કયમ ધારે' ધીર ?

બ્રહ્મતેજ

અરૂંધતી:—

વર્યાં આ ચન્દ્ર શાં શૈલ્ય, નાથ એ તપ આપનાં ?
વશિષ્ઠ:—

અરૂંધતી ! નહિ મારાં, તપ એ બ્રહ્મ-તેજનાં.

કવિ પ્રતાપરાય ત્રિવેદી

પહેલી વીસી જ પૂર્ણ કરેલ કચ્છ-કુરાદીના આ ગ્રંથા કવિ
બાઈ પ્રતાપરાયને કચ્છી કાવ્ય-કળાની હથેલી હાથ મેસતી જતી
હોય એવું જોનામા આવે છે જોરદાર કચ્છી શબ્દ-પ્રયોગો એમની
કવિતાને જેમ આપતા જણાવ છે 'કચ્છી કાવ્ય-કળાપ' નામે
એમનો કાવ્ય-સંગ્રહ તાજેતરમા જ પ્રકટ થયો છે તેમાથી કવિની
કાવ્ય-કળાનો એકાદ નમૂનો અત્રે આપનામા આવે છે.

એક અગ્નિ માતા પોતાના બાળકને ગ્રંધાડવા માટે કે
કાલ્પનિક ભયોતું ચિત્ર તેની સામે રજુ કરે છે તેનું આ એ
રમૂજ દર્શાવે છે. માતા એના રોતા બાળકને બીક બતાવતાં કહે છે કે-

કવિત

મિઠા ! હાથે' માઠ કર, બંધ કર કારિયારો,
નકાં સત-ભગાડી કે, સડ તી કરાઈયાં;
નરીએ' તા ન્યારે વિઠો, સતે' સિહે' વારો બાવો,
ચુપ ન ધીને' ત ઇન, બાવે કે બાલાઈયાં;
વાડ મે' તાં વિઠો બૂત, કેડો મોઓ ઠોડા કડે ?
હલ આંઉ' તોકે ઉતે, હેકલો વેરાઈયાં;
બચુ ! પાંજે ઘર વટે, એડા તાં અનેક વસે',
ખુડકા કને' ત હાથે', બાધક બાલાઈયાં.

આ સાંભળીને ન્યારે બીચેયું બાળક રડતું બંધ થઈ જાય છે
ત્યારે માતા પેલા બાધકા-મંડળને પાછા ફરવાનો હુકમ કરતાં કહે છે કે-

કવિત

અરે હાથે' કોમ પળ, હિતે મ અચીજ આંઈ;
પાછે' પગે' વેળા વરી, ઉભા હુઓ ઉતાણે;
બચુ મૂંજે હાઓ જોરો, મૂંકે તાં મએ તો કેડો ?
આંજો નાલો ચુલે ભેરો, વંત તોડે તિતાણે;
ફાકટ મ ફેરો ખાબ, હુઈ મ હેરાન થીજ,
હાથે' વળા બજ મિડે, હલ્યા વિંબો હિતાણે;
'પ્રતાપ' ચે' પાછી જડે', જાપતી ચે' આંજ તડે',
અચીજ જરૂર વરી, જુડો જિતા-તિતાણે.

કવિ જોડાલાલ વાલજી જોગી

ડૉક્ટર જોગીના નામથી પ્રખ્યાત થયેલ કવિ જોડાલાલનો જન્મ નખત્રાણા તાબાના મોરજર ગામમાં સંવત ૧૯૫૮ ના થાવળ સુદિ ૧૦ ના રોજે બ્રહ્મક્ષત્રિય વાલજી શામજીને ત્યાં થયો હતો. વાલજી-ભાઈ તદ્દન અબળુ હતા છતાં તેમણે જાત-મહેનતથી રેશમી કાપડના વેપારમાં લાખોની કમાણી કરી હતી. માત-પિતા બંને ધર્મપ્રેમી હોવાથી કવિમાં બાલકાળથી જ એ સંસ્કાર જિત્યા હતા. કવિતાદેવી પ્રત્યે એમના અંતરમાં અનુરાગ ઉત્પન્ન થતાં પોતાના વૈદકના ધંધા સાથે હાલે દહીસર-મુઝકમાં સાહિત્યસેવા પણ કરતા રહ્યા છે.

એમના તરફથી “ઝળકતું” જનાહીર ગાને ડૉક્ટર જોગીનાં સોનેરી મૂત્રો” નામક પુસ્તક બહાર પડેલ છે. ઉપરાંત “માનવ-ધર્મ પ્રવેશપોથી” ના ત્રણ ભાગ એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એમની કવિતાનો થોડો નમૂનો અત્રે આપવામાં આવે છે.

એક સમયે કચ્છમાં ચિત્તાઓનો ભારે ત્રાસ હતો. કૂતરાની જાન માટે તો આ ચિત્તા સાક્ષાત જમરાજ સમાન હતા. એમના ત્રાસથી અકળાઈને શ્વાન-મંડળ પ્રભુને કેવી પ્રાર્થના કરે છે?

કવિત

શ્વાન કેા સમાજ મિલી, શોચત હે આપસ મેં,
કેતે દિન ભયે આજ, નીંદ ફિચે રાતી કેા;

અપનો ઉપાધ નાહિ, ઇનકે હટાયજે, કો,
 ઇન કો અવાજ એક, થરરાવત છાતી કો;
 દાદ ના સુનાત, કહાં કરે' ફરિયાદ ના કે,
 કૌન સમજાવે ઉન, ઘોર ચોર ઘાતી કો ?
 કહે 'જોગીરાજ' આજ, સુનિયે પોકાર પ્રભુ !
 ચીતે સે બચાઇયે, બેહાલ શ્યાન જાતિ કો.

ધરમા વંધી પડેલા ઉદરોના ત્રાસનું વર્ણન કરતા કવિ કચ્છી
 વાણીમા કહે છે કે—

કવિત

'ચીં ચીં ચીં ચીં' કરે કરે, રાત સહી પીએ' રત,
 ખાસા માલ ખાટ પાટ, ડાટ તેજે વારીતા;
 ગાલીચેં ને ગાધલેં છ, નિત તા નખોધ કહેં,
 ઘોડેં જોડા ઘોડેંતા ને, ધા ન કેંજે ધારીતા,
 રેસમ ના રેલા તેજા, કતરે કુમામ કરી,
 સારા સારા શાસતર, કપે કોરે દારીતા;
 'જોગીરાજ' ચેતો હાણે બચો મિનીબાઇ આઈ,
 ચોટે ધારાં સુમોંતા ત, કૂકે પગ ફારીતા
 હવે એમની જ એક કચ્છી મઠી અઠી આખામા આવે છે

રાગ-એરવી

વલા ! હી વખત વિએ તો વધ, તું કહેં જાગને લાઈ !
 નિધર છટે ને ન્યાર જરા, હી જાગ કુટી તાં વધ. વડા
 કારે મિંઝનું ધોરા ચ્યા, તોં કેટી કમાઈરી કઈ ?
 કારા-ધોરા કરે કરે ને, જમાર નિકરી વધ. વડા

અન-ધન લા તું લુછી મરેં તો, વાટ ગિડે તો જાઇ,
 ઓળગડ મેં રુલી રુલી ને, રૂને ઘોંજે પછ. વલાં
 ધરમ કરમ જે મરમ ન આયો, ડુરી વિઝેતી કઇ,
 અગિયા તોફે ઓળી લગંધી, તપંધી એકી તઇ. વલાં
 જોગી' ચેતો જગત સજે જે, ઠલો ઠાઠ રયો કઇ,
 સચ્ચો નાણું નાં સાહેબ જે, શાસ્તર જ્યાં એં અઇ. વલાં

★

ભક્ત કવિ જડેજી ચંદુભા

શ્રી ચંદુભાનો જન્મ કચ્છ-મેરાઢિમાં સંવત ૧૬૮૧ ના આષાઢ વદિ ૫ ના રોજે જડેજી રત્નસિંહને ત્યાં થયેલો. એમના પિતા મુસરકારી અને મુસદ્દી હતા. યુવાન વયમાં જ એમનું અવસાન થઇ ગયું. માતાના ધર્માતુરાગી હૃદયની ચંદુભા પર અસર થઇ. બાલ્યકાળમાં જ એમના અંતરમાં મજાહના રંગ જોવા ભક્તિનો રંગ લાગી ગયો. એમનું વૈવિધ્યજ્ઞ ગ્રામવાસમાં કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ સંસારથી વિરક્ત બની ગયેલા ચંદુભાએ લગ્ન વખતે સો કુટુંબીઓને પરણવાની સાફ ના સુધ્ધાવી દીધી.

સરસ્વતી દેવીએ એમના પર કૃપા કરી અને એમના અંતરમાંથી ભક્તિરસનાં ઝરણાં છૂટવા લાગ્યાં. રોજ રોજ રાસ, ગરબા, ભજનો, પદો વગેરે રચાવા લાગ્યાં. 'પ્રસાદી' નામે એમની કૃત્તિઓનો એક સંગ્રહ એમણે પ્રકટ કર્યો છે. અત્રે એમની 'પ્રસાદી' નો થોડો પ્રસાદ રજુ કરવામાં આવે છે.

માતા આશાપૂરા

રાગ-મહાકાળી તુ' મંગળ રૂપે.

માત આશાપૂરા મદ વાળી રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 સોહિ ચાચરા કુંડ ફૂલવાડી, ઉગમજા ગોખવાળી;
 ચોભા ચંખલપુરની સારી રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 માત બહુચરની બલિહારી, ઉગમજા ગોખવાળી.
 મહાકાળી પાવાગઢ વાળી રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 દુષ્ટ ઘાનવો ને હણનારી, ઉગમજા ગોખવાળી.
 દેવી ! ડુંગર ચાચર પાસ તારો રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 બીડ ભક્તોની ભાવથી ટાળો, ઉગમજા ગોખવાળી.
 માત અંબે ! આરામુરવાળી રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 ખડગ ખખ્ખર ને ત્રિશૂલધારી, ઉગમજા ગોખવાળી.
 માત અંબા ઉપર બર્હ વારી રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 કેશ કૂંજે ઉતાચાં પાસ તારી, ઉગમજા ગોખવાળી.
 આશપૂરે આશપૂરા આઈ રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 મહેર કરો ને માત મોમાઈ, ઉગમજા ગોખવાળી.
 હવે હાલો તો હીંગલાજ જઈએ રે કચ્છની ધણિયાણી,
 માતા ગરબા ગાઈને દેહાવ તઈએ, ઉગમજા ગોખવાળી.
 માત હજંદા હવે હું ગયો હારી રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 ચાહ જગતની ખેલથી તારી, ઉગમજા ગોખવાળી.
 માએ 'ચંદુ'ને ચાંદલો દીધા રે, કચ્છની ધણિયાણી,
 અને પ્રેમ પોતાનો કરી લીધા, ઉગમજા ગોખવાળી.

શ્રી કવ્યનપ્રસાદ છાયા

સરકારી વકીલની કડાટ બરેલી કામગીરી વચ્ચે પણ જેમના હૃદયમાં કવિતાના ઝરણા ઝરતા રહ્યા છે, એવા શ્રી કવ્યનપ્રસાદ છાયાનો જન્મ તા. ૧૩-૧૧-૧૯૦૮ ના દિવસે કચ્છ-જુજમા થયેનો એમના પિતા કેશવલાલ કૃષ્ણજી છાયા સિરોહી રાજ્યના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતા ઉપરાંત સાહિત્યપ્રેમી અને જ્યોતિષના પ્રખર વિદ્વાન હતા દાદા કૃષ્ણજી વલ્લભજી છાયા યજ્ઞમાતાના અગ્રણી કવિ હતા

આ પરપરાગત સરકારોના વારસાએ કવિ શ્રી કવ્યનપ્રસાદના અંતરમાં પણ કવિતાના ખીજ રોપી દીધા પરિણામે શુજરાત કોલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા કરતા એમના અંતરમાં કવિતા દેવીની સ્ફૂરણા થઇ અને ઉત્તરોત્તર પ્રબળ બનતી ગઇ

કવિ પ્રથમ અમદાવાદમાં વકીલાત કરતા હતા હાને જુજમા સરકારી વકીલ તરીકે કામ કરે છે એમનો કાવ્ય-સંગ્રહ વિશાળ છે અને તે પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા છે અને એમની એક ભાવવાદી કૃત્તિનો નમૂનો રજુ કરવામાં આવે છે ભારતને જ્યારે સરદાર પટેલની વધુમાં વધુ જરૂર હતી એ જ વખતે થયેલા એમના અવસાને આખા દેશના હૃદય પર કેવો કારી ધા કર્યો હતો, તેનું એમાં વર્ણન છે

સરદારની વિદાય

રાગ-દેવાવલ પંડિત દાંડા દાખવે

સૂની રે દિશા ને સૂના વાયરા, સૂના સાગર કેરા તીર,
માતાએ યોયો નવલખ હીરલો, ભારતનો ભડવીર,

વીંટ્યું રે રતન બાપુ લાવિયા, સોંચ્યાં એમાં હેડાનાં હીર
 વહાલો રે કીધો સૌથી એહને, નરખંડો નરવીર.
 જવાલા રે જલે ચહુદિશ દેશમાં, જલે એના દિલડામાં લાલ,
 એને રે આળે તારો આશરો, તથ કેમ ચાલ્યો અસાલ ?
 નીચે રે ધરતી ને ઉપર આભ છે, આળે નથી રે આધાર,
 ભૂમિ રે ભારત આળે ભીડમાં, સ્વર્ગે સિધાવ્યા સરદાર.
 નહોતાં રે જાણ્યાં તહારાં નોતરાં, જાણ્યાં નહોતાં આ પ્રયાણ.
 ખપ રે માતાને જ્યારે તાહરો, સંકેદ્યાં રાઠ ને શુકાન.

શ્રી વેલજભાઈ ઠાકરશી

કચ્છ-ખિદડાના 'સાધનાત્રય' નું નામ આળે સમસ્ત કચ્છમાં
 સુવિખ્યાત છે. સાધનાત્રય એટલે જ્ઞાન અને સાદિત્યનો ભંડાર.
 સાધનાત્રયનાં દર્શન વિના કચ્છનું સંસ્કારદર્શન અપૂર્ણ ગણાય.
 આ સાધનાત્રયના સંસ્થાપક શ્રી વેલજભાઈનું જ્ઞાન અને સંસ્કારમય
 જીવન એક અનુપમ દર્શાતરૂપ છે.

શ્રી વેલજભાઈના પિતા ઠાકરશીભાઈ ખિદડાના પટેલ હતા.
 પટેલશાહીના યુગને અનુરૂપ એક જોરદાર પટેલ હતા. પરંતુ વેલજ-
 ભાઈના વિરક્ત આત્માને પટેલશાહીનો આ વારસો ગુચ્છો નહિ માત્ર
 વારસા પરથી જ નહિ, પરંતુ આખા સંસાર પરથી એમનો મોહ
 એતરી ગયો. જગતી યુવાનીમાં જ એમણે સંસારની વિદાય લઈને
 ખિદડા ગામથી થોડે દૂર સાધનાત્રયની સ્થાપના કરી અને ત્યાં જ
 નિવાસ કર્યો.

શ્રી વેલજભાઈ એટલે સંસ્કારમૂર્તિ. કચ્છના પૂર્વ નેત્રુ કામળ
 એમનું ૬૬૫. સંવત ૧૯૫૮ ની તાલમાં એમનો જન્મ. નાનપણમાં જ

એમના હૃદય પર વિરક્તિનો રંગ ચડી ગયો અને તે વ્યવહારિક જગતથી દૂર થઈ ગયા. મહાત્મા ગાંધી અને અરવિંદ ઘોષ-એમના જીવનના આદર્શો.

સન ૧૯૨૦ માં ભારતમાં ગાંધી રહેલ ગાંધીજીના આદેશને વેલજીભાઈએ ઝીલી લીધી અને બિદડામાં એક રેટિયાશાળા ચાલુ કરી દીધી. આ રેટિયાશાળામાં આશરે ૧૨૦૦ રેટિયા સતત ફરી રજા હતા.

અંગ્રેજી ભાષાના સમૃદ્ધ સાહિત્યથી આકર્ષાઈને એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. સતત જાતમહેનત અને ઉચ્ચ પ્રકારની બુદ્ધિ-શક્તિથી એમણે થોડા જ સમયમાં એ ભાષા પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું. આજે ઉત્તમ કોટિનાં અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકોથી એમનું પુસ્તકાલય ભરપૂર છે. એમનું પુસ્તકાલય દુનિયાની મહાન ભાષાઓના ઉચ્ચ સાહિત્યના સંગ્રહસ્થાન સમાન છે. અંગ્રેજી, હિંદી, ફારસી, ઉર્દૂ, સિંધી વગેરે ભાષાઓનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોથી એમનું પુસ્તકાલય સમૃદ્ધ બની રહેલ છે. આ મંથ-મંડારનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો એક લઠાવો છે.

શ્રી વેલજીભાઈનો સ્વાભાવ સરલ અને ચિંતનશીલ છે. દિવસનો ઘણો વખત વાચન-મનન અને ચિંતનમાં જ પસાર કરે છે. દુનિયા-ભરના સાહિત્યકારોનું સાહિત્ય લગભગ એમણે ફેંદી નાખ્યું છે.

‘આધુનિક કચ્છ’ નામે એક પુસ્તક એમના તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. જેવો એમનો સાહિત્યપ્રેમ છે તેવો જ કચ્છના ઉત્કર્ષ માટે પણ એમને પ્રેમ છે. એમના અંતરમાં સંત સાથે એક કવિ પણ વસે છે. એટલે ક્યારેક કવિતાદેવી પણ એમના હૃદયમાં અબકી જાય છે.

અત્રે આપવામા આવેલ એમની એક કાવ્ય-કૃતિ એમના જીવન-ધ્યેયને રજુ કરી જાય છે.

ભિન્ન-ગીત

જીવનને એક પ્રભુમાં જોડ, હવે તું જગનાં બંધન છોડ!
હૃદયમાં પ્રેમ-દીપ પ્રકટાવ, દિલે તું જ્યોતિ અમર જગાવ!

સાખી—

અર્પણતાની આગને, અંતરમાં સળગાવ,
અહંભાવ ત્યાગી કરી, એકજ ધ્યાન લગાવ!

પ્રિય! તું ધ્યાન હરિતું ધાર,
મુખેથી પ્રભુ-પ્રભુ જ પોકાર!

સાખી—

અભેદતા ને અતુલવી, મમતાને તું માર,
પ્રેમયુક્તિ પાવન થઈ, ભક્તિ-યોગને ધાર!

થઈને અદ્ય રહે તું બાળ,
લઘુતામાં પ્રભુતાને ભાળ!

જીવનને એક પ્રભુમાં જોડ, હવે તું જગનાં બંધન છોડ!
હૃદયમાં પ્રેમ-દીપ પ્રકટાવ, દિલે તું જ્યોતિ અમર જગાવ!

શાહ શિવજી દેવશી ' મદડાવાળા '

સૌરાષ્ટ્રમાં પાલીતાણાને પડખે આવેલા મદડા ગામમાં મદડા આશ્રમની સ્થાપના કરીને મદડાવાળા' ના નામે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત થનાર શ્રી શિવજીભાઈ કચ્છના જ છે એમનો જન્મ સવત ૧૯૩૬ ના વૈશાખ વદિ ૯ મંગળવારે કચ્છ-નળીઆમાં થયો હતો એમના પિતાનું નામ દેવશીભાઈ અને માતા

છતુ' નામ દેમુનાઈ હતું. એમને નાનપણથી જ સ ગીત અને કવિતા તરફ ખૂબ પ્રેમ છે. એમનું જીવન અતેકરંગી અતુલવૈધી ભરપૂર છે. એમની વાણી તેજસ્વી છે, કંઈ મીઠી છે. એમનું પ્રવચન જનતા ઉપર ભારે અસર કરી જાય છે. લોકોને એમની રમૂજ હજારી વાણી ખૂબ ગમી જાય છે. એમનું વ્યક્તિત્વ જ એક આકર્ષણરૂપ છે. દ્વય જોઈ સફેદ એમની દાઢી વચ્ચે સફા હમતી આપે. દુરમનને પણ મિન બનાવી દે છે. દુરમનને પણ સામે જઈને હસતા હસતા જોલા વવાની એમની ઉદારતા પ્રશ્ન સનીય છે. આજે પોણોસો ઉપરની ઊંમરે પણ એમનું શરીર સ્ફૂર્તિમય છે અને મન તો સદા યુવાન જ છે એ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં આનંદ પ્રસરાવતા જાય છે.

મનની મેળ અને વાણીના આકર્ષણ વડે એમણે પંજન અને કાશ્મીર સુધી નામના મેળવી છે. ત્યાં 'મગનબાબા' ને નામે એઓ પ્રસિદ્ધ છે. સદા પ્રસન્ન એવી એમની મુખમુદ્રા 'મગન બાબા' નું એમનું નામ સાર્થક કરે છે.

શ્રી શિનજીભાઈએ જૈનધર્મના અને સામાન્ય સાહિત્યના અનેક પુસ્તકો પ્રકટ કરેલા છે. હાલમાજ એમણે પોતાની આત્મકથા "મારા જીવન-પ્રસંગો" નામે ચાર ભાગમાં પ્રકટ કરેલ છે.

કચ્છી સાહિત્યનો પણ એમને સારો શોખ છે. કચ્છીમાં એમણે ઘણા કાવ્યો લખ્યા છે. કેટલાક કાવ્યો તો સફેદ લોકજીભે ચડી જાય એવા હોવાથી ઘણા લોકપ્રિય બની ગયા છે.

"અસી કચ્છી એયો હય ચોતા" એ એમનું કચ્છી કાવ્ય કચ્છી જનતા કદી જૂની તરફે તેમ નથી.

એમના વિપુલ સાહિત્ય-મંદારમાંથી કચ્છી સાહિત્યની રસ-સામગ્રીની થોડી વાનગી બને આપનામાં આવે છે.

કચ્છી ઐયોં ઇય ચોંતા !

રાગ—ભૈરવી ત્રિતાલ

‘ કેર અયો ? ’ અસાં કે પુછેંતા તેં કે,

કચ્છી ઐયોં ઇય ચોંતા ! હાં રે અસીં

કચ્છડે મેં હી શરીર બધાણુ, ઇન ભૂમિ જે ઋણી ગણાણુ,

ઉપકાર અસીં ન ભૂલોંતા રે ! અસીં

દેશપ્રેમ દિલડે મેં ધરિયોં, યથાશક્તિ સેવા પણ કરિયોં,

કચ્છડે લા જ જિયેંતા રે ! અસીં

દેશ છડે પરદેશ વિમોંતા, ઉત પણ મુઠસાઇ સેં રોંતા,

કેં જે દા ન રખોંતા રે ! અસીં

નીતિ નેક-ટોક મન ધરિયોં, ‘શિવ’ ચેં માલિક નામ સમરિયોં,

મથા હથ મેં ખણી ફિરોંતા રે ! અસીં

કચ્છડે જી કથા

રાગ—દેશ ગઝલ

અદ્ભુત કચ્છડે જી કથા, કોયે કડેં મ વિસારજા !

ડિનાં માઠી-લા મુઠસેં મથા, મન મેં સદા સંભારજા !

જેં રાજી થઈને રત ડિનાં, ધિલમેં ન હુસમણુથી ધિનાં,

ધન-માલ કે જેં કયાં ફના, વીરતા ઉનીજી વિચારજા !

મન માનતા સુખડા છડે, સચ ગાલ-લા જે વ્યા લડે,

ન ચડયા કડેં ફૂડ જે કડે, ઉત્સાહ ઉનીજે ન્યાર જા !

વેરી જેંજા ઘા વળાણી, કયાં ન મિથ્યા વીર વાણી,

કોં ન ન્યાર્યોં લાલ-હાણી, ધીરતા ઇ ધારજા !

‘શિવ’ ચેં ટેકી-વિવેકી પૂરા, ધીર વીર ગંભીરા શૂરા,

કરમેં જા કયાં ચૂરેં ચૂરા, સુકન ઉનીજા પારજા !

સંવત ૧૯૮૭ ની સાલે કચ્છ છોડીને શ્રી કલ્યાણચન્દ્રજી બાપા સોનગઢ-આશ્રમમાં સ્થિત થયા. ત્યારથી જીવનના મૂળ સંકલ્પ અનુસાર નાનાં બાળકોના જીવન-ધર્તરેના કાર્યમાં પોતાના જીવનનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે.

આજે આશ્રમના બાળકોની અને જનતાની બાપા જે મેવા કરી રહ્યા છે, તેથી મુગ્ધ બનીને લોકો એમને ‘બાપા’ના બિરુદથી બિરહાવી રહ્યા છે. ધર્મ કે સંપ્રદાયનો એમને ભેદ નથી. નાના-મોટા સૌ એમને મન સરખા છે. ‘બાપા’ એટલે પ્રેમ અને ઔદાર્યની પ્રતિમા. ઉદારતા તો એમને વરેલી જ. અને તે એટલી તદ્દ સુધી કે કોઈકે એને ઉડાઉપણું પણ માની લે. એમના હાથમાં જ્યાં સુધી પૈસા હોય ત્યાં સુધી તે ખટમલની જેમ એમને કરડવા કરે. જ્યારે સારા ધર્મ જાય ત્યારે જ એમને શાન્તિ વળે. દરરોજ દશ, વીસ, પચાસ, સો, જે આવે તેનો જ્યારે દેંસલો થઈ જાય ત્યારે જ એમને મુખ વળે.

આજ સુધીમાં એમના હાથે સેંકડો-હજારો તકિ, પગ્લુ હાથે રૂપિયા દેવાઈ ગયા હશે. કબીર સાહેબનો સિદ્ધાંત એમણે જીવનમાં વણી લીધેલો છે કે—

જગ્મ લગ તરી દેહ દે, દેય દેય અરૂ દેય,
દેહ ખેહ હો જયગી, ફિર કોન કહેગો દેય ?

‘બાપા’ની એક વિસિષ્ટતા એ છે, કે કોઈ પણ વ્યક્તિમાં કોઈ વિસિષ્ટ તત્ત્વ એમના જોરામાં આવશે તો તેને બેટી પામે, ઉંચકા લેશે અને અપનાવી લેશે. આ એમનો જીવન-સિદ્ધાંત છે. મળા અને કવિતાની કદર કરતી એ એમનો મુદ્દાલેખ છે.

બાપાના રૂત્તાંતમાં એક અંગત વાત રજુ કરી વિના રહી શકાયું નથી, કે આ લેખક જે કંઈ સાહિત્ય-મેવા કરી શકે એવાં તે તે બાપાને આભારી છે. સૌથી પહેલાં લેખકની એક કરિયા

‘ઝારાવું’ મયદાને-જગ’ સામળીને બાપાએ એને ઊંચડી લીધો અને આપનાની લીધો તે આજ દિવસ સુધી.

બાપા આયુર્વેદના નિષ્ણાત છે. ડોક્ટરોથી કંટાળેલા દર્દીઓ દૂર દૂરથી એમની ચિકિત્સા માટે સોનગઢ આવે છે અને હવા, દવા તે કુવા એ ત્રિવિધ લાભ મેળવે છે. કોઈ દેહના દર્દી હોય છે. કોઈ માનસિક દર્દી હોય છે. કોઈ વડેમના, કોઈ દુખના અને કોઈ અછતના દર્દી હોય છે. સૌ કોઈ પેટ ખોલીને બાપા પામે દિલની વાતો કરે છે. બાપા સૌની વાતો ધણા પ્રેમથી સામગે છે, અને સૌના મનનું થોડું રીતે સમાધાન કરે છે. કોઈની ગમે તેવી કંટાળાભરી વાતોથી પણ એ કદી કંટાળતા નથી એ એમની ખરેખરી મોટાઈ છે.

માનવ જાત પ્રત્યે શ્રદ્ધા, એ એમની ખીજ વિશિષ્ટતા છે. ઘણી વાર હગાઈ જવા છતાં માનવી પ્રત્યેની એમની શ્રદ્ધા જેવી ને તેવી અખડ રહે છે. હગાઈ જનાનો એમને કદી બય રહેતો નથી. અને અફસોસ પણ થતો નથી.

‘બાપા’ના જીવનના જુદા જુદા અનેક પાસા છે. એ પાસાને પૂરપૂરો ઇન્સાફ આપવા માટે તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તકની જરૂર પડે. અહીં તો માત્ર એક સંક્ષિપ્ત ઉપરેખા જ દોરવામાં આવી છે.

કવિતા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ‘બાપા’નો પ્રેમ અપરપાર છે. એમણે પોતે પણ ઘણી કાવ્ય-રચના કરી છે ‘બાપા’ સમાજ સુધારક પણ છે કમજની એક વખતની પટેલશાહી પર પ્રહાર કરતી એમની એક કચ્છી વાણીની કવિતા અત્રે આપનામાં આવે છે.

લાયક બનાવવા તૈયાર કરના માડ્યો એની અલ્પ શક્તિ અને શુદ્ધિ પ્રમા ઉચ્ચ કોટિના હોવાથી એમનો અભ્યાસ દિવસે દિવસે આગળ વધતો ગયો.

સવત ૧૯૩૯નો આચાર્યશ્રીનો ચાતુર્માસ જામનગરમાં થયો અહીં એમના અમૂલ્ય રત્નસમા આ શિષ્યનો ગુજરાતી સંસ્કૃત અને ધાર્મિક અભ્યાસ ઘણો આગળ વધી ગયો જામનગરના જામ વિભાજી પણ એની શુદ્ધિપ્રમા પર ખૂબ પ્રસન્ન હતા.

સવત ૧૯૪૦નો સૂરીશ્વરજીનો ચાતુર્માસ મુળજ ખાતે થયો અહીં જેસંગના અભ્યાસ માટે ખાસ પડિતો શેકવામાં આવ્યા એટલે વ્યાકરણ, કાન્ધકોશ, ૭૬શાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન આદિ વિષયોનો એમનો અભ્યાસ ખૂબ પ્રગતિ પામ્યો.

સવત ૧૯૪૮ મા શેઠ ભીમજી શામજી તરફથી કેસરિયાજીનો સંઘ નીજળો સૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ એ સંઘમાં પધાર્યા ત્યાંથી પાછા ફરતા તેમને જામનગરમાં જનનેણુ દરદે થેરી લીધા એ વખતે નનયુવાન જેસંગ રાત્રી ૧સ ખડે પગે શુરદેવની પરિચયોમાં રચા હતા પરંતુ માદગી વધી જવાથી સૂરીશ્વરજી, શ્રીસંઘ અને અન્ય યતિપર્યોએ સાથે મળીને જેસંગને ગાદીદારસ બનાવવાનો નિર્ણય લીધો સવત ૧૯૪૮ના માઠ વદિ ૧૧ના દિવસે એમને ત્રિધિપુર મરે દીક્ષા આપવામાં આવી એમનું નામ જિનેન્દ્રમાગર ગણવામાં આવ્યું.

૧૯૪૫થી થોડા જ સમયમાં કાગળ શુદ્ધિ નીજળા દિવસે શ્રી સૂરીશ્વરજી મહારાજનો દેહાંત થયો આ આઘાત એ શિષ્યરત્નને માટે એટલે જાનકર નીવડ્યો, કે વિષે મુખી તે જ્ઞાન શુભાવી ગો.

આજી શુદ્ધિ ૧૦ના દિવસે મુળજમાં એમને પાટ-મટાભરતી ગાતી પર બિરાજવાન કરવામાં આવ્યો ૧૧ પરમ નદાક જેનાચાઈ શ્રી

શ્રી ધી ૧૦૦૮ શ્રી જિનેન્દ્રસાગર સૂરીશ્વરજીનું નામાભિધાન એમને અર્પણ કરવામા આવ્યું.

હડી, હન, ચમ્મર, રથ, ધ્યાના, પાલખાઓ, જમાદારો, હડીદારો, નોકર-ચાકરો એવો રજવાડી હાક એમની આસપાસ ફરી વળ્યો. પરંતુ આ સુખ-વૈભવ અને અયશઆરામની સૃષ્ટિથી એ પર રહ્યા હતા. એમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો—“ તમારા રાજ-વૈભવના ખૂની ભપગ નથી ગમતા ! ”

અને ખરેખર, સંવત ૧૯૫૭ ની સાલે એક દિવસે એમણે તમામ યતિઓ, શસ્ત્રધારી સેવકો, જમાદારો, હડીદારો સૌને એકસામટી રજા આપી દીધી. પોતે એકાંત નાસમા એકલા ભેરી ગયા. ગામગામના સંઘોએ એમને સમજાવવામા કશી કમી રાખી નહિ, પણ કોઈની સમજાવટ કામ આવી નહિ.

પછી તો સૂરીશ્વરજીમા ન સમજી શકાય એવું પરિવર્તન આવી ગયું. ચીલામા પડેલી જનતા આવી ક્રાન્તિકારી વિભૂતિઓને સમજવા અનક્ત હોય છે. મહાન વ્યક્તિઓને લોકો ઓળખી શકતા નથી. એમને પણ ઓળખી શક્યા નહિ.

સૂરીશ્વરજી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, નિષ્પાલસ, નિરભિમાની અને સાદાઈની ભૂતિ સમાન હતા. એમનું નિર્દોષ, નિર્મળ હાસ્ય કદી ન શૂલાય એવું અનુપમ હતું. દેહની કાન્તિ અતિ મનોહર હતી. વાણી મધુર હતી.

કોઈ સમાજિક કાર્યક્રમમા એમને રથ પર બેસવા માટે લોકો આગ્રહ કરતા ત્યારે રથને ‘ રિઠ ’ ની ઉપમા આપીને એ વિનોદ પૂર્વક કહેતા, “ રિઠ તે ડેર વે ? ”

કોઈ ભક્ત એમના દર્શનની વાત કરે તો કહેતા, “ દર્શન તો ભગવાનના હોય ! ”

શ્રી કારાણી

પરિચયદાયક : હાથીરામ નરસિંહ સોની

મારા બાલ્યભિન્ન શ્રી દુષ્ટેતાવ કારાણીનો અત્રે ટૂંક પરિચય આપવાનું મારે બાને આવતાં આનંદ તો થાય એ, પણ માથે કાંઈ એવું પણ થાય કે, કે કચ્છી જન્મલાને કારાણીનો પરિચય આપવાની જગર દોષ ખરી નહીં હા, એટલું જ કહી સકું, કે કચ્છ-મુઢાનાં એ 'હુ માખર' હતા ત્યારથી મતલ નરસિંહી શ્રેય કરતા રહ્યા

છે અને સરસ્વતી દેવીની કૃપાથી કચ્છની સમસ્ત જનતા અને કચ્છના મહારાઓશ્રીના હૃદયમાં પણ એમણે એક વિશિષ્ટ ધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમની સાહિત્ય-સેવાથી પ્રમદ્ધ થઈ, કચ્છના મહારાઓ શ્રી મદનસિંહજી સાહેબે એમને બચ્ચી લઈને કચ્છ-કેળવણી ખાતાના ડાયુટી ઈન્સ્પેક્ટરના સ્થાન પર નિયુક્ત કર્યા. પરિણામે એમને લગભગ આખા કચ્છમાં ફરીવળવાનો મનમમતો મોકો મળી જતા કચ્છને ખૂણે ખૂણેથી ઝંઝી સાહિત્યને એકત્ર કરી, કચ્છની જનતાને એ રમસામગ્રી પીરસવાની એમની અનિલાસા ફળીભૂત થઈ

શ્રી કારાણીનો જન્મ વિક્રમ મવત ૧૯૫૨ ના માહ વદિ ૭ ના રોજે મુન્દ્રા મધ્યે માનવતાના અનતાર જેવા સાહિત્યપ્રેમી પિતા લાખાભાઈ કારાણીને ત્યાં થયેનો પિતા તરફથી જ એમનામાં સાહિત્ય-સરકારોત્તુ પ્રાથમિક સિચન થયું હતું. પછી તો તેનું ખીશનીફૂરીને વિશાળ વૃક્ષના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું.

શ્રી કારાણીના જીવન-નિકાસમાં મારો પણ થોડો ફાળો છે, એમ હું ગૌરવપૂર્વક કહી શકું છું કવિતા અને કળાના કદરવાન જેન મુનિ શ્રી કલ્યાણુચન્દ્રજી બાપા સાથે એમનું પ્રથમ મિત્રનરાવવાનો મશ મારે ફાળો આવે છે શ્રી કલ્યાણુચન્દ્રજી બાપાએ એમને જેવા, સાબળ્યા તરત જ એમને બેઠી પડ્યા અને અપનારી લીધા. આજે એ મુલાકાત કરાવનારે દૂર પડી ગયો છે અને મુલાકાતીઓ એકમેક થઈ ગયા છે

શ્રી કારાણીની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને પ્રકાશમાં લાવવાનું મહાન ગામ શ્રી કલ્યાણુચન્દ્રજી બાપાએ કર્યું છે અને તે માટે કચ્છની જનતા એમનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઝોઝો છે

શ્રી કારાણીની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને માટે હું કંઈ કંઈ તે કરતા યુગ્મરાતના રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીજીના થોડા શબ્દો ટાંકના ઉચિત થશે. આ છે એ શબ્દો —

ભુજિયો

(કચ્છી સંગર)

ભુજિયા કિલ્લા ભુજ જા, કોંઈ જા શણગાર !
 ઉભો એ'યે આકાશ મેં, સૂરે જા સરદાર !
 જોગીડા ! તો તેં ઉગા, જુગે જુગે જા ઝાઝ,
 કચ્છ જો કીર્તિ-થંભ છું, તો તેં મિડે મધાર,

અય જોદ્ધા જુઝધાર !

ઝંખો ભાંધયે કીં લલા ?

ભુજિયો—

ઝંખો ભાંધયાં ન ત લલા, જોરે ઝખૂકાં કીં ?
 ચિતરે મેં ચુલુકેં પિકા, ધીંગાણે જા ઠીં,
 કુઠંધા 'વા હિન કોટ મેં, સૂરા કેસર સીં,
 અજ રડેતું રિદ્ધિયું, બકરિયું છુવાડીં,

ઉભો ન્યારિયાં ઇં,

રણ-કોઠીલા કિત વેઆ ?

રણ-કોઠીલા કિત વેઆ ? જોરાતા જુવાન,
 તરારિયે જે તેજ જા, અખિયે મિંજ એ'ધાણ.
 મિડે વતન તા મરી ફિદ્દાજી, અખંડ જે'લ આણ.
 રમખાણે'લ રમંજ જા, પલપલમેં પરિયાણ.

ધીંગા ધનૂપ—ખાણ,

ધખલ વ્યા અજ ધૂડ મેં.

ધખલ વ્યા અજ ધૂડ મેં, રણસૂરે જા સોહાગ,
 સિંધુડા-સોખાઈયું, રણડકે જા રાગ,
 અખિયે આંગુડા અચે, અંગ જલેતી આગ,
 સૂરા સાવજડા જિલો, મુડઆ દિયે ન માગ,

ઉઠાં ઉઠામેં કાગ,
કારા ને 'કા-કા' કંધા.

કારા ને 'કા-કા' કંધા, કાગ કરીં કરરાટ,
ગળેં બેઆ 'ધૂ-ધૂ' કંધા, ધુવડેં જા ધૂધાટ,
લેરવડું લેંકાર ને, હોલેં જા હૂંકાટ,
સડું કંઠેંતા સિયાડિયા, વનરાજેંજી વાટ,

અંતર મેં ઊચાટ,
કેક અચેં ન કે વિઝેં.

કેક અચેં ઊચાટ હી, કેકા થર નિકર્યાં ?
કે કે હિન થરતી મથે, ધાર ઘોંસ થેઆ,
જંજાણું જોરાતિયું, નારીં નાહ કેઆ,
ઘાર ગલોલા રાત-ડીં, ગારેં ગજી વેઆ,

ખાંડેં ખેલ કેઆ,
હુડિયેં ખાતે આટકા.

હુડિયેં ખાતે આટકા, પણ ઝલ્યા ન રેં જૂઝાર,
ખડોં જે ખણખણાટ જા, રણકેં જિત રણકાર,
કાતલ ઉડેં કટારિયું, લાલા ખ્યા લેંકાર,
કનેં મિંજારા ખ્યા કુછેં, અજ પણ ઊ લણકાર,

જામઈ તે ઝમકાર,
રણ-જોગીડેં જી હિયાં.

રણ-જોગીડેં જા હિયાં, જંગી જામ્યા જંગ,
કેસર રંગયું કંકેનિયું, કેસર રંગેઆ અંગ,
કેસરિયા રણ-કેસરી, કેસર વરણું રંગ,
રણ-રતડેં જે રંગ સેં, રંગજેં જેજા અંગ,

અણિયલ ગવા અણુભંગ,
કંક વગાતે દેશ મેં.

કંકા દેશ વિદેશ મેં, વંકા વગા હમેશ,
વંકા થનગન ઘોડલા, વંકા જેંજા વેશ,
કન તેં વંકા કાતરા, કંધ તેં વંકા કેશ,
કેડ કરારિયું વંકડયું, વંકા વીર વિશેષ,

ઉરે વંકા આદેશ,
રણુ ખેલન જે રંગ જા.

રણુ ખેલન જે રંગ જા, જે જે તનમેં તાન,
સિંધૂડે જે સડ સુણી, મુડસ ધિયેં મસ્તાન,
રત છ રેલમહેલ મેં, ગોઠ ભનેં મુલતાન,
મીંઠળ ખંધેં હથડેં, કૈકે કનૈયા કાન,

મૂંઝયા તે જીવાન,
મથા મટે મેદાન મેં.

મથા મટે મેદાન મેં, ધડ તે ઠેંકયા ધાર,
કે જાણાં જી કિત વેઆ? જાડેજા મૂંઝાર,
હોથી હાલા હેમથ, પહાડ સમા પડયાર,
મેદાને જા મેવડી, મુડસ મિયાણા સાર,

તિન હીં છ તલવાર,
તન મેં તી તાછ ધિયે.

તન મેં તા તાજ ધિયેં, જી અસલી અનવર,
ધોંગાળેં છ ધાં સુણી, ઉઠવા અથેં અપર,
ઘોઠી ધોંગેં સેં બહેં, કેડેં કરેં કમર,
સસલા પજુ દિત જાન સેં, લડયે ખળેં ન લર,

સનાં ય ભનેં સખર,
હિન ધોંગી ધરતી મથે.

હિન ધોંગી ધરતી ને, એડા પસી પ્રતાપ,
કોટ કેઆં હી કોડ સેં, અજત આપો આપ,
અજ ખિરી ખટર થો, કુંગરેં તેં થો કાપ,
હિકડયું હિયેં મેં હોરિયું, એડયું લખ્યું અમાપ,

ખઇયું વરાડું બાપ !
કેક પઇયું એં પેટ મેં.

કેક પઇયું એં પેટ મેં, કદયું કિડાં ખણી ?
મુડસેં છ મુડસાઈ વર્ષ. મૂરેં ગોત તણી,
નિકરી વ્યા ઊ નાંગડા, ને કે મથે મણી,
અજ સુરેંયું સોંધરિયું, વડા વદ ખણી,

ધોંગાણેં ના ધણી,
ઉગી ઉલી વ્યા ઝોચધા.

ઉગી ઉલી વ્યા ઝોચધા, અભ ના નખતર ઇં,
કચ મેં કારી રાતડી, અધોર ઘેરાણી,
રણખૂંઝારે રમી વેચ્યા, કચ ના કેસરે સીં,
સૂર ભકત દાતાર પણ, સેંપટ ફેચ્યા સુમી,

કારણ 'કારાણી !'
ઝાંખ અવધ જાન મેં.

૪
સાવજ ને સિકાર

કચી વાણીતું આ એક શિકાર-કાવ્ય છે. અમદાવાદની
આસપાસ ભારે ત્રાસ મચાવતા સાવજનો શિકાર કરવા બાદશાહ

મહમ્મદ ખેગડો જાતે હાથી પર સવાર થઈને મોટા લશ્કર સાથે ચડી જાય છે. જંગલમાં સાવજની ત્રાડ સાંભળીને આખું લશ્કર ભાગી નીકળે છે. બાદશાહ ગબરાય છે. સાવજ વિકાળ બનીને બાદશાહના હાથી પર ત્રાપ મારે છે. એ વખતે બરાબર કટોકટીના સમયે કચ્છના ચૌદ વર્ણના કુમાર ખેંગારજી, ગોરજી માણિકમેરજીએ આપેલી સાંગ વડે સાવજને ઠાર કરે છે, એ પ્રસંગનો ચિતાર આ કાવ્યમાં આપવામાં આવેલ છે.

(કટાવ)

સાવજ ઠણકે,

રણવગડે જો રાખ ઠણકે,

હિસંધે જાણે કુંગર ઠણકે, લયો લયો મેરામણ ઠણકે,

રંગત સે રંગીલો ઠણકે, છેલ છેલ છગીલો ઠણકે,

ફોતો ઘલામથો ઠણકે, છતો ને અણછતો ઠણકે,

મનમોછ મસ્તાનું ઠણકે, મધકારે ધીવાનું ઠણકે,

કડો ઠણકે,

કુંગર મેં કરે કડો ઠણકે, લોખડ મેં રણવડો ઠણકે,

મુઝમેં લેઝે સડો ઠણકે, અવની મધે અદકો ઠણકે,

જોગીરાજ જયારો ઠણકે, અડિયલ અને અડારો ઠણકે,

ધરાયે ધોરે ટીં તો ઠણકે, સંજ-સવારો સોં તો ઠણકે,

ધરર ધરોરે !

જંગલ ઝાડો ઝાડ ધરોરે ! પાણુ પાણુ ખાડ ધરોરે !

વાણ વગણ વન ધરોરે ! સમંદરે સરિતા સન ધરોરે !

માડો જાન મન ધરોરે ! ઝાડો પણુ પન ધરોરે !

ગિજડ ને આખાડ ધરોરે ! થડો અમદાવાડ ધરોરે !

અખખ ઝમૂકે,
 વડરી મેં છં વિજ ઝમૂકે, સામે ઉગંધો સિજ ઝમૂકે,
 અંધારે ઊભસ ઝમૂકે, પરગટ કર પરકાસ ઝમૂકે,
 મોતી જાણે લાલ ઝમૂકે, જોધેંછ જંજાલ ઝમૂકે,
 ટમટમ! કંધીજેત ઝમૂકે, ઝખક! ઝખક! કર મોત ઝમૂકે,
 ડાચો ફાડે,
 કુંગર જાણે ડાચો ફાડે, મલાખ જાણે મોં તો ફાડે,
 વિરાટ જેડા વાત ઉઘાડે, જોગંદર છં શુકા ઉઘાડે,
 ઠંધ વતાડે, કંધ ઉછારે, ઠકા કરે ને ખુચ પછાડે,
 મારે ઝટપટ!
 ઝટકે પંજે મારે ઝટપટ! ચટપટ ચીરે ફાડે ઝટપટ!
 અટપટ કેસ ઉભારે ઝટપટ! પટપટ પેર પછાડે ઝટપટ!
 અટકે ઝટપટ, છટકે ઝટપટ! વિકટ વિકટ થઈ વિટકે ઝટપટ!
 વીર ઉર્ધોતા,
 વંકા વાંગડ વીર ઉર્ધોતા,
 ભેઠ બધી ભડવીર ઉર્ધોતા, રણધોંગા રણધીર ઉર્ધોતા,
 રતા મતારા મીર ઉર્ધોતા, ખણી તરાઈ તીર ઉર્ધોતા,
 બખતર-બંધ અમીર ઉર્ધોતા, નરવડેં જા નીર ઉર્ધોતા,
 જોખારા કે ખણી ઉર્ધોતા, હથ સીને તેં હણી ઉર્ધોતા,
 મુડસ મુચ્છ મોડે ઉચિયેંતા. તરાચિયું રોડે ઉચિયેંતા.
 શાહ ચડેતો,
 શૂર જોગડો શાહ ચડેતો,
 મહમ્મદશાહ શિકાર ચડેતો, હાથીડ અસવાર ચડેતો,
 શેર મથે સરદાર ચડેતો, લશ્કર લારોલાર ચડેતો,
 રણડંકે તેં તાન ચડેતો, સાવજ તેં સુલતાન ચડેતો.

ત્રાડ કરેતો,
 સાવજ સામે ત્રાડ કરેતો, રણકેસરિયો રાડ કરેતો,
 મુડસેં કે પડકાર કરેતો, જાણે પહાડ પુકાર કરેતો,
 હુકલિયો હુકાર કરેતો, માટી મારોમાર કરેતો.

સડડ સડકે !

સાવજ સંધ્યો સડડ સડકે ! હાથીડ તેં હડડ હડકે !
 ત્રટકયો કેડો તડડ તડકે ! કંધ મધે ધ્યો કડડ કડકે !
 યાર ઉભારે ઝડઢ ઝડકે ! પુચ્છ પછાડ ફડડ ફડકે !

પગ વિછેંતા,

પરાવતેં જા પગ વિછેંતા, ડગલેં પાછેં ડગ વિછેંતા,
 સૂરેં જા સાગર વિછેંતા, વંકડિયેં જા વર વિછેંતા,
 હાધી જા હિંચકા વિછેંતા, હૂંકેં હાધામા વિછેંતા.

રાણુ ભજેંતા,

ઘોડેં જા ઘમસાણુ ભજેંતા,
 ભણુકીને કેકાણુ ભજેંતા, પુઠિયા છડે પલાણુ ભજેંતા,
 ખનાં વિસારે ખાન ભજેંતા, મુડસા છડે મેધાન ભજેંતા,
 મૂઠડિયારા મોર ભજેંતા, ખેપટ ખોરાખોર ભજેંતા,
 આખડંધાકો ઉધી ભજેંતા, ભજજ પપ્પસે ડિસી ભજેંતા,
 ઉમરા ઉત્ત અમીર ભજેંતા, મુઠિયું બદી મીર ભજેંતા,
 તેલીખાં તંબોલીખાં ને તીસમારખાં તીર ભજેંતા.

રાજ પુએતો,

ગરવીલો ગજરાજ પુએતો, મધે મરૂલો સાજ પુએતો,
 બડા બેગડા રાજ પુએતો, અદિપત થ્યો માયાજ પુએતો,
 શાહન જો સિરતાજ પુએતો, તેજ સિરજો તાજ પુએતો,
 સજો અંબાડી સોજ પુએતો, સામે દિસંધે મોત પુએતો.

આયો યાજુઃ,
 અજબ આણીએ આયો યાજુઃ, ખરાખરીએ ખેલ રચાજુઃ,
 સાવજએ સૂંસાટ સુણાજુઃ, પંજે કેસર એ પટકાજુઃ,
 કંઠએ વીરકુમાર ડિસાજુઃ, ઘોડલિથે અસવાર ડિસાજુઃ,
 લટિયર લાલ બુવાન ડિસાજુઃ, કુંવર કનૈયો કાન ડિસાજુઃ.

વીર અચેતો,
 મોસર કુટંબો વીર અચેતો, તડતડંધો કર તીર અચેતો,
 ઢૂંઢંધો કેકાજુ અચેતો, જાલમ તેં જમરાજુ અચેતો,
 કાર મથે કર કાર અચેતો, સગીર ને સુકુમાર અચેતો,
 કરમી રાજકુમાર અચેતો, સાંગ ખણી સરદાર અચેતો,
 ખેંગ મથે ખેંગાર અચેતો, કંઠ એ તારણહાર અચેતો.

સાંગ છુટેતી,
 સાવજ મથે સાંગ છુટેતી,
 સખકે ભેરી સાંગ છુટેતી, અજબ અનેરી સાંગ છુટેતી,
 કાતલ કેદી સાંગ છુટેતી ! નાંગજુ જેદી સાંગ છુટેતી !
 માણકમેરી સાંગ છુટેતી, જગદંબેરી સાંગ છુટેતી !

પાર વિંએતી,
 પેલે જટકે પાર વિંએતી, ઝેદી આરંપાર વિંએતી,
 કેસર સંધે કિપાર વિંએતી, સાવજ વિંધે સરાર વિંએતી,
 કરે ગજબને કાર વિંએતી, સોમ ઉતારે ભાર વિંએતી.

કાળ છણેતો,
 રાડ કરે વિકરાગ છણેતો, ભેરાતો બુડધાર છણેતો,
 કંઠકો કેસરિયાળ છણેતો, જંગ છડે ઝૂંઝાર છણેતો,
 કંધ હણી કંધાર છણેતો, પંજહથા પંજાર છણેતો,
 જંગલ એ રાણગાર છણેતો, સિંહજીએ ભરધાર છણેતો.

ઠાર થિયેતો,

ઠકા સાંગજે ઠાર થિયેતો, લઠ્ઠકંધો લાચાર થિયેતો,
સાવજ પિંઢ સિકાર થિયેતો, પઠાત પરલે પાર થિયેતો,
શાહ તડે હુશિયાર થિયેતો, હુને મથે હાધાર થિયેતો,
'રાવ' ખરે ખેંગાર થિયેતો, કચ્છડે જો જપકાર થિયેતો.

છ

ઊ ડીં વેચ્યા

ઊ ડીં વેચ્યા ઊ ડિત વધ, ઊ સરતિયેં જ સદ વધ,
ઊ પાગ વંકા પેચ ને, ઊ રાગ જ રંગત વધ,
ઊ નિત નવલા રંગ વ્યા, ઉછરંગ અંગ ઉમંગ જા,
ઊ ભેમ ભેખન-જંગ જા, ઊ લગન-અગન ઉલટ વધ,
ઊ ડીં વેચ્યા ઊ ડિત વધ.

ઊ ડીં વેચ્યા ઊ સીં વેચ્યા, ઊ નિડર નર નામી વેચ્યા,
ઊ મન-મિઠા મેડા અને, મોંઘા અમીં જા મીં વેચ્યા,
ઊ ખિલુ ને ખેડ વેચ્યા, ઊ નાજ ને નખરા વેચ્યા,
ઊ નીર મુલતાની વધ વ્યા, કેર જાણે કીં વેચ્યા ?
ઊ ડીં વેચ્યા ઊ સીં વેચ્યા.

ઊ ડીં વેચ્યા ઊ પલ વધ, ડેવર ડંઢ જો વ્યા ડરી,
ઊ થંસ પગ જાવેચ્યા થર થર, નકરે ગૂડા વ્યા ગરી,
ઊ તોર ને તાકાત વ્યા, ઊ ખંધ છાતી જા છુટા,
ઊ કેસ કારા લમર વ્યા, ને કમર બેવડ વધ વરી.
ઊ ડીં વેચ્યા ઊ પલ વધ.

ઊ ઠીં વેચ્યા દૃષ્ટિ વધ, ઊ સ્નેહ છ સૃષ્ટિ વધ,
 ઊ હેતલર હિંચલા વેચ્યા, ને વલપ છ વૃષ્ટિ વધ;
 ઊ હરખ છ હસ્તી અને ઊ મરક મલ-કુસ્તી વધ,
 ઊ તંદુરસ્તી તેજ ને મન મસ્ત છ મસ્તી વધ.
 ઊ ઠીં વેચ્યા દૃષ્ટિ વધ.

ઊ ઠીં વેચ્યા ને ડંધ વ્યા, હી જોખલી સૂરત રધ,
 ને જોખલી કાયા થઇ ને, ચોખલી વરતી વધ;
 ઊ ગુલ-ગુલાબી ગાલડયું, નવરંગ રાતડિયું વધયું,
 ઊ ચાલ વધ ચટકો વેચ્યા, ને ટાલ ટિપ્પર મેં પધ.
 ઊ ઠીં વેચ્યા ઊ પલ વધ.

ઊ ઠીં વેચ્યા ઊ પલ વધ, ઊ પ્યારછ પલ-પલ વધ,
 ઊ અખડિયું ચંચલ વધયું, ચંચલ કનેં છ કલ વધ;
 ઊ લોહ વધ લટકો વેચ્યા, ઊ કોહ કેહા કિત વેચ્યા ?
 ચમકો વેચ્યા ઠમકો વેચ્યા, ઉમર વધ અક્કલ વધ.
 ઊ ઠીં વેચ્યા ઊ પલ વધ.

ઊ ઠીં વેચ્યા ઊ હિત વધ, પણ નિત ડિયારી નાંચ વધ,
 અરમાન મહોખત માન, હિંચેડછ હિંચારી નાંચ વધ;
 અજ ફકીરી હાલ મેં પણ અય અમીરી છ મઝા,
 ઊ ખિલણુ-જેલ-ખમીર ને, અસહી ખુમારી નાંચ વધ.
 ઊ ઠીં વેચ્યા ઊ હિત વધ, પણ નિત ડિયારી નાંચ વધ,

મોહિની તિહારી હૈ—

પુષ્પ તેં સુકોમલ તું વજ્ર-તેં કઠિન મહા,
 ચૂતન હી તૂ હી, પુરાતન કે પૂજારી હૈ;
 હાસ્ય કે ભંડાર તૂ હી, જલતો પહાડ તૂ હી,
 તૂ મહા ગંભીર, તૂ વિનાદ કે વિહારી હૈ;
 ખાલ હું કે ખાલ તૂ હી, વિશ્વ કે મહાન વૃક્ષ,
 રંક અકિંચન તૂ હી, કુબેર ભંડારી હૈ;
 શાન્તિ કે રચેયા તૂ હી, ક્રાન્તિ કે મચેયા તૂ હી,
 મેરે મનમોહન! યે મોહિની તિહારી હૈ.

સુક્રા હાસ—

વેંત એક કૌપીન તેં, વિશ્વ કે સુવસ્ત્ર વારોં,
 અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વારોં, તેરે પ્રેમ હું કે પાશ તેં;
 શ્વેત શીશ-વસ્ત્ર તેં, તમામ રાજ-તાજ વારોં,
 શર્દ શશિરાજ વારોં, આત્મ કે ઉજાસ તેં;
 તેરે દેહ દુર્બલ તેં, કેતે મહાકાય વારોં!
 ભવ્ય ભોન વારોં, પર્ણકુંદિ કે નિવાસ તેં;
 તૂટે-ફૂટે હંતન તેં, મોતન દી માલ વારોં,
 પ્રાત કે પ્રકાશ વારોં, તેરે સુક્રા હાસ તેં.

મૈયા કા ખલૈયા

તપ કે તપૈયા જપ સુક્તિ કે જપૈયા તૂ હી,
 પ્રેમ કે પપૈયા લાખ-કોટિ કે લલૈયા હૈ;

रखु के रखैया रामधून के भयैया भछा,
 काम-कोधु रूप कालिनाग के नयैया छै;
 सत्य-अछिंसा की अक, ज्योति के जगैया,
 भंजधार छु की नैया, तूही पार को लगीया छै;
 मोछन कन्हैया, मोछ-अंसी के भनैया आज,
 भैया तेरा पार पार, ले रही जलैया छै.

॥

दयानंद भावनी

आमकार-महिमा : कवित

अक्षपी अकाम परिपूर्ति प्रेम-धर्म-धाम,
 आदि में अनादि नाम, अक आमकार का;
 अमर अमोह, ज को वेदांते ना पाये छेह,
 अलेह अछेह, निराकार निर्विकार का;
 सारत में ओही आमकार का जगाने वाला,
 प्रकटा पुरुष वर, तारक संसार का;
 'काराण्डी' कहत, लाग्यवत आर्यभूमि तू ने,
 पाया छै प्रसाद, दयानंद के दीनार का.

॥

शंकर को मूल

रात बली जत, ठली जत आंख सकतन डी,
 नेनां में नींद ना सोछात मूलशंकर को;
 शंकर के लिंग पे, भयाध धूम भूषकों ने,
 छेह कछु लयो ना, शंकर को कंकर को;

અભિલાષ—

જેમ માખણમાંથી બાલ સરે, જેમ પારિજાતક પુષ્પ ખરે,
 જેમ ધીર ઝરણાં નીર ઝરે, તેમ નાથ ! લઈ લેજે મુજને.
 ન એમ નહિ તો હું સદા, જીવનને જંગ ઝમૂંધો છું,
 તેમ અંત સમે જમણ સગે, ઝમૂંધી લેવા દેજે મુજને.

છ

ને દોષકનાં દુઃખ કાપી શકું, દુઃખમાં રજ રાહત આપી શકું,
 તો એક નહિ, પણ લાખ જનમ, લગવાન ! બલે દેજે મુજને !

